

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ YAYINI NO: 3072
AÇIKÖĞRETİM FAKÜLTESİ YAYINI NO: 2003

XIX. YÜZYIL TÜRK DÜNYASI

Yazarlar

Prof.Dr. Ahmet KANLIDERE (Ünite 1-4, 7, 8)
Doç.Dr. Nesrin SARIAHMETOĞLU (Ünite 5)
Dr. Ayşegün SOYSAL AKYOS (Ünite 6)

Editör

Prof.Dr. Ahmet KANLIDERE

ANADOLU ÜNİVERSİTESİ

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Anadolu Üniversitesine aittir.
“Uzaktan Öğretim” tekniğine uygun olarak hazırlanan bu kitabın bütün hakları saklıdır.
İlgili kuruluştan izin almadan kitabın tümü ya da bölümleri mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt
veya başka şekillerde çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz.

Copyright © 2013 by Anadolu University
All rights reserved

No part of this book may be reproduced or stored in a retrieval system, or transmitted
in any form or by any means mechanical, electronic, photocopy, magnetic tape or otherwise, without
permission in writing from the University.

UZAKTAN ÖĞRETİM TASARIM BİRİMİ

Genel Koordinatör

Doç.Dr. Müjgan Bozkaya

Genel Koordinatör Yardımcısı

Yrd.Doç.Dr. İrem Erdem Aydın

Öğretim Tasarımcıları

Yrd.Doç.Dr. Alper Tolga Kumtepe

Öğr.Gör. Orkun Şen

Grafik Tasarım Yönetmenleri

Prof. Tüfrik Fikret Uçar

Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Öğr.Gör. Nilgün Salur

Ölçme Değerlendirme Sorumlusu

Öğr.Gör. Uğur Pişiren

Kitap Koordinasyon Birimi

Uzm. Nermin Özgür

Kapak Düzeni

Prof. Tüfrik Fikret Uçar

Öğr.Gör. Cemalettin Yıldız

Dizgi

Açıköğretim Fakültesi Dizgi Ekibi

XIX. Yüzyıl Türk Dünyası

ISBN
978-975-06-1722-5

1. Baskı

Bu kitap ANADOLU ÜNİVERSİTESİ Web-Ofset Tesislerinde 5.000 adet basılmıştır.
ESKİŞEHİR, Ekim 2013

İçindekiler

Önsöz vii

Kuzey Türklerinde Uyanış ve Reform.....	2
XIX. YÜZYILDA RUSYA TÜRKLERİ	3
TATAR-BAŞKURLAR VE ÇARLIK YÖNETİMİ	6
Tatarların Rus Hâkimiyetine Girmesi	6
Başkurlar	7
XIX. Yüzyılda Tatar-Başkurlar	8
TATAR UYANIŞI.....	10
Uyanışın Öncüleri	10
Ebunnasr Kursavî	11
Şihâbüddin Mercanî ve Etkileri	12
DİNÎ ISLAH HAREKETİNİN GELİŞMESİ	15
Reform Yanlısı Ulema ve Eğitim Faaliyetleri.....	15
Şeyh Zeynullah Resulî (Zeynullah İşan).....	15
Âlimcan Barudî	16
Dinî Reformcular	17
Rızaeddin b. Fahreddin.....	17
Musa Cârullah.....	18
Dinî İslahçılıktan Seküler Reformculuğa.....	21
Özet	23
Kendimizi Sınayalım	24
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	25
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	25
Yararlanılan Kaynaklar.....	26

1. ÜNİTE

Kazan Tatarlarında Yenileşme.....	28
MODERNLEŞME VE ÇARLIK SİYASETİ	29
EDEBİYATTA YENİLEŞME.....	31
Kayyum Nâsırî ve Yeni Tatar Edebiyatı	31
İlk Romancılar	32
Halkçı Edebiyatın Etkileri	33
CEDİTÇİLİK HAREKETİ	34
Ulemanın Tepkisi	36
DİLDE BİRLİK FİKRİ	37
KADINLARIN ÖZGÜRLEŞTİRİLMESİ.....	40
Gaspıralı ve Kadın Hareketi	40
Tatar Edebiyatında ve Basınında Kadın.....	41
Rusyalı ve Osmanlı Müslüman Kadınları.....	44
İslam Reformcularına Göre Kadın Hakları	45
Müslüman Kongrelerinde Kadın Meselesi	46
Özet.....	49
Kendimizi Sınayalım.....	51
Okuma Parçası	52
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	54
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	53
Yararlanılan Kaynaklar.....	55

2. ÜNİTE

3. ÜNİTE

Rusya Müslümanlarının Siyasi ve Milli Hareketleri	56
RUSYA MÜSLÜMANLARININ İLK SİYASİ FAALİYETLERİ	57
1905 Rus Devrimi ve Müslümanlar	58
Ufa Kurultayı (10-15 Nisan 1905).....	60
RUSYA MÜSLÜMANLARININ KONGRELERİ (1905-1906).....	61
Rusya Müslümanlarında Birlik (İttifak) Fikri	61
I. Kongre (15 Ağustos 1905)	61
II. Kongre (12-23 Ocak 1906)	62
Rusya Müslümanları İttifakı Partisinin Kurulması.....	63
III. Kongre (16-21 Ağustos 1906).....	63
Tatar Sosyalistleri (Tañcılar)	65
Kırım'da Genç Tatarlar Hareketi	67
TATAR BASINI (1883-1918).....	67
DİNÎ KİMLİKTEN ETNİK KİMLİĞE	70
Müslüman, Türk ve Tatar Kimlikleri	70
Türkçülük-Tatarcılık Tartışmaları.....	72
Rusya Parlamentosunda Müslüman Vekiller	74
1917 ŞUBAT DEVRİMİ VE RUSYA MÜSLÜMANLARI.....	75
Moskova Kongresi.....	75
Sonuç	78
Özet.....	80
Kendimizi Sınayalım.....	81
Okuma Parçası	82
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	83
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	84
Yararlanılan Kaynaklar.....	85

4. ÜNİTE

Rusya ve Osmanlı Türklerinin İlişkileri	86
TÜRKLERDE SOYDAŞLIK DUYGUSUNUN UYANMASI	87
Tatar Talebeler	89
Rusya'ya Giden Osmanlı Muallimleri	90
Rusya'da Baskı Döneminin Geri Gelmesi.....	92
II. MEŞRUTİYET VE RUSYA'DAN GELEN TÜRK AYDINLARI	92
Yusuf Akçura	93
Kazanlı Ayaz İshakî	94
Sibiryalı Abdürreşid İbrahim.....	95
Troyskili Ahmed Taceddin	96
Fatih Kerimî ve Osmanlı Ülkesindeki Gözlemleri.....	97
Dinî Islahat Fikirlerinin İstanbul'daki Etkileri.....	98
Kafkasya'dan Gelen Aydınlar	99
Türkistanlı Aydınlar.....	101
RUSYALI AYDINLAR VE EĞİTİM REFORMU	102
İsmail Gaspıralı'nın Tavsiyeleri	102
Yusuf Akçura ve Osmanlı Eğitim Sisteminin Eleştirisi	102
Abdürreşid İbrahim ve Darülfünun Öğrencileri	104
İLİŞKİLERİN ZAYIFLAMASI VE KESİNTİYE UĞRAMASI	105
İdil-Ural'da Bolşevik Siyaseti	106
Türkiye'deki Gelişmeler	107

Özet.....	108
Kendimizi Sınavalım.....	109
Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı	110
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	110
Yararlanılan Kaynaklar.....	111

Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri 112

5. ÜNİTE

RUSYA'NIN KAFKASYA SİYASETİ	113
İdari Reformlar.....	114
MİLLİ SERMAYENİN OLUŞUMU.....	114
Azerbaycan'da Milli Bilincin Gelişim Süreci	116
KÜLTÜREL UYANIŞ	117
EĞİTİMDE YENİLEŞME.....	120
BASININ GELİŞMESİ	123
Fikir Hürriyetinde İlk Adımlar	125
AYDIN HAREKETİ VE KÜLTÜREL İDEOLOJİ	126
Kütüphanecilik Çalışmaları ve Özel Yayıncılık	129
Sosyal Kuruluşların Etki Alanı	132
Özet	135
Kendimizi Sınavalım	137
Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı	138
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	138
Yararlanılan Kaynaklar.....	139

Kazak Modernleşmesi 140

6. ÜNİTE

KAZAKİSTAN TARİHİ (XVIII. YÜZYILA KADAR)	141
RUS YÖNETİMİ ALTINDA KAZAKİSTAN.....	144
Rus Yönetiminin Kurulması (1730-1860'lar)	144
MODERNLEŞME SÜRECİ VE TATAR ETKİSİ	148
Rus Çarlığının Din Politikası.....	148
Rus Çarlığının Eğitim Politikası	149
KAZAK AYDINLARI	149
Çokan Velihanov	151
Ibray (İbrahim) Altınсарın	152
Abay Kunanbayev	153
1905 RUS DEVRİMİ VE KAZAKLAR.....	154
Kazak Basını	157
Özet	160
Kendimizi Sınavalım	162
Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı	163
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	163
Yararlanılan Kaynaklar.....	164

Türkistan'da Çarlık Yönetimi ve Etkileri 166

7. ÜNİTE

RUS İŞGALİ ÖNCESİNDE TÜRKİSTAN.....	167
XVI. Yüzyıla Kadar Türkistan.....	167
Türkistan'da Gerileme Dönemleri.....	168
TÜRKİSTAN'DA RUS YAYILMASI (1864-1884).....	170
Rus İstilasını.....	170
Rus Yönetimi Altında Güney Türkistan	173

TÜRKİSTAN'DA RUS TESİRLERİ.....	174
Çarlık Yönetiminin Etkileri	174
Rusya'nın Müdahale Etmeme Siyaseti.....	176
Türkistan'ı Rus Ülkesi Yapma Girişimi	177
Pamuk Ektirme Siyaseti	177
Göçmen Yerleştirme Siyaseti.....	178
Türkistan'da Ayaklanmalar	180
Dükçü İşan Ayaklanması.....	180
1916 Yılı İsyanı.....	181
Basmacılık Hareketi	181
XIX. YÜZYILDA ORTA ASYA'DA EĞİTİM	184
Buhara Medreseleri	184
Buhara Medreselerinin Gözden Düşmesi	185
Türkistan'da Rus Okulları	186
Özet.....	188
Kendimizi Sınayalım.....	190
Okuma Parçası	191
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	192
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	192
Yararlanılan Kaynaklar.....	193

8. ÜNİTE

Türkistan'da Ceditçilik.....	194
EĞİTİM VE YENİLEŞME.....	195
Türkistan Uyanışına Etki Eden Unsurlar	195
Tatar Tesirleri.....	196
Usûl-i Cedit Mektepleri	197
Buhara'da.....	197
Türkistan Vilayetinde	199
GÜNEY TÜRKİSTAN'DA BASIN (1905-1918)	200
1905 Devriminin Etkileri	200
Taşkent'te Türkçe Gazeteler: 1905-1908	200
Buhara ve Türkistan Vilayeti Basını.....	202
TÜRKİSTAN YENİLEŞMESİNİN ÖNCÜLERİ	203
Türkistan'da Osmanlı Tesirleri.....	203
İlk Kuşak Ceditçiler.....	204
Mahmud Hoca Behbûdî	205
Münevver Karî	206
Abdurrauf Fitrat	207
İkinci Kuşak Ceditçiler.....	209
1917 İHTİLALLERİ SONRASINDA TÜRKİSTAN	210
Özerk Türkistan Hareketi	210
Hokand'da Türkistan Muhtariyeti.....	211
Buhara Halk Cumhuriyeti.....	212
Harezmi Halk Cumhuriyeti	214
Özet.....	215
Kendimizi Sınayalım.....	217
Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı	218
Sıra Sizde Yanıt Anahtarı	218
Yararlanılan Kaynaklar.....	219

Önsöz

XIX. yüzyıl, Türk dünyası için çok önemli siyasi ve sosyal değişikliklerin yaşandığı bir dönemdir. Yüzyılın başında Kafkasya'ya yayılan Rusya, bundan 40-50 yıl sonra Türkistan'ın güney kesimlerini işgal etti. Rus yayılmasıyla beraber Avrupa tekniği, kültürü ve kurumları Türkistan'a nüfuz etmeye başladı. Diğer yandan, İdil-Ural ve Kırım Tatarları arasında çıkan Ceditçilik hareketi, daha sonra Kafkasya'da ve Türkistan'da da etkili oldu.

XIX. asır Türk dünyasında olan gelişmeler, aynı zamanda Rusya Türkleri arasında modernleşme ve fikir akımlarının tarihidir. Bu dönemde Ruslar kanalıyla Avrupa'dan gelen tesirlerin baskısı Tatar uleması arasındaki fikrî canlanmaya zemin hazırladı. Kazan ve çevresinde güçlü ve kendine özgü bir dinî reform (ıslahçılık) hareketi ortaya çıktı. Fakat ıslahçıların fikirleri bir noktadan sonra Rus ve Batı eğitimi alan yeni nesli ikna etmeye yetmedi. Yüzyılın sonunda, Kırım'da dinî ıslahçılığa paralel olarak dünyevî (seküler) reformculuk fikri de gelişti.

Rusya tebaası olan Türk toplulukları medeni gelişmişlik bakımından farklılık göstermekteydi. Bu topluluklardan bir kısmı medeni basamakların üst düzeyine erişmişken, diğerlerinin çoğu göçebelik aşamasında olup kabile bağlarını muhafaza etmekteydiler. Dolayısıyla, Kazan, Kırım ve Kafkasya'daki modernleşme hareketi ile göçebe hayat tarzının hâkim olduğu Kazak bozkırlarındaki modernleşme olgusu arasında önemli farklar bulunmaktadır. Yerleşik İslam ve İran kültürünün tesiri altında bulunan Türkistan hanlıklarındaki yenileşme hareketleri ise büyük bir dirençle karşılaştı ve yavaş ilerledi.

Elinizdeki kitapta, Türk dünyasının farklı noktalarında ortaya çıkan değişik fikir akımları ele alındı. İlk iki ünite Kuzey Türkleri arasındaki dinî reform ve Ceditçilik hareketi incelendi. Üçüncü ünite bu hareketin siyasi boyutu, 1905-17 yılları arasında Türk topluluklarının milli dönüşümleri ortaya konuldu. Dördüncü ünite Rusya Türklerinin Osmanlı ülkesindeki rolleri, karşılıklı etkileşimler ve ilişkilerin seyri tespit edilmeye çalışıldı. Beşinci ve altıncı ünitelerde Azerbaycan ve Kazakistan'daki modernleşme hareketleri, yedinci ünite Rus işgali ve sonrasındaki gelişmeler ile Çarlık egemenliğinde Türkistanlıların muhatap oldukları tesirler ele alındı. Son ünite ise Türkistan'da usul-i cedit hareketinin etkileri, yeni fikirlerin yayılmasında basının yeri ve aydınların toplumsal değişmedeki rolleri analiz edildi.

Yoğun bir çalışmayla kitabın en güzel bir şekilde hazırlanması için titizlik gösteren değerli meslektaşlarım Doç. Dr. Nesrin Sarıahmetoğlu'na ve Dr. Ayşegün Soysal Akyos'a samimi teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca, eserin bazı kısımlarını okuyup değerli görüşlerini paylaşan Dr. İbrahim Kalkan'a ve Ozan Karabulak'a teşekkür ederim.

Editör

Prof.Dr. Ahmet KANLIDERE

XIX. YÜZYIL TÜRK DÜNYASI

Amaçlarımız

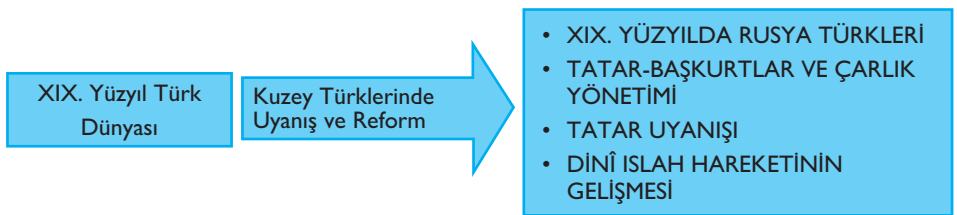
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Rusya Türklerinin XIX. yüzyıldaki sosyal ve siyasi gelişmelerini açıklayabilecek;
- Tatar-Başkurtların Çarlık yönetimindeki durumunu değerlendirebilecek;
- Tatar uyanışını ortaya çıkaran şartları ve uyanışın öncülerini tanımlayabilecek;
- Tatar dinî ıslahçıları ve onların fikrî katkılarını değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Türk toplulukları
- Tatarlar
- Başkurtlar
- Tatar uyanışı
- Ebunnasr Kursavî
- Şihâbüddin Mercanî
- Şeyh Zeynullah Resulî
- Âlimcan Barudî
- Rızaeddin b. Fahreddin
- Musa Cârullah

İçindekiler

Kuzey Türklerinde Uyanış ve Reform

XIX. YÜZYILDA RUSYA TÜRKLERİ

XIX. yüzyılın başında Rusya Türkleri daha ziyade “Rusya Müslümanları” olarak anılıyorlardı. Bu tabirle Rusya İmparatorluğu’nun tebaası olan Müslüman Türk toplulukları kastediliyordu. Bunlar esas olarak üç ana öbekte toplanıyordu: 1. Volga havzasındaki Tatar-Başkurtlar; 2. Kafkasya’da yaşayan Türkler; 3. Orta Asya’da yaşayan Türk halkları. Türkistan’ın kuzeyinde geniş Kazak bozkırları uzanır. Güney Türkistan’ın batı tarafı Hazar denizinden başlar; büyük bir kısmı çöllerle kaplıdır. Biraz ortaya doğru gelince Amuderya nehrinin Aral Gölüne döküldüğü yerde Harezmi bölgesi bulunur. Bunun güneyinde yer alan iki büyük nehir arasındaki Maveraünnehr uzanır. Bu geniş topraklarda esasen 5 büyük topluluk yaşamaktaydı: Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Türkmenler ve Karakalpaklar. Bu üç ana bölgede yaşayanların hepsi de Türk kavminden ve hepsinin dilleri Türk dili olmakla birlikte, aralarında bazı lisanî farklar olduğu da bir gerçektir.

Rusya yönetiminde yaşayan Türk topluluklarının sosyal ve kültürel hayatlarında açık farklılıklar vardı; bazıları hâlâ göçebe halinde yaşadıkları halde, bazıları medenî hayatın en yüksek basamaklarına kadar ilerlemişlerdi. Bu kavimler değişik zamanlarda Rus istilasına uğradılar. XVI. yüzyıldan beri Rus hâkimiyetinde yaşayan bölgeler (İdil boyu) ile Türkistan’ın kuzeyindeki Kazak bozkırları, güneydeki Türkmen ülkesi ve vassal olarak hayatını sürdüren bölgeler (Buhara, Hive hanlıkları) arasında önemli medenî farklar mevcuttu. Öncekiler kapitalizm öncesi, hatta kapitalist gelişme aşamasına erişmişken, diğerlerinin çoğu hâlâ göçebe ve kabilevî bir hayat tarzını sürdürmekteydiler. Kazan’da ve Bakü’de ticaret burjuvazisi yükselmekteydi. Türkistan’da ise Rusların yeni ele geçirdikleri topraklar hâlâ feodal veya feodal-öncesi aşamadaydı. Türkistan’ın göçebe halkları (Kazaklar, Kırgızlar, Karakalpaklar, Türkmenler ve Özbeklerin bir kısmı) kabilevî yapılarını sürdürmekteyken, Özbekler ve Fars dilli Tacikler yerleşik bir hayat sürmekteydiler (Bennigsen-Quelquejay 1961: 4-5).

Dinî bakımdan, bu kavimlerin büyük bir kısmı Sünnî idiler. Bunların neredeyse hepsi Sünnîliğin Hanefî koluna mensuptular. Sadece Kafkasya’da yaşayan Azerbaycan Türkleri büyük ölçüde Şii idiler. Bu dönemde Rusya’da yaşayan Müslüman Türklerin büyük bir kısmı dört dinî merkeze bağlıydılar. Bunlardan birincisi olan Kırım Müftülüğü idi; Rus işgalinden sonra da yerinde bırakılmıştı. Volga boyunda yaşayan Müslümanlar için Orenburg Müftülüğü, Kafkasya Sünnileri için Kafkasya Müftülüğü ve Şiiiler için Kafkasya Şeyhülislamlığı bulunmaktaydı. Şimdi de Türk topluluklarının XIX. yüzyıldaki sosyal, siyasi ve kültürel durumlarına bir bakalım.

Türkistan: XIX. asrın sonuna doğru tamamen Rus idaresi altına giren Batı Türkistan’ın kuzey kısmını Kazak-bozkırları oluşturur. Batı tarafında Türkmen çölleri, orta ve güney taraflarında Harezmi ve Maveraünnehr bölgesi uzanır; güney doğusunda verimli Fergana vadisi bulunur. Türkistan adı siyasi bir birim olarak ilk kez Ruslar tarafından kullanıldı. 1867’de başşehri Taşkent olan Türkistan Genel Valiliği kuruldu. Türkistan vilayeti, Kazak bozkırlarının güney tarafları ve Özbekistan topraklarının bir kısmından oluşuyordu. 1898’de Türkmen toprakları da buraya dâhil edildi. 1917’de valiliğin sınırları biraz daraltılarak Türkistan Özerk Cumhuriyeti oluşturuldu. 1924’te Stalin’in talimatıyla milliyet esasına göre bölme siyasetinin uygulanmasından sonra “Türkistan” yerine Orta Asya kelimesi öne çıkarıldı.

Kazan Tatarları: İdil (Volga) nehri boylarında yaşayan, Saray, Kazan ve Astrahan hanlıklarının bakiyelerine “Tatar” denilmekteydi. Fakat halk genel olarak kendini “Müslüman” olarak tanımlamaktaydı. Tatar adının benimsenmesi milli uyanışla birlikte gelişti. Kökleri Kazan Hanlığına dayanan, fakat Sibirya, Kazak bozkırları ve Türkistan’a kadar geniş bir coğrafyaya dağılanlara Kazan Tatarları deniliyordu. Ak İdil nehri boylarında, Kama nehri başlarında yaşayanlar ise Başkurt olarak tanınıyordu.

Kazan Tatarları XVI. yüzyılın ortasından beri Rus hâkimiyetinde yaşadıklarından ve kimliklerini koruma mücadelesiyle bilenmiş olduklarından, diğerlerine göre farklı bir deneyime sahiptirler. İki yüzyıl kadar Rus hükümetinin ağır baskılarına uğramaları, Korkunç İvan ve daha sonraki Rus hükümdarları tarafından uygulanan şiddetli baskı ve tedbirler Tatarların İslamiyete olan bağlılıklarını zayıflatmadı. Rus Çariçesi II. Katerina zamanında kendilerine ticari ayrıcalıklar tanındı. Kazan Tatar mollaları Kazaklar arasında din adamı ve öğretmenler olarak görevlendirildiler. Türkistan’da Rus işgaline kadar Orta Asya ile olan ticaret Tatar tüccarları tarafından yürütüldü. Rus işgalinden sonra onların yerlerini Rus tüccarları aldıysa da, bölgedeki konumlarını bir dereceye kadar korudular. Yeni oluşturulan Rus mahallerinin kenarına yerleştiler. Tatarların Kazaklar üzerindeki etkilerinden endişeye kapılan Rus hükümeti onların Türkistan’daki kültürel faaliyetlerini ve mülk edinmelerini sınırlama yoluna gitti. XX. asrın başında Tatarlar Türk halkları arasında bir çimento görevini üstlendiler; siyasi ve sosyal hareketlerde öncülük ederek Türk kavimleri arasında dinî ve milli bir rabıta oluşturmaya çalıştılar.

Kazan Tatarlarının kökenleri Altın Orda Hanlığına dayandığından, Kazaklara ve Özbeklere tarihî bakımdan yakın akrabadırlar. Kırım Hanlığı ile aynı edebî dili paylaşıyorlardı. Daha sonra Çağatay ve Osmanlı Türkçelerinden etkilendiler. XIX. yüzyılda modern Osmanlı dilinin tesirleri açıkça kendini göstermeye başladı. Fakat yüzyılın ikinci yarısında yerel Tatar lehçesinde yazma akımı ortaya çıktı. Dilleri Kazak ve Kırgızlarınkine yakındır. XX. yüzyılın başında nüfusları 1,5 milyon civarındaydı.

Kırım Tatarları: Kırım Türklerinde edebî dil, XIII. yüzyılda başlayan Altın Orda geleneğine dayanır. XVII. yüzyıla kadar Kırımlıların dilinde Kıpçak unsurları hakim olsa da, bu yüzyılda Osmanlı edebî dili yaygınlık kazandı. XIX. yüzyılda İsmail Gaspıralı’nın çabalarıyla Kırım Tatar edebî dili canlandı. *Tercüman* gazetesinin dili, Osmanlı Türkleriyle aynı grupta olan Oğuz lehçesi esasına dayanır. Bir de Kırım’ın iç kesimlerindeki “Çöl Tatarları” denilen halkın kullandığı Kıpçak lehçesi vardır. Sovyet yönetimi bu lehçeye dayanan bir edebî dilin kullanılmasını teşvik etti. Tatarların 1908’deki nüfusları 150 bin kadardı.

Başkurtlar: Kazan Tatarlarına komşu olan Başkurtlar, Urallar ile Orta İdil arasında, Ufa, Vyatka, Perm ve Orenburg yönetimi sınırları içinde yaşamaktaydılar. Onların bu dönemdeki nüfusu 757 bin kadardı. Dil ve edebiyat bakımından Tatarların etkisi altındaydılar; kendi dillerine çok yakın olan Tatar edebî dilini kullanıyorlardı. Ancak, Tatarlara göre oldukça farklı bir hayat tarzına sahiptiler. Büyük bir kısmı göçebe vaziyette olup kabile yapıları oldukça güçlüydü. Edebiyatlarında kahramanlık, sevgi ve halk şiiri çok gelişmişti. XX. yüzyılın başında ayrı bir Başkurt edebî dili şekillenmeye başladı.

Azerbaycan Türkleri: Ruslar Türk halklarının birçoğunu “Tatar” olarak anıyorlardı. XIX. yüzyılda Kafkasya’da yaşayan Azerbaycan Türklerine “Azerbaycan Tatarları” deniliyordu. 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmalarından sonra Kafkasya’nın Müslüman halkları Rusya hâkimiyetine girdiler. Bunların önemli bir kıs-

mını Azerbaycan Türkleri oluşturuyordu. Rus ilerlemesi Kafkasya'nın etnik, siyasi ve sosyal yapısını önemli ölçüde değiştirdi. Bölgedeki Müslüman nüfusun azımsanmayacak bir kısmı Osmanlı ülkesine göç etmek zorunda kaldı. Müslüman nüfus azalırken bölgedeki Hıristiyan unsurlar desteklendi. Daha önce birçok hanlığın bulunduğu bölgede Rus hükümeti yeni idari birimler oluşturdu. Rusya'nın inşa ettiği demir yolları, gemi taşımacılığı, posta ve banka sistemi gibi modern kurumlar zamanla Müslümanların hayatına da tesir etti. Modernleşmenin etkisiyle Azerbaycan Türkleri arasında kabilevi ayrımlar bitmeye yüz tuttu; millet aşamasına yaklaştılar. 1917'de nüfusları 2 milyon kadar olan Azerbaycan Türklerinin dili Oğuz lehçesi grubunda olup Osmanlı Türklerinin diline çok yakındır. Azeri şivesi XVI. yüzyılda altın çağını yaşadı, ancak bunu izleyen yüzyıllarda bu durumunu koruyamadı. XIX. asrın ikinci yarısında Kafkasya'da Azeri edebî dili yeniden canlandı. Bu dil sonraki yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı edebî dilinin tesiri altında kaldı ise de, Sovyet rejimi buna set çekti.

Kazaklar ve Kırgızlar: XVIII. yüzyılın ilk yarısında Rus himayesine giren Kazak toprakları da Rus İmparatorluğunun tebaası hâline geldiler. II. Katerina döneminde Rusya ile bütünleştirilmeleri için bunlar arasına Tatar mollaları gönderildi. Müslüman olmakla beraber dine olan bağlarının zayıf olduğu düşünülen Kazak göçebelerinin İslam dinine daha iyi bağlanacakları ve bir anlamda devlet kontrolünde olacakları düşünülmüştü. Türkistan'ın kuzey bozkırlarında yaşayan Kazaklar, bu dönemde yanlış olarak Kırgızlar olarak biliniyor, Kırgızlar ise Kara Kırgızlar şeklinde adlandırılıyorlardı. Kazak edebî dilinin oluşması XIX. asrın ortasında başladı; yüzyılın sonundan itibaren hızlı bir gelişme gösterdi. 1917 Ekim Devrimine kadar Kazaklarla Kırgızlar arasında pek bir fark yok gibiydi. Kırgız edebî dilinin başlangıcı XX. asır başında olmuşsa da, gelişmesi biraz yavaş ilerlemiş, asıl gelişmesi Sovyet döneminde olmuştur. Kazak-Kırgızların 1897'deki nüfusu 4 milyon 285 bin idi. Sırderya boyunda onlara çok yakın bir dille konuşan ve benzer bir hayat tarzına sahip olan **Karakalpaklar** yaşıyordu. XIX. asırda Karakalpakların ayrı bir edebî dili yoktu. Sovyet döneminde, 1928'de ortak Türk Latin alfabesi kabul edildikten sonra ayrı bir Karakalpak edebî dili oluşturulmaya başlandı.

Özbekler: Türkistan'ın yerleşik ahalisi Türk kökenli Özbeklerden ve İranî Taciklerden oluşuyordu. Fakat bu dönemde yerel halk kendini etnik olarak değil, daha ziyade "Müslüman" olarak veya buldukları şehir veya bölgeye olan aidiyetle tanımlıyorlardı. Milli bilinçlerin oluşması epey sonra, XX. yüzyılın başında Rusların getirdiği Avrupa medeniyetinin tesirleri altında başladı. Buhara Hanlığında ahalinin önemli bir kısmı çift (Türkî ve Farsî) dilliydi; Yazı dili, XIV. asırdan bölgede kullanılan Çağatayca idi. XVIII. yüzyılın sonunda, Çağatay Türkçesinin yanında Özbek edebî dili de kendini göstermeye başladı.

Maveraünnehr ahalisi esas olarak üç kısımdı: 1. Göçebe veya yarı-göçebe kabileler. Bunlar, XVI. yüzyılda Maveraünnehr'e gelip hakimiyet kuran Şeybanî Özbeklerinin devamı olup XX. yüzyılın başına kadar kabilevi yapılarını korudular. Kabile özelliklerini kaybetmiş bulunan *Sart-Özbeklere* mukabil, bunlar kendilerini *Taaze Özbek* (Asıl Özbek) olarak niteliyorlardı. 2. Türkistan'ın yerleşik ahalisine ise "**Sart**" deniliyordu. Bunların kökenleri Şeybanî Özbeklerinden farklıydı; Türkî ve Farsî dillerinin ikisiyle de konuşuyorlardı. Bunlardan bir kısmı Türk dilli olmasına rağmen kendilerine "Tacik" diyorlardı. 3. Göçebe Özbeklerin ve yerleşik ahalinin dışındaki, göçebe ve yarı göçebe kabileler. Bunlar kendilerini "Çağataylar" olarak veya kendi kabile isimleriyle (Kıpçak, Karluk, Türk, vs.) tanımlıyorlardı. (Bennigsen-Quelquejay 1961: 15).

Sart: "Tacir" anlamına gelen bu kelime genel olarak Orta Asya'nın yerleşik ahalisi için kullanıldı. Fakat değişik dönemlerde, değişik kesimlerde farklı anlamlar ifade etti. Türkistan'da Moğol hâkimiyeti sırasında Sart, Türk'ün zıddı anlamını taşıyordu. Ali Şir Nevaî, *Türk tili* ile *Sart tili* (Fars dili) arasında karşılaştırma yapıyordu. XVI. asırda Özbekler Maveraünnehr'i ele geçirdiklerinde Sart, göçebelere karşılık yerleşik Tacik ahalisi anlamına geliyordu. Hokand Hanlığında hükümet emirleri *Sartiya ve Kazakiyalarga malum bolsun* diye başlıyordu; yani Göçebe Kazaklara karşılık şehirli ahalisi kastediliyordu. Kazaklar, Türkçe veya Farsça konuşan yerleşik ahaliyi birbirinden ayırt etmiyor, hepsine Sart diyor, bu kelimeyi yerleşik halkı aşağı-görme tabiri olarak kullanıyorlardı. XIX. yüzyılda Sart, Türkçe konuşan şehir halkı için kullanılıyordu ve Sart ile Özbek'i ayırt etmek zordu. Eski kabile yapılanmasını koruyanlar kendilerini *Özbek* olarak tanımlıyorlardı. Ama şurasını da unutmamak gerekir ki, bu yüzyılda Türkistan'ın yerleşik halkı kendini ilk önce Müslüman, daha sonra belli bir şehir veya bölgeye olan mensubiyetiyle tanımlıyordu. XIX. asrın sonundan itibaren Rus ve Avrupa kültürünün etkileri sonunda etnik bilinç oluşmaya başladı (Barthold 1980: 236-7). Sovyet döneminin başında Sart kelimesi aşağılayıcı bir anlam taşıdığı gerekçesiyle kullanımdan kaldırıldı.

Türkmenler: En azından XIV. yüzyıldan beri kendi edebî dillerini kullanmakta olan Türkmenler, XV. yüzyılda Çağatay edebî dilinin etkisi altına girdiler. Bu durum birkaç asır devam etti. XVIII.-XIX. yüzyılda Türkmen edebî dili yeniden canlandı ve 1917 Ekim Devrimine kadar devam etti. Sovyet döneminde ise Teke ve Yomud şivelerine dayanan yeni bir Türkmen edebî dili oluşturuldu.

K İ T A P

Rusya tebaası olarak yaşayan Müslüman Türk kavimlerinin XIX. yüzyıldaki durumları hakkında esas olarak Bennigsen ve Quelquejay'nin *The Evolution of the Muslim Nationalities of the USSR* (Oxford, 1961) adlı kitabı ile S. A. Wurm'un *Turkic Peoples of the USSR* (Oxford, 1954) adlı eserinden yararlandık.

SIRA SİZDE

XIX. yüzyılda Rusya İmparatorluğu tebaası olarak yaşayan Türk toplulukları nerelerde yaşıyor ve hangi adlarla anılıyorlardı?

TATAR-BAŞKURLAR VE ÇARLIK YÖNETİMİ

Tatarların Rus Hâkimiyetine Girmesi

Bu ünite, Rusya Türkleri içinde ilk defa Rus hâkimiyetine düşen, medeni uyarıları yüz yıldan fazla bir zaman önce gerçekleşen, diğer Türk toplulukları arasında medeni öncülük rolünü üstlenen Kazan Tatarlarından ve onların iktisadi ve fikrî tecrübelerinden söz edilecektir. Tatarların Ruslarla olan ilişkileri İdil Bulgarları zamanına kadar uzanır. İdil Bulgarlarının İslam dinini seçmesinden (922) bir süre sonra Ruslar da Hıristiyanlığı kabul ettiler (988). Yerleşik bir hayat süren İdil Bulgarlarının kendileriyle aşağı yukarı aynı iktisadi ve kültürel seviyede bulunan Doğu Slavlarıyla olan ilişkileri ilk zamanlar barışçı bir düzeyde geçiyordu.

XIII. yüzyılda Rusya'nın ve İdil Bulgar Devletinin Moğollar tarafından ele geçirilmesi ile ortaya çıkan Altın Orda Devleti, XIV. yüzyılda İslamlaştı. Bu durum, Ruslarla Tatarların ilişkilerini önemli ölçüde değiştirdi: Hıristiyan Ruslar, 240 yıl boyunca "Tatarların" (Altın Orda Devletinin) hâkimiyeti altında yaşadılar. Dönemin Rus kaynakları, Doğu Slavları ile Tatarların ilişkilerini iki din arasındaki devamlı bir mücadele şeklinde hikâye etmektedir. Altın Orda Devletinin ardılı olan hanlıklardan biri olan Kazan Hanlığı zamanında ise bu ilişki, Hıristiyan Ruslarla Müslüman Tatarlar arasındaki çatışma hâlini aldı. 1552'de Kazan Hanlığı Ruslar eline düştü.

Kazan Hanlığı'nın düşmesi önemli sonuçlara yol açtı. İdil boyunda VI. yüzyıldan beri devam eden Türk hâkimiyeti son buldu. Rusların Hazar sahillerine, Kafkasya'ya ve doğuya doğru yayılmasının önü açılmış oldu. Rusya Kazak bozkırlarına ve Sibiryaya doğru ilerleme imkânı buldu. Bu yüzyılın son çeyreğinde Rus-Kazakları (Kozaklar) doğuya doğru ilerleyerek Sibir Hanlığını ele geçirdiler. 1556'da Astrahan Hanlığı'nın da Ruslar eline geçmesiyle Rusya ve Osmanlı devletleri sınırdaş oldular. Türkistanlı hacıların geçiş güzergâhı olan Astrahan yolu tıkanı. Türkistan hanlıkları bu yolu yeniden açabilmek için Rus hükümdarına başvurmak zorunda kaldılar.

Kazan'ı ve Astrahan'ı ele geçiren Rus Devleti, önemli bir yabancı unsuru bünyesine katmış oldu. Böylelikle Rusya yeni tebaalar edindi ve imparatorluk olma yoluna girdi. Daha önce yabancı tebaası olmayan Rus devletinin Müslüman tebaaya karşı siyaseti onları din değiştirmeye zorlama şeklinde oldu. Tatarlar, iki yüz sene boyunca fazla ağır bir baskı altında kaldılar. Rus Devleti, bu süre içinde onları baskı yoluyla Hıristiyanlaştırmaya çalıştı. Bu baskılar Tatarları pasif direnişe ve İslam dinine daha sıkı sarılmaya yöneltti. Baskılardan uzak durmak için, Tatarların önemli

bir kısmı köylere ve uzak yerlere yerleşmek zorunda kaldılar. Bu zorlamalar tamamen sonuçsuz kalmadı; az sayıda da olsa bazı Tatarlar ve Tatar aristokrasisinin önemli bir kısmı Hıristiyanlığı kabul etti. Ortodoksluğa giren ilk Tatarlar “Eski Kreşinler” (Hıristiyanlar) adıyla anılır.

Baskı siyaseti XVIII. yüzyılın sonlarına kadar devam etti. Büyük Petro (1682-1725) zamanında Hıristiyanlığa geçen Tatarlar vergiden ve askerlikten muaf tutuluyordu. 1740'ta hükümet bir fermanla İslam dininde ısrar edenlerin vergilerini iki katına çıkardı. Bundan iki yıl sonra ise yeni bir kararla Kazan vilayetindeki camiler yıkıldı; kısa bir süre içinde 418 cami yerle bir edildi. Bütün bu baskılar Tatarlar arasında din değiştirenlerin sayısını pek artırmadı. Aksine bütün bu zorlamalar Ruslarla Tatarlar arasındaki gerilimi güçlendirerek Tatarları daha fazla muhafazakârlığa itti; baskılar Rus Ortodoks misyonerleri ile Tatar uleması arasında daimî bir gerilime sebep oldu. Tatar uleması Hıristiyan misyoner faaliyetlerine karşı koymak maksadıyla, çocuklarını İslam terbiyesiyle eğitmek için büyük bir gayretle çalıştılar.

Kazan'ın istila edilmesi Tatarların dinî ve kültürel hayatını nasıl etkiledi?

XVIII. yüzyılın sonunda Rus hükümeti siyasetini değiştirdi ve Tatarlara karşı uzlaşma ve yumuşama siyaseti izlemeye başladı. II. Katerina (1762-1796) Tatarların Doğu Avrupa ve Batı Sibiryâ Müslümanlarını kapsayan bir Müslüman Dinî İdaresi kurmalarına izin verdi (1788). Orenburg vilayetinin Ufa şehrinde kurulan Dinî İdare, bir Müftü ile onun altındaki üç kadıdan oluşuyordu. İdarenin görevi, Müslümanların evlenme, boşanma, miras, mektep-medreselerin idaresi ve Müslüman din adamlarının eğitimi ve atanması işleriyle uğraşmaktı. İlk müftü Muhammedcan'ın yaptığı ilk iş, imam, hatip veya müderris olacak kişilerin Dinî İdare'den menşûr (rusçası ukaz) denilen bir yetki belgesi alma usulünü getirmek oldu.

1792'de Tatarlara geniş ticarî haklar tanındı. Bunun sonucunda Tatarlar Rusya ile Türkistan arasındaki ticarete aracılık ettiler. Rus tüccarlarının dinî sebeplerle giremediği bu pazara girerek Rusya'nın ticaretini üstlendiler. Bu durum onların iktisadî bakımdan güçlenmesine yol açtı. Dinî ilimlerde yükselmek isteyen Tatar gençleri ticaret kervanlarına katılarak Türkistan medreselerinin yolunu tuttular. Bu medreseler eski düzeyini kaybetmiş ve skolastik eğitim merkezlerine dönüşmüş olsalar da, Tatarların benliğini korumasına yardımcı oldular. Onlar sayesinde İdil Boyu'ndaki Tatar-Başkurt Müslümanları arasında bir canlılık oldu; halkta okuma-yazma bilenler çoğaldı; güçlü bir ulema sınıfı ortaya çıktı.

Kuzey Türklerinin tarihi hakkındaki ayrıntılı bilgiyi Abdullah Battal Taymas'ın *Kazan Türkleri* (Ankara, 1988) adlı kitabında bulabilirsiniz.

Başkurtlar

İdil-Ural bölgesindeki bir başka Türk kavmi olan Başkurtlar, Moğol istilası sırasında Orta ve Güney Urallarda aşiretler hâlinde yaşıyorlardı ve uzun süreden beri İslam dinini benimsemişlerdi. Üstün savaşçı özelliklere sahip olan Başkurtlar, Moğol istilası sırasında Batu Han ordularında hizmet ettiler. Altın Orda Devleti dağıldıktan sonra Başkurtların doğu kısmı Şeybanîlerin, güney-batı kısmı ise Nogay beylerinin yönetiminde yaşadılar. XVI. asrın ortalarında ise Kazak idaresindeydiler. Tam da bu sırada Kazan ve Astrahan hanlıklarını ele geçiren Ruslar doğuda Urallar'a doğru ilerlediler; İdil ve Yayık'ta yeni kaleler inşa ettiler. Bu sırada Başkurtlar bey-

lerinin ve aksakallarının idaresinde dağınık bir şekilde yaşıyor, zaman zaman Rus devletine ve tüccarlarına ücretle askerlik yapıyorlardı.

Rus hâkimiyetinin ilk döneminde Başkurt soyluları (mirzalar) ve kabile reisleri (beyler) ayrıcalıklarını korudular. Fakat Rus hükümeti giderek bu ayrıcalıkları almaya, Başkurt topraklarına Rus göçmenler yerleştirmeye başladı. Yeni gelenlerle ülkenin eski sâkinleri olan Başkurtlar arasında sürüp giden bir mücadele başladı. Tabiat ve madenler bakımından zengin olan Başkurt ülkesinin yerli ahali gittikçe fakirliğe itildi.

Ruslar 1579'da Ufa kalesini inşa ettiler. Rus savaşçıları, soyluların çocukları ve diğer memurlar buraya gelip yerleştiler. Onları başıbozuk Ruslar izledi. İlk dönemde Rus hükümeti Başkurtları gücendirmemeye özen göstermekte ve onlardan nispeten daha az vergi almaktaydı. Fakat sonraları Başkurtların zengin ve geniş topraklarını ellerinden almaya başladı; bu durum Başkurtlar arasında memnuniyetsizlik ve huzursuzluklara yol açtı. Baskı ve gasplardan bıkmış olan Başkurtlar çeteler oluşturarak Rus merkezlerine baskınlar yaptılar. Başkurtlar 1664'te Seyid Batır adındaki aksakalın önderliğinde ayaklandılar. Üç yıl süren bu ilk büyük başkaldırı hükümeti epeyce uğraştırdı. İsyan bastırıldıktan sonra bile kargaşalıklar uzun süre devam etti. XVIII. yüzyılın başında I. Petro tarafından yapılan baskılar yeni isyanlara yol açtı. Bundan yirmi sene kadar sonra ortaya çıkan isyanlar üzerine hükümet, Başkurtları daha sıkı bir denetime almak için bazı tedbirlere başvurdu: Silahlarını kendileri üreten Başkurtların demircilikle uğraşmalarını yasakladı; Kazak ve Başkurt ülkeleri arasındaki sahada yeni istihkâm noktaları kurdu; Orenburg kalesinden başlayarak Ural nehri boyunca kaleler inşa etti.

Bu arada, Ruslar, maden bakımından zengin toprakları Başkurtların ellerinden almaya, buralarda demir ve bakır imalathaneleri kurmaya devam ettiler. Bu durum karşısında bir şey yapamayan yerli ahalinin duyduğu nefret gittikçe birikti. 1773'te ortaya çıkan meşhur Pugaçev İsyanı Başkurtlara önemli bir fırsat sundu. Başkurtlar, Salavat Yolay'ın önderliğinde bu isyana yoğun bir şekilde katıldılar ve Rusya devletini epeyce uğraştırdılar. Çariçe II. Katerina'nın Müslüman tebaasına karşı yumuşama siyaseti izlemesinde bu isyanın etkili olduğu söylenir. Çariçe, Başkurtları kazanma yolunu tercih ederek ülkeyi eskiden olduğu gibi 12 kabile beyliği arasında paylaştırdı (1798) ve Başkurtlardan askerî birlikler oluşturdu. Bunların Napoleon'a karşı savaşa katıldıkları ve Paris'e kadar gittikleri bilinmektedir. Fakat bu birlikler 1861'de dağıtıldı; kabile beyliklerine son verildi. 1872'den itibaren Başkurtlar diğer Rus tebaası gibi muamele görmeye başladı.

Başkurt tarihi hakkında derli toplu bilgiyi Zeki Velidi Togan'ın yazdığı "Başkurt" maddesinde (*İslam Ansiklopedisi*, II, s. 328-332) bulabilirsiniz.

XIX. Yüzyılda Tatar-Başkurtlar

Tekrar Kazan'a dönecek olursak, XIX. yüzyılda Hıristiyan misyonerlerin faaliyetlerinin arttığı görülmektedir. Rus Ortodoks misyonerleri, Hıristiyanlıkla ilgili dinî eserleri yerel dillere tercüme etmeye başladılar. Bu faaliyetlerin gayesini sezen Müslüman ulema, karşı tedbirler geliştirmeye başladı. Bu vesileyle yayımlanan kitaplar Kazanlı Müslümanların fikir hayatında bir canlılık yarattı. Eğitim ve hayır kurumu faaliyetleri neticesinde, Hıristiyanlığı kabul etmiş *Kreşin* Tatarlarından bazıları yeniden Müslümanlığa dönmeye başladı. Çuvaş, Mordva ve Votyak gibi kavimler arasında da İslam dini yayılmaktaydı.

Bu durumu Rusya'nın birliği açısından bir tehdit olarak algılayan Rus yetkililer, daha fazla İslamlaşma ve Tatarlaşmanın önüne geçebilmek için tedbir almaya başladılar. Bu tedbirlerin öncüsü, Doğu bilimcisi, pedagog ve misyoner **N. İ. İlminski** idi. Söz konusu tedbirlerden biri, geleneksel Tatar eğitim müesseselerine müdahale etmeyip onları ortaçağın karanlıklarında bırakmak, buna karşılık Rus olmayan halklar arasında Hıristiyanlığı ve modern eğitimi yaymak için ne lazımsa yapmaktı. Diğer bir tedbir ise, sadece adı Hıristiyan olan gruplar arasında dinî eğitimi arttırmak ve onların eğitim seviyesini yükseltmekti. 1860'larda faaliyetlerine başlayan İlminski, iyi eğitilmiş ve gayretli yerel öğretmenlerden bir kadro oluşturup İncilleri ve kilise ayinlerine ait kitapları yerel dillere tercüme ettirdi.

İlminski, 1863 yılında ilmi uğraşılardan eğitim işine ve misyonerliğe geçip ilk tecrübesini Kreşinler, Çirmişler ve Çuvaşlar arasında yaptı. Bu topluluklar Tatarca bildikleri için Rus mektepleri yerine kendi dilleri ile eğitim veren Müslüman mektep ve medreselerine girip Müslüman olup çıkıyorlardı. İlminski bu tehlikeyi ortadan kaldırmayı amaçladı. Hıristiyan bir Tatarla birlikte Kazan'da bir okul açtı. Okula Kreşin (Hıristiyan Tatar) çocuklarını kabul ederek Tatar dilinde ve Rusça harflerle eğitim verdi. "İlminski metodu" denilen bu usulde çocuklar dersleri çok çabuk kavriyorlardı. İlk birkaç yıl çocuklara kendi anadilinde ders veriliyor, sonra yavaş yavaş Rus diline geçiliyordu. Bu yolla Ruslaştırma işi daha kolay ilerliyordu.

İlminski Müslüman Tatarları Hıristiyan dinine döndürme çabalarının faydasız olduğunun farkındaydı. Bu yüzden, onlarla uğraşmaktan ziyade, yüzeysel bir şekilde Ortodoks Hıristiyan olan (gayr-ı Rus) halkları Kilise içinde tutmaya ve onların İslamlaşmalarını engellemeye çalıştı. Müslümanların giderek artan tesirinden II. Katerina'yı sorumlu tutuyordu; zira o Müslümanların Dinî İdare etrafında örgütlenmelerine imkân sağlamıştı. İlminski bu müesseseyi etkisiz kılmak için mümkün olan her şeyi yaptı; 1884'teki Müftü tayinine müdahale ederek bu makama en kabiliyetsiz kişinin getirilmesi için çalıştı.

Tatar sorunuyla uğraşmanın bir yolu da, Rus dilinin yaygınlaştırılması yoluyla Tatarlar ve diğer Rus olmayan unsurların asimile edilmesi idi. Bu yeni siyasetin bir ürünü olarak, 1870'lerde hükümet Müslüman mekteplerinde Rus dili okutmak zorunluluğu getirdi. Rusların tutucu çevreleri, Rus olmayan unsurların Hıristiyanlaştırma veya dil bakımından Ruslaştırma yoluyla asimile edilmesi gerektiğini savunuyorlardı.

1870 ve 80'lerde gelişen yeni şartlar Kazan Tatarlarını zor bir duruma soktu. Rusya'nın Türkistan'ı ele geçirmesi üzerine Tatar tüccarları aracı konumunu yitirdiler; işgalden sonra Rus tüccarları Türkistan ile doğrudan ticaret yapmaya başladılar. Hazar-Ötesi (1899) ve Orenburg-Taşkent (1905) demiryolu hatlarının inşası da Tatar tüccarını olumsuz etkiledi. Demir yolları Tatarların eski usullerle yaptıkları ticarete darbe vurdu; onların transit merkezleri önemini yitirdi. Varlıklarını sürdürmek isteyen Tatar tüccarları kervanlarla Buhara'ya gitmek yerine Moskova'ya ve diğer Rus pazarlarına yöneldiler.

Rus misyonerlerinin İslam-karşıtı yayınları ulema üzerinde uyarıcı etki yaptı. Bu yayınlarda Müslüman kadınının aşağı konumda olmasından İslam dini sorumlu tutuldu. Ulema bu gibi saldırılar karşısında savunmalar geliştirmek zorundaydı. Reform yanlısı ulema bu gibi konuları ciddi olarak düşünmeye başladı. Misyonerlerin oluşturdukları hayır kurumları ve eğitim müesseseleri ise reform yanlısı Tatar uleması için bir model oluşturdu. Reformcu din âlimi Rızaeddin b. Fahreddin, misyonerlerin okul açmak, yetimhaneler, hastaneler, kıraathaneler ve kütüphaneler oluşturmak gibi faaliyetlerine hayranlık duymakta, aynı şeylere Müslümanların da

N. İ. İlminski (1822-1891): Kazan'da Üniversitenin Doğu Bilimleri Bölümünde Arap ve Türk dilleri okudu. 15 yıl Kazan'da Müslümanlar arasında dolaşip Tatar dilini ve kültürünü çok iyi bir şekilde öğrendi. Ruhanî Akademi'de (Duhovny Akademiya) Kur'an ve Arapça dersleri verdi. Fakat bu dönemde misyonerlikten çok ilim adamı tarafı ağır bastığı için akademiden çıkarıldı. Orenburg'a gidip İbrahim (İbray) Altınсарın adlı bir Kazakla tanışip Kazak dilinde eserler yayınladı (Akçura 1906: 2-3).

sahip olmasını arzu etmekteydi. 1804'de Kazan şehrinde bir üniversite kurulması da, Tatar okumuşlarını etkiledi. Üniversitenin Doğu Bilimleri Bölümünde Tatar tarihi ve İslam araştırmaları konularında yapılan çalışmalar Tatar aydınlarının ilgilerini çekti.

XIX. asırda Tatar-Başkurtların fikir hayatı ve medeniyeti büyük ölçüde Buhara Hanlığının etkisi altındaydı. Tatarlar teknoloji, ticaret ve eğitim alanlarında değişim olgusunu yaşarlarken, bir taraftan da geleneksel bir toplum olma özelliğini sürdürüyorlardı. Tatar edebiyatı daha ziyade tasavvufun tesiri altındaydı; tanınmış Tatar yazarları ve şahsiyetleri, şu veya bu şekilde tasavvufla alakası olan kişilerdi. En büyük toplumsal güç ulemanın elindeydi; din ve eğitim işlerinin idaresi onların elindeydi.

Tarikatlar da Tatar halkı arasında çok güçlü bir etkiye sahipti. Kadirî tarikatı daha Bulgar Devleti zamanında Orta İdil Müslümanları arasında yayılmıştı. XIV. ve XV. yüzyıllarda Türkistan'dan gelen Yesevî tarikatı Tatarlar arasında yer buldu. Bundan bir asır kadar sonra, Buhara taraflarından gelen Nakşibendilik, bölgeye güçlü bir şekilde nüfûz ederek ve diğer tarikatları kendi içinde eriterek, XIX. asırda ve XX. yüzyıl başında en etkili ve yaygın tarikat olarak ortaya çıktı (Bennigsen 1985: 36-7).

Tatar tüccârı da sosyal hayatta önemli bir role sahipti. Orta İdil bölgesi eskiden beri ticaret yollarının kesişme noktasında bulunduğundan, Bulgar Devleti zamanından beri Tatarlar arasında güçlü bir tüccar grubu daima var olagelmıştır. Bulgar şehri büyük bir ticaret merkeziydi. Bu şehir tahrip olduktan sonra ise onun yerini Kazan aldı. Astrahan, Kırım, Dağıstan, Türkistan, Çin ve Rusya'dan gelen tüccarlar Kazan bölgesinde buluşmaktaydı.

TATAR UYANIŞI

Uyanışın Öncüleri

XIX. yüzyılda esas olarak Rusya yoluyla gelen Batı Avrupa medeniyetinin tesirleri, Tatar uleması arasında iki farklı yönde kendisini hissettirdi. Bu tesirler bir taraftan, Tatar ulemasının kendi tarihlerine olan ilgilerini arttırırken, diğer yandan geleneksel inanç ve değerlerini sorgulamalarına yol açtı. Okumuş kesim arasındaki bu aydınlanma ve uyanış, büyük oranda dinî renk taşımaktaydı. İslam, hem inanç hem de belli bir kültür biçimi olarak Tatarların kimlik ve kültürlerini korumalarında büyük bir öneme sahipti. Toplumun okumuş kesimini oluşturan bu zümre içindeki arayışlar, coğrafi, siyasi ve iktisadi şartların da tesirleri altında olgunlaşarak Tatar uyanışı denilen fikri canlanmaya zemin hazırladı.

XIX. yüzyılda Kazan Tatarları arasında İslam dininin aslî kaynaklarına dönme eğilimi şeklinde özetlenebilecek bir reform akımı ortaya çıktı. Tatarlardaki dinî reform anlayışı, İslam dünyasındaki bazı akımlarla benzerlik göstermekle birlikte, kendine has birtakım özellikler de taşımaktadır. Tatar dinî reform düşüncesini incelemeye girişmeden önce, bunun ne zaman ve nasıl ortaya çıktığına bakmak gerekir.

Bazı araştırmacılar bu akımın köklerini olabildiğince geriye götürebilmek gayretiyle, Tatar reform hareketinin başlatıcısı olarak **Abdurrahim Otuz İmenî**'yi (1754-1836) göstermekte ve onu "içtihat kapısının açık olduğunu savunan ilk sosyal reformcu" olarak nitelendirmektedirler. Fakat onun kendi dönemine ait kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla, Otuz İmenî tam tersine içtihat kapısının epeydir kapalı olduğunu ve Kur'an ve hadislerden hüküm çıkarmanın doğru ol-

Uyanış hareketinin öncelikle Kazan Tatarları arasında çıkması tarihi ve diğer şartların ürünüdür. Ticaret yollarının kesiştiği Volga boyunda, Hıristiyan Ruslarla komşu olarak yaşayan Tatarlar, Türk kavimleri içinde yerleşik hayata epey önce geçen bir halktı; ataları olan Bulgarlar zamanından beri bölgede iktisadi bir güç oldular. XVIII. yüzyılın sonunda Rusya'nın verdiği ticari hakları iyi bir şekilde kullanarak zenginleşen Tatar tacirlerinin katkısıyla Kazan ve çevresinde kültürel bir canlanma ve uyanış hareketi ortaya çıktı. Bulundukları coğrafyanın yarattığı dinî sorunlar üzerinde kafa yoran Tatar ulamasının sahip olduğu tartışma geleneği de bu uyanışta etkili oldu.

madığını iddia etmekteydi. Kendi dönemindeki bazı tarikat şeyhlerinin ilimlerini ve birçok uygulamalarını eleştirdiği, okumaya hevesli ve çok seyahat eden biri olduğu, fakat bazı konularda aşırı takıntılı bulunduğunu (haç şeklinde olan şeylere karşı çıktığı, hatta pencereleri bile buna benzeterek insanları uyardığı) anlaşılmaktadır.

Bu durumu ciddi bir şekilde araştıran din âlimi Rızaeddin b. Fahreddin, Otuz İmenî'nin değerli zamanını ve benzersiz yorumlarını lüzumsuz konularla harcadığını öne sürer: Otuz İmenî, kuzey kutbuna yakın bölgelerde Cuma ve Bayram namazlarının kılınamayacağı görüşündeydi. Bu görüş onun şakirtleri ve bazı imamlar arasında yayıldı; onu takip eden imamlar bu yüzden görevlerinden alındılar. Onun bir başka düşüncesine göre, kısa gecelerde vakit girmediği için yatsı namazının kılınması doğru değildi. Onun bu sözü Samara, Ufa ve Kazan vilayetlerinin birçok yerinde meşhur oldu. En çok da bu iddiasıyla ünlendi. İmamlar, müderrisler, hatta bazı tarikat şeyhleri bu söze göre amel etmeye başlayıp yatsı namazını terk ettiler. Ayrıca, Otuz İmenî mantık, hikmet ve kelâm derslerinin faydasız olduğunu iddia etti. Sovyet dönemindeki eserlerde “aydınlanmaya öncülük eden Tatar ulemasının ilki” olarak yüceltilmiş olsa da, görüldüğü gibi onun tartıştığı konular hiç de öyle aydınlanmaya veya sekülerleşmeye zemin hazırlayacak türden değildir. İdil-Ural uleması için bu tür ilahiyat tartışmaları alışılmış bir durumdur.

Ebunnasr Kursavî

İslam ilahiyatını “rasyonalist” esaslara göre sorgulayan biri olarak sunulan bir diğer şahsiyet, Molla Ebunnasr Kursavî'dir (1776-1812). Bazı araştırmacıların onu “dogmaları sarsan”, “geleneksel otoritelere karşı çıkan”, “yenilikçi” veya “Ceditçi” olarak sunmaları bir yanılıdır. Aynı şekilde onunla tartışmaya giren ulemayı da “mutaassıp” olarak nitelemek hatadır. Tatar dinî reform düşüncesinin babası sayılan Kursavî “yeni” bir şey ileri sürmüyordu; sadece İslam düşünce tarihinde olagelen bazı ilahiyat tartışmalarını yeniden gündeme getiriyordu. Buhara medreselerinde dinî bilimler çerçevesinde okutulan kelâm konularını Yunan felsefesinin etkileri olarak görüyor ve İslamın bu gibi etkilerden arındırılıp ilk dönemdeki (*selef* zamanındaki) sadeliğine döndürülmesi gerektiğini savunuyordu. Kursavî'nin reformist sufilerden, özellikle Hindistan'daki Nakşibendî tarikatına mensup Ahmed Sirhindî'nin (İmam-ı Rabbanî) fikirlerinden etkilendiği anlaşılmaktadır. Buhara'daki medrese eğitimi sırasında tanıştığı Nakşibendî şeyhi Niyazkulu Türkmanî'nin sohbetlerinde bulunduğu sırada bu fikirlerle tanışmış olmalıdır.

Kursavî'nin fikrî oluşumu şöyledir: Meçkere medresesindeki tahsili sırasında yetenekli olduğunu gösterdi. Bazı konularda hocasının söyledikleri ile yetinmedi. Bu dönemde ilim merkezi ve kültür kaynağı olarak kabul edilen Buhara şehrine gitti. Orada çok revaçta olan kelâm ilmiyle uğraştı; bu konuda son derece iyi yetti; hocalarını bile geride bıraktı. Fakat bir noktadan sonra, bütün bu öğrendiklerinin dinî açıdan ne işe yarayacağını konusunda kendini sorguladı. İlim adına biriktirdiği şeylerin birtakım zanlardan ve Yunan felsefesinin uzantılarından ibaret olduğu kanaatine varıp pişmanlık duydu. **Yunan felsefesi** yerine iman düşüncesine (hikmet-i imaniye) yönelmeye karar verdi. Kitap ve Hadis konularını araştırmaya başladı ve giderek bu ilimlerde ustalık kazandı. Büyük tefsir ve hadis âlimlerinin, tasavvuf ehlinin eserlerini inceledi. Buhara'nın tanınmış şeyhlerinden Niyazkulu Türkmanî'ye bağlandı ve dört yıl onun sohbetlerinde bulundu. Bundan sonra yazmakla ve talebe yetiştirmekle meşgul oldu. Eserlerinde **ıctihat** kapısının açılmasını savundu; **taklidi** reddetti.

Ebunnasr Kursavî (1776-1812). Kazan yakınında Kurşa köyünde dünyaya geldi. İlk eğitimini Malmış kazasına bağlı Meçkere köyünde aldı. Sonra Buhara'ya gidip buranın tanınmış âlimlerinin ders halkasına girdi. Büyük şeyhlerin sohbetlerinde bulundu. Vatanına döndüğünde Kazan zenginlerinin yardımıyla büyük bir medrese kurup birçok talebeyi buraya çekmeyi başardı. Derslerinde İmam Gazalî'nin *İhyâi Ulûm* adlı kitabını ve orijinal fikirli eski İslam âlimlerinin eserlerini kullandı. 1807'de yeniden Buhara şehrine gitti. Buhara ulemasıyla yaptığı tartışmalar yüzünden az kalsın canından oluyordu. Kurşa'ya döndükten birkaç yıl sonra, hac niyetiyle dostlarıyla birlikte İstanbul'a gitti. Orada veba hastalığına yakalanarak vefat etti. Üsküdar'da Sultan Camisinde defnolundu (Rızaeddin b. Fahreddin 1903: 96).

Yunan felsefesi: Burada kastedilen, Abbasiler zamanında Yunan eserlerinden tercüme yapılmaması ve bunun etkileri altında Müslüman dünyasında kelâm ilminin doğmasıdır. Kelâm kitaplarında geçen bazı konular, olduğu gibi Yunan düşüncesinden alınmıştır.

İçtihad: Çalışma, gayret etme anlamındaki "cehd" kökünden gelir. İslam âlimlerinin bir konu üzerinde kafa yorarak yeni bir fikir üretmesi anlamında kullanılmıştır. **Taklit:** Otorite olarak kabul edilen eserlere ve onlara yapılan açıklamalara (şerh ve haşiyelere) teslim olma; aynı zamanda bazı düşünce okullarına sorgulamaksızın tâbi olmak, belli kalıp ve çerçevelerin dışına çıkmamaktır.

XIX. asırda Kazan Tatarları arasında güçlü bir dinî reform hareketi ortaya çıktı. İlahiyat konularında fikir yürütme becerisine sahip olan Tatar uleması, İslam dünyasından gelen öze dönüşçü eğilimlerin de etkisiyle reformist bir söylem geliştirdi. Reformcular, geri kalmışlıktan kurtulmanın çarelerini İslam'ın özüne dönmede ve yabancı tesirlerden arınmada görüyorlardı. Kursavî ve Mercanî gibi Tatar din âlimlerinin öncülüğünde başlayan bu hareket sonraları modernist eğilimlerle de birleşerek Sovyet döneminin başlarına kadar etkili oldu. Diğer Türk bölgelerinde de benzer bazı eğilimler olsa da, bunların hiçbiri Kazan'daki kadar güçlü bir harekete dönüşmedi.

1807'de Kursa köyünden çıkıp tekrar Buhara'ya gitti. Buhara ulemasıyla değişik zamanlarda tartışmalara girdi. Onlara din adı altında bildiklerinin aslında felsefeden ibaret olduğunu, bunun yerine Kitap ve Sünnet yoluna bağlanmaları gerektiğini söyledi (Rızaeddin b. Fahreddin 1903: 119). Fikirlerini pervasızca ve büyük bir cesaretle ifade etti. Onun fikirleri özellikle genç talebeler arasında yayıldı. Bu durum onun düşmanlarını arttırdı. Bozuk fikirler taşıdığı suçlamasıyla Emir Haydar'ın huzuruna çağırıldı. Burada yapılan münazara toplantısında fikirlerini iyi bir şekilde savunmasına rağmen, ileri gelen ulema onun karşısında durdu. İdam tehdidi karşısında Kursavî pişmanlık bildirerek hayatını kurtarabildi. Bu olaydan sonra bütün kitapları yakıldı; bunları elinde bulunduranlar ölümle tehdit edildi (Mercanî 1900: 168-75).

Kursavî, yeniden vatanına döndüğünde talebe yetiştirmeye ve fikirlerini savunmaya devam etti. Ölümünden sonra talebeleri onun fikirlerini yaymayı sürdürdüler. Kursavî ile başlayan dinî düşüncenin yeniden yorumlanması akımı, Mercanî ve diğer talebelerin gayretiyle bütün İdil boyuna yayıldı ve büyük bir harekete dönüştü. Onun görüşlerinden etkilenenlerden biri, tanınmış Tatar dinî islahatçısı Şihâbüddin Mercanî'dir. İlk zamanlar çevrenin etkisine kapılarak Kursavî'nin fikirlerine karşı çıkan Mercanî, daha sonra büyük imamların ve orijinal fikirli eski İslam âlimlerinin kitaplarını okudukça Kursavî'nin fikirlerinin doğruluğunu takdir etmeye başladı. Ona göre, Kursavî Maveraünnehr ve Kazan ulemasını eleştirmekte haklı idi. Fakat bunları ifade ederken kullandığı dil çok sertti; bu yüzden insanların hatırını incitiyor, kendisine düşmanlar yaratıyordu. Şayet yumuşak bir dille fikirlerini ifade etmiş olsaydı, etkisi çok daha geniş olacaktı. Şeyh Zeynullah ve Âlimcan Barudî de Kursavî'den övgüyle söz ederler. Rızaeddin b. Fahreddin, öğrencilik yıllarında Kursavî aleyhinde bulunduğunu, fakat okuyup dinî ilimlerde derinleştikçe onun kıymetini anladığını söylemektedir.

Şihâbüddin Mercanî ve Etkileri

Dinî reform akımının en önemli temsilcisi Şihâbüddin Mercanî'dir (1818-1889). Kazanlı bir molla ailesinden gelen Mercanî, Buhara'da tahsil gördü. Onun fikirleri Kazan'da değil Buhara ve Semerkand'da şekillendi. Bizzat kendi ifadeleri, onun fikrî dönüşümünün Semerkant yılları sırasında gerçekleştiğine, taklitçilikten yaratıcılığa adım attığına şahitlik etmektedir. Buhara'da yasaklanmış olan Kursavî'nin eserlerini elde edip okudu, bunlardan etkilendi, fakat görüşlerini açığa vurmadı. Buhara'daki çevresi ile uyum içinde olmaya özen gösterdi. Çalışkanlığı ve ilmi konulardaki derinliği ile yerel ulema ve dinî otoritelerin takdirini kazandı.

Mercanî, 11 yıl kadar Buhara'da kaldıktan sonra, büyük bir kervana katılarak asıl vatanına döndü (1849). Kazan'da imamlık ve müderrislik yetkisini kazanmak için Ulema Meclisinin ve halktan bazı kimselerin huzurunda bir sınavdan geçti. Mercanî, mantık, kelâm ve eski felsefede kendisini imtihan edenlerin cehaletini ortaya koyacak derecede derin bilgiye sahipti. Tamamen skolastik münazara ekseninde geçen bu sınavdan sonra Kazan ve çevresinde tanınmaya başladı.

25 sene kadar imam ve müderrislik görevini sürdürdükten sonra, Mercanî 1876'da Rus hükûmeti tarafından açılan Tatar Muallim Mektebinde (Rusçası: Tatarskaya Uçitel'skaya Şkola) din dersi muallimi olarak ders verme teklifini kabul etti. O zaman bir mollanın Rus okulunda ders vermesi düşünülemeyecek bir işti; dostları bile bu durumu yadırgadılar. Ona muhalif olan mollalar bu tepkinin artmasına sebep oldular; onun Rus misyonerlerle birlikte çalıştığını ve Müslüman mekteplerine Rusça dersinin konulmasının baş sebebi olduğunu ileri sürdüler. Mercanî

nî'nin Oryantalistlerle dostluğu ve yerel otoritelerle oldukça iyi ilişkileri vardı; Mirza Aleksandr Kâzım Bek, V. V. Radlov, İl'ya N. Berezin ve Josef Gottwaldt onun yakın dostlarıydı. Sadece düşmanları değil, Mercanî'yi sevenler de onun bu ilişkilerini anlamakta güçlük çekiyorlardı.

Müslüman dünyasının geri kalış sebebini dinin son zamanlarda yanlış yorumlanmasına bağlayan Mercanî, Müslümanların yeniden ilerleme yoluna girebilmeleri için selef denilen ilk dönem Müslümanlarının dinamizmini ve inanç saflığını yakalamaları gerektiğine inanıyordu. Bu yüzden, İslam inancını saran hurafelerle mücadele etmeyi ilke edindi. İslam dünyasındaki fikrî durgunluğun sebebini son dönem ulemasının taklit yoluna sapmasında gördü; ona göre yeni meseleler üzerinde fikir yürütmek ancak bu taklit anlayışı kırıldıktan sonra mümkün olabilecekti.

Mercanî'nin en çok üzerinde durduğu husus, medreselerin ıslah edilmesinin gerekliliği idi. İlmî geriliği aşmanın ve toplumu değiştirmenin en önemli dinamiğini burada gördü. Yüzyıllardan beri İslam dünyasında tartışılmaz bir yeri olan Buhara medreselerindeki eğitim sistemini eleştirdi. Medrese eğitiminde akıl yürütme yerine bilineni tekrarlamaya dayanan bir eğitim türünün hâkim olmasından ve çok zamanda az şey öğretilmesinden yakındı. Mercanî'nin asıl eleştirdiği konu ise medrese eğitiminin temelini oluşturan mantık ve kelâm dersleriydi. Kelâma karşı çıkıyordu çünkü kelâmcıların Grek felsefesinin karmaşık konularını taşımak suretiyle İslam dininin ilk dönemindeki saflığını karmaşık felsefî nazariyelerle bulandırdıklarını düşünüyordu. Medreselerde kelâm konularına ve onu anlamak için lazım gelen mantık derslerine ağırlık verilmesi neticesinde talebenin gerçek İslami ilimlerden (Kur'an ve Hadis eksenli eğitimden) uzaklaştığı kanaatindeydi. Talebenin yıllarını harca-yan ve pratikte hiçbir faydası olmayan kelâm tartışmalarının eğitimi etkisiz kıldığı görüşündeydi.

Mercanî tasavvufu İslamın çok önemli bir boyutu olarak görmekteydi. Öyle anlaşıyor ki, Mercanî'nin şahsî bağlılıkları onun bu eğilimini güçlendirmiştir. Buhara döneminde tasavvuf ve ruh terbiyesi ile meşgul olduğu bilinmektedir. Kitaplarında da tasavvuftan ve tasavvuf ulemasından her zaman saygı ile bahsetmektedir. Mercanî'nin talebelerinden birçoğunun tasavvuf ile uğraştığı bilinmektedir. Fakat talebelerinden biri ona tarikata girmek istediğini, kendisine bir mürşid-i kâmil göstermesini istediğinde Mercanî en iyi mürşidin Kur'an olduğunu söylemiş, Kur'an okumasını ve mümkün olduğunca anlamını anlamaya çalışmasını tavsiye etmiştir. Öyle görünüyor ki, onun belli bir tarikata bağlılığı yoktu. Mercanî'nin tasavvufa ilgisi daha ziyade şahsî dostluklar bağlamında ve entelektüel düzeyde kalmıştır.

Modern Tatar tarihçiliğinin önemli bir siması olmakla birlikte, Mercanî'nin Tatar millî kimliğinin kurucusu olduğunu söylemek abartı olur. Onun temel ilgisi milliyetten ziyade din eksenliydi. Tatar kimliğinin kabulünde ve saygınlık kazanmasında önemli bir rolü olsa da, kendi dili olan Türkîceyi geliştirmek konusunda aynı duyarlılığa sahip değildi. Eserlerinin büyük çoğunluğunu Arapça olarak kaleme aldı. Türkîce olan yazıları oldukça sade ve basit bir dille yazılmış olup bunlar da yine Arapça ve Farsça ibarelerle doludur.

Resim 1.1

Kuzey Türklerinin müceddit ulemasından Şihâbüddin Mercanî (1818-1889).

Kaynak: R. Merdanov, R. Minnullin, S. Rabimov, Rizaetdin Fabretdin (Kazan, 1999).

Mercânî'nin asıl önemi ıslahçılık ile modernizm arasında durmasından kaynaklanmaktadır. Ömrünün son yirmi yılında Rusya Müslümanları modernlikle daha fazla yüz yüze gelmişlerdi. Rus sosyal hayatına karışan fakat dine de sıkı bir şekilde bağlı olan Tatar tüccarı, yeni gelişmeler karşısında eski tarzdaki İslam anlayışının yüklediği formüllerden sıkıntı duyuyordu. Mercânî gibi saygın bir din âliminin İslamiyet ile modernliği uzlaştıran yeni yorumları onların kendi hayat tarzlarına uygun düşüyordu.

İlahiyat sahasındaki bazı yorumları kendi çağdaşlarının alışageldiklerinden farklı olsa da, iddia edildiği gibi bunlar “yeni” veya “dogmaları sarsıcı” nitelikte değildir. Kursavî ve Mercânî gibi ıslah yanlısı ulema ile diğer ulema arasındaki fark burada ortaya çıkmaktadır. Her iki ıslahçı da bu farklı yaklaşımlarını İslam klasiklerinden keşfetmişlerdi (veya bir şekilde haberdar olmuşlardı). Fakat diğer ulema mevcut yorumları genel geçer veriler olarak kabul ediyor, bunun dışındaki bütün yorumları **bid'at** olarak görüyordu. Sonradan “eskilik taraftarı” veya “mutaassıp mollalar” olarak nitelenen bu kimseler, eski değerleri savunma ve koruma endişesi içindeydiler. Kuvvetli bir İslam klasikleri kültürüne malik olan Mercânî eski âlimleri rahatlıkla ve cesaretle eleştirebiliyordu. Ancak, taklit geleceğinden gelen Kazan uleması için bu durum anlaşılır ve hazmedilir şeylerden değildi. Gerek Buhara medreselerine yönelttiği eleştiriler, gerekse Rusça öğrenmenin gerekliliği konusunda söylediklerini o dönem toplumunun kaldırması mümkün değildi. Kazan ulemasının neredeyse tamamı Mercânî'ye muhalifti. Mercânî'ye karşı olanların sadece onun fikirlerinden dolayı düşman olduklarını düşünmek doğru olmaz. Kişisel sebeplerin de bunda etkili olduğu görülmektedir. Mesela, açık fikirli Tatar yazarlarından Kayyum Nasırî bile onun karşısındaydı. Mercânî'nin dostları daha ziyade tasavvuf ehliydi.

Buhara'daki medrese eğitimini tenkit edip ıslah yollarını gösteren Mercânî, bu düşüncelerini kendi medresesinde uygulayamadı. Buhara'da olduğu gibi Mercânî Medresesinde de mantık ve kelâm dersleri öğretimin temelini oluşturuyordu. Mercânî, talebelerinin ilgisini yeni konulara çekebilmek için Ahmed Midhat Efendi gibi yazarların eserlerinden parçalar okuyordu, fakat talebeler bunu bir zaman kaybı olarak görüyordu. Bunun yerine bir mantık meselesini tartışmak onlar için daha anlamlıydı. Kendi medresesine istediği düzeni vermeyi başaramamış ise de, eski eğitim sistemine getirdiği eleştirilerin etkili olduğu görünmektedir. Bu eleştirilerin de tesiriyle ilim tahsil etmek isteyen gençleri artık Buhara yerine İstanbul'a ve Mısır'a yöneldiler.

Mercânî kendisinden sonra gelen nesil için bir model oluşturması bakımından da önemlidir. Talebeleri arasında en başta Hüseyin Feyzhanî'yi (Feyzhanov) zikretmek gerekir. Erken ölümü sebebiyle fikirlerini geliştirememiş olsa da, Feyzhanî'nin medreselerin ıslahı konusunda hazırladığı proje önemlidir.

Mercânî asıl ölümünden sonra ünlendi. Özellikle XX. asrın başından itibaren yenilik taraftarı aydınların galip gelmesiyle Mercânî örnek bir şahsiyet olarak takdim edilmeye başlandı. Onu Türklerin yakın dönem tarihinde başlayan dinî tecedüt (reformation) hareketinin en büyük önderi (*précurseur*) olarak gören, hatta onun Müslümanlığın Luther'i olduğunu düşünenler vardı. Mercânî sayesinde yaygınlaşan dinî ıslahçı akım, Âlimcan Barudî, Rızaeddin b. Fahreddin, Musa Cârullah, Ziyaeddin Kemalî ve Abdullah Bubî gibi reformcu ulema ile varlığını devam ettirdi.

Bid'at: Dinde sonradan ortaya çıkan inanç ve davranışlardır. İslam âlimleri, iyi ve kötü bid'at ayrımına gitmiş olmakla birlikte, bu tabir genel olarak dinde olumsuz anlamda ortaya çıkan bozuk fikirler ve uygulamalar anlamında kullanılmıştır.

Mercanî'nin medrese eğitime yönelttiği eleştiriler hangi gerekçelere dayanıyordu?

DİNİ ISLAH HAREKETİNİN GELİŞMESİ

Reform Yanlısı Ulema ve Eğitim Faaliyetleri

Şeyh Zeynullah Resulî (Zeynullah İşan)

İslam reformcularının yakın dostu olup mektep ve medreseleri ıslah hareketinin en büyük destekçilerinden olan Zeynullah Resulî (1833-1917), Başkurtların Kavakan boyundandır. 1833'te Troysk (Troitsk) yakınında bir Başkurt köyünde dünyaya geldi. Buharalı bir hocadan ders okudu. 1851'de Troysk şehrine giderek el-Mengerî Medresesinde tahsilini devam ettirdi. 1858'de Verhnural bölgesinde Ak Hoca köyü ahalisinin ricasıyla buradaki eski bir medreseyi tamir ettirip ders vermeye başladı. Bir yıl sonra Çelyabinsk yakınındaki Çardaklı köyünde Nakşibendi şeyhi Abdülhakim Hazrete bağlandı. Tarikatın kökü Buhara'ya, Türkmen şeyhi Niyazkulu'ya dayanıyordu. Onun da silsilesi Hindistan'daki Şeyh Ahmed Sirhindî'ye uzanıyordu.

Zeynullah Resulî, 10 yıl içinde gösterdiği olağanüstü gayretleri sonunda tarikat içinde yükseldi. 1869'da hac ziyareti vesilesiyle uğradığı İstanbul'da doğruca Gümüşhaneli Şeyh Ahmed Ziyaüddin hazretlerine gitti. Ondan çok etkilendi. Hac dönüşünde yeniden uğradığında, Ziyaüddin hazretleri ona tarikatı Rusya Müslümanları içinde temsil etmesi için tam yetki (icazet) verdi. Şeyh Zeynullah, köyüne vardıktan sonra etrafına müritler toplayıp onları irşat etmeye (eğitmeye) başladı. Bilindiği gibi, İdil-Ural Müslümanları arasında dinî konularda münazara ve ihtilaf eksik olmuyordu. Şeyh Zeynullah da bu ihtilafardan uzak kalamadı. 1872'de dine aykırı (bid'at) inançlar yaymakla suçlandı; Orenburg'daki Dinî İdare'ye şikâyet edildi; burada sorguya çekildi. Konuya Rus yetkililer de müdahale ettiler ve şeyhi tutuklayarak sürgüne gönderdiler (Rızaeddin b. Fahreddin 1917: 5-16).

1881'de sürgün hayatı sona erince Zeynullah köyüne döndü. Bundan bir yıl sonra hac için yola çıktı. İstanbul'a gidip Ahmed Ziyaüddin Efendi ile bir kez daha görüştü. Hac dönüşünde Troyski'ye taşındı. Burada bir cami ve medrese yaptırdı. Kısa zamanda bu yeri bir cazibe merkezine dönüştürdü. Yeni usulde eğitim verdiği medresesi (Resuliye Medresesi) çok başarılı oldu. Burası Tatar, Başkurt ve Kazak talebeler için eğitim merkezi oldu. Medresede dinî ilimlerin yanında modern bilimler de okutuluyordu.

Şeyh Zeynullah, Ceditçilerin hürmet ettiği şeyhlerden olsa da onu bir Ceditçi saymak doğru olmaz. O aslında kadim ile cedit arasında bir yerde duruyor, bir boşluğu dolduruyordu. Gelenek ile modern olanı uzlaştırma becerisine sahipti. Kazaklar ve Başkurtlar arasında binlerce talebesi ve müridi vardı. Kazaklar arasına gönderdiği talebeleri vasıtasıyla onlar arasında eğitimi ve İslamiyeti yaymaktaydı. Sibirya Müslümanları arasında da etkiliydi. Onun bu faaliyetleri açıkça Rusya'nın siyasetine ters düştü. Kazakları Hıristiyanlaştırmak için uğraşan Ortodoks misyonerler ondan hoşlanmıyorlardı. O kadar ki, hükümet 1906'da Kazakistan'daki Tatar varlığını sınırlamak için tedbirler aldı (H. Algar 1992: 122-5).

Resim 1.2

Tatar, Başkurt ve Kazak talebeler için ıslah edilmiş medresesiyle ünlenen Şeyh Zeynullah Resulî (1833-1917).

Âlimcan Barudî

Zeynullah Resulî'nin müritlerinden olan Âlimcan Barudî (1857-1921), Tatar eğitim reformu hareketinde ayrı bir yere sahiptir. Kazan'daki medrese eğitiminden sonra tahsilini ilerletmek için Buhara'ya gitti. 7 yıl sonra buradan çok iyi duygularla ayrıldı. Buhara medreselerinde birçok kusur görmekte beraber, burada ilme ve ilim adamlarına gösterilen saygı ve halkın sade yaşayışı onda olumlu izlenimler bıraktı. Kazan'a döndüğünde Muhammediye Medresesi adıyla ünlenen bir okul açtı. Medresesinde Buhara'dakinden oldukça farklı bir program uyguladı. İhmal edildiğini düşündüğü Kur'an, Hadis ve İslam tarihi derslerine ağırlık verdi. Doğa bilimleri, matematik, tarih ve coğrafya derslerini medrese müfredatına dâhil etti. Bu sıralarda Orenburg'daki Hüseyniye, Ufa'daki Âliye ve Vyatka'daki Bubi medreseleri de müfredatlarını yenilemişlerdi. Bu medreseler reform edilmiş mektep ve medreselere öğretmen yetiştiriyorlardı. Kazan, Orenburg, Troyski, Ufa ve Sibiry'a'daki Müslüman zenginler bu okullara maddi destek sağlıyorlardı.

Resim 1.3

Kazan'daki Muhammediye Medresesi muallimleri. XX. yüzyıl başı. Ön sırada ve tam ortada oturan sarı şabıs medresenin müdürü ve meşhur pedagoğ Âlimcan Barudî'dir. Medresesini modern hâle getirmek için uğraştı; bunda epey de başarılı oldu. Fakat 1906'da Rusya'daki inkılâpçı fikirlerden etkilenen medrese talebeleri ("İslahçı"lar), medrese idaresine karşı isyan bayrağı kaldırdılar. Daba bızlı adımlar atılmasını ve reformlar yapılmasını talep ettiler. Bir noktadan sonra ıslahçı âlim Barudî bile talebelerinin gözünde "eski fikirli" biri konumuna düştü.

Kaynak: G. Milashevsky, *Staraya Kazan'* (Kazan, 2005).

Barudî'nin bu faaliyetleri pürüzsüz gitmedi. Eski geleneklerin değiştirilmesini hoş karşılamayan bir kısım ulema, esnaf ve tüccar bu gelişmelerden rahatsızlık duyuyor, bütün bu yapıları dine aykırı şeylermiş gibi görüyorlardı. Rus hükümeti de Müslüman okullarındaki bu gelişmeleri endişeyle izliyordu. Hükümet Orta çağlardan kalma usullerle eğitim veren eski tip mektep ve medreselere ses çıkarmazken Rusya Müslümanlarının fikirlerini açabilecek bu yeni kurumları bir tehdit olarak algıyordu. Misyoner İlminski'nin mektupları, Müslümanların karanlıkta kalmalarını istediğini açıkça göstermektedir.

Yeniliğe yatkın biri olması Barudî'nin aynı zamanda tasavvufa yönelmesine, hatta kırklı yaşlarda tarikat şeyhi olmasına engel olmadı. Tasavvufa olan ilgisi daha Buhara'daki talebeliği zamanında başladı. İslam büyüklerinin ve tanıştığı saygın kimselerin tasavvuf ehli olmasının da ondaki tasavvuf eğilimini güçlendirdiği söylenir.

Rusya'daki Müslüman tarikatlar, milliyeti muhafaza etmek açısından oldukça büyük faydalar temin ettiler. Âlimcan Barudî, Şeyh Zeynullah ve Çistay şehrinde Şeyh Muhammed Zâkir Efendi gibi kişiler, tarikat ve medreselerdeki eğitim faaliyetleri vasıtasıyla halkı Ruslaşmaktan korudular. Medreselere Avrupa bilimlerinin girmesine sebep olmanın yanında, kadınların sosyal hayata katılmalarında dinî bakımdan bir sakınca olmadığı fikrini işlediler. Saygın kişilikleri sayesinde bu fikrin halka kolayca kabul edilmesini sağladılar.

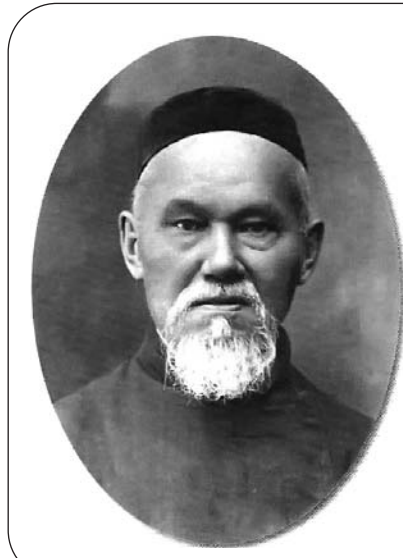
Dinî Reformcular

Rızaeddin b. Fahreddin

Dinî reformcular içinde en çok yazanı ve en ağır başlısı Rızaeddin b. Fahreddin'dir (1858-1936). Din âlimi olmasının yanında, bir tarihçi, gazeteci, biyografi yazarı ve pedagoğdur. Çalışkanlığı ve kendi kendini disipline etme yeteneği ile öne çıktı. Diğer reformcu âlimlerin aksine çok az seyahat etti; Buhara'ya bile gitmedi. Kendi ifadesiyle, ilme büyük sevgi ve istidadı olmasa ve kendi kendini yetiştirmeseydi belki köy imamlığından öteye geçemeyecekti.

Onun fikrî oluşumuna etki eden iki unsurdan biri *Tercüman* gazetesidir. Daha medrese yıllarında tanıdığı bu gazete sayesinde edebiyattan ve dünyada olup biteni takip etmekten lezzet almaya başladı. Dilde Türkçülük yolunu seçmesi ve Türk kavimlerinin birliği ülküsüne bağlanması bu sayede oldu. İsmail Gaspıralı'nın ortaya koyduğu yeni metotla (*usûl-i cedîde*) eğitimi daima destekledi; Müslüman kadınların özgülleştirilmesi fikrine büyük bir duyarlılık gösterdi.

Batı dili bilmemesine ve Rusçası kıt olmasına rağmen, Avrupa'daki gelişmeleri takip etmeye çalıştı. Avrupalı misyonerler cemiyetler kurup dünyanın her köşesine yayılıp okullar, yetimhaneler, hastaneler, kütüphaneler oluştururken İslam ulemasının gereksiz konular üzerinde ömürlerini heba etmeleri onu rahatsız ediyordu. "Bizim mollarımızın ve zenginlerimizin 'usûl-i cedîde ile okumak dine aykırıdır' diye iddia etmeleri onların fikirsizliklerinden değil, belki de kendi çıkarlarını gözetmelerinden" diyordu. Yoksa kuş yuvası gibi binanın içine çocukları tıkıştırıp buna eğitim adını vermelerini nasıl açıklayacaklardı (Rızaeddin b. Fahreddin 1905: 198-9).

Resim 1.4

Tarihçi ve ıslahçı din âlimi Rızaeddin b. Fahreddin (1858-1936). İdil-Ural bölgesi uleması tarihi hakkında çok kıymetli eserler yayınladı. Bu konuda birçok biyografi eserini ona borçluyuz. Sağlam bir medrese donanımının yanında, modern metotlara da yatkındı. Yeni fikirlere açık bir kişi olmakla birlikte eskiye ait sağlam değerleri de muhafaza etti. Dengeli ve saygın kişiliğiyle Kadimci-Ceditçi kutuplaşmasında makul bir zeminde durdu. Rusya Müslümanlarının dinî lideri (Müftü) olarak Sovyet döneminin zor şartlarında bile sağlam durmayı başardı.

Kaynak: R. Merdanov, R. Minnullin, S. Rabimov, Rızaeddin Fahreddin (Kazan, 1999).

Bu dönemde Tatarlar arasında Osmanlı Türk edebiyatı da yayılmaktaydı. Osmanlı Türklerinde soy bilincinin artmasıyla birlikte, Rusya Türklerine olan ilgi de arttı. Rusya'ya seyahat eden ve Rusya Müslümanları ile yakın dostluklar kuran Mahmud Esad Efendi'nin ilgisine Kuzey Türkleri sıcak karşılık verdiler. Fakat Fahreddin bu ilgiyi yeterli bulmuyordu. Eskiden beri Osmanlı âlimlerinde kendileri dışındaki dindaş ve soydaşlarını öğrenmeye ve onların durumlarını anlamaya önem vermediklerinden yakınıyordu.

Rızaeddin b. Fahreddin'in fikrî oluşumuna etki eden ikinci unsur Orta Doğulu reformculardan geliyordu. Cemaleddin Afganî'nin Petersburg'da bulunduğunu duyunca (1888) onu evinde ziyaret eden Rızaeddin, onun medenî cesaretine, kişiliğine ve fikirlerine hayranlık duydu. İbn Teymiyye'nin adını ilk kez ondan işittiğini söyler. Bu gayretli ve mahcup gençteki istidat ve ilmî susuzluk Afganî'nin dikkatinden kaçmadı. Diğer Tatar gençlerinin toplumsal konularda son derece uyanık ve öğrenmeye yatkın olmaları Afganî'yi büyük bir ümide sevk etti; hiçbir yerdeki Müslümanlardan beklemediği hizmet ve gayretleri Rusya Müslümanlarından beklediğini söyleyen Afganî: "Rus İmparatorlarının ektiği zulüm ve istibdat tohumlarından hürriyet ağaçları yeşerecektir" diyordu. Rızaeddin b. Fahreddin ve Afganî arasındaki dostluk ve mektuplaşmalar daha sonra da devam etti.

Rızaeddin b. Fahreddin'in üzerinde büyük etkisi olan şahsiyetlerden biri de devrin düşünür ve âlimlerinden Şeyh Muhammed Abduh idi. 1890'lardan itibaren Mısır ve Suriye'de yayınlanan reformcu basın ve yayınlar Rusya Müslümanları arasında okunmaya ve onları etkilemeye başladı. Bunların etkisiyle XX. yüzyılın başında reformist İslamcı fikirler Kazan ve çevresinde yayıldı. Kâsım Emin, Reşid Rıza, Abdurrahman el-Kevakibî, Farah Antun, Corci Zeydan gibi reformcu Arap yazarlarının eserleri Tatar diline çevrildi. Bu dönemin Tatar basınına ve tercüme eserlerine bakmak bu tesiri görmek için yeterlidir.

İlim öğrenmek için Orta Doğu'da dolaşan Tatar-Başkurt talebeleri de bu fikirlerin taşıyıcıları oldular. Bunların içinde Musa Cârullah, Abdullah Battal Taymas ve Abdullah Bubî gibi reformist İslamcılar saymak mümkündür. Musa Cârullah, Mısır'ın reformcu ulemasından Şeyh Bahit Efendi'nin kendi evine giderek ondan ders aldı. Bahit Efendi, Cemaleddin Afganî'nin talebesiydi ve ona çok bağlıydı; her vesile ile ona olan sevgisini dile getiriyor, onun kişiliğini, ilmini ve ahlâkını övüyordu. Bu zât aynı zamanda Abduh'un da yakın dostuydu. Bütün bunlar, Tatar talebelerin Orta Doğulu reformcularla ne derece yakın ilişkide olduklarını açıkça göstermektedir.

Selefiyeci akımdan çok fazla etkilenen Rızaeddin b. Fahreddin, toplumların ilerlemeleri veya gerilemelerini dayandıkları inancın ("akîde"nin) sağlamlığına bağlıyordu. Ona göre, İslam milletlerinin geri kalmasının sebebi, son asırlarda İslam dünyasında din anlayışının özünden sapması, yani akidenin bozulmasıydı. Eğer Müslümanlar tekrar eski güçlerine erişmek istiyorlarsa, İslamı *selefin* anladığı yolda anlamaya çalışmalıydılar. Musa Cârullah da bu konuda onunla aynı görüşteydi. Gaspıralı ve Akçura gibi laik bir reformcu olan Zeki Velidi Togan ise bunun aksinin doğru olduğunu ileri sürüyordu (Togan 1914: 733-43).

Musa Cârullah

Dinî ıslah hareketinin en tanınmış temsilcilerinden biri olan Musa Cârullah (1875-1949), hem körü körüne gelenekçiliği hem de Batı'dan gelen fikirleri sorgulayan, toplumun kurtuluşunu İslam geleneğinin modern gelişmelerin ışığında yeniden yorumlanmasında gören bir fikir adamıdır. Modern problemlere getirdiği cesur

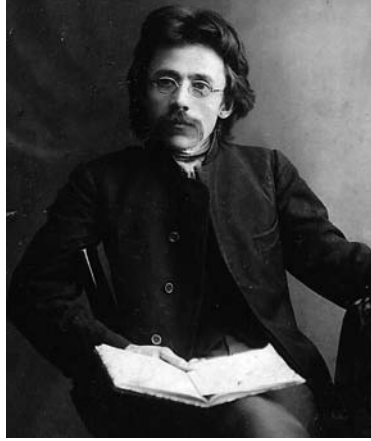
içtihatları yüzünden, mutaassıp ulemayı kendine düşman etmiş olmakla birlikte, ilmî derinliği ile bazen muhaliflerini bile etkiledi. O sadece çalışmalarına odaklanmış bir ilim adamı olmayıp dinî inancının verdiği şevk ile yazan ve konuşan, oldukça sivri dilli biriydi.

Musa Cârullah, 1875 yılında, Don nehri kıyısındaki Novo-Çerkask şehrinde dünyaya geldi. Buraya yakın Rostov şehrinde bir Rus mektebinde okuduktan sonra Kazan ve Buhara medreselerinde eğitim gördü. Mısır'da üç yıl boyunca buranın fıkıh ve hadis âlimlerinden özel dersler aldı. Bundan sonra Hicaz, Hindistan, Şam ve Beyrut'a gitti; buraların tanınmış âlimlerinden dersler okudu. Bu yerlerin tanınmış İslam reformcularıyla tanıştı, onların görüşlerinden etkilendi. 1904'te ülkesine döndükten sonra, Rusya Müslümanlarının siyasi toplantı ve kongrelerinde aktif rol oynadı; kongrelerde konuşulanların kaydını tuttu ve bunları yayınladı.

Musa Cârullah'ın fikrî kişiliği, Avrupaî Rusya ile Müslüman Doğu ikileminin izlerini taşır. Hayatının önemli bir kısmı Rostov, Kazan ve Petersburg şehirlerinde, Rus kültür muhiti içinde geçti. Selef dönemini idealize etmesi, taklidi reddedip içtihat kapısının açılmasını savunması ve kelâm karşıtlığı onun fikirlerinin temelini oluşturur. Batı ve Rus kültürü ile olan yakın teması, onun düşüncelerine bir esneklik ve serbestlik sağlamıştır.

Onu en çok rahatsız eden konu, İslam dünyasındaki fikrî durgunluk ve umursamazlıktı. Müslüman dünyasının ilk asırlarındaki dinamizm, fikir hürriyeti ve içtihat yapma gibi özelliklerinin sonraki asırlarda yerini taklit anlayışına bıraktığını düşünüyor, gerilemenin esas sebebinin buna bağlıyordu. Fikirleri daraltan mezhep tasassubu yüzünden medrese eğitiminin bozulduğunu, kadınların sosyal hayatın dışına itildiğini, bunları iktisat ve hukuk alanındaki bozulmaların takip ettiğini söylüyordu. Gerilemeden en çok ulemayı sorumlu tutuyordu. XVI. asırda Hıristiyan dünyası Martin Luther gibi büyük bir "müceddit" sayesinde ilerlerken, İslam ulemasının eski kitaplara şerh ve haşiyeler yazmakla meşgul olduklarını, Müslümanların aklının taklitçi fakihlerin ve mağrur kelâmcıların elinde esir olduğunu söylüyordu. Onun fikrince Müslümanların kurtuluşu aklı tutkunluktan kurtarmakla ve mezheplerin koyduğu sınırları yıkmakla mümkündü. Son dönem fıkıhçıların din anlayışını dar kalıplar içine hapsedtiklerini belirttikten sonra, Müslümanlar arasında birlik sağlanması için ve yüzyıllar boyu devam eden Şîlik-Sünnilik gibi ayrılıkların giderilmesi ve bu dar kalıpların yıkılması gerektiğini ifade etti. Kelâmcıları da keskin bir dille eleştiren Cârullah, onların boş tartışmalarla Müslümanların zihinlerini işgal ettiklerini, Yunan felsefesinin faydasız tartışmalarını İslam dünyasına taşımak suretiyle İslam dininin sade olan akidesini karmaşık hâle getirdiklerini öne sürdü. Çağdaş meselelere cevap vermekten uzak olan kelâm ilminin medrese müfredatından çıkarılması gerektiğini ifade etti.

Resim 1.5

Tatarların en çok tanınan dinî ıslahçısı Musa Cârullah Bigiyev (1875-1949). Müslümanların modern dünyada karşılaştıkları sorunlara çözümler üretti. Serbest fikirleriyle ve içtihatlarıyla tanındı. Aynı zamanda, Rusya Müslümanlarının kongre kayıtlarını tuttu ve yayınladı. Bu açıdan tarihçilere de çok önemli malzemeler bıraktı. Çok yazan, faal ve medeni cesaret sabibi biriydi. Sovyetlerin boğucu ortamına dayanamayarak 1930'da ülkesini terk etmek zorunda kaldı.

Kaynak: *Kniga o Muse-Efendi, ego vremeni i sovremennikab (Kazan, 2010).*

Aklı esas alan biri olmasına rağmen, sezgi yoluna da önem veren Cârullah, sezginin bir bakıma aklın en ileri aşaması olduğu görüşündeydi. Tasavvufun İslama özgü bir keşf yolu, keşfin ise bir tür aklî bakış açısı olduğunu ileri sürüyordu. Tasavvuf ehlinin hoşgörü anlayışı ve fikir hürriyeti ona cazip geliyordu. Tasavvufun büyük bir mektep (ekol) olduğu görüşünü savunuyor, orijinal fikirli İslam âlimlerinin çoğunun tasavvuf terbiyesinde yetişmiş olmalarına dikkat çekiyordu. İnancın saflığı konusunda aşırı titizlik gösteren Cârullah'ın, tasavvuf ekolüne olan sempatisi biraz şaşkıncı görünmektedir. Cârullah, aslından uzaklaşmış tasavvuf anlayışını ve dolayısıyla dervişliği bir kazanç vasıtası ve tembeller sığınağı hâline getiren Türkistan ve Tatar şeyhlerini eleştiriyordu. O, insanların kendi nefsinin terbiye etmesini öngören tasavvufa değil, keramet iddia eden şeyhlere gözü kapalı itaat etme tarzındaki bozulmuş tasavvuf anlayışına karşı çıkıyordu. Ona göre, bozulmuş tasavvuf, İslamın saf geleneğini sapkın inançlar ve uygulamalarla bozmakta, sadece öbür dünya üzerinde yoğunlaşarak dünyevi meselelere karşı ilgisizlik ve tembellik yaratmaktaydı.

Birçok kişinin kendisine “Tatar Luther’i” veya “dinî reformcu” sıfatını yakıştırmasına rağmen, Cârullah dinde reform fikrinin karşısında olduğunu yazdı. İslamiyette Protestanlık benzeri bir reformun gerekliliğini savunanlara karşı çıktı. Ona göre İslam dini ıslahata muhtaç değildir; çünkü sorun dinde değil, Müslümanların kendisindedir; Müslümanlar İslamiyetin gerçeğini öğrenerek kendilerini ıslah etmelidirler. Bu reformların esasları mâzide aranmalıdır: Eski İslam âlimlerinden miras kalan bütün hazineleri aramak, onları yeniden keşfetmek gerekir. Cârullah bunları söylese de, Protestanlığın lideri Luther’e olan hayranlığını değişik vesilelerle ifade ettiği görülmektedir.

Cârullah'ın fikirleri Türkiye’de de geniş yankı uyandırdı. Onun yazılarına ilgi duyanlar daha çok Türkçü ve Batıcı aydınlardı. Şeyhülislamlık makamı (Bâb-ı Meşihat) onun fikirlerini şüphe ile karşıladı, hatta 1913’te dine aykırı görüşler içerdiği gerekçesiyle onun dört kitabının toplatılmasını istedi. Şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi, Cârullah'ın eski İslam âlimlerine (fakihlere, kelâmcılara ve tefsircilere) yönelttiği suçlamaları haksız buldu ve fikirlerinde tutarsız olduğunu iddia etti.

Musa Cârullah'ın hayatı, fikirleri ve eserleri hakkında Ahmet Kanlıdere'nin *Kadimle Cedit* Arasında: Musa Cârullah (İstanbul, 2005) adlı eserine bakabilirsiniz.

Dinî ıslahçılar arasında tasavvufa uzak duran, hatta onun aleyhinde bulunanlar da vardı. Bunlar arasında Ufa’lı bir mollanın oğlu olan **Ziyaeddin Kemalî**’yi (1873-1942) zikretmek gerekir. Kemalî, Kahire’de meşhur din bilgini ve reformist Muhammed Abduh’tan ders aldı. Sosyoloji, fikir tarihi ve felsefe konularında yazılanları Arapça tercümelerinden okudu. İslam öğretilerini müspet ilimlerin son zamanlardaki verileri ile uzlaştırmaya, ilmin ve felsefenin ortaya koyduğu her hakikatin Kur’an’da olduğunu ispata çalıştı. Medine ve Kahire’deki tahsilinden sonra Rusya’ya döndü ve Ufa şehrindeki Osmaniye medresesinde muallim oldu. 1906’dan sonra ise Ufa’daki Âliye Medresesinin baş müderrisi ve imamı oldu. Kur’an’ı Tatar diline çevirdiyse de tercümenin yayınlanmasına izin verilmedi (Battal-Taymas 1962: 183-4).

Tatar ıslahçılarının tasavvufa bakışları nasıldı?

Dinî İslahçılıktan Seküler Reformculuğa

İslam uleması arasında ilahiyat tartışmaları sürerken XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya'da önemli sosyal değişiklikler yaşanmaktaydı. Özellikle, 1860'lardan sonra Rus üniversitelerinde okuyan Müslüman talebelerin, Rus okullarında ders veren Tatar muallimlerin ve Ruslarla yakınlık kuran ulemanın sayısı artmaktaydı. Müslüman soylularının ve tüccarlarının çocukları Rus okullarında okuyarak Batı medeniyeti ile temasa geldiler. Rus dili ve edebiyatının onlar arasında yayılması ve Batı'yla olan temasın artması sonucunda yerel aydınlar arasında seküler reformculuk yaygınlaştı.

Rusya Müslümanlarının yenilik arayışlarının organize olması ve güçlü bir harekete dönüşmesi XIX. yüzyılın son çeyreğinde Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi ve *usûl-i cedid* mektepleri sayesinde oldu. Dinî reformculardan farklı olarak, Gaspıralı "ıslah" veya "tecdit" peşinde değildi; Gaspıralı, İslam inancında saflığa giderek Asr-ı Saadet modelini yeniden yakalama amacını gütmüyor, toplumu düze çıkarmanın çarelerini dinî söylemin dışında arıyordu. Bu dönemde dinî konulara değil, seküler ilgilere sahip olan ve Batı'yı daha iyi tanıyan bir aydınlar grubu ortaya çıktı. Bu grubun önde gelen temsilcileri olarak, İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Zeki Velidi (Togan) ve Sadri Maksudi sayılabilir. Onların öncelikleri, inanç konularından ziyade toplumsal sorunlardı. Bu aydınlar dinî reformcuların fikirlerini takdir etmekle birlikte, onların çözümlemelerinden tatmin olmamakta ve giderek daha seküler alana kaymakta idiler.

Birçok noktada ortak endişe ve fikirleri benimsemiş olsalar da, Ceditçi aydınlar arasında bazı görüş farklılıkları vardı. Bunun en bariz örneği, Gaspıralı ile Cârullah arasındaki yaklaşım farklarında görülür. Gaspıralı Rusya Müslümanları arasında birlik sağlanması gibi âcil çözüm bekleyen meselelere odaklanmıştı; İslam ilahiyatının incelikleri onun ilgisini çekmiyordu. Bu yüzden, tarihin derinliklerinde kalmış ilahiyat konularını yeniden gündeme getirerek muhafazakâr Müslümanların tepkisini çeken Musa Cârullah'ı ikaz ediyordu. Cârullah ise meseleye farklı bir noktadan bakıyordu. Ona göre, eskide kalmış gibi görünen bazı meseleler, aslında toplumun mevcut durumuyla yakından ilgiliydi: Dünyayı hâlâ "Müslümanlar ve kâfirler" olarak algılayan bir anlayışla Müslümanlar uygar dünya ile sağlıklı ilişkiler geliştiremezlerdi. Hurafe inançlarla beslenen bir toplumun medeni dünya ile bütünleşmesi beklenemezdi. Bu yüzden, öncelikle toplumun zihninde yerleşmiş olan yanlış inançların düzeltilmesi gerekirdi.

Dinî reformcuların ayırıcı özelliklerinden biri inancın doğruluğuna büyük önem vermeleridir. Cârullah'a göre, Asr-ı Saadetteki sade ve saf din anlayışı sayesinde Müslümanlar ilerlemiş, her bakımdan güçlenmişlerdi. Bu güce yeniden erişmek için, İslamı ilk Müslümanların (selefin) anladığı yolda anlamaya çalışmak gerekirdi. Laik bir reformcu olan Zeki Velidi ise bunun tam aksini düşünüyordu. Ona göre, Müslümanların gerilemesi İslam inancının bozulmasının bir neticesi değil, maddî medeniyetteki çöküşün bir sonucuydu. İslam dini ıslah edilse bile, Müslüman ülkeler bu ruh hâliyle gelişemezlerdi; Arabistan Vehhabîlerinin durumu ortadaydı. Zeki Velidi, ıslahçı ulemanın İslam hukukunu yeniden düzenleme çabalarını da boşa harcanan emek olarak görüyordu. Oysa İslam hukukunun Batı hukukundan üstün olduğu hakkında güçlü bir kanaate sahip olan Cârullah bu konuda en ufak bir tavize bile tahammül göstermiyordu.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde modernist eğilim ağırlık kazanırken, dinî reformculuk gerilemekteydi. 1906 senesinde reformcu ulemadan Âlimcan Barudî'nin medresesindeki İslahçı talebelerin isyanı, dünyevî bir yönelişin göstergesiydi; ıslah edilmiş bir medresenin talebeleri bir noktadan sonra bu ıslahı yeterli bulmuyorlardı. Medresenin kurucusu olan Âlimcan Barudî, reform yanlısı olmakla birlikte, talebelerin gözünde “eskilik taraftarı” konumuna düşmüştü.

Musa Cârullah talebelerin hoşnutsuzluğunu gidermek ve onları İslam dairesinde tutabilmek için uğraşıyordu. Eski İslam âlimlerinin eserleri arasında talebelere dinamik ve inkılâpçı mesajlar verebilecek kitaplar (kendi deyimiyle *selef eserleri*) bulmak için çırpınıyor, İslam klasikleri içinde “yeni fikirler” ve “yeni felsefeler” bulunabileceğine inanıyordu. Bu yüzden İslam tarihinde hür fikirleriyle tanınan Ebulalâ el-Maarî'den tercümeler yaptı. Fakat bütün bu çabalar ıslahçılığın gerilemesini durduramayacaktır. Mercanî ve onun yolundaki dinî ıslahçıların fikirleri artık çağın gerisinde kalmakta, modern kafaları ikna edememekteydi.

Özet

Rusya Türklerinin XIX. yüzyıldaki sosyal ve siyasi gelişimlerini açıklamak

XIX. yüzyıl, Rusya Türkleri için çok önemli siyasi ve sosyal değişikliklerin olduğu bir dönem oldu. XVI. yüzyılın ortasından beri Rus hâkimiyetinde yaşayan Kazan Tatarları bütün baskılara rağmen kimliklerini korumasını bildiler. Kendilerine fırsat verildiği XVIII. asır sonunda ticari ve kültürel alanlarda gelişmeler gösterdiler. Bu yüzyılın ilk yarısında Moğol kökenli Oyratların baskısından bunanan Kazaklar Rusya himayesini kabul ettiler. Yüzyılın son çeyreğinde Kırım Hanlığı, XIX. yüzyılın başında ise Kafkasya, Rusya tarafından işgal edildi. Rus ilerlemesi 1864-84 yılları arasında Güney Türkistan'ın da ele geçirilmesiyle tamamlandı. Rusya tebaası olan Türk toplulukları arasında önemli medenî farklar mevcuttu. Bir kısmı kapitalist öncesi, hatta kapitalist gelişme aşamasına gelmiş, medeni basamakların üst düzeyine erişmişti; Kazan'da ve Bakü'de ticaret burjuvazisi yükselmekteydi. Diğerlerinin çoğu göçebelik aşamasında olup kabile bağlarını muhafaza etmekteydi.

Tatar-Başkurtlar Türkleri ve onların Rus hâkimiyeti sürecindeki gelişmeleri değerlendirmek

XVI. yüzyıl ortasında İdil-Ural bölgesini ele geçiren Rusya'nın Tatar ve Başkurlara karşı izlediği siyaset her zaman aynı olmadı. XVI.-XVIII. yüzyıllar arasında izlenen baskı politikaları sonucunda Tatarlar kendi içlerine kapandılar; dinî kimliklerini korumak için Rus olan her şeyden uzak durdular. II. Katerina döneminde imparatorluk olma yolunda ilerleyen Rusya, Tatarlara karşı güttüğü siyasetini değiştirdi. Onlara dinî (1788) ve ticari (1792) haklar tanıdı. Bunun Tatarlar açısından olumlu sonuçları oldu; ticaretten zenginleşen Tatar tüccarı, medreseleri ve diğer hayır kurumlarını destekleyerek fikrî canlılığın ortaya çıkmasında önemli bir rol oynadılar. Etraftaki Fin kökenli kavimleri ve zorla Hıristiyan olmuş unsurları kültürel ve dinî bakımlardan etkilediler. Aynı zamanda Kazaklar arasında da etkili oldular. Rus hükümeti, XIX. yüzyılın ortasından itibaren Tatarların etkilerini sınırlamaya çalıştı. Güney Türkistan'daki Rus işgali Tatar tüccarlarını olumsuz etkiledi; onların yerini Rus tüccarları aldı. Yüzyılın sonunda ortaya çıkan iktisadi ve toplumsal gelişmeler Tatar uleması, aydınları ve tüccarı arasında yeni çözüm arayışlarını ortaya çıkardı.

Tatar uyanışının öncülerini tanımlamak

Tatarların yaşadığı coğrafi, siyasi ve iktisadi şartlar "Tatar uyanışı" denilen fikri canlanmaya zemin hazırladı. XIX. yüzyılda Ruslar kanalıyla Avrupa'dan gelen tesirlerin baskısı Tatar ulemasını bir çıkış yolu aramaya sevk etti. İstanbul, Türkistan, Mısır ve Hindistan'dan gelen tesirlerin etkisiyle ulema kendine has bazı fikir akımları geliştirdi. Bunlar içinde en güçlü olanı dinî reform (ıslahçılık) akımıdır. Tatarların üzerinde Şeyhülislam gibi fikirleri denetleyen güçlü bir merkezî otoritenin olmaması, yaratıcı fikirlerin gelişmesi açısından bir avantaj sağladı. Tatar uleması, buldukları özgün coğrafi şartlar sebebiyle fikir üretmeye (içtihat düşüncesine) yatkındı; Ebun-nasr Kursavî bu tarz fikirler geliştirdi. Fakat dinî reform fikirlerinin en tanınmış öncüsü Şihabüddin Mercanî oldu. Onun medrese reformu ve dinî düşüncenin yeniden yorumlanması yönündeki fikirleri, kendisinden sonra gelen reformcu ulema için örnek oluşturdu.

Dinî ıslahçılar (reformcular) ve onların fikrî katkılarını değerlendirmek

Şihabüddin Mercanî'nin açtığı yoldan yürüyen genç nesil, dinî ıslah çabalarını büyük bir akıma dönüştürdüler. Islahçı Tatar ulemasının etkileri İstanbul'a, Türkistan'a ve başka yerlere kadar uzandı. Islahçı ulema arasında Rızaeddin b. Fahreddin, tarihçiliği ve reformist görüşleriyle öne çıktı. Orenburg Müftülüğünde etkin bir görev yapmasının yanında gazetecilik faaliyetleriyle genç nesli etkiledi ve saygın bir yer kazandı. Musa Cârullah, dinî sorunlara yaratıcı çözümler getirdi. Fikirleri, Osmanlı ülkesinde ve bütün Rusya Müslümanları arasında tanındı. Bu iki âlim dilde ve siyasette Türk birliği fikrini güttüler; ortak Türk dilinde eserler verdiler ve bu konuda önemli bir edebî birikim oluşturdular. Dinî ıslahçılığa paralel olarak dünyevî (seküler) reformculuk fikri de gelişti. Islahçıların fikirleri bir noktadan sonra Rus ve Batı eğitimi alan yeni nesli ikna etmemeye başladı. XX. asrın ilk çeyreğinde, dinî ıslahçılık gerileme içine girerken, dünyevî reformculuk güçlendi.

Kendimizi Sınavalım

1. Aşağıdaki topluluklardan hangisi Fars dillidir?
 - a. Özbekler
 - b. Tacikler
 - c. Kazan Tatarlar
 - d. Başkurtlar
 - e. Kazaklar
2. II. Katerina'nın Tatarlara ticari ayrıcalıklar tanıması aşağıdaki tarihlerden hangisinde olmuştur?
 - a. 1552
 - b. 1789
 - c. 1792
 - d. 1773
 - e. 1861
3. Aşağıdakilerden hangisi Tatar dinî islahçılarından biri **değildir**?
 - a. Musa Cârullah
 - b. Şihabüddin Mercanî
 - c. Âlimcan Barudî
 - d. İbray Altınсарın
 - e. Rızaeddin b. Fahreddin
4. Aşağıdakilerden hangisi Mercanî'nin medreseye yönelttiği eleştirilerden biri **değildir**?
 - a. Medresede okutulan kitapların çağdaş konularla alakası yoktu.
 - b. Medrese eğitiminde kelâm konularına gereğinden fazla önem veriliyordu.
 - c. Medresede fen bilimleri okutulmuyordu.
 - d. Medresede Kur'an ve Sünnet eksenli eğitim veriliyordu.
 - e. Okutulan derslerin pratikte bir faydası yoktu.
5. Ebunnasır Kursavî ile ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi doğrudur?
 - a. Yenilik ve modernleşme taraftarıydı.
 - b. Dogmaları sarsan bir inkılapçıydı.
 - c. Modern gelişmelerin karşısındaydı.
 - d. Tasavvuf düşüncesine köklü eleştiriler getirdi
 - e. İslam inancını ilk dönemdeki sade haline döndürmek gerektiğini savundu.
6. Cemaleddin Afganî, aşağıdaki aydınlardan hangisi üzerinde **en çok** etkili oldu?
 - a. Rızaeddin b. Fahreddin
 - b. İsmail Gaspıralı
 - c. Âlimcan Barudî
 - d. Ziyaeddin Kemalî
 - e. Ayaz İshakî
7. Aşağıdaki islahçılardan hangisi tasavvuf düşüncesini İslamın özüne yabancı bir unsur olarak görüyordu?
 - a. Musa Cârullah
 - b. Otuz İmenî
 - c. Zeynullah Resulî
 - d. Rızaeddin b. Fahreddin
 - e. Ziyaeddin Kemalî
8. Aşağıdakilerden hangisi Rusya'nın Türkistan'ı işgalinin sonuçlarından biri **değildir**?
 - a. Hokand Hanlığı ortadan kaldırıldı.
 - b. Hive Hanlığı Rusya'nın vassalı konumuna düştü.
 - c. Buhara Hanlığı bağımsızlığını korudu.
 - d. Tatar tüccarları önceden sahip oldukları ticari aracılık konumunu kaybettiler.
 - e. Buhara Hanlığı Rusya'nın vassalı konumuna düştü.
9. Aşağıdakilerden hangisi Ortodoks Rus misyonerlerinin XIX. yüzyıldaki faaliyetlerinden biri **değildir**?
 - a. Kazan Tatarlarının etraftaki Hıristiyan olmayan halkların İslamlaştırmasının önüne geçmeye çalıştılar.
 - b. İslam-karşıtı faaliyetleriyle Tatar uleması üzerinde uyarıcı bir etki yaptılar.
 - c. Rus olmayan halkların Ruslaştırılmasına karşı çıktılar.
 - d. Yerel dilde eğitim yapmak suretiyle Ruslaştırma siyaseti güttüler.
 - e. Rus olmayan halkları Müslüman etkisinden uzak tutmaya çalıştılar.
10. Aşağıdakilerden hangisi XIX. yüzyılda Tatar toplumu içinde güçlü bir etkiye sahip olan unsurlardan biri **değildir**?
 - a. Tatar uleması
 - b. Tatar tüccarı
 - c. Müslüman tarikatlar
 - d. Kreşin Tatarları
 - e. Tatar reformcuları

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlış ise “Tatar-Başkurtlar ve Çarlık Yönetimi” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. c Yanıtınız yanlış ise “Tatar-Başkurtlar ve Çarlık Yönetimi” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. d Yanıtınız yanlış ise “Dinî Islah Hareketinin Gelişmesi” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. d Yanıtınız yanlış ise “Tatar Uyanışı” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. e Yanıtınız yanlış ise “Tatar Uyanışı” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanıtınız yanlış ise “Dinî Islah Hareketinin Gelişmesi” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. e Yanıtınız yanlış ise “Dinî Islah Hareketinin Gelişmesi” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. c Yanıtınız yanlış ise “Tatar-Başkurtlar ve Çarlık Yönetimi” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. c Yanıtınız yanlış ise “Tatar-Başkurtlar ve Çarlık Yönetimi” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. d Yanıtınız yanlış ise “Tatar-Başkurtlar ve Çarlık Yönetimi” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

XIX. yüzyılın başında Rusya Türkleri genel olarak “Rusya Müslümanları” adıyla anılıyorlardı. İdil (Volga) nehri boylarında yaşayanlarına “Tatar” veya “Kazan Tatarları”, Ak İdil nehri boylarında yaşayanlara ise “Başkurtlar” deniliyordu. Kuzey Türkistan’ın bozkırlarında yaşayanlar “Kırgızlar” (Kazaklar) olarak, Kırgızlar ise “Kara Kırgızlar” olarak biliniyordu. Kafkasya’da yaşayan Azerbaycan Türklerine “Azerbaycan Tatarları”, Türkistan’ın yerleşik halkı ise “Sartlar” olarak tanınıyordu.

Sıra Sizde 2

Kazan Hanlığı’nın düşmesinden sonra Tatarlar ağır baskılara uğradılar. Özellikle 1552 yılını izleyen iki yüz yıl boyunca Rusya devleti onları zorla Hıristiyanlaştırmaya çalıştı. Bu baskılardan kurtulmak için, Tatarların bir kısmı mümkün olduğu kadar uzak yerlere gittiler. Tatarlar soylularının çoğu ve çok az sayıda bir Tatar halkı Hıristiyanlığı kabul etmek zorunda kaldılar. XVIII. yüzyılın sonunda hükümet Tatarlara karşı yumuşama siyaseti izledi; hatta onlara ticari ve dinî bazı imtiyazlar verdi. Bu ayrıcalıklar sayesinde Tatarlar önemli bir gelişme gösterdiler; iktisadi bakımdan güçlendiler. Tüccarlarla beraber Türkistan’a giderek buranın medreselerinde okuyan Tatar talebeler yeniden vatanlarına döndüklerinde medreseler açtılar; böylece İdil-Ural’da güçlü bir ulema sınıfı oluştu.

Sıra Sizde 3

Mercanî, kendi zamanındaki medrese eğitiminin hem dinî hem de dünyevî bilimler noktasından gerileme içinde olduğu görüşündeydi. Türkistan’ın bir zamanlar meşhur olan medreselerinde eğitim sadece dinî konularla sınırlıydı. Aslında buna tam da dinî konular denilemezdi. Medrese müfredatının temelini kelâm dersi oluşturuyordu. Kelâm, vaktiyle İslamın ilk asırlarında dine yöneltilen tenkitlere cevap vermek amacıyla gelişen bir bilgi dalıydı. Bunda Yunan felsefesinden esinlenmeler ve etkilenmeler vardı. Mercanî gibi İslamın özüne dönmeyi savunan âlimler bunu bir bozulma nedeni olarak gördüler. Ayrıca, Ortaçağdan kalma, zamanı geçmiş ders kitaplarının yerine, Kur’an ve Hadis eksensiz İslami konuların ve bunun yanında modern dünyevî bilimlerin okutulması gerektiğini savundular.

Sıra Sizde 4

Tatar dinî ıslahçıları, inancın sağlam esaslara dayanması, İslamın hurafelerden ve yabancı inançların etkilerinden arındırılması yanlısıydılar. Aslında “öze dönüş-cü”ler genel olarak tasavvufu da yabancı tesirlerin ürünü sayarak karşı çıkmışlardır. Fakat İdil-Ural’da tasavvuf düşüncesi çok yaygın ve halk arasında güçlü bir tabana sahipti. Tatar ıslahçılarının hemen hepsi bir şekilde tasavvufu ilgilendiler ve tasavvufu İslamın sezgisel yöne önem veren, İslam dünyasında özgün düşüncenin gelişmesine büyük katkılar sağlayan bir düşünce okulu olarak gördüler. Aslından sapmış ve İslamın açık ilkeleriyle çatışan, hurafelerle karışık tasavvuf türüne karşı çıkmakla beraber, gerçek tasavvuf olarak gördükleri müsamahaya dayanan, sezgisel düşünme tarzına taraftardılar.

Yararlanılan Kaynaklar

- Akçuraoğlu, Yusuf (1906). “İhtibâr-ı Şark Cemiyetinde”, *Kazan Mubbiri*, sayı 36 (13 Fivral), s. 2-3.
- Algar, Hamid (1992). “Shaykh Zaynullah Rasulev: The Last Great Naqshbandi Shaykh of the Volga-Urals Region”, Jo-Ann Gross (ed.), *Muslims in Central Asia*, Durham and London.
- Barthold, W. (1980). “Sart”, *İslam Ansiklopedisi*, X, İstanbul, s. 236-237.
- Battal-Taymas, Abdullah (1925). *Kazan Türkleri*, Ankara, 1988 (ilk baskısı: İstanbul, 1925).
- _____ (1958). *Alimcan Barudi*, İstanbul.
- _____ (1962). *Kızıl Dünya*, İstanbul.
- Bennigsen, A. ve S. E. Wimbush (1985). *Mystics and Commissars: Sufism in the Soviet Union*, London.
- Bennigsen, Alexander ve Chantal Lemercier-Quelquejey (1961). *The Evolution of the Muslim Nationalities of the USSR and their Linguistic Problems*, Oxford.
- Kanlıdere, Ahmet (2005). *Kadimle Cedid Arasında Musa Cârullah: Hayatı, Eserleri, Fikirleri*, İstanbul.
- Kurat, Akdes Nimet (1966). “Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXIV/3-4 (Temmuz-Aralık), s. 95-194.
- Mercanî, Şihabüddin (1900). *el-Kısmu's-sânî min Kitâbü Müstefâdi'l-Abbâr fî Abvâli Kazan ve Bulgar*, Kazan.
- Rızaeddin b. Fahreddin (1903). *Âsâr*, I/3, Orenburg.
- _____ (1905). *Âsâr*, II/11, Orenburg.
- _____ (1917). *Şeyb Zeynullab*, Orenburg.
- Togan, Z. Velidi (1914). “İbn Haldun Nazarında İslam Hükümetlerinin İstikbali”, *Bilgi Mecmuası*, II/7 (Haziran), s. 733-43.
- _____ (1993). “Başkurt”, *İslam Ansiklopedisi*, II, s. 328-332.
- _____ (1969). *Hatıralar*, İstanbul.
- Wurm, Stefan A. (1954). *Turkic Peoples of the USSR*, Oxford.

2

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- 👁️ Rusya'daki hızlı değişimin Rusya Türkleri üzerindeki etkilerini tanımlayabilecek;
- 👁️ Modern Tatar edebiyatının oluşumunu açıklayabilecek;
- 👁️ Ceditçilik hareketinin oluşumunu değerlendirebilecek;
- 👁️ Rusya Türklerinin dil birliği çabalarının etkilerini açıklayabilecek;
- 👁️ Rusyalı Müslüman kadınların kazanımlarını değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Ceditçilik
- Tatar edebiyatı
- Dil birliği
- Kadın hakları
- Kayyum Nâsırî
- İsmail Gaspralı
- Ayaz İshakî
- M. Zâhir Bigi
- Musa Cârullah
- Fatih Kerimî

İçindekiler

XIX. Yüzyıl Türk
Dünyası

Kazan Tatarlarında
Yenileşme

- MODERNLEŞME VE ÇARLIK SİYASETİ
- EDEBİYATTA YENİLEŞME
- CEDİTÇİLİK HAREKETİ
- DİLDE BİRLİK FİKRİ
- KADINLARIN ÖZGÜRLEŞTİRİLMESİ

Kazan Tatarlarında Yenileşme

MODERNLEŞME VE ÇARLIK SİYASETİ

XIX. asrın sonunda Rusya'da birçok alanda ilerlemeler oldu. Rus orta sınıfı hızla yükseldi ve sanayiciler ön plana çıktı. Rus sanayisinin büyümesi 1890'larda olağanüstü arttı. Ulaşım ağının, özellikle demir yollarının gelişmesi de bunda etkili oldu. Rus sanayi devriminin baskısını yakından hisseden Tatarlar yeni duruma ayak uydurmada başarılı olamadılar. Tatar girişimcilerden ancak bir kısmı atölyeden fabrikaya geçiş yapabildi; çoğunluk ise hızla gelişen makineleşmede Rus rakiplerinin gerisinde kaldı. Tatar kumaş üreticileri Rusya'daki modern işletmelerle rekabet edemediler. Sabun üretimi ve deri işlemeciliğinde de geri kaldılar. Birçok küçük işletme Rus sanayisinin artan baskısı karşısında kapanmak zorunda kaldı. XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren önemli kazanımlar elde eden Tatar tüccarları, yeni durum karşısında kendilerini yenileyemediler (Kemper 1989: 361). Avrupa'nın sanayisine ve iktisadî hücumuna karşı koyacak modern bilgi donanımına ve entelektüel güce sahip olmayan Tatar tüccarların Çin ve Rusya arasında yaptıkları ticaret günden güne azaldı, Kazan havzasındaki sanayi geriledi. Rus malları Buhara ve Kafkasya'ya girerek yerli malları karşısında üstünlük sağladı.

Rusya'nın Türkistan'ı ele geçirmesi de Tatar tüccarını olumsuz etkiledi. Daha önce bu pazara giremeyen Rus tüccarı Türkistan'a girdi ve Tatar tüccarının yerini almaya başladı. Türkistan Rus sanayisinin hammadde kaynağı oldu; aynı zamanda Rusya'dan gelen tahıl ve üretilmiş madde için bir pazar haline geldi. Önceki yüzyılda Kazak bozkırlarını ve Orta Asya'yı Rusya'ya bağlamak için Tatar tüccarını ve mollalarını himaye eden devlet, şimdi onları Türkistan'dan çıkarmaya çalışıyordu. Tatarların Türkistan'da mülk edinmelerini yasaklayan kanunlar çıkarıldı; Türkistan okullarındaki Tatar muallimlerin yerine yerel personel yerleştirilmeye çalışıldı.

Bu dönemde Tatarlar üzerindeki dinî baskılar arttı. Kilise gazetelerinde İslam karşıtı propaganda şiddetlendi. Ortodoks misyoner N. İ. İlminski ve tutucu çevreler hükümet politikasındaki etkilerini artırdılar. Orenburg Müslüman Dinî İdaresini Rusya için zararlı gören İlminski, bu kurumu ortadan kaldırmaya çalıştı. Kazan Üniversitesindeki Şarkiyat araştırmalarını misyonerlik amaçlarına hizmet ettirmek için uğraştı.

Daha önce Müslüman okullarına pek müdahale etmeyen Rusya devleti, 1870'li yıllarda mektep ve medreseler üzerinde doğrudan denetim kurmaya çalıştı. Bu tarihten sonra açılan Müslüman okullarında Rusça öğretmek mecburi oldu. 1872'de

Kazan Üniversitesi: 1804'te, Rusya'nın dördüncü üniversitesi olarak kuruldu. İlk kurulduğunda hocaların çoğu Alman kökenliydi. Şarkiyat Bölümünde Tatar ve İslam tarihi hakkında önemli araştırmalar yapıldı. Bu araştırmalar değişim yanlısı Tatar aydınların ilgisini çekti ve onların modern anlamda kendi tarihlerine yönelmesinde etkili oldu.

mektepe ve medreselere nezaret etmek için müfettiş atandı. Bu göreve Alman asıllı Türkolog Wilhelm Radloff (V.V. Radlov) getirildi. Müslüman okullarına Rus dili konulmak istenmesi mollaların ve halkın büyük tepkisine neden oldu. Devletin bu işlere müdahalesi, Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma için bir hazırlık olarak görüldü (Kemper 1989: 365). Kazan uleması arasında Rusça öğrenmenin doğru olup olmadığı konusunda tartışmalar oldu. Ulemanın çoğu Rusça öğrenmenin caiz olmadığı kanaatindeydi. Rusçanın gerekli olduğunu söyleyenlerin başında Şihabüddin Mercanî bulunuyordu. Bu konuda büyük tartışmalar yaşandıktan sonra Rusça dersini okutacak öğretmenler yetiştirmek için 1876'da Kazan'da Öğretmen Okulu (Uçitel'skaya Şkola) açıldı (Mercanî 1915: 126).

1890'da yapılan bir düzenlemeyle imamların Rus dilini bilmesi zorunluluğu getirildi. Orenburg Dinî İdaresi'nde kadı olabilmek için gimnazyanın dört sınıflı programından veya kasaba ve şehir öğretmen okullarında verilen derslerden sınava girme zorunluluğu getirildi. Şehirlerde âhund ve hatib olacak kişilerin Rusça okumaz yazmaz ve temel matematik işlemlerini bilmesi gerekiyordu. Köy imamı olacak kişiler ise Rusça okuma ve konuşmayı bilmek zorundaydılar. 1892 tarihli bir kanuna göre Rusya dışında (özellikle Osmanlı ülkesinde) basılmış kitapların okutulması yasaklandı; okullarda yalnızca Rusya'da basılmış kitaplar okutulacak ve yalnızca Rusya'da okumuş öğretmenler ders verebilecekti. Tatarlardan gelen tepki üzerine bu düzenleme geri çekildi.

XIX. yüzyılda Rusya Müslümanlarının eğitim kaynağı Buhara Hanlığı medreseleriydi. Fakat buralardaki medreseler en az altı asırdan beri pek değişmeyen usullerle eğitim veriyordu. Bu medreselerde Ortaçağdan kalmış meseleler üzerinde kırlı kırk yaran tartışmaların hâkim olduğu eğitim sistemi yürürlükteydi. Rusya Müslümanlarının hayata bakışı buradan gelen eski fikirlerle besleniyor, Müslümanlar dünyadan haberdar olmamanın verdiği rahatlık içinde yaşıyorlardı. Fakat etraftaki sürekli gelişen teknik ve toplumsal ilerlemeler karşısında umursamazlığı sürdürmek bir noktadan sonra imkansız hâle geldi. Modernleşmenin baskısını arttırması ulemayı daha fazla içe kapattı ve tutucu hâle getirdi. Rus eğitim kurumlarında görev alan ve Ruslarla ilişki kuran Tatarlara şüphe ile bakıldı; Kayyum Nâsırî ve Şihabüddin Mercanî gibi kişiler Rus misyonerlerin amaçlarına hizmet etmekle suçlandılar. Diğer yandan, Rus okullarında eğitim gören Müslümanların sayısı da artmaktaydı. Özellikle zengin kesim çocuklarını artık mektep ve medreselere değil, mezuniyet sonrasında sivil hizmete veya Kazan Üniversitesinin hukuk veya tıp fakültesine sokabilmek amacıyla Rus ya da Rus-Tatar okullarına veriyorlardı. Bu çocuklar yüzyılın dönümünde, seküler Tatar aydın grubunun temelini oluşturacaktır.

Rusya Müslümanlarının yenileşme hareketi esas olarak şu beş ana kolda ilerledi. 1. *Edebiyatta yenileşme*: Avrupa'dan gelen tesirler sonucunda, geleneksel Çağatay edebiyat tarzı yerine roman, hikâye ve tiyatro eserleri gelişmeye başladı. 2. *Eğitim reformu*: Kırım mirzalarından İsmail Gaspıralı Müslüman ilkokullarında başlattığı yeni metotla eğitim sayesinde bir çığır açtı. Açık görüşlü Kazan ulemasının girişimiyle medreselerden bir kısmı önemli ölçüde çağdaş eğitime yaklaştı. 3. *Dilde birlik*: Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi aracılığıyla yaygınlaştırdığı ortak yazı dili Türk dünyası aydınlarınca kabul gördü; önemli bir aydın kesimi bu ortak dilde eserler verdiler. 4. *Müslüman kadınların özgürleşmesi*: Yenilik taraftarı aydınlar Müslüman kadınların o zamana kadar uğradığı aşağı muameleyi ve hak yoksunluğunu dile getirdiler. XX. asrın ilk çeyreğinde, bu konuda önemli adımlar atıldı. 5. *Millî ve siyasi bilinçlenme*: Gaspıralı ve diğer aydınların gayretleriyle millî bilinçlenme konusunda epey bir mesafe alındı. 1905'te ifade ve örgütlenme özgürlüğü

verilmesinden sonra Rusya Müslümanları tarihlerinde ilk defa olarak bir araya geldiler ve meselelerini konuşup tartıştılar; siyasi ve milli birlik yolunda önemli kararlar aldılar. Yukarıdaki dört gelişme bu üniteye ele alınacaktır. Milli ve siyasi bilinçlenme konusu ise 3. üniteye ayrıntılı olarak incelenecektir.

Rusya'nın Türkistan'ı ele geçirmesi Tatar tüccarını nasıl etkiledi?

SIRA SİZDE

1

EDEBİYATTA YENİLEŞME

Kayyum Nâsırî ve Yeni Tatar Edebiyatı

Geleneksel medreselerden yetişenler ile modern okullarda okuyanlar arasındaki fikir ayrılıklarının giderek bir çatışmaya dönüşmesi kaçınılmazdı. Zihniyetteki ayrılıklara çıkar çatışmaları da eklendi. Ceditçi-Kadimci çekişmesinin temelinde bu çelişkili gelişmeler yatmaktadır. Bu çatışmalar edebiyata da yansdı.

Avrupa medeniyetiyle olan temas sonucunda ortaya çıkan modern Tatar edebiyatının öncüsü olarak Kayyum Nâsırî gösterilir. Onu Tatar aydınlanmasının başlatıcısı olarak kabul edenler de vardır. Nâsırî kendisine bu sıfatı kazandıracak neler yapmıştır? Geleneksel medrese eğitimi almış olmakla birlikte, onun yolu muhafazakâr ve reformcu ulemanın yolundan başkaydı. Reformcu ulema medrese kurmak ve halkı cami minberinden aydınlatmak yolunu seçmişken, Nâsırî hiçbir geleneksel kayda bağlı olmaksızın, bağımsız bir yazar olarak hareket etti.

1855 yılından itibaren kitap yayınlamaya başlayan Nâsırî'nin en bariz özelliği, sürekli olarak yazması ve yazdıklarını binbir güçlükle de olsa yayınlamasıdır. Popüler bilimsel eserlerin yanında, halk hikâyeleri ve efsanelerini topladı. Rusça eserler aracılığıyla tanıdığı Avrupa kültürü ve hayatındaki gelişmelerden Tatarları haberdar etmeye çalıştı. Kazan Tatarcasıyla salnameler ve küçük risaleler yazıp yayınladı. Yayınladıklarının ilgi çekip çekmediğine bakmaksızın yazdı. Bu yönüyle Osmanlı Türklerinden Ahmed Midhat Efendi'ye benzetilir.

Kayyum Nâsırî (1825-1902): Tatar ansiklopedisti ve yazarı. Rus kültürüne olan eğilimiyle Kazak Çokan Velihanov ile Azerbaycanlı Mirza Fethali Ahundzade'ye benzer. Kazan şehrinin batısında, Ruslar, Çuvaşlar, Mariler ve Tatarların birlikte yaşadığı Yukarı Şırdan köyünde doğdu. Bir imamın oğlu olan Nâsırî, ilk tahsilini babasının medresesinde yaptıktan sonra Kazan'da bir medresede okudu. Dinî ilimlerden ziyade Rusça öğrenmeye ve modern bilimlere merak sardı. Rus okullarında Tatar dili öğretmenliği yaptı. 1860'larda Kazan Üniversitesindeki Şarkiyat Bölümü hocalarıyla temas kurdu. W. Radloff'un yardımıyla Tatar Öğretmen Okulunda öğretmenlik yaptı. Ruslarla olan dostluğu yüzünden "Kadimci" mollalar tarafından dışlandı. Gaspıralı ve şakirtleri de Tatarcılığı dolayısıyla onu eleştirdiler. Takvimler, coğrafya, tarih, matematik, Tatarca gramer, sözlük de içinde olmak üzere değişik konularda 38 kadar eser yazdı, tercümelemler yaptı. Hayattayken değeri bilinmese de, öldükten sonra tanındı. Dinî içerikli eserler de yazmış olmakla birlikte Sovyet yazarları onu din karşıtıymış gibi sundular.

Resim 2.1

Modern Tatar edebiyatının ve edebî dilinin öncüsü Kayyum Nâsırî.

Kazan Üniversitesi'nde Doğu dilleri Tatar tarihi ve kültürü üzerinde çalışan ilim adamlarıyla temas kuran Nâsîrî, Tatar atasözleri ve destanlar hakkında Üniversite dergisinde makaleler yayınladı. Gençliğinde Türkolog W. Radloff'u ve Azerbaycanlı Mirza Kâzım Bek'i tanıdı. Onlarla uzun münakaşalar yaptıktan sonra, milliyeti muhafaza ederek Avrupa medeniyetini kabul etmek gerektiği kanaatine vardı.

Dindar bir kişi olmakla birlikte milliliğe daha fazla önem verdi. Belki de bu yüzden, Rus kültürüne kapılan Tatar soyluları (mirzaları) gibi kendini şehrin Rus tarafına atıp kendi muhitiyle ilgisini kesmedi. Kazan'ın Tatar mahallesinde, mutaassıp ulemanın ve onların etkisi altındaki halkın hakaret ve nefretlerine katlanarak yaşadı. Şihabüddin Mercanî ile yıldızı barışmadı. Mercanî onun bilgisini küçümsüyordu. Nâsîrî ise Mercanî'nin düşmanlarıyla bir olup onu eleştirdi (Togan 1915: 582). Nâsîrî yeni metotla eğitim (usûl-i cedit) fikrinin de karşısında yer aldı.

Nâsîrî'nin geleceğe yönelik en önemli etkisi yerel Tatar lehçesinde yazmasıdır. Onun çağdaşları, kitaplarını Doğu Türkçesiyle (Çağatayca) veya Arapça olarak yazıyorlardı. Nâsîrî ise, Kazan Tatar lehçesinde ve sade halk dilinde yazmaya çalıştı. Bu konuda bir başlangıç yaptı ve bir yol açtı. Bu yönüyle Gaspıralı'nın izlediği yolun tam tersi bir yol izledi. Sovyet tarihçileri İsmail Gaspıralı'yı Pan-Türkist olarak suçlayıp unutturmaya çalışırken, Nâsîrî'yi "ilerici ve demokratik çevrelerin öncüsü" ve "reform hareketinin lideri" olarak yüceltiler (Quelquejay 1983: 115). Bu abartmalar gerçeklerle bağdaşmaz. Nâsîrî münzevî bir hayat yaşadı. Çağdaşı olan Kadimci mollalar ona nefret gözüyle baktılar. Yenilik taraftarları ve dinî islahçılar genel olarak ondan uzak durdular. Ömrünün sonuna doğru bazı gençlerin ilgisini çekti; Ayaz İshakî ve arkadaşları onun çalışmalarına ve fikirlerine ilgi duydular. Fakat asıl öldükten sonra üne kavuştu.

İlk Romancılar

Nâsîrî, edebî alanda önemli hizmetler vermiş olsa da, eserlerinin dili ağırdı ve işlenmemişti; eski (Çağatay) edebiyat geleneğinden tamamen kopmuş değildi. Tatar dilinin yazı dili hâline gelmesi, kendisinden sonra gelen neslin kaleme aldığı hikâye ve romanlar sayesinde mümkün oldu. Yeni nesil içinde roman tarzında ilk eseri yazan Musa Akyığıtzade'dir. Penza'daki Rus gimnazyasında (lisesinde) okuyan yazar, 1886'da yayınladığı *Hüsameddin Molla* adlı romanında Kazan Türklerinin sosyal hayatını ele aldı. Geleneksel edebiyattan farklı olarak ilk defa Avrupa tarzında yazılan bu eserde bir molla'nın maceralarını ve aşk hikayesini anlattı.

Bundan bir yıl sonra **Zâhir Bigi** adlı bir Tatar mollası, *Güzel Kız Hadiçe* adlı romanı yayınladı. *Tercüman* gazetesini takip eden ve bir taraftan da Fransızcadan tercüme edilmiş romanları okuyan bu genç, konusunu Kazan'ın şehir hayatından alan bir roman daha yazdı. *Günah-ı Kebâir* adını taşıyan bu romanında medresedeki bozulmayı ve kadınların ezilmişliklerini ele aldı; okuyucuya ibretler sundu, öğütler verdi. 1893'te Türkistan'a seyahat eden Z. Bigi, burada gördüklerini *Maveraünnebr'de Seyabat* adlı eserinde topladı (eser, ölümünden sonra yayımlandı: Kazan, 1908). Türkistan'a gitmekteki amacı oradaki dindas ve soydaşlarını görmek ve bir gazete çıkarmaktı. Vapurda karşılaştığı ihtiyar bir Rus'un Tatarlar hakkındaki eleştirilerinden çok etkilendi ve bunları ayrıntıyla seyahatnamesinde anlattı. Buhara'ya vardığında bir taraftan eski Müslüman eserlerini görüp hayranlık duyarken, diğer yandan Müslümanlar arasındaki hurafeleri, cahillikleri ve ahlakî bozulmayı görerek hayal kırıklığına uğradı. Ama bir yandan da Buhara'da medrese talebelerine gösterilen olağanüstü saygıyı görüp memnun oldu. Bu eser Buhara ve Semer-

Muhammed Zâhir Bigi
(1870-1902): Modern Tatar edebiyatının öncülerinden olan Penza vilayetine bağlı Çimbar ilçesinde doğdu. Hayatının büyük bir kısmı Rostov'da geçti. Küçük yaşta Rusça öğrendi. Rostov'daki medresede okudu. Rus ve Fransız edebiyatlarına merak sardı. 1886'da Kazan'a geldi. 4-5 yıl Göl Boyu Medresesinde okudu. Sonra Rostov'a döndü ve babasından kalan imamlık görevini üstlendi. 1893 yılı sonunda Türkistan'a seyahat etti. Bundan sonraki hayatını Rostov'da imamlık yaparak geçirdi. Buhara ve Semerkant'taki günlük hayatı ve medrese eğitimini anlatan seyahatnamesi çok kıymetli bilgiler içermektedir. Modern Tatar edebiyatının ikinci ve üçüncü romanlarını yazdı. Romanları gerçek hayattaki sosyal değişimleri yansıtır.

kant'taki eğitim sistemini ve sosyal hayatı anlamak açısından son derece önemlidir. Yazarın Rusya ve Türkistan Müslümanları arasındaki farkları belirttiği kısımlar da kıymetlidir.

Zâhir Bigi, Avrupa medeniyetinin yararlı etkileri yanında, olumsuz yanlarının da gelmeye başladığını fark etmiştir. Romanlarında yeni hayata uyum sağlayan Tatar tüccarları, zenginleri ve onların oğulları arasında yaygınlaşan, medrese talebelerine kadar sirayet eden içki ve diğer kötü alışkanlıklara dikkat çekti. Bu tür eleştirileri sayesinde, hem Ceditçi hareketin etkin olduğu dönemde, hem de Sovyetler zamanında yeni Tatar edebiyatının önde gelen temsilcisi ve ileri görüşlü bir aydını olarak tanındı. XIX. yüzyıldaki Tatar burjuvazisinin ve kapitalistlerin hayatlarını işlemiş olması Sovyet yazarlarına câzip gelmiştir. Bunun yanında, Rus diline ve kültürüne olan sempatisi, geleneksel medrese eğitimi eleştirmesi ve kadın haklarını savunması da onu Sovyet tarihçilerinin gözde yazarlarından biri hâline getirdi. Bir molla olması, dilde Türkçülük idealini izlemesi ve eserlerinde dinî unsurların önemli bir yer tutması gibi bazı “kusurları” görmezlikten gelinerek, Sovyet döneminde aydınlanmacı ve demokrat entelijansiyanın temsilcileri arasında sunuldu.

Zâhir Bigi'nin Türkistan izlenimlerini *Maveraiünnebr'de Seyahat* (İstanbul, 2005) adlı eserde bulabilirsiniz.

K İ T A P

Halkçı Edebiyatın Etkileri

Nâsirî'nin yolunu izleyenlerden biri Kazanlı Ayaz İshakî'dir. O aynı zamanda Rusya'daki halkçılık akımından en çok etkilenen ve bunu Tatar edebiyatına taşıyan kişidir. Onun fikrî serüveni son derece ilginçtir. Kazan'da medrese eğitimi aldığı yıllarda en münâzir (tartışma ustası) talebe olarak ünlendi. İlk okuduğu eserler daha ziyade Osmanlı eserleriydi. Namık Kemal (1840-1888) ve Abdülhak Hamid'in (1852-1937) eserlerini okudu. Tatarların hayatını konu alan romanlar kaleme aldı. Tüccarlar, medrese softaları, hocalar ve köylülerin hayatını konu alan hikâye ve komediler yazdı. Medrese hayatını, çok iyi bildiğinden, bunları güzel bir şekilde tasvir etti; zamana ters düşen görenek ve alışkanlıkları acımasızca eleştirdi.

İshakî, gençlik yıllarında halkçıların (narodniklerin) ve sosyalistlerin fikirlerine tutkuyla bağlandı. Sanatın sosyal bir faydaya hizmet etmesi, yüksek tabakalar için değil, halk için olması gerektiğine inandı. Halkçı edebiyatın toplumun yükselmesinde ne derece önemli rol oynadığına dikkati çekti: Bu edebiyat hürriyet ve ilerleme taraftarıydı; zayıf ve fakirlerin savunucusuydu; temel amacı ve ideali, halkın çıkarlarına hizmet etmektir. Halkçı edebiyat, toplumsal hayattaki eksiklikleri, haksızlıkları ortaya çıkarıyor, bunların giderilmesi için çareler arıyor, okumuş kesimi ve gençleri halka hizmet etmeye davet ediyordu. Bu akımın etkisine kapılan binlerce üniversite öğrencisi, öğretim üyesi, doktor, köylere dağıldı, halka faydalı olmak için seferber oldular. Halkçılık akımından etkilenen Tatar gençleri, ulemanın Buhara'dan getirdiği eğitim sistemini beğenmiyor, toplumun devamı ve ilerlemesi için yeterli görmüyorlardı.

Halkçı edebiyat, Tatarlar arasında tiyatro edebiyatının gelişmesinde de önemli bir rol oynadı. Tiyatro, ideolojik anlam yüklü olan mesajını, okuma yazma bilmeyen halka anlatmada en iyi vasıta idi. Tatar tiyatrosu konularını bizzat halkın hayatından alıyor, Tatar hayatını yansıtıyordu. Azeri yenileşmesinde de tiyatro önemli bir rol oynamıştır. Azeri uyanışının öncülerinden Mirza Fethali Ahundzade, 1850-1855 yılları arasında toplumun hasta ve aksak yönlerini, cahil mollaları, çok evlili-

Ayaz İshakî (1878-1954): Kazan vilayetinin Çistay (Çistopol) ilçesine bağlı bir Tatar köyünde dünyaya geldi. Çistay'da ve Kazan'da medrese tahsili gördü. Modern edebiyata merak sardı. Kayyum Nâsirî ile tanıştı ve onun fikirlerinden etkilendi. Kazan'daki Tatar Öğretmen Okulunda okurken inkılâpçı fikirlerden esinlenerek arkadaşlarıyla beraber “Şâkirdlik” adlı gizli bir örgüt kurdu. 1904-1905 yıllarında, hürriyet ve inkılâp hareketlerine fiilen katıldı. 1906'dan itibaren *Taîi Yıldızı* adında bir gazete çıkarmaya başladı. Dilde Tatarcılığı benimsedi ve dil birliği oluşturmaya çalışanlara karşı mücadele etti. 1907 yılı ortasında gazetesi kapatıldı; kendisi hapse atıldı ve sürgün edildi. 1913 yılından itibaren sosyalizm ile milliyetçilik arasında orta yola yöneldi. Bolşevik Devriminden sonra birçok aydın sosyalist yönelişe evrilirken o tamamen milliyetçi kampa katıldı. Bolşevikler güçlenmeye başladığında muhalif kampta yer aldı. Bir yıl kadar sonra ülkesini terk etmek zorunda kaldı.

ğin zararlarını, İranlı devlet adamlarının âcizliklerini ve cimri tüccar tiplerini eleştiren, onlarla alay eden komediler yazmıştır.

Ayaz İshakî, 1902'de *Üç Kadımla Hayat* adlı bir tiyatro eseri kaleme aldı. 1905'te sahneye konulan bu eser, İdil-Ural bölgesinde Tatar lehçesinde oynanan ilk tiyatro eseri idi. 1905-1920 arasında Tatar milli tiyatrosu çok gelişti. Ayaz İshakî, Ali Asgar Kemal ve Fatih Emirhan Tatar tiyatrosunun temellerini attılar. Abdullah Kariyev gibi çok önemli Tatar tiyatro sanatçısı yetişti. Fakat Sovyet rejimi bu milli gelişmeleri sekteye uğrattı; halkçı, özgün ve milli eserlerin yerini Rusçadan tercüme edilen eserler aldı (İshakî 1925: 602-11)

Tatarların muhafazakâr kesimi tiyatroyu çok yadırgadı ve bunu bir yozlaşma olarak gördü. Bu durum, ilerleme taraftarı gençlerle imamlar arasında tartışmalara sebep oldu. 1910'lu yılların başındaki Tatar fikir hayatı bu tür tartışmalarla doludur. Gençler, milletin ilerleme ve uyanışının ancak tiyatro sayesinde olacağını iddia edecek kadar işi ileri vardırıırken, kadimci imamlar tiyatrodan nefret ve tiksintiyle bahsediyorlardı. Tiyatro meselesi özellikle Orenburg şehrinde çok alevlendi. Kadimciler tarafından yayınlanan *Din ve Maişet* dergisi Müslüman ahaliyi tiyatroya karşı mücadeleye çağırıyordu.

CEDİTÇİLİK HAREKETİ

XIX. asır sonunda Rusya'daki gelişmelerin getirdiği sorunları en iyi anlayanların başında İsmail Gaspıralı geliyordu. Rusya Müslümanlarını düşükleri bu çıkmazdan kurtarmak için derhal bazı tedbirlerin alınması gerektiğini söylüyordu. Gaspıralı'nın öngördüğü tedbirlerin başında eğitim reformu geliyordu. Ona göre, eğitim gören gençler herşeyden önce Avrupa medeniyetinin inceliklerini öğrenmeli ve toplumun yönlendirilmesinde öncü rolü oynamalıydılar. İkinci olarak, Rusya Müslümanları (Türkleri) arasında birlik sağlanmalıydı. Rusya'daki türlü adlarla anılan, fakat aslında kardeş olan Türk kavimleri birleşmezlerse etraflarını kuşatan Slavlık denizi içinde kaybolup gideceklerdi. Bunun için her şeyden evvel dil birleştirilmeli, yalnız bir yazı dili olmalı, o dil aracılığıyla hepsi anlaşabilmeliydi. Üçüncü olarak, kadınların eğitilmesine önem verilmeliydi; kadınların anlayış seviyesi erkeklerinkinden aşağı kalırsa toplumun kurtuluşu mümkün olmazdı (Akçura 1909: 202-4).

1880'lerden itibaren kültür faaliyetleriyle öne çıkan İsmail Gaspıralı, Rusya Türkleri arasında dünyevi modernleşmenin öncüsü oldu. Yusuf Akçura'nın deyişiyle, o tam anlamıyla bir muallim, iyi bir yazar, çok yetenekli bir gazeteci ve hiç yorulmak bilmeyen bir halk hizmetkârı idi. Kuzey Türklerinin fikir hayatında büyük bir inkılâbının ortaya çıkması onun düşüncesinin ürünüydü. Gaspıralı'nın sosyal ve siyasî fikirleri dünyevî idi. Batı medeniyeti karşısındaki duruşu da oldukça açıktı: Çağdaş insanlığa görece mutluluğu en fazla oranda kazandırabilen medeniyetin Batı medeniyeti olduğu kanaatindeydi. Müslümanların milli ve dinî kimliklerinden büsbütün ayrılmaksızın Batılılaşmalarını istiyordu.

Resim 2.2

Rusya Türklerinin en büyük lideri Kurumlî İsmail Gaspıralı (Gaspıralı) (1851-1914). Rusya Türklerinin fikrî, kültürel ve siyasî hareketleri onun çıkardığı *Tercüman* gazetesi ile başlar. *Usûl-i Cedit* denilen yeni eğitim metoduyla Rusya Türkleri arasında çığır açtı. Eğitimle başlayan reform hareketi, XX. yüzyılın başında fikrî ve toplumsal harekete dönüştü.

1851'de Bahçesaray yakınındaki Gaspra köyünde doğan İsmail Bey, soylu bir aileden (mirzalar neslinden) geliyordu. Köyündeki mektepte okuduktan sonra Moskova'ya gitti ve oradaki Rus askeri okulunda okudu. Moskova'da Slavcılık hareketinin önde gelenlerinden Mihail Katkov'la arkadaş oldu. Onun vasıtasıyla Rus milliyetçiliği ve Rus siyasi düşüncesiyle tanıştı. Herzen, Çerniçevski, Belinski, Pisarev ve diğer Rus düşünürlerinin eserlerini okudu. 1872'de Paris'e gitti ve orada Fransız liberalleri ve sosyalistleriyle tanıştı. Sosyalizm konusuna dair bir eser yazdı. 1875'te İstanbul'a geldi ve burada tanıştığı Genç Türkler onun fikirlerinin şekillenmesinde çok etkili oldu; ondaki Türk birliği fikri bu sayede güçlendi. 1877'de Bahçesaray'a döndü ve buranın belediye başkanı seçildi.

Ceditçilik denen sosyal ve fikrî akım Gaspıralı'nın adıyla özdeşleşmiştir; bu akımın başlatıcısı odur. Rusya Türklerinin fikrî, kültürel ve siyasî hareketleri onun çıkardığı *Tercüman* gazetesi ile başlar. Fakat onun asıl katkısı Müslüman ilkokullarındaki (mekteplerdeki) geriliğe getirdiği çözüm oldu. Müslüman mekteplerindeki eğitim çağı çok gerisindeydi. Çocuklar, ana dilleri olan Türkî dilinde değil, Arap dilinde okuyorlardı. Dört-beş yıl okuduktan sonra, öğrenciye okuduğundan farklı bir kitap gösterildiğinde okuyamıyordu. Hoca öğrencilere tek tek ders okutuyordu ki bu da büyük bir zaman kaybına sebep oluyordu. Derslere ağır konulardan başlanıyor, birden ayet satırlarına geçiliyordu. Arap çocukları için bu o kadar zor olmasa da, Türk ve İranlı çocuklar için zordu. Bu yüzden çocuklar dersten soğuyordu. Sınav ve değerlendirme sistemi olmadığından, öğrencilerin ne derece öğrendikleri anlaşılıyordu.

Gaspıralı, çocuklara alfabeyi hızlı ve etkin bir şekilde öğretme metodu geliştirdi. Açtığı kursta 40 günde okuma yazma öğrenilebileceğini gösterdi. Aynı metodu hamallar üzerinde de denedi; onlara kısa zamanda okuma yazma öğreterek bu işin kolaylıkla yapılabileceğini ispatladı. 1884'te alfabeyi yeni bir metotla, hızlı ve etkin bir şekilde öğrettiği mektep, bütün Türk dünyası için bir örnek oluşturdu ve bir çığır açtı.

"Usûl-i cedit" denilen öğretim metodunun kuralları şunlardı: Mektebe talebe kabul edilmesi senede iki defa olup her zaman talebe kabul edilmiyordu. Her çocuğa ayrı ders gösterilmeyip okul üç-dört sınıfa ayrılıyor, öğrencilerin hepsine birden ders veriliyordu. Okuma bilmeyen talebeye elifba birden gösterilmiyor, önce kolay hecelerden başlanıyordu. Okuma-yazma Türk dilindeydi. Çocuklara vurmak, dövmek, bağırarak yerine okul çocuğa sevdirmeye çalışılıyordu. Okuma-yazma öğrenen öğrenci, temel dinî bilgiler (ilmihal), hesap, güzel yazı ve kompozisyon derslerine başlıyordu. Yılda bir kez büyük sınav yapılıyor, bir yıllık ilerleme ölçülüyordu.

Gaspıralı'nın yeni usûlle eğitim veren okullarının ünü kısa zamanda Rusya'nın her tarafına yayıldı. Yeni metodu öğrenmek için Kafkasya'dan ve Kazan'dan molalar Bahçesaray'a geliyorlar, yeni öğretim metodunu öğrendikten sonra kendi vatanlarına dönüp orada mektepler açıyorlardı. Gaspıralı ve onun öğrencilerinin çabaları, maddi destekleri ve teşvikleri sonucunda 1908 yılında Rusya'daki ıslah edilmiş mekteplerin sayısı 1500'ü buldu. Gaspıralı bu metodu İslam ülkelerinde de yaymak için bazı seyahatler yaptı. Türkistan'a, Hindistan'a ve Mısır'a giderek yeni metodu uygulamaya girişti. 1908'de İstanbul'a gelerek yeni usul mektepler için öğretmen kursları açmayı denedi. Ancak, Türkistan dışındaki yerlerde onun bu girişimlerinin tutmadığı anlaşılmaktadır.

Ulemanın Tepkisi

Usûl-i cedit hareketi özellikle ulema arasında tepkilere sebep oldu. Alfabe öğretiminin kolaylaştırılmasına karşılık, “çabuk öğrenilen çabuk unutulur” deniliyordu. Ulemanın karşı çıkışları her zaman mantıklı değildi. Bu tepkiler çoğu kez taassuptan kaynaklanıyordu. Gaspıralı'nın anlattığına göre, vaktiyle Türkçe alfabe için çok gerekli olan p, ç, j ve k (Türkî kef) harflerine karşı çıkanlar, kamyş veya kaz kanadı kalem yerine demir kalemle yazılmasını doğru bulmayanlar olmuştu. Buna karşılık Gaspıralı şu kanıtları ileri sürüyordu: Hicri 130 yılında Kufi yazıya harekeler konularak okumak kolaylaştırılmıştı. Köşeli olan kufi harfleri ıslah etmek için nesih, ta'lik ve diğer yazı çeşitleri icat edilmişti. Peygamber zamanında kâğıt kullanılmıyordu; koyun ve buzağı derisine yazılıyordu. Patates ilk defa keşfedildiğinde, cahil halk buna “şeytan elması” diye karşı çıkmıştı; fakat sonradan patates buğday kadar önemli bir besin kaynağı hâline gelmişti. Bu ikna edici örnekleri verdikten sonra Gaspıralı okuyucusuna şöyle sesleniyordu: “Söyle bana kardeşim, haram bunun neresinde?” Bu sözler onun soydaşlarına nasıl sabırla ve ikna yoluyla yaklaştığının açık bir göstergesidir.

Bu noktada, “Kadimci” denilen mollaların fikirlerinden de bahsetmek gerekiyor. Tatar uleması eski değerleri koruma endişesi içindeydi. Giyimleri, hal ve hareketleriyle Rusları andıran usûl-ı cedit taraftarı gençlerin faaliyet ve davranışlarını yozlaşma olarak görüyorlardı. Özellikle 1890'lardan itibaren, yeni usulde eğitim taraftarı ile eski usûlü (*usûl-i kadim*) muhafazadan yana olanlar arasındaki bu çatışma giderek arttı. XX. yüzyılın başında Mısır, Hicaz ve İstanbul'da eğitim gördükten sonra ülkelerine dönerek yeni okullarda ders vermeye başlayan genç Tatarlar mevcut gerginliğin daha da artmasına sebep oldular. Bunlar yeni usulde eğitim veren okullarda muallimler olarak görev yapmaya başlayınca, daha önce tamamen ulemanın elinde olan eğitim kurumlarına ortak oldular. Böylece dünya görüşü farklılığına çıkar çatışmaları da eklendi.

Bu gençlerin Ortadoğu'dan getirdikleri reformist İslamcı fikirler de geleneksel ulemayı rahatsız ediyordu. Musa Cârullah gibi dinî reformcuların medreselerde asırlardan beri okutulan dersleri “gereksiz” ve “modası geçmiş” ilan edilmesi o dönemde birçok insan için kabul edilebilir şeyler değildi. “Kadimci” ulema onları “Vahhabi” olarak görmekteydi. Kadimci denilen kimseler arasında mutaassıplar olduğu gibi, ılımlı kimseler de mevcuttu. Yenilik taraftarlarına karşı genel bir hoşnutsuzlukları olsa bile, bu durum bazı şahıslara karşı daha bir şiddetliydi. Mesela, keskin dilli din adamı Musa Cârullah'ın eski âlimleri pervasızca eleştirmesi ve bazı konularda yeni içtihatlar yapması, muhafazakâr ulemanın aşırı tepkisine sebep oluyordu. Buna karşılık, daha yaşlı olan ve yazılarında ihtiyatlı bir dil kullanan Abdürreşid İbrahim ve Rızaeddin b. Fahreddin'e karşı aynı türden bir tepki söz konusu değildi.

Kadimci mollalar, geleneksel toplantılar, reddiye şeklindeki kitapçıklar vasıtasıyla onlara karşı çıktılar. *Din ve Maişet* (Orenburg, 1906-1918) dergisi etrafında toplandılar. Burada Cedit taraftarlarından söz ederken onları “gençler,” “diyanetsiz muallimler,” “terakkî bahanesiyle fesat çıkaranlar” şeklinde tanımlamaktaydılar. 1907'den sonra Ceditçi-Kadimci çatışması yeniden alevlendi. Bu yıllarda Rusya'da yönetim baskıcı unsurların eline geçtiğinden, Ceditçilerin faaliyetleri kısıtlandı. Onların gazete ve dergilerinden bir kısmı hükümet tarafından kapatıldı, bir kısmı ise okuyucu bulamadığından kendiliğinden kapandılar. Bütün bu gelişmeler sonunda Ceditçiler siyasi faaliyetlerden çekilip yeniden eğitim ve kültür konularına yöneldiler.

DİLDE BİRLİK FIKRI

Gaspıralı'nın ikinci önemli hedefi Rusya'da farklı lehçelerde konuşan Türk kavimleri arasında birlik ve dayanışma sağlamaktır. Bunu gerçekleştirmek için tedricî bir yol takip etti. 1880'lerin başından itibaren yazdıkları izlenirse, onun bu yöndeki kararlı ve sebatlı tutumu açıkça görülür. İlk zamanlar Türk kavimleri arasında herkes tarafından anlaşılır ve ortak bir dil oluşturulması gerektiğini öne sürdü. Gaspıralı zamanı ve mevcut şartları gözetken biriydi. Misyoner İlminski ve taraftarlarının baskıları onu ihtiyatlı davranmaya mecbur ediyorlardı. İlminski 1884'de Ruslaştırma yanlısı devlet adamı Pobedonostev'e yazdığı gizli mektuplarında Gaspıralı'nın "zararlı" faaliyetlerine dikkat çekiyor, onun üç temel amacı olduğunu söylüyordu: 1. Rusya Müslümanları arasında eğitimi yaymak; 2. Rusya'daki farklı lehçelerde konuşan Türk kavimlerini birleştirmek; 3. Bütün Türk kavimlerine Osmanlı dilini kabul ettirmek. İlminski, onun şeytani tedbirlerle göz boyamasına ve gazetesinin yarısını Rusça olarak yayınlamasına kanmamak gerektiğini de ilave ediyordu.

Bu baskılar sebebiyle Gaspıralı faaliyetlerinde daima ihtiyatlı oldu; soydaşlarına vermek istediği mesajı üstü kapalı bir şekilde verdi. 1905'teki hürriyet yıllarına kadar daima teenni ve ihtiyatla hareket etti. Serbestlik zamanlarında bile ihtiyat ve itidali elden bırakmadı. Onun en önemli özelliği sabır ve sebatla hareket etmektir. Gösterişten ve lüzumsuz yere dikkat çekmekten uzak durdu. Soydaşları ve dindaşları ile olan ilişkilerinde daima makul oldu; kırıncı olmaktan sakındı.

Gaspıralı, iddia edildiği gibi, değişik Türk boylarının dillerini birleştirmekten söz etmiyordu. O, aydınların kendi aralarında anlaşabilecekleri ortak bir yazı dili oluşturulmasından bahsediyordu. Halk dilinin yakınlaştırılması, çok daha uzak bir hedefti. Eski dönemde her bir bölgenin kendi şivesinde konuşup yazdığından bahsettikten sonra, bu durumun artık değişmeye başladığını söylüyordu. Bunun da en önemli sebebi ulaşım vasıtalarının gelişmesiydi; gemiler, demiryolları sayesinde ticaret, seyahat ve ziyaretler artmış, basmahaneler, basma kitaplar her tarafta yaygınlaşmaya başlamıştı. Dolayısıyla, Türk şivelerinin birbirine karışıp ortak bir yazı dili ortaya çıkması için uygun bir zemin ortaya çıkmıştı.

Gaspıralı'nın dil birliği fikirlerinden etkilenen Zâhir Bigi, *Güzel Kız Hadiçe* (Kazan, 1887) adlı romanını Rusya'nın her vilayetindeki Türkler tarafından anlaşılır bir dilde yazmıştı. Gaspıralı, bunun gibi 40-50 roman ve benzeri eser daha yazılırsa ortak dil oluşturma yönünde büyük bir yol açılacağını söylüyordu. Gerçekten de bu romanın çıkmasından sonraki 30-35 yıl içinde önemli sayıda edebî eser, gazete ve dergi Gaspıralı'nın öngördüğü ortak yazı diliyle yayınlanmıştır.

Sanıldığı aksine, Gaspıralı İstanbul Türkçesini örnek almak fikrinde değildi; bunu bizzat kendi ifadelerinden öğreniyoruz. Osmanlı Türkçesinin diğer Türk lehçelerine göre işlenmiş ve edebiyatı diğerlerine göre zengin ve ilerlemiş olduğu ve bu sebeple Türk kavimleri arasında yayılacağı görüşünde değildi. Aksine, Osmanlı şivesinin öz Türkçeden oldukça uzaklaşmış, Arapça, Farsça ve diğer dillerden kelimelerle dolmuş olduğunu ve Türk şivelerinin en zoru hâline geldiğini düşünüyordu; bu hâliyle Osmanlı Türkçesinin örnek oluşturması mümkün değildi. Onun fikrinde, Osmanlı şivesi kavmî (nasyonal) bir dil değil, divanhânelerin ve memurların diliydi; bu dil Kaşgarlı bir Tatar ne kadar uzaksa Anadolu Türkü için de o kadar zordu. Osmanlı Türkçesi sadece Arapça ve Farsça değil, Rum, Slav ve Fransızca kelimelerden oluşan bir dil çorbasıydı. Bu hâliyle Türklükten çıkmış, kavmî bir dil olma özelliğini kaybetmişti. Osmanlı dilini sadeleştirmek, yani gereksiz yabancı kelimelerden arındırmak fikri epeydir söylenip duruyordu. Namık Kemal'in

çabaları bu yöndeydi; onun güzel, ateşli ve etkili bir ifadesi vardı. Fakat yine de N. Kemal'in anlaşılması güçtü. Şemseddin Sami'nin dilini çok daha sade buluyordu.

Gaspıralı, Osmanlı dilini, sadeleştirmek veya Türkleştirmek girişimlerinin olumlu bir sonuç vermediğini, dolayısıyla Osmanlı Türkçesinin Rusya Türklerine örnek oluşturamayacağını düşünüyordu. Onun öngördüğü dil, 1883'den beri *Tercüman* gazetesi aracılığıyla yaygınlaştırmaya çalıştığı Kırım Türkçesiydi. Osmanlı Türkçesine yakın olan Kırım Türkçesi, Kıpçak lehçesinden de unsurlar taşıması sebebiyle, bütün Türk lehçeleri arasında "orta" bir konumdaydı. Zaten coğrafi olarak da Kırım, Türk bölgeleri arasında ortada bulunuyordu.

Gaspıralı, Osmanlı yazarları arasındaki dil tartışmalarını dikkatle izliyor, *Ser- vet-i Fünûn* yazarlarının Türkçeyi fakir bulan, Osmanlıca'yı savunan görüşlerini eleştiriyordu. Onların "Türkçe kabadır, Türkçe ile güzel bir şey söylenemez" şeklindeki görüşüne katılmıyordu. Şemseddin Sami ve Ahmed Midhat Efendi'nin sade dil ile pek âlâ edebî ve ilmî eserler yazılabileceğini ispatladıklarını söylüyordu. "Sade ve herkes tarafından anlaşılabilir, işlenmiş bir dile sahip olmayan bir kavmin geleceği karanlıktır" diyordu. Çünkü eğitim ve kültürün yayılması, ilişkilerin genişlemesi milli bir dilin olmasına bağlıydı.

"Ne yapmalı?" sorusunu Gaspıralı şu şekilde cevaplıyordu: Türkçesi olan kelimelerin Türkçesini tercih etmeli; Türkçesi olmayan fakat herkesin bildiği kelimeleri Türkçenin kurallarına uydurmalı: *Sabır, sabırlı, sabırsız* gibi. Cümleleri çamsakızı gibi uzatıp anlaşılmaz kılmak yerine, kısa ve anlaşılır bir şekilde yazmayı tavsiye ediyordu. Ona göre Türkçe üst sınıfların değil, herkesin (halkın) dili olmalıydı. Osmanlı dili ise bir millet (nasyonalite) dili değil, üst sınıfların (tabakât-ı âliye) diliydi. Sade dilin Adriyatik'ten Altay dağlarına kadar anlaşılabilirliğini savunuyordu. *Tercüman* gazetesinin geniş bir coğrafyaya dağılmasını kullandığı sade dile (içeriğinin herkes tarafından anlaşılabilir olmasına) bağlıyordu. "Sen anladın, ben anlamadım olmaz; herkes anlamalı" diyordu. Fransa ve Almanya'nın güney ve kuzeyinde farklı lehçelerle konuşulsa da, edebî ve yazı dillerinin tek olduğunu örnek göstererek Türk dünyasında da bunun gerçekleştirilmesi gerektiğine işaret ediyordu. Zaten, bu şekilde yazan bir yazarlar grubu oluşmuştu bile. Âlimcan Barudî, Hüseyin Feyzhanov, Şemsi Efendi, Rızaeddin b. Fahreddin, Hâdi Maksudî, Abdürreşid İbrahim ve Fatih Kerimî gibi yazarları örnek göstererek onların bu yolda yürüdüklerini ve oldukça güzel eserler ortaya koyduklarını yazıyordu.

Gaspıralı, Osmanlı Türklerinde de buna paralel bir gelişme olduğunu söylüyor- du. Osmanlı dili, beş asırlık bir edebiyata sahip olduğundan hemen birdenbire sadeleşmesi beklenemezdi. Bu iş yavaş yavaş yürüyecekti; zaten dil gittikçe sadeleşmekteydi. Osmanlı Türkleri arasında dil meselesi 50-60 yıldır tartışılmaktaydı. Şinasi'den başlayıp Şemseddin Sami, Ahmed Midhat Efendi ve diğerlerine kadar dilde sadeleşme, dilin edebî ve ilmi bir şekilde işlenmesi ve halkın çoğunluğunu bundan yararlandırma yolu tutulduğunu yazıyordu. Bu yolda bir miktar başarı kazanıldığını ve Osmanlı dilinin eskiye göre epeyce sadeleşmiş ve işlenmiş olduğunu, fakat daha gidilecek epey mesafe olduğunu belirtiyordu.

Gaspıralı'ya göre Rusya Türkleri için en büyük sorun, yerel Türk şiveleri arasındaki farklılıklardı. Diğer milletlerin bu sorunu nasıl aştıklarını örnek gösteriyordu. Slav dillerinin Büyük Rus (Rus), Küçük Rus (Ukraynalılar), Beyaz Rus lehçeleri ile bunun dışında Yaroslav, Kusk ve Tula vilayetlerinde farklı lehçelerle konuşuldu-

ğuna, fakat bunların tek bir yazı dili (Rusça) kullandıklarına dikkati çekiyordu. Rus bilim ve kültür adamı M. V. Lomonosov'un (1711-1765) Rus dili için yaptıklarını överken, bu kişinin kırk ayrı şivede, kırk türlü söylenen Rus dilini birleştirmeye gayret ederek Rus yazı dilinin temellerini attığını söylüyordu. "Bu adamın yaptığı iş, Büyük Petro'nun yaptığı hizmetlerden az değildir" diyordu.

Almanya ve İtalya'nın güney ve kuzeyinde, Arap kavimleri arasında farklı lehçeler olmakla birlikte yazı dillerinin tek olduğunu söyleyen Gaspıralı, Çağatay, Kırgız (Kazak), Azerbaycan, Tatar ve Osmanlı lehçelerinde konuşup yazan Türk topluluklarının da bu yoldan yürümleri ve ortak bir yazı dilinde birleşmeleri gerektiğini belirtti. Bunun mümkün olduğunu, *Tercüman* gazetesinin 23 yıldan beri bu yolda başarılı bir şekilde yürümekte olduğunu ifade etti. Gaspıralı, 1905 Devrimine kadar üstü kapalı bir şekilde, hürriyetin ilanından sonra açık açık Türk birliği fikrini gerçekleştirmek için uğraştı. 1905 yılında gazetesinin başlığı altına "Dilde, Fikirde, İşde Birlik" ibaresini koydu.

Onun gayretleri sonucunda Rusya Müslümanları Kongrelerinde dil birliği fikri bütün delegelerce kabul edildi. 1906'da yapılan III. Kongrede konuşma ve tartışmalar Türkî dilde yapıldı; kongre zabıtları bu dilde yayınlandı. Burada alınan karara göre, Müslüman okullarında eğitim yerel lehçede başlayacak, yukarı sınıflarda (ilkokulların son sınıfında ve rüştiyelerde) ortak Türk dilinde yapılacaktı. Gaspıralı, daha sonraki yazılarında hep bu karara atıf yaptı ve ortak yazı dilinde birleşme fikrini hatırlattı.

Gaspıralı'nın ortak yazı dili projesi ne derece başarılı oldu? *Tercüman*'ın 30 yılı aşkın çabaları sonunda Rusya Türkleri arasında ortak bir yazı dili oluşmaya başladı. *Şûrâ*, *Vakit* ve *Yıldız* gazetelerinin kullandığı edebî dil hemen bütün Türk aydınları arasında ortak bir yazı dili olma yolundaydı. Osmanlı ülkesinde de benzer gelişmeler yaşanmaktaydı. Daha birkaç sene öncesine kadar İstanbul'da yazılanlar Türkçe İzmit'in ötesine geçemezken, "halka doğru" akımı sayesinde Mehmed Emin Bey'in Türkçesi Gobi Çölüne kadar anlaşılmaktaydı. *Genç Kalemler* ve *Türk Yurdu*'nun dili Rusya Türklerince de anlaşılmaktaydı.

Arap alfabesinin değiştirilip Latin alfabesinin alınması fikrine karşı Gaspıralı muhafazakâr bir tutum benimsedi; bu fikri ileri sürenlere karşı yazılar yazdı. Ona göre, Arap alfabesinin zorluğu gelişmeye engel değildi; Japonların alfabeleri de zordu. Bu zorluklar bazı ıslahlar sayesinde giderilebilirdi. Türkçe kelimelerin fonetik esasa göre yazılmasıyla bu sorun çözülebilirdi. Öngördüğü çözümü (alfabe reformunu) hayatının son yıllarında *Tercüman* gazetesinde uyguladı. Fakat Arapça kökenli kelimelerin yazılışlarına dokunma taraftarı değildi. Harflerin değiştirilmesi Rusya Türklerini eski edebiyattan ayıracak ve Müslümanlar arasına ayrılık sokacaktır diye düşünüyordu. [Latin alfabesi] "bizleri Avrupalı edemeyip Asyalılıktan da çıkaramayacaktır" diyordu.

İsmail Gaspıralı'nın fikirlerini bizzat kendi yazdıklarından tanımak için, Yavuz Akpınar'ın hazırladığı 3 ciltlik eser en iyi kaynaktır (*İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri, I-III, İstanbul, 2004-2008*). Onun dil konusundaki görüşleri hakkında bu eserin üçüncü cildinden yararlandık.

KADINLARIN ÖZGÜRLEŞTİRİLMESİ

Gaspıralı ve Kadın Hareketi

Kadın sorununun gündeme gelmesi Batı'daki gelişmelerden ayrı düşünülemez. Batı'da kadın yüzyıllar boyunca erkeğe bağımlı, onun buyruğu altında yaşadı. Toplumun tüm yapıları ve kurumları erkeğe öncelik tanırken, kadına daha aşağı bir durumu revâ görüyor ve kadının etkinliğini kısıtlıyordu. Bu durum, XVIII. yüzyıla kadar devam etti. Bu tarihten itibaren aydınlanma çağında felsefi anlamda bir feminizm hareketi ortaya çıktı. Kadının eğitimi ve siyasi hakları gibi konular işlenmeye başlandı. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ekonomik alandaki hızlı değişim ve sanayinin büyüyen gereksinimleri kadınların hayatını ve sosyal konumunu etkiledi. Kadınların azımsanamayacak bir kısmı artık kendi hayatını kendisi kazanabilmekte ve bunun sonucunda toplumsal hayattaki yerini sorgulamaktaydı.

Rusya Türkleri arasında kadın haklarını ilk defa yüksek sesle dile getiren kişi İsmail Gaspıralı oldu. Gaspıralı'ya göre, halkın yarısını oluşturan kadınların haklarını ve onların milli gelişmeye olacak katkılarını inkâr etmek demek, toplumun ilerlemesi için gerekli olan insan kaynağının yarısını yok saymak demektir; kadınların katılımı olmaksızın İslam toplumunun Batı toplumları seviyesine gelmesi çok güç, hatta imkânsızdır. Kadınların hayat şartlarının yükseltilmesi ile güçlü, aktif ve aydınlık bir milli hayat arasında sıkı bir bağ görüyor, bütün bunların gerçekleştirilmesinin ise kadınların eğitilmesi ve aydınlatılmasına bağlı olduğunu düşünüyordu.

Gaspıralı'nın *Kadınlar* adlı risalesi (Bahçesaray, 1903), "dünyada ne kadar er kişi var ise o kadar da kadın-kız vardır" cümlesiyle başlıyordu. Meselenin tarihî boyutuna eğilerek, Doğu'da (Çin, Hint ve İran'da) kadınların hiç de iyi durumda olmadıklarından bahsediyordu; bu üç medeniyette kadınlar çok aşağı durumda bırakılmışlar, neredeyse insanlıktan çıkarılmışlar, şahsi özgürlükten ve eğitimden yoksun bırakılmışlardı. Eski İran'da kadın aşağı bir yaratık olarak kabul edilmiş, eve kapatılmış, evden çıktığında ise baştan ayağa örtülmüş, erkeklerle aynı sofrada yemek yemesini yasaklayan kurallar konulmuştu. Fitneye sebep olacakları gerekçeyle kadınların okuma-yazma öğrenmeleri caiz görülmemişti. Avrupa kadınlarının durumları da Çin, Hint ve İran'dakinden çok farklı değildi; kadınlar erkeklerden aşağı kabul ediliyorlardı.

Bu tarihî boyutu anlattıktan sonra, Gaspıralı son asırlarda Avrupa'daki gelişmelere değinir: Medenî hayattaki gelişmelere paralel olarak kadınların durumu da iyiyeye doğru gitmekte, hakları günden güne genişlemekteydi. Eğitimde, ticarete ve sanayide kadınlara çalışma yolları açılmış, kanun karşısında erkeklerle eşit sayılmaya başlanmışlardı. Fakat yine de bazı konularda (mesela mülk kullanmada) kadınlar eşit muamele görmüyorlardı; kadın kocasının izni olmadan mülk alıp satma hakkına sahip değildi. Bununla beraber, kadınlar hayatın her cephesinde eşit haklara sahip olma mücadelesi vermekteydiler. Özellikle İngiltere ve Amerika kadınları bu durumda epey mesafe almışlardı. Kadınlar öğretmen, doktor, posta, telgraf, banka ve başka memuriyetlerde çalışmaktaydılar. Yüksek öğrenim gören kadınların sayısı da günden güne artmaktaydı.

Gaspıralı, bazı Rus yazarların iddia ettiklerinin aksine, İslam kadınlarının geri durumda olmalarının sebebinin İslam dini olmadığını savundu. İslam dininin kadınları oldukça geniş haklar kazandırdığını anlattı. Fakat Müslüman kadınların mevcut durumunun savunulacak yanı olmadığını görüşündeydi; kadınların uğradığı haksızlıkları ('zulüm'leri) yüksek perdeden dile getirdi. Müslüman kadınlara reva

görülen bu tür uygulamaların bir “sorun” veya “zulüm” olarak görülmesi yeni bir şeydi. Daha önce bu gibi durumlar kanıksanmış olduğundan, doğalmış gibi görülüyordu. Ulema ve onun etkisi altındaki Müslüman halk kadınların mevcut durumunu sanki dinin bir emriymiş gibi algılamaya devam ediyordu.

Gaspıralı, 1903 yılının sonunda *Tercüman* gazetesinde yayınladığı “Zulüm Nereden Geliyor?” adlı makalesinde Rusyalı Müslüman kadınların uğradığı haksızlıkları dile getiriyordu. Kocasını sürgüne gönderilen bir kadın yıllarca nikâhla kocasına bağlı tutulmakta, bunun sonucunda aç ve sefil kalmaktaydı. Aynı şekilde, kocası bir şekilde çekip giden kadın da nikâhla bağlı kalmak zorunda bırakılıyordu. Kocasını başka bir yerde, başka bir kadınla rahatına bakarken, kadın boşanabilmek için mollaya (kadıya) gittiğinde “Şeriatı uygun değil” cevabını alıyordu. Gaspıralı, İslam adaletinin bu zulmü onaylamayacağını söylüyor, bu gibi durumlara artık bir son verilmesi gerektiğini savunuyor, ulemanın bu duruma derhal bir çözüm üretmesi gerektiğini dile getiriyordu. Evlendikten bir süre sonra karısını bırakıp kaçan ve nafaka vermeyen erkeklerin bu zulmüne meydan verilmemesini, aynı şekilde, iki-üç kadın alıp hepsini muhtaç durumda bırakanların da engellenmesi gerektiğini yazıyordu. Bu gibi durumlara Müslüman Dinî İdaresinin duyarsız kalmasını eleştiriyor, sorumlu kişiler “güçlükler artar, davalar çoğalır” gerekçesiyle rahat köşelerine çekilirlerse meydanın kötülere ve zalimlere kalacağını söylüyordu. Bu yazıların etkisiyle, Orenburg Dinî İdaresi harekete geçti ve bu konuda olumlu bir girişim yaptı. Bu idarede görevli olan reform yanlısı ulemadan Rıza Kadı (Rızaeddin b. Fahreddin), bu konuda 66 İslam âliminin görüşünü aldı ve meseleyi kadınlar lehine çözümlendi. Bu konuda ulemanın görüşleri içeren kitapçığı *Mutalaa* (Kazan, 1897) adıyla yayınladı.

Tatar Edebiyatında ve Basınında Kadın

XIX. yüzyılın son çeyreğinde kadın meselesi, yeni Tatar edebiyatının önemli konularından biri hâline geldi. 1893 yılında Türkistan’a seyahat eden ve kadınlar konusunda duyarlı olan Tatar aydını Muhammed Zâhir Bigi, Türkmenler arasında dolaşırken Türkmen kadınlarının diğer Müslüman kadınlara kıyasla serbest olduklarını, Türkmenlerin kadın meselesinde Avrupa’dan bile ileri durumda olduklarını yazıyordu. Onun anlattığına göre, Türkmen kadınları yüzlerini örtmüyor, erkeklerle aynı mekânda oturuyorlardı; hemen her işte onların görüşlerine başvuruluyordu. Önemli toplantılarda topluluğun yarısı Türkmen kadınlardan oluşuyordu; böylece, erkeklerin söz ve fikirleriyle kadınların söz ve fikirleri dengeleniyordu.

Zâhir Bigi, Türkmen kadınların karşılaştıkları zorluklardan da söz ediyordu: Mehir parasının yüksekliği ve bazılarının İranlılardan esir alınmak yoluyla elde edilmiş olmaları gibi durumlar kadınların hayatını güçleştirmekteydi. Evlilik konusunda kadınların seçme şansı yok gibiydi. Dul kalan kadın zorla başka bir adamla evlendiriliyor, ölen kocanın malları vârisler arasında paylaştırılıyordu. Din adamlarının fetvalarıyla kadınlar çoğunlukla 12-15 yaşlarında evlendirilmekte, bu yüzden genç yaşta bedence zayıf kalmaktaydılar. Buhara Hanlığında ise kadınların son derece aşağı konumda olduklarını görmüştü. Eğitim görmek şöyle dursun, Buhara’da okur-yazar kadının olmadığını yazıyordu.

Ortadoğu’daki reformcu İslamcılarla olan temaslar da Rusya Türkleri arasında kadın hakları konusundaki duyarlılığı arttırdı. Mısırlı reformist **Kâsım Emin**’in (1865-1908) fikirleri genç Tatar aydınlarca derhal benimsendi. Onun 1899’da yayınladığı *Tabrîrû'l-Mer'e* [Kadının Özgürleştirilmesi] adlı kitabı çok geçmeden Kazan Türkçesine çevrildi. Kâsım Emin, bu eserinde Müslüman kadınların kısıtlı bir

halde tutulmalarını eleştiriyor, onların eğitim görme haklarını savunuyordu. Uygarlık yolunda ilerleyebilmek için kadınların ezilmişliğinin ortadan kaldırılması gerektiğini savunuyor, ileri milletlerde erkeklerle kadınlar arasındaki mesafenin azaldığına dikkat çekiyordu. Kâsım Emin'in fikirleri Rusya Tatarları arasında çok tutuldu. Eserleri Tatar Türkçesine çevrildi.

Kadın meselesine hassasiyetle eğilen ve değişik vesilelerle kadın haklarını savunan yazarlardan biri Kazanlı **Ayaz İshakî** idi. İshakî yazdığı roman ve tiyatro eserlerinde kadın meselesini etkili bir şekilde dile getirdi. Onun anlattığına göre, Rusya'daki halkçılık akımından etkilenen yeni Tatar edebiyatında kadınlar önemli bir yer tutuyordu. Tatar sosyal hayatında kadınları görmek ve tetkik etmek mümkündü; Tatar yazarlar Osmanlı yazarları gibi Fransız romanlarındaki kadın tiplerini adapte etmiyor, Tatar kadınlarını hayattan kitaba geçiriyorlardı. Kadın tipleri yeni edebî eserlerde erkeklerden daha sağlam ve daha fedakâr olarak tasvir ediliyordu. Tatar yazarlar kadınların hayatını işleyen eserlerinde onların fizikî görünüşlerinden ziyade ruh güzelliklerini yansıtmaya çalışıyorlardı.

Rusyalı Müslüman kadınların ilk defa kendilerini ifade etmeleri 1906'da Bahçeşarây'da yayınlanan *Âlem-i Nisvân* dergisiyle oldu. Dergi, Gaspıralı'nın kızı **Şefika Hanım**'ın editörlüğünde, *Tercüman* gazetesinin ilavesi olarak çıktı. Sayfalarını neredeyse tamamen kadın ve aile konularına ayıran bu dergi, ileri ülkelerde kadınların yeni kazanımları, eğitim sorunları, kadın ve kızların uğradıkları haksızlıklar, kızların küçük yaşta evlendirilmeleri, evlenirken rızalarının alınmaması gibi konuları gündemine taşıdı.

Resim 2.3

Rusyalı Müslüman kadınların en güçlü ve uzun ömürlü yayın organı: *Süyüm Bike* dergisi (1913-1918).

1913'te Kazan'da *Süyüm Bike* adında yeni bir kadın dergisi çıkmaya başladı. 1918 yılı başına kadar devam eden bu derginin yazar kadrosunun yarısı kadınlardan oluşuyordu. Derginin sorumlu yayın müdürü olan **Fahrülbenat Süleymaniye**, dergiyi çekip çevirmekte, kadın-kızların gözünün açılmasında öncü rol oynamaktaydı. Derginin amaçları şu şekilde belirlenmişti. İçtimaî, iktisadî ve ahlakî yönden kadınların durumlarını iyileştirmek, kadınları her yönden himaye etmek,

onları zamanın gidişinden haberdar etmek, kendi haklarının bilincine varmalarını sağlamak, gerçek İslam'ın kadınlara bakışını ortaya koymak, kadınlara eğitim konusunda yol açmak, gelişmiş toplumlarda kadınların kazanımlarını bildirmek, sağlık, çocuk terbiyesi, yeme-içme ve ev işleri gibi konularda kadınları bilgilendirmek. Dergide çocuk yetiştirme konusuna ayrı bir önem veriliyordu. Avrupa ve Amerika kadınlarının haklarını elde etme yolundaki çabalarına ve elde ettikleri başarılarla geniş bir yer veriliyor, Rus kadınlarındaki hareket, faaliyet ve canlılık örnek gösteriliyordu. Dergi Türkistanlı kadınların durumunda dile getiriyor, oradan yazanlara sayfalarını açıyordu.

Derginin başyazarı **Yakup Halifî** (1878-1937), Müslüman Doğuda kadın sorununun en çetrefil ve en az konuşulan bir mesele olduğunu ifade ettikten sonra, Doğu dünyasının kadınlara çok dar bir çerçeve çizdiğini, İslâmiyetin bu konuda oldukça dar bir tarzda yorumlandığını söylemekteydi. Ona göre, geçmişten gelen yanlış uygulamalar sonucunda, Müslüman kadın, erkeğin kölesi ve cariyesi derecesine indirilmiş, "kadının erkeğine itaati vaciptir" diyen kitaplar yazılmış, kadınların yüzlerini perde ile kapatılıp onlara açık havada yürümek haram edilmişti. Bu yanlış uygulamalar kadınlara da benimsetilmişti. Yazar, eski hurafeler ve cehalet devrinin artık bittiğini, kadınlar için yeni bir devir başladığını söylemektedir. Bu yeni dönemde kadınların artık kendi meselelerinin bilincine varmaya başladıklarını, kendi haklarını, kendi yerlerini tanıdıklarını kendilerinin nasıl milletin başlıklarının farkına vardıklarını belirtmektedir.

Dönemin aydınları içinde kadın meselesine duyarlılık gösteren erkek yazarların yazıları da dergide yer almaktadır. Başkurt tarihçi **Z. Velidi Togan**, Fergana'da Rus, Yahudi ve Çingene kadınlarını gördüğünü, fakat Müslüman kadınları hiç göremediğini yazıyor, "Bizim Kazan'daki örtülü kadınlarımız (abıstaylar) Fergana kadınlarıyla karşılaştırılamayacak kadar ileri seviyededir" diyordu. Togan'ın anlattığına göre Rus Doğubilimcisi Nalifkin ve eşi Nalifkına uzun yıllar Fergana'da bir köyde Özbek kıyafetini giyip onlar gibi konuşup birçok malumat toplamışlardı. Birkaç sene de Kazaklar arasında yaşamış ve onların da hayatını öğrenmişlerdir. Nalifkına bunları 1886'da Kazan'da bir kitap halinde yayınlamıştır. Togan, bu eserin Fergana kadınlarının gözlerden uzak kalmış yaşantısını ortaya koymasından önemli olduğunu, kendisinin de bu kitaptan çok şey öğrendiğini söylüyor, aydın Rus kadınının bu cesaretinden ve merakından hayranlıkla söz ediyordu.

Dergide yazan **Abdullah Battal**, şu noktalara dikkat çekmekteydi: Rus kızları her sabah akın akın okullara gitmekte, mahkemelerde ve diğer memuriyetlerde kadınlar erkek meslektaşlarıyla birlikte çalışmaktaydılar. Müslüman kadınlar ise evlere kapatıldığı için tabiatın güzelliklerinden yoksun kalıyorlar, sosyal hayata katılmalarına izin verilmediğinden zihinleri açılmıyor, fikir daireleri genişlemiyordu. Müslümanların kamu hayatı cansız, aile hayatı renksiz bir şekilde sürüp gitmekteydi. Yazar, Tatar hayatındaki uyumsuzluk ve donukluktan kurtulmak için kadınlara hürriyet verilmesi gerektiğini söylüyordu. Kadın özgür bir ruh haliyle, eğitilmiş bir şekilde yetişmezse onun yetiştireceği çocukların sağlam karakterli ve özgüvenli olması beklenemezdi. Erkeklere verilen işlerin onlara da verilmesini savunuyor mektep, cemiyet ve tabiatın yararlanma yolunda onların önüne hicap (perde) çekilmesini yanlış buluyordu. Tüm bunlar yapıldığı takdirde toplum ve aile hayatının canlanacağına, bu sayede büyük ve fedakâr insanların yetişeceğine inanıyordu.

Fatih Kerimî (1870-1937): Samara vilayetinin Miñlibay köyünde dünyaya geldi. Köy mektebinde başladığı eğitimini Çistay'da bir medresede devam ettirdi. Babası Gılman Ahund'un isteği ile Rusça öğrendi ve 1892'de tahsil için İstanbul'a gitti. Burada 4 yıl kadar eğitim gördü. Kırım'ın Yalta şehrine gitti ve orada 2 yıl öğretmenlik yaptıktan sonra Orenburg'a gitti. 1898'de altın madencisi Şakir Remiyef ile birlikte Avrupa seyahatine çıktı. 1901'de matbaa açıp kitaplar yayınlamaya başladı. 1906'da *Vakit* gazetesi kurulunca, gazetenin başmuharrirliğine getirildi. 12 yıl boyunca bu görevini sürdürdü. 1918-25 yılları arasında öğretmenlik yaptı. 1925'ten sonra Moskova'da Şarkiyat Enstitüsünde ders verdi. 1937'de Türkiye adına casusluk ve Sovyet-karşıtı faaliyetler yapmakla suçlanarak tutuklandı. Hikaye, biyografi, gezi notları ve ders kitapları olmak üzere çok sayıda eser yazdı, Rusçadan tercüme yapıtı. Eserlerinden bazıları şunlardır: *Avrupa Seyahatnamesi* (1902), *Kırım'a Seyahat* (1904), *İstanbul Mektupları* (1913). Her üç eser de Türkiye Türkçesine çevrilmiştir. Üçüncü eser, Balkan Savaşı yıllarında Türk aydınları ve sosyal hayatı hakkındaki izlenimlerini içermektedir.

Rusyalı ve Osmanlı Müslüman Kadınları

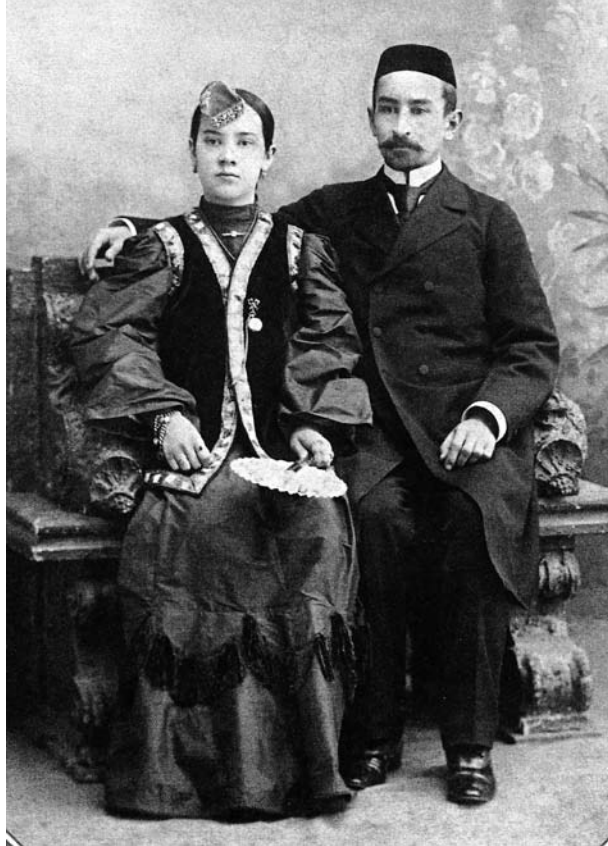
Kazanlı kadınlar diğer Müslüman Türk topluluklarına kıyasla oldukça ileri durumdaydılar; kadınlar artık yüzleri açık, serbestçe dolaşabiliyor, hastane ve okullarda çalışabiliyorlardı. Eğitim ve örgütlenme bakımından epey bir mesafe almışlardı. Ufa, Kazan, Troysk ve Astrahan gibi şehirlerde eğitimin yayılmasını amaçlayan kadın dernekleri bulunmaktaydı. Rusya'dan gelen Türk aydınların birçoğu Osmanlı ve Rusyalı Müslüman kadınların durumunu karşılaştırmaktaydılar. Bunlardan Troyskili Ahmed Taceddin, Osmanlı kadınlarının sosyal hayata katılma becerisinin henüz oluşmadığını söylüyordu. Osmanlı kadınlarının mevcut durumlarını anlayabilmek için kadın yazarların yazılarını araştırdığını, fakat birkaç edebî yazıdan başkasına rastlamadığını ifade ediyordu.

Petersburg'da tıp tahsili yapmaktayken, Balkan Savaşı sırasında Müslüman Türk kardeşlerine yardım etmek için İstanbul'a gelen dört Tatar kızı, Osmanlı kadınlarının durumlarını görüp hayret içinde kaldıklarını söylüyorlar, onların durumunu Türkistan kadınlarına benzetiyorlardı. Bunlardan Meryem Pataşeva Osmanlı Türk halkının niçin bu durumlara düştüğü sorusuna cevap ararken, en büyük sebebin aile meselesinden kaynaklandığını yazıyordu. Erkek ve kadının ayrı dünyalarda yaşadıklarını, çocuk terbiyesine gerekli önemin verilmediğini, iyi eğitim veren okulların ve özellikle kızlara mahsus mekteplerin yok denecek kadar az olduğunu söylüyordu.

Resim 2.4

Fatih Kerimî ve eşi Seyide Hanım. Orenburg, 1903.

Kaynak: R. Merdanov, R. Minnullin, S. Rabimov, *Fatıyh Kerimi (Kazan, 2000).*

Yüksek tahsilini İstanbul'da yapan **Fatih Kerimî**, Osmanlı kadınlarının Rusya Türklerine göre epeyce geri durumda olduğunu yazdı. 1890'lı yıllarda İstanbul'daki eğitimi sırasında kadınların sosyal hayatın dışında kalması dikkatini çekti. 1912'deki ziyaretinde, bu konuda pek fazla bir ilerleme olmadığını, hatta Abdülhamid dönemine göre daha da geriye gidildiğini yazdı. Okullaşma konusunda bir değişiklik olmadığı gibi, davranışlar konusunda da pek bir şey değişmediğini, giyim kuşam konusunda kadınların daha sıkı bir denetime tabi tutulduklarını ifade etti. Meşrutiyet öncesinde Türk kadınlarının kendilerine mahsus gazeteleri olduğunu, kadın yaşantısı hakkında birçok yazılar çıktığını, kadın yazarların yetiştiğini bizzat görmüştü. Meşrutiyet sonrasında bu tür dergilerin ve kadın derneklerinin kapandığını, Türk kadınlarının tamamen unutulup kafes arkasına kapandığını belirtti.

Fatih Kerimî, Türklerin Balkanlarda yenilmesinin sebebini, anaların, bacıların cahil ve atıl bırakılmalarına bağlıyordu. Hıristiyan milletlerde erkek ve kadın hepsinin hareket halinde ve canlı olmalarına karşılık, Türklerde sadece erkeklerin çalıştığını, toplumun diğer yarısının felç gibi hareketsiz olduğunu söylüyordu. Bir erkeğin kazancını bütün bir aile tüketiyor, diğerleri hiç para kazanamıyordu. Binbir zorlukla devlet memurluğunda çalışan eşleri, babaları veya çocukları öldüğünde bütün aile için kıyamet kopuyordu.

Kerimî, Osmanlı Türklerinin kadınlara bakışları ve kadınlar hakkındaki düşüncelerinin, Hive, Buhara ve Nemengan Türklerinininkinden farklı olmadığını söylüyordu. "Kadınların sokakta dolaşmalarına, toplantılar yapmalarına çok kötü gözle bakan yobazlar burada bizdekinden daha fazladır" diyordu. Yenilgilerden, yangın ve kazalardan, deprem ve benzeri felaketlerden kadınları sorumlu tutan, bütün bunların kadınlara hak ve hürriyet verilmesinden kaynaklandığını savunanların az olmadığını ifade ediyordu. Erkeklerin asırlardan beri devam eden yanlış bakışlarının kadınlara da geçtiğini, onların da bu durumu kabullendiklerini söylüyordu. Aydın kadınların da sosyal baskı altında olduklarını görüyordu. İstanbul'da görüştüğü Nigar Hanım kadın meselesi konusunda yazdığı bir eserini Türkçe olarak bastırmaya çekiniyor, Fransızca yayınlamayı düşünüyordu. Sebebini sorduğunda: "başına kıyametler koparılır" cevabını almıştı. Nigar Hanım, yazdığı bazı makalelerinden dolayı tehdit mektupları aldığını, hakaretler işittiğini eklemişti. Nigar Hanıma göre, Türk erkekleri üniversitede okusalar, hatta profesör olsalar bile kadınlara bakışları pek fazla değişmiyordu.

İslam Reformcularına Göre Kadın Hakları

Kadın haklarını dinî açıdan ele alan, bu konuda epeyce kafa yoranların başında Musa Cârullah gelir. Müslüman kadınların geriliğini İslam dinine bağlayan Rus Ortodoks misyonerlerin ve Oryantalistlerin iddialarına cevap veren Cârullah, dinden gâfil hocaların yanlışlarını İslam'a yüklemenin haksızlık olduğunu ifade etti. İslam toplumunun ilk dönemlerinde kadının yüksek bir yere sahip olduğunu, ancak sonraki asırlarda dar görüşlü fakihler, cahil hocalar ve vaizler yüzünden durumun kötüleştiğini ileri sürdü. Ona göre, asıl sorun geleneklerin ve bazı insanî zaafların öne çıkmasından kaynaklanıyordu. Fitneye sebep olacakları gerekçesiyle kadınların yüzlerinin kapatılıp dört duvar içine hapsedildiğini, tabî ve insanî haklardan yoksun bırakıldıklarını belirtti. İslamiyet adına ortalığı kaplayan inanç ve uygulamaların Kur'an ve Sünnetle bağdaşamayacağını savundu.

Cârullah, çok eşlilik, şahitlik, miras, erkeğin üstün sayılması ve sadece kocaya boşama hakkı tanınması gibi konularda İslam dinine yöneltelen eleştirileri cevaplamak için Kur'an ayetlerini yeniden yorumladı. Ona göre, İslam'da tek kadınla ev-

lilik esastır; çekeşliliğe sadece zorunluluk durumlarında izin verilmiştir. Kadınların şahitliğinin erkeklerinkine göre yarım kabul edilmesinin sebebi, onların akıllarının eksik olmasından değil, sevgi, acıma duygusu ve hayal güçlerinin erkekler için daha fazla olması, yani duygusal yönlerinin akıllarına üstün gelebileceği endişesiyedir. Kadınların mirastan yarım hisse almalarının Kur'an'ın indiği dönemdeki toplum düzeni içinde adaleti sağlamaya yönelik bir uygulama olduğunu ileri sürdü. Sosyal hayatın esasları değiştiği takdirde kadınların mirastan eşit pay alabileceklerini ifade etti.

Müslüman çocuklarında görülen cesaretsizlik, kendini ifade eksikliği, ve hareketsizlik gibi durumların hepsini kadınların eğitimsiz bırakılmasının sonucu olduğu fikrinde olan Cârullah, İslam dünyasında son zamanlardaki adam kıtlığının sebebini de buna bağlıyordu. Eğitimsiz anaların elinde büyüyen çocukların ileride kendine güvensiz ve zayıf ruhlu insanlar olmaları kaçınılmazdı; çünkü çocuk, ana ve babanın yetkinliklerini ve kusurlarını devralmaktaydı. Çocukların ailede terbiye edilmeleri anaların eğitilmiş olmasına bağlıydı. Çocuklukta ana elinden alınan terbiye, okuldaki eğitimin temelini oluşturduğundan, toplumun ruh halinin şekillenmesinde anaların önemi çok büyüktü.

Örtünmede aşırı gitmeyi (yüzün kapatılmasını) kadının gelişmesinin önündeki engellerden biri olarak gören Cârullah, kadının namusunun peçe ile değil, eğitim gücü ile korunabileceğini savunuyor, kadınların toplum hayatına etkin bir şekilde katılmaları olmaksızın, peçe ve diğer tedbirlerin hiçbirinin faydası olmayacağını söylüyordu. Ayrıca, İslamiyetin, cinsel ahlak bakımından kadınlara erkeği eşit tuttuğunu, dolayısıyla kadınlar için namusluluk ve sadakat ne kadar gerekliyse, erkekler için de o kadar gerekli olduğunu ifade ediyordu. Örtünme konusunda da aynı durumun geçerli olduğunu belirtiyordu. Ona göre, Kur'an'da sözü edilen örtünme sadece kadınlara özgü değildir; erkekler de örtünmekle yükümlüdürler. "Kadınlara, kızlara fitneye sebep olur gerekçesiyle peçe-perde gibi tedbirler yaratacaklarına, erkekler o perdeyi kendi gözlerine takmalıdırlar" diyordu. Gençlerin Batı'dan gelen yeni modalara (toplantı, balo, bale ve dans gecelerindeki aşırılıklara) kapılmasını da onaylamıyordu. Cârullah'a göre bütün bu sorunların çözümü, toplumsal bilincin genişlemesi, devletin kanuni güvence sağlaması ve eğitimle mümkündür. Erkeklerin sadece okullarda eğitim görmelerinin yeterli olmadığı, onların kadınlara bakışlarında esaslı ve kapsamlı bir inkılâp geçirmeleri gerektiği görüşündeydi.

Müslüman Kongrelerinde Kadın Meselesi

XX. yüzyılın başında Rusya Türkleri kadınların özgürleşmesi yolunda çok hızlı denelebilecek adımlar attılar. Onların 1905-1917 arasında yaptıkları toplantılardaki tartışmalardan, bu süreci açık ve canlı bir şekilde görmek mümkündür. Müslüman kadınların seçme ve seçilme hakkı meselesi ilk defa olarak 1906 yılı başında, Rusya Müslümanlarının II. Kongresinde gündeme geldi. Kongrede şu sorular tartışıldı: Seçme ve seçilmede İslama göre kadınların da hakları var mıdır? Kadınlar hak bakımından erkeklerle eşit midir? Seçim meydanlarında kadınların da bulunması doğru mudur? Kadınların seçime katılmalarını Müslümanların tabiatı ve kültür seviyeleri kaldırabilir mi? Ulemanın büyük bir kısmı bu konuda şüphe ve tereddüt ile hareket ediyor, kadınların katılmalarına razı olmuyordu. Fakat ortada pratik bir ihtiyaç da vardı: Kadınların seçime katılmaması Rusya Müslümanlarına oy kaybettirecekti. Uzun tartışmalar sonunda, yenilik taraftarı ulema ile ceditçi aydınların gay-

retiyile, kadınların seçme hakları olduğu kabul edildi. Fakat kadınların seçilme hakları olduğu görüşü kabul görmedi.

Aynı yılın sonunda yapılan III. Kongrede (Nijni-Novgorod, 16-20 Ağustos 1906) eşitlik meselesi gündeme geldi. Yenilikçi ulemadan Abdullah Bubî, İslam dinine göre kadın ve erkeklerin eşit haklara sahip olduklarını savunuyordu. Bir kısım ulemanın muhalefetine rağmen, kongrede “bütün halk, erkek, kadın, din, kavmiyet fark olunmayıp, kanun önünde beraberdir” şeklinde bir karar kabul edildi. Bu karar, kadınların eşit haklara sahip olmaları konusunda önemli bir adımdı. Yine bu kongrede kadın öğretmenler yetiştirmek için Kazan, Bakü ve Bahçesaray gibi merkezlerde kız öğretmen okulları (Darümuallimât) açılması kararlaştırıldı. Tatar zenginlerinin de destekleri sonunda, Kazan, İsterlitamak, Bügülme, Troitsk (Troysk) ve Buzavlık şehirlerinde kız mektepleri açıldı.

1907 ortasından itibaren Rusya’da hükümet baskısının yeniden başlaması, daha sonra Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki kısıtlamalar yüzünden Rusya Türklerinin toplanmaları ve meselelerini görüşmeleri bir durağanlık dönemine girdi. 15-25 Haziran 1914’te yapılan kongre az katılımlı ve sönük geçti. Fakat 1917 Şubat Devriminden sonra toplantılar ve örgütlenmeler yeniden başladı. Bu zaman içinde Rusyalı Müslüman kızlar içinde yüksek tahsil görenlerinin sayıları bir hayli arttı.

24-28 Nisan 1917’de Kazan’da yapılan Müslüman Kadınlar Kongresine Sibiryâ, Türkistan, Kazakistan, İdil Boyu, Litvanya, Kafkasya ve Kırım Müslümanlarından toplam 80 kadın katıldı. Bunlar arasında yaşlı abıstaylar (kadın din görevlileri), muallimeler ve Rus okullarında yetişmiş öğretmenler, yüksek okullarda okuyan genç kızlar, bu okullardan mezun olmuş ve hayat deneyimi olan hanımların yanı sıra, işçi kadınlar da vardı. Vekiller bu toplantıda kadınların siyasi ve sosyal haklarını, aile hayatlarında yapılması gereken reformları, kadınların kurucu meclise seçme-seçilme haklarını, kadınlara ait dernekler kurulması konularını görüştüler. Toplantı sonunda şu kararları aldılar: 1. Müslüman kadınlar, siyasi ve medeni (*grajdanskî*) bütün haklarda erkeklerle eşit olmalıdırlar. 2. Çok eşlilik insanlık ve adalete aykırı olduğundan, kesin bir şekilde ortadan kaldırılmalıdır. 3. Şeriatta kadının erkekten gizlenmesi (kaç-göç) yoktur.

1917’de (1-11 Mayıs) Moskova’da toplanan Bütün Rusya Müslümanları Kongresinde kadınlar önemli ölçüde temsil edildiler. Yüksek tahsil görmüş genç kızlar toplantıya aktif bir şekilde katıldılar. Kongrede yapılan tartışmalarda kadın meselesi çok önemli bir yer tuttu. O toplantıların zabıtlarından kadınların dinî söylemi bir yana bıraktıkları, evrensel haklar bağlamında haklarını kazanmak yolunu tercih ettikleri görüldü. Mesela, kadın delegelerden Emine Muhiddinova, meselenin dinî açıdan değil, tarihî noktadan değerlendirilmesini gerektiğini söylüyordu. Ona göre, çokeşlilik yalnız İslam dininde değil, Avrupa’nın eski kavimlerinde de vardı; medeniyetin ilerlemesiyle bu durum ortadan kalkmıştı. İslami kurallara tarihî şartlar içinde bakmak gerekirdi. “Kur’an’da hırsızlık yapanın elinin kesilmesini söylüyor. Lakin bunu bugün uyguluyor musunuz?” diyordu.

Kongrede söz alan Fâtıma Kulahmedova, kadınların İslam toplumunun hayatında gereksiz ve fazladan bir üye gibi görüldüklerini, ev içinde koca beklemenin kızların temel göreviymiş gibi bakıldığını, kadının hayat boyu yoldaş olacağı erkeğinin karşısına çıkıp bu evliliği isteyip istemediğini bile söylemeye hakkı olmadığını dile getirdi.

Reformist ulemadan Mûsa Cârullah, âyet ve hadislere dayanarak İslamiyette kadın ve erkeğin eşit olduğunu ileri sürdüğünde, bazı din adamları bu görüşe itiraz ettiler. Din adamlarından biri, kadınların camilere gitme hakkına sahip olmalarını, oralarda dinî ve milli vaazlar dinlemelerini yeterli görüyordu. Kadınların çektikleri ezi-

Muhlise Bubî (1869-1937): Rusya Müslümanları kadınlarının eğitimine hayatını adayan önderlerdendir; kadılık makamına seçilen ilk kadındır. Vyatka vilayeti, Sarapul ilçesine bağlı İj-Bubi köyünde doğdu. Abdullah ve Ubeydullah Bubilerin kardeşidir. Anne-babaları okumuş kimseler olduğundan çocuklarının iyi eğitim görmesine önem verdiler. Muhlise Hanım, kısa süren bir evlilikten sonra köyündeki medresede kızlar için sınıflar açtı ve burada yeni usulle dersler vermeye başladı. Medresenin ünü kısa zamanda yayıldı; Sibirya'dan ve Türkistan'dan bile talebeler gelip okumaktaydılar. 1912'de Bubi Medresesi kapatıldı, muallimleri sürgüne gönderildi. Muhlise Hanım Troysk şehrine gidip oradaki bir kız orta mektebinde öğretmenlik yaptı. 1917'de Dinî İdare'ye kadı seçildi. 1924-27 yılları arasında Ufa'da çıkan İslam Mecellesi'nde makaleler yayınladı. 1937'deki aydın kırımı sırasında tutuklandı; hapiste vefat etti.

yetleri ve uğradıkları adaletsizlikleri kabul etmekle birlikte, kadınların eşit haklara sahip olmalarının dinî kurallara uymadığını, çok eşlilik, miras ve şahitlik meselelerinin Kur'an'da olduğunu belirttiğinden sonra, "dine aykırı olmayan yerlerde kadın ve erkekler eşit olsunlar" diyordu. Diğer din adamları da benzer görüşleri savunuyorlardı.

Kadınların iddialarını destekleyen açık görüşlü din adamlarından Hâdi Atlasî ise Müslüman kadınların diğer milletlere göre daha çok ezildiğini söyledikten sonra şu karşılaştırmayı yapıyordu: "Bizim Müslüman kadını kadar ezilen hiçbir kadın yok. Kadın her millette sürü muamelesi görmüştür. Ruslarda da sürü hükmünde, ama en azından onlarda, kadınlar güneş yüzü görmekte. Bizde o da yok. Biz kendimiz önceleri Rusya'nın kölesi idik. Kadınlarımız ise biz kölelerin kölesi idiler. Şimdi biz âzâd olduk, artık onları da âzâd edelim."

Bu tartışmalardan sonra, kadınların erkeklerle aynı haklara sahip olmaları, çok eşliliğin kaldırılması ve kadınların toplumsal faaliyetlere katılmasının dine aykırı olmadığı hükümlerini içeren üç maddelik karar oya sunuldu ve büyük bir çoğunluk tarafından kabul edildi. Fakat ulemanın önemli bir kısmı bu kararı içlerine sindiremediler ve itirazlarını sürdürdüler. Türkistan'lı vekiller çok imzalı bir dilekçe vererek, dinin kesin emirlerine aykırı buldukları bu karara katılmadıklarını bildirirler.

Bazı itirazlar olsa da, Müslüman kadınlar ilk defa olarak, böyle bir kongreye katıldılar ve erkek egemenliğini bizzat sorguladılar. Yine bu kongrede ilk defa olarak bir kadın (Muhlise Bubî) kadılık görevine seçildi. Dikkati çeken başka bir nokta da, Kongrede söz alan kadın temsilcilerin konuşmalarında dine dair tek bir referansın bile olmamasıdır. Kadınlar, haklarını İslamî söylem içinde savunan Musa Cârullah'ın yaklaşımına itiraz etmemekle beraber, onun söyledikleriyle yetinmediler. Bu, yeni bir durumdu; kadınlar artık meselelerinin evrensel bağlamda ele alınması gerektiğini düşünüyorlardı. Cârullah'ın savunmacı delilleri muhafazakâr ulemaya anlamsız geldiği gibi, modern eğitim almış kadınları da ikna etmiyordu. Bütün bunlar Sovyet döneminin

başında Rusyalı Müslüman kadınları haklar ve bilinçlenme bakımından önemli bir düzeye geldiklerinin bir göstergesidir.

Bu ünite de Rusya Türklerinde modernleşme akımının değişik cephelerini ele aldık. Edebiyatta yenileşme, eğitim reformu, Rusya'da yaşayan Türk kavimleri için ortak bir yazı dilinin oluşturulması ve kadınların özgürleştirilmesi gibi alanlarda ne derece ilerlediklerini açıklamaya çalıştık. Gelecek ünite de milli ve siyasi modernleşme cephesi ele alınacak, Rusya'da yaşayan Türk kavimlerinin özellikle XX. yüzyıl başındaki kazanımları ve problemleri açıklanmaya çalışılacaktır.

Resim 2.5

Rusyalı Müslüman kadın önderlerden Muhlise Bubî.

Kaynak: Birtugan Bubiylar hem İj-Bubi Medresesi (Kazan, 1999).

Özet

Rusya'daki hızlı değişimin Rusya Türkleri üzerindeki etkilerini tanımlamak.

XIX. asrın sonunda Rusya'da sanayi devrimi yaşanmaktaydı. Özellikle 1890'larda Rus sanayisi olağanüstü bir hızla büyüdü. Modern ulaşım vasıtalarının gelişmesi bunda etkili oldu. Tatar girişimciler Rus rakiplerinin gerisinde kaldılar. Eski tarz anlayışla ticaret yapan Tatar tüccarları yeni gelişmelere ayak uydurabilecek bilgi donanımına ve entelektüel güce sahip değillerdi. Dolayısıyla, Tatar tüccarların Çin ve Rusya arasında yaptıkları ticaret günden güne azaldı. Rusya'nın Türkistan'ı ele geçirmesi sonucunda Rus tüccarı Türkistan'a girdi ve Tatar tüccarının yerini aldı. Türkistan Rus sanayisinin hammadde kaynağı oldu. Yüzyılın ikinci yarısında Tatarlar üzerindeki dinî baskılar arttı. İslam-karşıtı propaganda şiddetlendi. Rusya devleti, 1870'li yıllarda Müslüman okulları üzerinde doğrudan denetim kurmaya çalıştı. Rusya Müslümanları bu yüzyılda eğitim bakımından neredeyse tamamen Buhara medreselerinin etkisi altındaydı. Rusya Müslümanları fikrî bakımdan buradan besleniyorlardı. Fakat buralarda yüzyıllardan beri değişmeyen usullerle eğitim veriliyordu. Yüzyılın sonlarına doğru bazı Tatar âlimleri bu eğitim sisteminin yetersizliğini dile getirdiler. Çocuklarını Rus okullarına ve modern mekteplere verenlerin sayısı arttı. Buradan çıkanlar XX. yüzyılın başında ortaya çıkan seküler Tatar aydın grubunun temelini oluşturdu.

Modern Tatar edebiyatının oluşumunu açıklamak.

Modern Tatar edebiyatının öncüsü Kayyum Nâsırî'dir. Nâsırî'nin öne çıkan özelliği, sürekli olarak yazması ve Avrupa kültürü ve hayatındaki gelişmelerden Tatarları haberdar etmeye çalışmasıdır. Nâsırî, Tatar tarihi ve kültürü üzerinde çalışan ilim adamlarıyla (Şarkiyatçılarla) temas kurdu. Kazan Tatar lehçesinde ve sade halk dilinde yazmaya çalıştı. Bu akımın öncüsü oldu. Onun yolundan yürüyen yeni neslin kaleme aldığı hikâye ve romanlar sayesinde Tatar Türkçesi yazı dili hâline gelmeye başladı. Tatarlarda ilk romanı yazan Musa Akyığıtzade, *Hüsameddin Molla* adlı romanında Tatar sosyal hayatını konu

aldı; bir mollanın maceralarını ve aşk hikayesini anlattı. Bundan bir yıl sonra Zâhir Bigi adlı bir Tatar mollası, Kazan şehir hayatını konu alan *Güzel Kız Hadiçe* ve *Günab-ı Kebâir* adlarında iki roman yazdı. Eserlerinde medresedeki bozulmayı ve kadınların ezilmişliklerini ele aldı. 1893'teki Türkistan izlenimlerini *Maveraiünnebr'de Seyabat* adlı eserinde topladı; Buhara Hanlığındaki eğitim ve sosyal hayatı canlı tasvirlerle anlattı. Kazanlı Ayaz İshakî ise, Rusya'daki inkılâpçı ve halkçı fikirlerden etkilendi ve bunu Tatar edebiyatına taşıdı. Kazan Tatar tüccarı, medrese softaları, hocalar ve köylülerin hayatını konu alan hikâye ve komediler yazdı. Medrese hayatını, eski görenek ve alışkanlıkları eleştirdi. Ayaz İshakî, Ali Asgar Kemal ve Fatih Emirhan üçlüsü Tatar tiyatrosunun temellerini attılar. Milli gayelere hizmet eden tiyatro, 1920'lere kadar fikir hayatının gelişmesinde önemli bir rol oynadı.

Ceditçilik hareketinin oluşumunu değerlendirmek.

Rusya Türklerinin fikrî, kültürel ve siyasi hareketleri Kırımli İsmail Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercüman* gazetesi ile başlar. Gaspıralı *usûl-i cedit* denilen yeni eğitim metoduyla Rusya Türkleri arasında çığır açtı. XIX. asrın sonunda Rusya'daki hızlı değişim karşısında bocalayan Rusya Müslümanlarını bu çıkmazdan çıkarmanın yollarını aradı. Gaspıralı'nın öngördüğü tedbirlerin başında eğitim reformu geliyordu. Gençlerin iyi eğitim almak suretiyle Avrupa medeniyetinin inceliklerini öğrenmelerini ve toplumun yönlendirilmesinde öncü rolü oynamalarını istiyordu. Ona göre, Rusya Müslümanları (Türkleri) Slav denizi içinde boğulmamak için aralarında birlik oluşturmalıydılar. Bunun için her şeyden önce dilde birlik sağlanmalı, ortak bir yazı dili olmalıydı. Kadınların dışlanmışlığına son verilmeli, onların eğitimine önem verilmeliydi. Esasen bu amaçlar etrafında şekillenen Cedit hareketi, Rusya Türkleri arasında dünyevi ve modern söylemin temellerini attı. Gaspıralı, çocuklara alfabe hızı ve etkin bir şekilde öğretim metodu geliştirdi. 1884'te alfabe hızı yeni bir metotla, hızlı ve etkin bir şekilde öğretilen mektep, Rusya Türkleri için bir örnek

oluşturdu ve bir çığır açtı. Onun pratik öğretim okulları kısa zamanda Kafkasya ve Türkistan'a kadar yayıldı. Ceditçilik, her yeni hareket gibi tepkisellik de doğurdu. Eski değerleri koruma endişesi içinde hareket eden ve yeni açılan okullar yüzünden çıkarları zedelenen Tatar uleması, Ceditçilerin hemen her faaliyetinin karşısına çıktı. Eski usûlü (*usûl-i kadim*) muhafazadan yana olanlar arasındaki daima bir çatışma yaşandı. Eğitimde reform şeklinde başlayan Cedit hareketi, XX. yüzyılın başında fikrî ve toplumsal harekete dönüştü.

Rusya Türklerinin dil birliği çabalarının etkilerini açıklamak.

Gaspıralı'ya göre Rusya Türkleri için en büyük sorun, Türk şiveleri arasındaki farklılıklardı. Onun için, 1880'lerin başından itibaren Türk kavimleri arasında herkes tarafından anlaşılır ve ortak bir yazı dili oluşturmak için çalıştı. Sanıldığı gibi aksine, Gaspıralı İstanbul Türkçesini örnek almak fikrinde değildi. Onun fikrinde, Osmanlı şivesi milli bir dil değil, divanhânelerin ve memurların diliydi. 1883'den beri *Tercüman* gazetesi aracılığıyla yaygınlaştırmaya çalıştığı dil, Osmanlı Türkçesine yakın olan Kırım Türkçesiydi. Ona göre Türkçe üst sınıfların değil, halkın dili olmalıydı. Sade dilin Adriyatik'ten Altay dağlarına kadar anlaşılabilceğini savundu. Onun uzun yıllar kararlı bir şekilde devam eden gayretlerinin bir sonucu olarak XX. asrın başında ortak Türk dili epeyce yaygınlaştı. Rusya Müslümanları Kongrelerinde dil birliği fikri kabul edildi. 1906'da yapılan III. Kongrede alınan karara göre, Müslüman okullarında eğitim yerel lehçede başlayacak, yukarı sınıflarda (ilkokulların son sınıfında ve rüştiyelerde) ortak Türk dilinde yapılacaktı. Bazı itirazlar ve yerel yazı dilleri yönündeki eğilimler olmakla birlikte, ortak dil hareketi Sovyet dönemine kadar devam etti; bu yazı dilinde önemli bir edebiyat ortaya çıktı.

Rusya'da Müslüman kadınların kazanımlarını değerlendirmek.

Kadın hakları sorununu Rusya Türkleri arasında ilk defa etkili bir şekilde ortaya koyan İsmail Gaspıralı, kadınların katılımı olmaksızın İslam toplumunun Batı toplumları seviyesine gelmesinin imkânsız olduğunu savundu. Aydınlık bir milli hayatın gerçekleştirilmesinin kadınların eğitilmesi ve aydınlatılmasına bağlı olduğu görüşünü dile getirdi. Müslüman kadına reva görülen haksızlıkları yüksek perdeden dile getirdi. Gaspıralı'nın ve diğer aydınların çabaları sonunda XIX. yüzyılın son çeyreğinde kadın meselesi, yeni Tatar edebiyatının önemli konularından biri hâline geldi. Rusyalı Müslüman kadınların ilk defa kendilerini ifade etmeleri 1906'da Bahçesaray'da *Âlem-i Nisvân* dergisiyle oldu. Gaspıralı'nın kızı Şefika Hanım'ın editörlüğünde çıkan bu dergi, ileri ülkelerde kadınların yeni kazanımları, eğitim sorunları, kadın ve kızların uğradıkları haksızlıkları gündeme taşıdı. 1913'te Yakup Halif önderliğinde Kazan'da çıkan *Süyyüm Bike* adlı kadın dergisinin yazar kadrosunun yarısı kadınlardan oluşuyordu. Derginin sorumlu yayın müdürü olan Fahrülbenat Süleymaniye, kadın-kızların gözünün açılmasında öncü rol oynadı. XX. yüzyılın başında Rusya Türkleri kadınların özgürleşmesi yolunda çok hızlı denilebilecek adımlar atıldılar. 1905-1917 arasında düzenledikleri kongrelerde kadın-erkek eşitliği yolunda önemli kazanımlar elde ettiler. 1917'de Moskova'daki Bütün Rusya Müslümanları Kongresinde eğitilmiş Müslüman kadın-kızları etkili bir şekilde haklarını savundular, eşitlik yolunda bazı önemli kararların alınmasını sağladılar. Bazı itirazlar olsa da, Müslüman kadınlar ilk defa olarak, böyle bir kongrede erkek egemenliğini bizzat sorguladılar.

Kendimizi Sınavalım

1. Aşağıdakilerden hangisi Rusya Türklerinin yenileşme hareketlerinin maddî boyutunu üstlenmiştir?
 - a. Çarlık hükümeti
 - b. Müslüman Dinî İdaresi
 - c. Rusyalı Tatar zenginler
 - d. Rusya Türklerinin kurduğu dernek ve vakıflar
 - e. Gaspıralı İsmail Bey
2. Aşağıdakilerden hangisi Kazan Tatarlarında yenileşme hareketlerinin belli başlı esaslarından biri **değildir**?
 - a. Edebiyatta yenileşme
 - b. Dilde birlik sağlama
 - c. Eğitimin ıslah edilmesi
 - d. Millî ve siyasi bilinçlenme
 - e. Dinî değerlere daha sıkı sarılma
3. Aşağıdakilerden hangisi modern Tatar edebî dilinin öncüsü olarak nitelendirilir?
 - a. Musa Akyiğitzâde
 - b. Zâhir Bigi
 - c. Ayaz İshakî
 - d. Kayyum Nâsırî
 - e. Şihabüddin Mercanî
4. Rusyalı Türk aydınlara göre, tiyatronun **en önemli** işlevi aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Halkı eğlendirmesi
 - b. Okuma yazma bilmeyen halka ulaşmayı kolaylaştırması
 - c. Maddî getirisinin yüksek olması
 - d. Gençleri tiyatroculuğa özendirmesi
 - e. Halkın bir araya gelmesini sağlaması
5. Gaspıralı İsmail Bey'in geliştirmiş olduğu metodu aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Usûl-i Cedit
 - b. Sarf-ı Cedit
 - c. Usûl-i Kadim
 - d. Mekteb-i Cedide
 - e. Sıbyan Mektebi
6. Rus hükümeti, Rusya Türklerini asimile etmek için aşağıdakilerden hangisine **başvurmamıştır**?
 - a. Medreselere Rusça derslerinin konulması
 - b. Kazan Tatarlarının zorla askere alınmaları
 - c. Hükûmetin izni olmadan mektep ve medrese açılmaması
 - d. Ortodoks metinlerin Tatarcaya tercüme edilmesi
 - e. Yeni atanacak öğretmenlere Rusça bilme zorunluluğunun getirilmesi
7. Gaspıralı İsmail Bey'in Arap alfabesinden Latin alfabesine geçilmesine karşı çıkmasının **asıl nedeni** aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Arap alfabesinin kutsal olduğunu düşünmesi
 - b. Alfabe değiştirmenin halk tarafından hoş karşılanmayacağı fikrinde olması
 - c. Hükûmetin buna izin vermeyeceğini düşünmesi
 - d. Latin alfabesinin öğrenilmesinin zor olduğu kanaatinde olması
 - e. Alfabe değiştirmenin Rusya Türkleri arasına ayrılıklar sokacağını düşünmesi
8. Rusya Türkleri arasında, kadın hakları konusunu **ilk defa** işleyen ve bu konuda kamuoyu oluşturmaya çalışan aydın aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Abdullah Battal Taymas
 - b. Gaspıralı İsmail Bey
 - c. Akçuraoğlu Yusuf
 - d. Alimcan İbrahimov
 - e. Hadi Atlasî
9. Aşağıda verilenlerden hangisi, Rusya Türkleri arasında kadın hakları konusunda tartışılan unsurlarından biri **değildir**?
 - a. Kadının kızlık soyadını kullanabilmesi
 - b. Çok eşlilik ve mirasta eşitlik
 - c. Kadınların seçimlerde oy verebilmeleri
 - d. Kadınların seçilme hakkına sahip olmaları
 - e. Kadın-erkek eşitliği

10. XIX. yüzyılın sonunda Tatar tüccarlarının durumuyla ilgili aşağıdaki ifadelerden hangisi **yanlıştır**?

- Teknolojik gelişmelerin gerisinde kalmışlardır.
- Türkistan pazarına Rus tüccarının girmesi ticaretlerini olumsuz etkilemiştir.
- Rus hükümetinin Tatar tüccarları koruyan politikaları değişmiştir.
- Çin ve Rusya arasında yaptıkları ticaret artmıştır.
- Orta Asya'da dışlanan Tatar tüccarları Rus pazarlarına yönelmişlerdir.

Okuma Parçası

[Modern Tatar edebiyatının öncülerinden olan Zâhir Bigi, Avrupa medeniyetinin yararlı taraflarının yanında, olumsuz yanlarının da Rusya Müslümanlarını etkilediğine dikkati çekti. Romanlarında Tatar tüccarları, zenginleri ve onların oğulları arasında yaygınlaşan, medrese talebelerine kadar yayılan içki ve diğer kötü alışkanlıkların yıkıcı etkilerini işledi. Konusunu gerçek hayattan alan örnekleri didaktik bir şekilde sundu. Aşağı okuyacağınız parçada, medreseye yeni gelen Abdülgafur adlı talebenin nasıl yoldan çıktığı ve medreseden atıldığı anlatılmaktadır.]

Abdülgafur'un Medreseden Kovulması

Şâkirtler ve medrese hakkında bu sözleri yazmaktan maksadımız, başkalarının kusurlarını ortaya koymak veya kendimizi uzağı gören ve bilen biri olarak göstermek değildir. Medreselerin reisleri medreseler için gerekli olan nizam ve kanunu gösterip [...] bu gibi talebeleri baştan gözetip yahşi terbiye kilmaya gayret edip, öyle yanlış yolda olan oğlanları medreselerde tutmasalar iyi olur. Çünkü onların medreseye faydaları olmadığı gibi, genç talebelere yaramaz işleri yahşi gösterip ve o işlere gayret ettirip, yanlış yola düşürüyorlar ve medreselerin adını kötüye çıkarıyorlar. Mesela, sen balanı [çocuğunu] veya karındaşını yahşi âlim ve kişi arasında kişi olsun diye çok meşakatlere [zorluklara] katlanıp varını yoğunu harcayıp genç yaşta medreseye gönderip üstat ve halfe eline teslim ediyorsun. Medrese müderrisi ise senin çocuğunu ayda bir rast gelirse [ancak] görür. Lakin durumunu ve ne yolda olduğunu bilmez ve bakmaz. Şu sebepten o gâfil, genç talebe, fenâ talebelerle muhabbet ve dostluk edip, yavaş yavaş günâh-ı kebâirler [büyük günahlar] işleyip ve bütün bütün içki müptelası olur. Sonra üstat [müderris] bu talebenin durumundan haberdar olup işin aslını araştırmaz ve bu biçare talebeyi medreseden çıkarır.

[...] İbret alıp Abdülgafur'un hâline nazar kılsak, sözü müzün doğruluğu mâlum olur.

Malumunuz gibi, Abdülgafur Efendi medreseye geldiğinde müskirâttan [içkiden] haberdar değil idi. Şimdi ise o müskirâta bütün bütün müptela oldu. Talebelerin bazısının nasıl yanlış yola düşüklerini ayrıntılı olarak anlatmak medrese ve talebeler hakkında ayrı bir risâle yazmaya muhtaç olduğu için, Abdülgafur'un her hâlini bu romanımızda yazmayacağım. Ancak, ne şekilde medreseden sürüldüğünü yazacağım.

Abdülgafur Efendi rakıya [içkiye] şu kadar heves kıldı ki, her sabah ders vaktinde münâzara kilmaya gayret

versin diye birer çay kâsesiyle rakı içmeyi âdet edindi. Abdülğafur'un bu alışkanlığından bazı talebeler haberdar olduğu gibi, müderris de bu hâli işitmiş idi. Abdülğafur'un medresede yeri, ders anlatılan yerde olduğu için, her gün müderris derse gireceği vakit içiyor idi. Günlerden bir gün, gizlice kâseden rakıyı fincana döküp içmeye niyet ettiği vakit, müderris derse girdi. Abdülğafur, müderris efendiyi görür görmez, içki dolu kâseyi tabakla kapattı; kâseyi pencere kenarına koydu. Müderrise yol verip, bir tarafa çekildi. Müderris bu hâli görüp anladı. [Ancak] çok kişi ve Kazan ahâlisi bu durumdan haberdar olmasın ve medresenin adı kötüye çıkmasın diye bu içki dolu kâse hakkında Abdülğafur'a Arapça olarak üstü kapalı bir şekilde:

- Má? [bu nedir] diye sordu. Abdülğafur korku ve telaş göstermeden:
- Etes'elü an zâhirihâ em bâtinihâ? [Onun içindekini mi, dışındakini mi soruyorsunuz?] diye soruya soruyla cevap verdi.
- Es'elü an zâhirihâ ve bâtinihâ [Hem içini hem dışını soruyorum].
- İn seelte an zâhirihâ, fe zâhirihâ settârü'l-uyûb; ve in seelte an bâtinihâ, fe bâtinuhâ keşşâfü'l-kulûb [Eğer dışını soruyorsanız, onun dışı ayıpları örtücüdür; eğer içini soruyorsanız, onun içi gönülleri açıcudur] diye cevap verdi. Müderris [Abdülğafur'un bu pervasız cevapları üzerine] gayet gazaba gelip: Yüzünüz kara, murdarlar! Bu günah-ı kebâir! dedikten sonra, içi içki dolu olan kâseyi eline alıp Abdülğafur'un başına fırlattı. Ders vermeye devam edemedi; o saat Abdülğafur'un medreseden çıkarılmasına hükmedip dersten çıktı.

Kaynak: Muhammed Zâhir Bigiev, *Günâh-ı Kebâir* (Kazan, 1890), s. 48-51. [Metin biraz sadeleştirilip kısaltılmıştır.]

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. c Yanıtınız yanlış ise "Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Meselesi" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. e Yanıtınız yanlış ise "Modernleşme ve Çarlık Siyaseti" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. d Yanıtınız yanlış ise "Kayyum Nâsırı ve Yeni Tatar Edebiyatı" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. b Yanıtınız yanlış ise "Halkçı Edebiyatın Etkileri" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. a Yanıtınız yanlış ise "İsmail Gaspralı ve Ceditçilik Hareketi" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. b Yanıtınız yanlış ise "Modernleşme ve Çarlık Siyaseti" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. e Yanıtınız yanlış ise "Dilde Birlik Fikri" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. b Yanıtınız yanlış ise "Gaspralı ve Kadın Hareketi" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. a Yanıtınız yanlış ise "Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Meselesi" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. d Yanıtınız yanlış ise "Modernleşme ve Çarlık Siyaseti" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Kazan Hanlığının Ruslar tarafından işgal edilmesinden sonra Tatarların ticari etkinlikleri önemli ölçüde sınırlandırıldı. XVIII. yüzyılın sonunda II. Katerina'nın verdiği ticari haklar sayesinde Tatar tüccarları yeniden güçlenme imkânı buldu. Rusya ile Orta Asya ve Çin arasındaki ticarete aracılık ederek zenginleştiler. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Rusya'nın Güney Türkistan'ı işgali onların ticaretini olumsuz etkiledi. Bu pazara artık Rus tüccarı egemen oldu. Rusya'daki hızlı gelişmelere uyum sağlayamayan Tatar tüccarları, yüzyılın sonunda iktisadi bir krizle karşı karşıya geldiler.

Sıra Sizde 2

Gaspıralı'nın ilk ve en önemli katkısı Rusya Türkleri arasında eğitim reformunu başlatmış olmasıdır. Gazetesi sayesinde Rusya Türklerinin duygularına tercüman oldu. Onun ikinci önemli işi, Rusya'daki Türk kavimlerini ortak bir edebî dilde birleştirme çabasıydı. Bunda önemli ölçüde başarılı oldu. Ayrıca, Gaspıralı Rusyalı Müslüman kadınların uğradıkları haksızlıkları ilk defa etkin bir şekilde dile getiren kişiydi. Kızı Şefika Hanım'ın 1906'da çıkardığı *Âlem-i Nisvân* dergisi aslında *Tercüman* gazetesinin bir ilavesiydi. Bunlardan başka, Gaspıralı ihtiyatlı ve sabırlı tavrıyla Rusya Müslümanlarının siyasi hareketlerinde önemli yönlendiricilerinden biri oldu.

Sıra Sizde 3

Rusya Müslümanlarının yazı dilinin oluşmasında Kayyum Nâsırî ile Gaspıralı İsmail Bey birbirine zıt istikamette yol aldılar. Nâsırî, yerel Tatar dilinde yazmayı tercih etti ve dilde yerelcilik (Tatarcılık) akımının doğmasına öncülük etti. Onun tarzı Rus ve Sovyet yönetiminin çıkarlarıyla örtüşüyordu. Belki de bu yüzden, Sovyet döneminde "aydınlanmacı, demokrat" Tatar yazarların öncüsü olarak yüceltildi. Gaspıralı ise, Rusya'da yaşayan değişik Türk gruplarının ortak bir yazı dilinde birleşmelerini istedi ve 30 yıl kadar bu uğurda mücadele verdi. Gaspıralının çabaları önemli ölçüde bir başarıya ulaşmışken Sovyet yönetimi onun yoluna set çekti.

Sıra Sizde 4

Musa Cârullah'ın yorumuna göre İslamın ilk döneminde var olan kadın hakları daha sonraki yanlış yorumlar nedeniyle kısıtlandı. Bunda bazı insani zaafırlar olduğu kadar İslam-dışı gelenekler de etkili oldu. Fitneye neden olacakları gerekçesiyle kadınlar toplum dışına itildiler, birçok haktan yoksun ve eğitimsiz bırakıldılar. Bunun toplumsal sonuçları ağır oldu. Müslüman çocukları cesaretsiz, hareketsiz ve özgüvensiz olarak yetiştirildi. Kadınların zayıf bırakılması erkeklerin de zayıf yetişmesine sebep oldu. Örtünme ve namusluluk sadece kadınlara özgüymüş gibi algılandı. Oysa İslamiyet sadakat ve içsel örtünme anlamında kadına olduğu ölçüde erkeğe de hitap etmektedir. Ona göre, eşitsizlik ve haksızlıkların giderilmesi, toplumsal bilincin genişlemesi, devletin kanuni güvence sağlaması ve eğitimle mümkündür.

Yararlanılan Kaynaklar

- Akçuraoğlu, Yusuf (1909). "Rusya'da Sâkin Türklerin Hayât-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dair", *Sırâtı Müstakîm*, II/39 (21 Mayıs 1325), s. 201-204.
- _____ (1912). "Türklerin Büyük Muallim ve Muharriri İsmail Bey Gasprinski", *Türk Yurdu*, II/10 (6 Eylül 1328), s. 690-695.
- İshakî, Ayaz (1925). "Şimal Türklerinde Tiyatro", *Türk Yurdu*, II/12 (Eylül 1341), s. 602-611.
- İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri* (2008). III, haz. Y. Akpınar, İstanbul.
- Lemercier-Quelquejay, Chantal (1983). "Abdul Kayyum Al-Nasyri: A Tatar Reformer of the 19th Century", *Central Asian Survey*, I/4 (April), s. 109-132.
- Kanlıdere, Ahmet (2000). "Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu (1905-1917)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı 2, s. 139-48.
- _____ (2011). "Radikal Sosyalizmden Milliyetçiliğe: Ayaz İshakî'nin (1878-1954) Fikrî Serüveni," *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sayı 24, s. 63-94.
- Kayyum Nâsırî Mecmuası* (1922). Kazan.
- Kemper, Michael (1998). *Sufis und Geberte in Tatarien und Baschrien 1789-1889*, Berlin.
- Mercanî* (1915). Salih b. Sabit Ubeydullin (der.), Kazan.
- Merdanov, R. ve R. Minnullin, S. Rahimov (1999). *Birtugan Bubiylar bem İj-Bubi Medresesi*, Kazan.
- Remiyef, İsmail (1926). *Vakıtlı Tatar Matbuatı: 1905-1925*, Kazan.
- Şahin, Feyza (2012). "İdil-Ural'da Kadın Hareketi: Süyümbike Dergisi (1913-1918)", basılmamış Yüksek Lisans tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Genel Türk Tarihi, İstanbul.
- [Togan], Z. Velidî (1915). "Mercanî'nin Bir Eseri Toğrusunda Kayyum Nâsırî", *Mercanî*, Kazan, s. 582-589.
- Zaman Kalındarı* (1909). "Muhammed Fatih Efendi Kerimof", Kazan.

3

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Rusya Müslümanlarının ilk siyasi faaliyetlerini değerlendirebilecek;
- 1905-1906 yıllarında Rusya Müslümanlarının toplumsal ve siyasi hareketlerini açıklayabilecek;
- XX. yüzyıl başında Türk topluluklarının milli dönüşümlerini tanımlayabilecek;
- Tatar basınının doğuşu, gelişmesi ve etkilerini değerlendirebilecek;
- 1917 Şubat Devrimi sonrasındaki gelişmelerin Rusya Müslümanlarının kültürel ve sosyal hayatını ne derece etkilediğini açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Orenburg Müftülüğü
- Rusya Müslümanları İttifakı
- Rusya'da Müslüman Kongreleri
- Ortak Türk Dili
- Dilde Yerelcilik
- Türkçülük
- Tatarcılık
- Rusya'da Tatar Basını

İçindekiler

Rusya Müslümanlarının Siyasi ve Milli Hareketleri

RUSYA MÜSLÜMANLARININ İLK SİYASİ FAALİYETLERİ

Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetleri ne zaman başladı? Şayet bunu Rusya Müslümanlarının İmparatorluk içinde haklarını arama ve kimliklerini koruma mücadelesi anlamında alırsak, bunun tarihini epeyce geriye götürmek mümkündür. 1905'teki Rus Devrimi Rusya'yı temelden sarstığı sıralarda Kazan Tatarları 353 yıldan beri Rus yönetimi altında bulunuyorlardı. Rusya'nın zaman zaman şiddetlenen baskı ve asimilasyon siyasetleri karşısında Tatar din adamları, Müslüman varlığının korunmasında birinci derece rol oynadılar. Hükûmetin giriştiği asimilasyon politikalarını olabildiğince etkisiz kıldılar.

Tatarlar, yüzyıllarca Hıristiyan yönetimi altında kimliklerini koruma mücadelesiyle bilenmiş olduklarından, yasal yollar içinde büyük bir kararlılıkla direnmekte ve mücadele etmekteydiler. Bunun yanında, hükûmetin verdiği bazı hakları olabildiğince kendi yararlarına dönüştürdüler. II. Katerina'nın talimatıyla oluşturulan Orenburg Dinî İdaresi (Müftülüğü) bu mücadelenin ilginç bir örneğini oluşturmaktadır. Kurulduğu dönemde iki taraf (Rus ve Tatar) için de yarar sağlayan bu kurum, daha sonra Müslümanlar için dinî bir merkez hâline geldiği gerekçesiyle ortadan kaldırılmaya çalışıldı; bu olmayınca, tamamen hükûmetin bir aracı konumuna dönüştürülmek istendi. Önceleri geniş ayrıcalıklara sahip olan Müftülük zamanla bu ayrıcalıkları kaybetti. Bu durum, XX. yüzyıl başındaki inkılâp günlerine kadar bu minval üzere devam etti. 1905-1907 yılları arasında Rusya Tatarları, Müftülüğün eski haklarının iade edilmesi için mücadele ettiler (Akçura 1915: 2752-6). Çarlık yönetiminin son üç yılında ise Müftülük makamı, halkın ve aydınların hiç tutmadığı birinin eline teslim edildi.

Rusya'da Müftü, Türkiye'dekinden biraz farklı bir anlam taşımaktadır. Belli bir bölge veya bölgelerin (mesela, İç Rusya ve Sibirya bölgelerinin) din işleri başkanı manasındadır. Müftülük ise, Şeyhülislamlık veya Din İşleri Başkanlığı anlamına geliyordu.

DİKKAT

Rusya Müslümanlarının örgütlenmesinin ilk belirtileri 1890'a kadar götürülebilir. O yıl hükûmetin Rusça bilmeyenlere din adamlığı görevi verilmeyeceğini duyurması Tatarları büyük bir endişeye sevk etti. Bu duruma bir çözüm getirmek isteyen Gaspıralı İsmail Bey, Nijni-Novgorod şehrinde, tanınmış Müslüman tüccarlarını çay toplantısı bahanesiyle gizlice bir araya getirdi. 30-40 kadar Müslüman ileri gelenlerinin katıldığı toplantıda Müslüman din adamlarına Rus dili öğretmek için Orenburg

Müftülüğünde büyük bir derslane kurulmasına karar verildi ve bunun için önemli miktarda para toplandı. Fakat ileri gelenlerden bir kısmının bu karara itirazları ve “kendi paramızla kendi boynumuza halka geçiriyoruz” diyerek toplantıyı terk etmeleri üzerine bu girişim akim kaldı (Gaspıralı 1906: 1-2). Somut bir sonuç çıkmasa da, bu toplantı Rusya Tatarlarını ilk defa bir araya getirmesi açısından bir başlangıçtı.

Rusya Müslümanlarının asıl siyasi hareketleri 1904 yılı sonundan itibaren başladı. Rusya’da hız kazanan siyasi hareketler İmparatorluğun sadık tebaaları olan Rusya Müslümanlarını da etkiledi. İki yıldan biraz fazla süren bu özgürlük döneminden sonraki 10 yıllık zamanda yeniden baskı rejimi hâkim oldu. Fakat bir kere başlamış olan siyasi ve milli bilinçlenme, kısıtlı ortam altında da devam etti. Rusya Müslümanları 1917 Şubat Devriminin sağladığı özgürlük ortamında yeniden örgütlendiler. Toplantılar yaptılar, basın ve yayında canlı bir dönem yaşadılar. Fakat Bolşevik rejiminin güçlenmesiyle, bu özgürlükler giderek kısıtlandı, zamanla Çarlık dönemini mumla aratacak bir baskı ortamına dönüştü. Bu üniteye, her iki dönemdeki gelişmelerin Rusya Müslümanlarının kültürel ve sosyal hayatını ne derece etkilediği ele alınacaktır.

1905 Rus Devrimi ve Müslümanlar

Japonlarla olan savaşın kötü gitmesi üzerine 1904 yılı başında Rusya’nın her tarafında huzursuzluklar ve terör faaliyetleri baş gösterdi. Zor durumda kalan Çar hükümeti, kamuoyunu yatıştırmak amacıyla mahalli idare (Zemstvo) temsilcilerinin toplantı yapmalarına izin verdi. Toplantıda mevcut yönetim sisteminin değiştirilmesi ve yasama yetkisine sahip bir meclis oluşturulması kabul edildi. Fakat hükümet bu kararı kabul etmedi. Güz mevsiminde cepheden gelen yenilgi haberleriyle birlikte Rusya iyice kaynamaya, her tarafta inkılâp hareketleri görülmeye başladı. 12 Aralık 1904’te çıkarılan Çar fermanıyla, bazı değişikliklere izin verileceği duyuruldu. Fakat bu duyuru halkı yatıştırmaya yetmedi; aksine daha büyük bir tepkiler yarattı. Aydınlar, işçiler ve halk her tarafta karışıklıklar çıkardı.

Resim 3.1

Kazan’da Tatar Öğretmen Okulu (Tatarskaya Uçitel’skaya Şkola). XIX. yüzyıl sonu. Sosyalist eğilimli milliyetçi Tatar gençlerinin çoğu bu okulda eğitim gördüler. Ayaz İsbakî, Fuad Tuktar ve Sultangaliev hep burada okudular.

1904 yılı sonundan başlayarak bir takım hürriyetler tanıyan Çar fermanlarının ilan edilmesi üzerine, Rusya’da yaşayan gayr-ı Rus halklar devletten isteklerini dile getirmeye başladılar. Bu durum değişik vilayetlerde yaşayan Müslümanlarını da hareketlendirdi; Kazan, Ufa, Kafkasya ve Kırım Müslümanları dilekçeler düzenleyip Petersburg’a göndermeye veya temsilci heyetler aracılığıyla bunları devlete sunmaya başladılar.

Petersburg'a iletilen 30-40 dilekçenin içeriğine bakıldığında, Müslümanların istekleri şu noktalarda toplanmıştı: Müftünün halk tarafından ve belli bir süre için seçilmesi; mektep ve medrese işlerinin Müslümanların ellerine verilmesi; din görevlilerinin ve dinî öğrenim gören öğrencilerin askerlikten muaf tutulması; din ve basın özgürlüğü tanınması. Devletin resmi görevlileri olan müftüler, bu gibi dilekçeleri hazırlarken son derece dikkatli ve çekingen davranıyorlardı. Mesela, Kırım Müslümanlarının talepleri yazılırken, Müftü basın özgürlüğü konusundaki madde nin konulmasına razı olmamıştı. Bunun o kadar sakıncalı bir şey olmadığına onu ikna etmek epey zor olmuştu (*İsmail Gaspirahı* 2004: 403-4).

Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetlerini örgütleyen kişiler içinde **Abdürreşid İbrahim** öne çıkmaktadır. Siyasi deneyimi olmasa bile, büyük bir cesarete sahip olan bu zat, 1904 Eylülünde Rusların Zemstvo hareketi önderleriyle görüştü. Zemstvocular (mahalli yönetim yanlıları) yasal yollardan reformlar istemekteydiler. Abdürreşid İbrahim onlarla Rusya Müslümanlarının taleplerini ve ihtiyaçlarını konuştu. Onların programlarını aldıktan sonra değişik vilayetlerdeki Müslüman ileri gelenleriyle görüşmeler yaptı; ne yapılması gerektiği konusunda bir hareket planı hazırladı (Kurat 1966: 131-2).

Abdürreşid İbrahim, Ruslar arasındaki siyasi hareketliliği dikkatle izlemekteydi. Kasım 1904'te Petersburg'da toplanan liberal Rus siyasetçilerinin kongrelerine katıldı. Kongre kararlarının bir nüshasını aldı ve yeni atanan İçişleri Bakanına giderek Rusya Müslümanlarının ihtiyaçlarını kendisine ilettili. Bakan, Müslüman topluluklarla görüşerek onların talepleri resmi olarak kendisine vermesini istedi. Bunun üzerine Abdürreşid İbrahim, Kazan, Çistay, İşbobinsk, Perm ve Ufa şehirlerine giderek bu yerlerin ileri gelenleriyle görüştü. Ufa'da zenginlerden ve ulemeden oluşan bir toplantı yaptı (Devlet 1999: 81).

1905 Şubatında ilan edilen İmparatorluk fermanından sonra talepler akmaya devam etti. Çarlık yönetimi, Müslümanların bu taleplerini değerlendirme işini İslam karşıtıyla tanıyan V.P Çerevanski adındaki bir misyonere havale etti. Çerevanski, İslam dini ve Müslümanlar aleyhinde yayınladığı kitap ve makaleleriyle Müslümanları uzun zamandır rahatsız ediyordu. Dolayısıyla onun hazırladığı tasarı, tatmin edici olmaktan uzaktı.

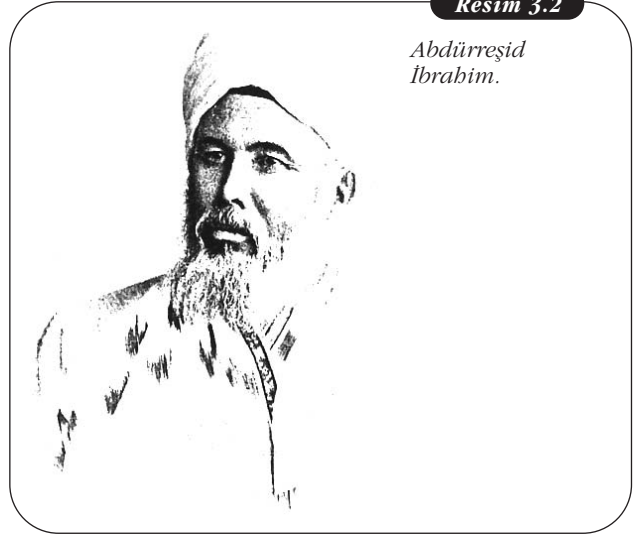
Bu sırada Rus ordusunun aldığı büyük yenilgi, ihtilalin daha çok yayılmasına sebep oldu. İçice sıkışan hükümet bazı tavizler vermeye başladı. 1905 yılı Nisanında bir Danışma Meclisi kurulacağı duyuruldu. Fakat bu meclisin kanun yapma yetkisi olmayacaktı. Dışarıdaki yenilgi, içerde baş gösteren inkılâp hareketleri halkı o kadar ayaklandırmıştı ki, kimse böyle güçsüz bir meclis ile yetinecek durumda değildi. Anayasa yapma gücüne sahip, güçlü bir meclis isteniyordu. Sadece aydınlar ve halk değil, artık bakanlar ve bürokratlar arasında da Meşrutiyet yanlıları artmaya başladı.

Abdürreşid İbrahim, yeni tanınan haklardan faydalanmak için hızlı adımlar atmaya davet etti. 8 Nisan 1905'te Azerbaycanlı liderler Ali Merdan Topçubaşı, Ali

Abdürreşid İbrahim (1857-1944), İslam dünyasını uyandırmaya çalışan ve seyahatleriyle tanınan Rusyalı Türk aydınlardandır. Sibirya'nın Tara şehrinde doğdu. Köy mektebinde biraz tahsil gördükten sonra, Başkurt Türklerinden olan annesi onu tahsil için Orenburg'daki Elmen köyüne gönderdi. Daha sonra, Kazan yakınlarındaki Kışkar Medresesinde okudu. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında kendisinden şüphelenildiği için hapse atıldı. Hapisten sonra Kazaklar arasında muallimlik yaptı. Mekke'ye giderek oralarda tahsil gördükten sonra 1885'te vatanına döndü. XIX. Asır sonlarında İstanbul'a gelerek Ahmed Vefik Paşa ve Namık Kemal gibi o zamanın aydınlarıyla tanıştı.

Resim 3.2

Abdürreşid İbrahim.

Hüseynzade, Ahmed Agayev (Ağaoğlu) ile Tatarlardan Alim Maksud ve Bünyamin Ahtem'i Petersburg'da kendi evinde bir araya getirdi. Toplantıda Rusya'daki Sünni ve Şiileri birleştirecek dinî bir merkez oluşturma ve siyasi bir heyet kurma meseleleri konuşuldu; bunun için ayrı bir kongre düzenlenmesi kararlaştırıldı (Bigiev 1915-17: 162).

Ufa Kurultayı (10-15 Nisan 1905)

Müslümanlardaki bu hareketliliği gören Rus yetkililer, inisiyatifin aydınların eline geçmesini önlemek ve gelişmeleri denetimini elde tutmak amacıyla Müftülük aracılığıyla Müslümanları yönlendirmeye çalıştılar. Bakanlar Kurulu Başkanı, Orenburg Müftüsünü çağırarak ulemayı toplamasını ve Müslüman toplumun ihtiyaçlarını görüştüğünden sonra kendisine bir rapor halinde sunmasını istedi. Müftü Sultanev, Moskova, Kazan, Perm, Kasım, Tümen, Ufa, Said, Han Ordası, Verhval, Troitsk, Sterlitamak, Nokrat, Astrahan, Egerçi ve Çeşme ulemasını çağırdı. Müftülük tarihinde ilk defa yapılan bu toplantıya 39 din âliminin yanı sıra bazı hukukçular, fabrika sahipleri ve zenginler çağrıldı.

Ulema bu tür toplantılara alışık olmadığından, konuşmalar gereksiz ayrıntılar etrafında dönüp dolaşıyordu. Toplantıdaki iki somut öneri Yusuf Akçura ve Rızaeddin b. Fahreddin'den geldi. Akçura, Müftülüğün özerk bir yapıya sahip olmasını, cami, mektep ve medreselerin idaresinin bu kuruma verilmesini önerdi; Müftülük için Rus Ortodoksların Kutsal Sinodunun sahip olduğu haklara benzer haklar verilmesini istedi. Rızaeddin b. Fahreddin ise Müftünün İslam toplumu (millet) ile hükümet arasında doğrudan aracılık yapmasını, Kazakların Orenburg Müftülüğü çatısı altına alınmasını teklif etti (Bigiev 1915-17: 47-8).

Akçura ve Rızaeddin b. Fahreddin'in teklifleri birleştirilerek ve bazı ilaveler yapılarak bir rapor halinde hükümete gönderildi. Raporda Orenburg Müftülüğü için daha geniş yetkiler verilmesi, imam ve muallimlerin atanma ve azledilme yetkilerinin Orenburg Müftülüğüne devredilmesi, Ortodoks din adamlarının artık bu işlere karıştırılmaması istendi. Ayrıca, Müftünün Müslümanlar tarafından seçilmesi, İslam dinine döndüğü halde resmen Hıristiyan muamelesi gören Kreşin Tatarlarının Müslümanlığının tanınması talep edildi. Rapordaki diğer talepler şunlardı: Basım yerinin neresi olduğuna (İstanbul, Kahire veya diğer İslam merkezleri) bakılmaksızın dinî kitapların ülkeye girmesine izin verilmesi; kendi ana dillerini ve temel dinî bilgileri öğrendiklerini gösteren belgesi olmayan Müslüman öğrencilerin Rus okullarına kabul edilmemesi; Kırgız, Kazak ve Türkmen öğrencilerin Tatar mekteplerinde okumalarını yasaklayan kanunun kaldırılması; Tatar imam ve muallimlerin bu halklar arasında hizmet etmelerine izin verilmesi; İslam-karşıtı yayınlara karşı Müslümanların kendi dinlerini savunmaları için gazete çıkarmalarına müsaade edilmesi (Bigiev 1915-17: 83-5, 112).

Bundan bir ay kadar sonra, İsmail Gaspıralı ve Kırım ileri gelenlerinden birkaç kişi Petersburg'a gelip Kırım Müslümanlarının taleplerini yetkililere sundular. Bu arada, basın hürriyeti kanununu düzenleyen komisyonun başkanı olan Gospodin Kubeko ile görüşerek diğer milletlere verilecek hakların Müslümanlara da verilmesini talep ettiler. Kubeko, Müslümanların çok mutaassıp olduklarını, onlara söz hürriyeti verilirse, Rus Ortodoks dinine saldırıp eleştiriler yönelterek bozgunculuğa sebep olacaklarını söyledi. Gaspıralı, basın özgürlüğünün kötüye kullanılmayacağı konusunda bu şahsı ve verilecek kararda görüşü önemli olan Metropolit Antoni'yi ikna ettiğini söylemektedir (*İsmail Gaspıralı* 2004: 405-7).

II. Katerina döneminden XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar İslamiyet aleyhine bir tavır sergilenmemişti. Kırım Savaşından sonra güç kazanan Slavcılık akımı ülkenin iç siyasetini etkiledi. II. Aleksandr devrinde (1855-1881) misyoner faaliyetleri arttı. İslam karşıtı yayınlar çoğaldı. Basın ve yayın yoluyla yapılan bu saldırılar Müslüman halkta huzursuzluk yarattı. Fakat İslam uleması bu yayınlara karşılık verme hakkına sahip değildi (İbrahim 1907: 36-7).

Gaspıralı ve arkadaşları, Petersburg'da Kafkasya'dan ve İç Rusya'dan gelen Müslüman vekillerle de görüştüler. Rusya'da yaşayan bütün Müslümanları birleştirmek, milletin fikir ve ihtiyacına göre beraberce iş görmek amacıyla Ağustosta Bütün Rusya Müslümanlarının temsilcilerini bir araya getirecek bir kongre düzenlemeye karar verdiler. Kongre düzenleme fikrini üstü kapalı bir şekilde millete haber verme işini Gaspıralı üstlendi.

1905 öncesinde Rusya tebaası Müslümanlar ne tür haklara sahiptiler?

RUSYA MÜSLÜMANLARININ KONGRELERİ (1905-1906)

Rusya Müslümanlarında Birlik (İttifak) Fikri

I. Kongre (15 Ağustos 1905)

1905 yılı Ağustos ayında Kafkasya, Kazakistan ve Türkistan'ın ileri gelen şahıslarına mektuplar gönderildi. Nijni Novgorod valisinden resmi izin alınamaması üzerine bir gezinti vapuru kiralanıp toplantının su üstünde yapılmasına karar verildi. Böylece Kazan, Kırım ve Kafkasya'dan gelen vekiller, Oka suyu açıklarında ilk kongrelerini gerçekleştirdiler. Devletten korkup duran Müslümanlar için bu toplantı çok önemliydi. Gaspıralı'nın deyişiyle, kongre milletin bütün vücudunu baştan ayağa hareketlendirmiş, orta sınıf, ulema, aydınlar ve eğitim görmüş Müslümanları uyandırmıştı (*İsmail Gaspıralı* 2004: 325).

Toplantının başkanlığını İsmail Gaspıralı yürüttü. Kafkasya'da yayınlanan *Hayat* ve *Kaspi* gazetelerinin sahibi olan Ali Merdan Topçubaşı da toplantının şekillenmesinde önemli bir rol oynadı; onun sıcakkanlı ve samimi tavırları Kafkasya ve Tatar Müslümanlarını birbirine yaklaştırdı. Konuşması etkileyiciydi: "Biz Türk balaları, aslımız bir, neslimiz bir, dinimiz bir" dedikten sonra, kahraman atalarının toprağında basit bir toplantıya bile izin alamayacak duruma düştüklerinden ve bu yüzden su üstünde toplanmak zorunda kaldıklarından bahsettikten sonra, su üzerinde de izin verilmezse "göklere çıkar, yıldızlar üzerinde yer bulur, yine bu bayramı icra ederiz" dedi (Bigiev 1915-17: 170).

Rusya Müslümanlarındaki korku ve sinmişlik duygusu bu toplantıda da kendini gösterdi. Çoğu temsilci tutuklanma korkusuyla izinsiz yapılan bu kongreye katılmadı. Birçokları ise kongreye katılanların tutuklanıp sürgüne gönderileceklerini düşünüyorlardı. Vapur kıyıya yaklaştığında vekillerin çoğunu bir korku kapladı. İskeleye adım attıklarında polislerin etraflarını çevireceğinden endişe ediyorlardı. Toplantı kararlarının yazıldığı kâğıtlar elden ele dolaştı, kimse üzerine almak istemedi. Sadece Abdürreşid İbrahim bu sorumluluğu üzerine aldı (Bigiev 1915-17: 171-2).

Toplantının en büyük semeresi birlik fikriydi. Kazak delegeleri de bu birliğe katılmak için hareket ettiler. İç Rusya Müslümanlarının siyasi faaliyetlerinden haberdar olan Kazak din âlimi ve ileri gelenlerinden 20 kişi Petersburg'a gelerek Abdürreşid İbrahim'i bulup: "Bizi halkımız gönderdi. Nogay [Tatar] kardeşlerimizle bir olmak, Müslüman kardeşlerimizle birlikte hareket etmeye geldik" dediler (Bigiev 1906a: 165).

Toplantının ertesi günü Nijni-Novgorod Tatarları arasında ilginç konuşmalar oluyordu. Sıradan halk bu toplantıya ve özellikle Şiilerle birleşme kararına pek anlam veremiyordu. Fakat geniş bir kesim bu ittifakı, Sünnilerle Şiilerin dost olmasını memnuniyetle karşılıyordu. Daha önce birbirine selam vermeyen Kafkasyalı Şii Müslümanlarla Sünnî Tatarlar, bu toplantıdan sonra bir araya gelip sohbet etmeye

başladılar. İttifak, Kafkasyalılarla Tatarların ticaretini bile arttırdı. Tatarlardan biri şöyle diyordu: “Agaylar, bu ittifak çok güzel oldu, aslında çoktan böyle olmalıydı. Fakat anlamadığım şu, biz mi Şiilerin dinine geçtik, yoksa Şiiler mi bizim dinimizi kabul ettiler?” (Bigiev 1915-17: 174). Bu sözler, iki mezhep bağluları arasındaki ayrılığın ne derece derin olduğunu göstermektedir.

Bu ilk kongrede Müslüman toplulukların birlikte hareket etmesi; eğitim yolunda çalışması; “umumi vatan işlerinde” Rusların ilerici aydın zümresi ve partisiyle birlikte iş görmesi kararlaştırıldı. Kurulması tasarlanan “İttifak” partisinin programı ve ayrıntılarının konuşulması sonraki kongreye bırakıldı. İsmail Gaspıralı, daha ilk kongrede ayrıntıya girilmesi taraftarı değildi. Çeşitli meselelerin ortaya konulup tartışılmasının ayrılıklara sebep olabileceğini, bu yüzden milli yararlar ve eğitim gibi genel kavramlar üzerinde mutabakat sağlanmasını yeterli görüyordu. “İttifak” örgütü kurulup her vilayette bunun şubeleri açılıp temsilcileri seçildikten sonra, teşkilatın programı ve diğer ayrıntıların görüşülmesinin daha uygun olacağını düşünüyordu (İsmail Gaspıralı 2004: 408).

Bu arada, Rusya’da olaylar hızla gelişmekteydi. Japonlarla yapılan Savaşın yenilgiyle sonuçlanması halktaki huzursuzluğu daha da arttırdı. Üniversite öğrencilerinin önderliği ve teşvikiyle işçi grevleri başladı ve Rusya’nın her tarafına yayıldı. Bütün bu baskılara dayanamayan Çar, 17 Ekim 1905’te Rusya’da yaşayan bütün halklara din, söz, toplantı ve basın hürriyeti veren fermanını ilan etti. Seçimlerin yapılıp meclis oluşturulacağı ve mutlak yönetimden meşrutî yönetime geçileceğini duyurdu.

II. Kongre (12-23 Ocak 1906)

İttifak henüz şubelerini kurmaya fırsat bulamamışken, yaklaşan seçimler nedeniyle 1906 yılı Ocak ayında aceleyle ikinci bir kongre yapılmasına karar verildi. Diğer milletler program hazırlayıp işe girişmişlerdi. İttifak’ın henüz belirlenmiş bir programı yoktu. Müslümanlardan bazıları “aftonomist” (özerklikçi), bazıları sosyalist, bazılarıysa diğer partilere angaje oldular. Vilayetlerde yapılan toplantılarda fikir ayrılıkları baş gösterdi. Müslüman vekiller Petersburg’da toplandıklarında böyle bir kafa karışıklığı içindeydiler. Ulema, aydın fikirli, seçkinler ve soylular farklı fikirlere sahiptiler. Kongreye 108 delege geldi. Resmi izin alınmadığından, toplantılar mecburen ötede beride yapıldı. Kongredeki en önemli konu, seçimlerde hangi parti ile ittifak kurulacağı meselesiydi. Mevcut partilerin programları incelendikten sonra, program ve ideolojik çizgi bakımından Müslümanlara en uygun olanın Meşrutiyetçi Demokrat (Kadet) Partisi olduğu kararlaştırıldı (İsmail Gaspıralı 2004: 326-8).

Bu arada, Yusuf Akçura, Kadet Partisinin kongresine katılarak İttifak’ın taleplerini iletti; parti programındaki bazı maddelerin Müslümanların ihtiyaçlarına uygun hale getirilmesini teklif etti. İstibdat yönetimi zamanlarında da Müslüman Tatarların din ve millet işlerinde bir tür özerkliklerinin olduğunu hatırlattıktan sonra, Müslümanların bu özerkliği genişletmek yönünde yoğun bir talepleri olduğunu belirtti. Parti programının ilk maddesinde örnek olarak anılan Yahudi ve Polonyalı milletlerle birlikte, Tatarlar, Özbekler ve Kazakların da zikredilmesini, Müslüman kadınlara da seçme hakkı tanınmasını ve Müslüman okullarında eğitimin ana dilde yapılmasını teklif etti. Kadet Partisi bu taleplerden çoğunu kabul etti. İlkokullarda eğitimin yerel halkın istediği dilde olması fikri kabul edilmekle birlikte, Rus diliyle eğitim hiç olmasın şeklindeki teklif kabul edilmedi (Akçura 1906: 2-3).

Rusya’da Meşrutiyet

dönemi: Son Rus imparatoru II. Nikolas (1894-1917), yetersiz bir idareciydi ve muhafazakâr bir grup tarafından kuşatılmıştı. Felakitle sonuçlanan Rus-Japon savaşının sonlarında II. Nikolas, istemeyerek de olsa liberallerin isteklerine boyun eğdi ve bir anayasa ve meclisin oluşturulmasına izin veren 17 Ekim 1905 Manifestosu’nu ilan etti. 1906 Baharında yapılan ilk seçimde Anayasacı Demokrat (Kadet) Partisi, nisbî çoğunluğu elde etti. I. Duma’da (Meclis) liberal grupların çoğunluğu oluşturması Çar idaresinin hoşuna gitmedi ve Duma feshedildi. Verilen demokratik özgürlükler sınırlandı ve devlet yeniden baskıcı hale geldi. 1907 başında toplanan II. Duma bir süre sonra kapatıldı. Sonbaharda yapılan III. Duma seçimlerinde, seçim sistemi işçi, köylü ve Rus olmayanların zararına değiştirilerek Çar idaresiyle daha uyumlu bir meclis oluşturuldu.

Rusya Müslümanları İttifakı Partisinin Kurulması

III. Kongre (16-21 Ağustos 1906)

İlk iki kongre hükûmetin izni dışında olduğundan, birçok kişi toplantıya katılmayı isteseler de, katılmaktan çekiniyorlardı. Ayrıca, bu iki kongre aleyhinde açıkça hareket edenler oldu; birleşme fikrine karşı çıkıp İttifak taraftarlarını akılsızca hareket etmekle suçlayanlar da vardı. Abdürreşid İbrahim'in girişimciliği sayesinde toplantıya resmi izin alındı. 16-21 Ağustos 1906'da yapılan kongreye çok sayıda (700-800 kişi) kişi geldi. Bunlar arasında Kazaklar ve Türkistanlılar da vardı.

Kongreye izin alma meselesi yüzünden bazı huzursuzluklar çıktı. Abdürreşid İbrahim ve iki arkadaşı, İçişleri Bakanını ikna eden bir gerekçe sunarak kongre için resmi izin koparmayı başarmışlardı. Fakat onların sundukları dilekçenin basına sızması Gaspıralı ve diğer ileri gelen liderleri fena halde şaşırttı. Dilekçede son yıllarda Müslümanlar arasında Pan-İslamizm (İslam Birliği), sosyalizm ve anarşizm gibi zararlı fikirlerin yayıldığı, Rusya devletinin sadık tebaası olan Müslümanların bu gibi yanlış fikirlerle mücadele etmek için bir toplantı düzenlemek istedikleri söyleniyor, "devletli bakanın ayaklarına yıkılıp" izin talep ediliyordu. Gaspıralı, devletle olan ilişkilerde dürüst davranmak ve siyasetin esasını buna dayandırmak yanlısıydı. Abdürreşid İbrahim'in hile yoluyla kongre izni koparmasını doğru bulmuyordu.

Aslında burada iki farklı ideolojik yaklaşım çarpışıyordu: Abdürreşid İbrahim'in inkılâpçı, devlet karşıtı siyaset anlayışı ile Gaspıralı'nın ılımlı ve uzlaşmacı anlayışı karşı karşıya gelmişti. A. İbrahim'in hayranı ve fikirdaşı olan Musa Cârullah, Gaspıralı'nın ihtiyatlı tavırlarını korkaklık olarak yorumlayan yazılar yazdı. Onlarla Gaspıralı arasında eğitim, yetişme tarzı, fikir ve siyaset anlayışı farkları vardı. A. İbrahim ve Cârullah, medreseden yetişmişlerdi; pratik anlamda Rus modern hayatından etkilenmiş olmakla beraber, Gaspıralı gibi tam manasıyla modern eğitim görmüş, Avrupa'da bulunmuş değillerdi. Mısır, Hicaz ve Suriye'deki eğitimleri sırasında selefiyeci (İslamın ilk zamanlarındaki inanç saflığına dönme taraftarı) akımdan ve istibdat karşıtı fikirlerden etkilenmişlerdi. Bunun üzerine, Rus pratiğinden edindikleri sosyalist ve inkılâpçı fikirleri de katarak tamamen eklektik bir düşünce yapısına varmışlardı: Abdürreşid İbrahim, İslamiyette sosyalizm olduğunu savunuyordu. Medrese idarelerine karşı ayaklanan Müslüman talebeleri kışkırtan ve onların davranışlarını öven yazılar yazıyordu.

Abdürreşid-Cârullah ikilisinin Gaspıralı İsmail Bey gibi Rus mekteplerinde okuyanlara karşı bir tür antipati duydukları söylenebilir. Cârullah, bir yazısında Rus okullarında okuyan Müslümanların bozulup Ruslaştıklarını, bunun etkilerinin yıllar sonra bile olsa bir şekilde ortaya çıktığını yazdı. Ali Merdan Topçubaşı'nın ve diğer Rus eğitimli aydınların III. Rusya Müslümanları Kongresindeki davranışını buna örnek gösterdi; onların içlerinde sakladıkları millet düşmanlığının açığa çıktığını ileri sürdü. Millet yolunda her türlü zorluğa katlanıp çalışan, kongreye resmi izin almasını sağlayan Abdürreşid İbrahim gibi fedakâr birine teşekkür edecek yerde, sırf nefsanî duygularından dolayı onu suçlu göstermek için var güçleriyle çalışmakta olduklarını yazdı. "Milletin yalnız bir babası, yalnız bir rehberi vardır; bu da Abdürreşid Efendi'dir; İslam birliği fikrini Müslümanlara ilk önce aşıl原因 odur" diyordu (Bigiev 1906b: 2-3).

Gaspıralı, Rusya'da İslam birliği fikrinin öncüsünün Abdürreşid İbrahim olduğu iddiasının doğru olmadığını yazdı. Ona göre, Abdürreşid İbrahim'in İslam birliği

anlayışı, olsa olsa misyoner çevrelerin Müslümanları devlete ihanetle suçlamak için kullandıkları “Pan-İslamizm” ideolojisi olabilirdi. Gaspıralı, Müslümanlar arasında kardeşliği ve birliği sağlama anlamında İslam birliği fikrine asıl kendisinin öncülük ettiğini ima ediyordu. 24 yıldır, İlminski’lerin baskılarından, diğer misyonerlerin suçlamalarından yılmadan yavaş yavaş, “iğne ile taş deşer gibi” hizmet edegeldiğini ifade ettikten sonra, iki tür insandan korktuğunu söylüyordu: Biri başı şapkalı molla (din adamı), diğeri sarıklı mirza (soylu, beyzade). Şapkalı molla siyasetten anlamadığı, sarıklı mirza ise dinî ilimlerden habersiz olduğu için daima hata yapacaktı (*Ismail Gaspıralı 2004: 349-51*). Burada onun ne kastettiğini anlamak için Musa Cârullah’ın bazen şapka giyerek dolaştığını hatırlamak gerekir. Sarıklı mirzadan kastettiği ise, dinden haberi olmayan, aristokrat kökenli müftüler olmalıdır.

Birlik fikri bu kongrede ziyadesiyle işlendi. Kafkasya’nın Şii Müslümanlarından Ali Merdan Topçubaşı, Rusya’daki Sünni ve Şii Müslümanların birleştirilmesi fikrine samimi bir destek verdi: “İslam’da Sünnilik veya Şiilik olmamalı; bu çatışma sona ermeli ve basit bir şekilde Müslüman olmakla övünmeliyiz” dedi. Bu söz kongreye katılan bütün üyelerden destek gördü. Toplantı sonunda, bütün Müslümanların tek vücut olduğu, mezhebî farklılıkların Müslümanların ortak bir dinî liderlik (*riyâset-i rubaniye*) oluşturmalarına engel olmayacağı ilkesi kabul edildi (Bigiev 1915-17: 133-4). Azeri aydınlardan Ahmed Agayev (Ağaoğlu) ise Orenburg Müftülüğündeki hiyerarşik yapıyı işaret ederek Rusya Müslümanlarının böyle bir idare altında birleşmelerini kabul etmedi. Ona göre bu idare Rus Ortodoks dinî örgütlenmesindeki hiyerarşik yapıyı benimsemişti ve bu haliyle kabul edilemezdi. Bu sistemde, İslamda olmayan ruhbanlık benzeri bir durum söz konusuydu (Bigiev 1915-17: 10).

Mezhebî farkların reddedilmesi ve bütün mezheplerin birleştirilmesi fikri Ortadoğu ve Hindistan’daki reformist İslamcılarının da savunduğu bir görüştü. Hindistanlı reformcu Şah Veliyullah Dehlevî de Sünni ve Şii mezheplerini uzlaştırarak birlik oluşturmayı savunmuştu. Tatar reformcusu Şihabüddin Mercanî de bu fikirdeydi; o Rusya Müslümanları arasında bu fikri yayan ilk kişi olarak bilinmektedir. Onun döneminde Tatarlar Şiileri Müslüman olarak görmüyordu. Mercanî, verdiği bir fetva ile bu yanlış inancı düzeltmişti. Onun fetvasından sonra Kazan Müslümanları ile İranlı Şiiler arasında evlilikler olmuştu. Hatta bu yüzden bazı mutaassıp ulema onu Şii olmakla suçlamıştı (*Mercanî 1915: 430*).

III. Kongrenin en önemli işi, “İttifak”ın bir parti haline getirilmesiydi. Kongrede Rus liberal burjuva aydınlılarının kurduğu Kadet Partisi’nin programı benimsendi, dinî idarelerin ıslah edilmesi meselesi konuşuldu, müftü ve kadıların halk tarafından, beş yıllığına seçilmesi istendi. Müftüler dinî bilgi sahibi olduğu gibi dünya işlerinden de haberdar olmalıydı (Bigiev 1906a: 101-2). Müftülüğü devlet kontrolünden kurtarma girişimi, aslında Müslümanların Rusya’da daha geniş bir özerklik kazanma isteklerinin bir göstergesiydi. Kongrede ayrıca Kazaklar ve Türkistanlılar için ayrı bir dinî idare kurulması veya Orenburg Müftülüğü şemsiyesi altına alınmaları kararlaştırıldı.

Devlet, bütün dinlere eşit muamele edeceğini ilan etmiş olmakla birlikte, uygulamada Müslümanlara karşı olan sınırlamalar sürüyordu. Kongrede bu problem ayrıntılı bir şekilde ele alındı; yeni tanınan din eşitliğinin kâğıt üstünde kalması için mücadele edilmesi, bir taraftan da basın yoluyla misyoner saldırılarına cevap verilmesi kararlaştırıldı. Bundan önce Rusya Müslümanları dinlerine karşı yapılan saldırılara basın ve yayın yoluyla cevap verme özgürlüğüne sahip değillerdi.

Umumî İslam Kongresi fikri:
XIX. yüzyılın sonunda Mısırlı ve Suriyeli reformcular, despot yönetimlere karşı mücadele etmek ve Müslümanları birleştirmek için dünyadaki bütün Müslüman vekillerin bir araya geleceği kongreler düzenleme fikrini ortaya attılar. Bu fikirler, Rusyalı Tatar aydınlardan da ilgisini çekti. İsmail Gaspıralı, Musa Cârullah ve Ziyaeddin Kemalî gibi aydınlardan bu fikri desteklediler.

Kongrede eğitim ve kültür meseleleri hakkında önemli kararlar alındı: Sıbyan mekteplerinde öğrenciler ilk üç sene yerel şivede ders gördükten sonra, 4. sınıfta ortak Türk dilinde okuyacaklardı. Rüştîyelerde eğitim bütünüyle ortak Türk dilinde yapılacaktı. Bu proje uygulandığında, Rusya'daki bütün Türk kavimleri arasında ortak bir yazı dili oluşturma yolunda önemli bir aşama daha gerçekleşmiş olacak, Türk şiveleri arasındaki mesafe azalacaktı. İlkokullarda Rus dili zorunlu olmayacaktı; Rusça dersi Müslüman orta öğretim okullarında (rüştîyelerde) yabancı dil gibi öğretilecekti. Müslüman okullarında tek program uygulanacak, böylece okul sisteminde birlik sağlanacaktı. Gimnazya gibi Rus orta mekteplerinde okuyan öğrencilere, dinî bilgiler, milli dil ve yazı öğretmek için yurtlar açılacak, böylelikle onların milli ve dinî kimliklerinin korunması sağlanacaktı.

Rusya Müslümanları III. Kongresinin önemli sonuçları nelerdir?

SIRA SİZDE

Tatar Sosyalistleri (Tañçılar)

III. Rusya Müslümanları Kongresi'nde Ayaz İshakî ve Fuad Tuktar'ın başı çektiği solcu gençler de aktif bir rol oynadılar. *Tañ Yıldızı* (Tan Yıldızı) gazetesinde örgütlenen ve Tañçılar olarak bilinen 20-30 kadar eğitimli ve ilerici gençten oluşan bu grup, usûl-i cedit derecesindeki terakkiyi yeterli görmüyor, daha çabuk ve daha büyük adımlarla ilerlemek istiyorlardı. Sosyalist fikirlerden etkilenen bu gençler, Çarlık yönetimini ihtilal ile devirmek yanlısıydılar. Ulemaya karşı açıktan açığa muhalefete giriyor, mollaların görüşlerini ve yaşantılarını acımasızca eleştiriyorlardı. O günlerde Rus gençleri arasında yayılan güçlü hümanist düşünce, bütün insanlığa hizmet etme ve onların mutluluğu için çalışma fikri onları da etkisi altına almıştı. İnsanlığın sadece bir kesimine (aynı soydan ve aynı dinden olan kısımına) değil, bütün mazlum ve fakir çoğunluğa hizmet etmek fikrini savunuyorlardı.

Resim 3.3

Kazan'da medrese talebeleri (1907). Medrese talebeleri de Rusya'daki inkılâpçı fikirlerden etkilendiler. 1906'da birçok medresede reform isteğiyle ayaklandılar.

Kaynak: G. Milashevsky, *Staraya Kazan'* (Kazan, 2005).

İshakî ve arkadaşları, okul yıllarında Kazan'da gizlice kurdukları "Şakirdlik" örgütünü Orenburg'da geliştirerek "Hürriyet" adında yeni bir siyasi örgüt oluşturdu. Arkasından, köylülerin menfaatlerini savunmak gayesiyle kurulan Rus Sosyalist İnkılâpçı Partisi'nin programını Tatarların durumuna göre uyarlayarak ve bazı ilkeler ekleyerek Tañçı adında bir parti oluşturdu. Tañçılar, milletin çıkarlarını sosyalistlerin çalışmalarına katılmakta görüyorlardı. Çünkü bu partinin programın-

da Rus olmayan milletlere geniş hak ve özgürlükler vaat ediliyordu. Bütün halkların, kadınların eşit haklara ve özgürlüklere sahip olması gerektiğini savunuluyordu. Ayaz İshakî ve arkadaşlarının Tañcı Partisi, dinî ve milli özerklik talep ediyordu. Milli mekteplere hükûmetin karışmaması, imamların askere alınmaktan muaf tutulması, zorla Hıristiyanlaştırılan Tatarların eski dinlerine dönmelerine müsaade edilmesi, Tatar ve Başkurtların ellerinden alınan toprakların geri verilmesi gibi istekleri vardı. Bu istekler “İttifak”ın programıyla da örtüşüyordu.

Tañcılar, İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura'nın liderliğindeki “İttifak”ın siyasi bir parti olmasına karşı çıkıyorlardı. Rusya Müslümanları arasında zenginler, fakirler, işçiler, soylular olduğunu, bunların çıkarlarının çatıştığını ve bu yüzden onları tek bir siyasi parti altında toplamanın imkansız olduğunu savunuyorlardı. İttifakın ilim ve maârif yayan, dini muhafaza eden bir örgüt olmasını istiyorlardı. İttifakçı önderlerden Yusuf Akçura ise İslamiyet ve milliyet esasına dayanan siyasi bir ittifak oluşturmayı uygun görüyordu. Onun fikrinde, din ve milliyet bayrağı altında toplanmak, maddi farklılıklar olsa da, güçlü bir ittifak oluşturmak mümkündü.

Kongre bittikten sonra da, İttifakçılarla Tañcılar arasındaki tartışmalar devam etti. Tañcılar, İttifak Partisinin önderleri pervasızca eleştirdiler. İshakî, *Tañ Yulduzu* gazetesinde yazdığı makalesinde Gaspıralı'nın ihtiyatlı tutumunu eleştiren ağır yazılar yazdı. Akçura'yı ise din ve millet boyalarına boyanıp baylara (zenginlere) hizmet etmekle suçladı. İsmail Gaspıralı, kendisini korkaklık ve gayretsizlikle suçlayan Ayaz İshakî ve çevresindeki gençlere olgunlukla cevap verdi: “Ben de kısmen bu sözü tasdik ederim. Zira bizim ruhanilerimiz, ulemamız bizleri gayret, şecaat ruhu ile terbiye etmediler. Bizlere ibadetler hakkında, faziletler hususunda her vakit vaaz edegelmişler ise de, hiçbir vakit bizi hayat meydanında müsabakaya (yani *tartuşu* usûlüne) tahrîz [teşvik] etmediler.”

Tañcılarının militan üslubu, karşıtlarını da yaratıyordu. Fatih Kerimî, onların Rusya Müslümanlarının psikolojisinden tamamen habersiz olduklarını, dil konusunda yanlış bir yol tutarak Türkiye, Kafkasya, Kırım ve Kazan Türklerini dil bakımından birbirinden ayırmaya çalıştıklarını, Rusya ve Osmanlı Türkleri arasında dil birliği oluşturmaya çalışanlara insafsızca saldırarak Rusya Türklerine misyoner çevrelerden daha fazla zarar verdiklerini söylüyordu.

1907 yılı ortalarından itibaren Rusya'da katı bir baskı rejimi başladığında, *Tañ Yulduzu* gazetesi kapatıldı. Ayaz İshakî bir süre hapis yattıktan sonra Kuzey buz denizi kıyılarında bir yere sürgün edildi. 5-6 yıl içinde Tañcı gençlerin hemen hepsi sosyalist fikirlerinden sıyrılarak tamamen milliyetçi bir çizgiye geldiler. Sonradan koyu bir Türk milliyetçisi olan İshakî, Tañcı geçmişi daima savundu. Ona göre, Tañcılık, uyuşmuş Tatar hayatına karşı bir tepki hareketiydi; pasif yaşamaya karşı duran, dik durmayı teşvik eden bir mücadele akımıydı. Tañcılarının sosyalizme yönelmiş olmaları onların milli gayeleriyle tezat oluşturmuyordu. Zira, millet yararına gerçekleştirmek istedikleri idealler sosyalistlerin söylemlerinde mevcuttu.

Sayıları fazla olmamakla birlikte Tatar Bolşevikleri 1907'de yayınlanan *Ural* adlı bir gazete etrafında toplandılar. Sovyet yazarları abartsa da, onların toplumsal bir tabanı yoktu. Kazanlı Hüseyin Yamaşev ve Galimcan Seyfeddinov'un önderliğindeki Bolşevikler, “Uralcılar” adıyla bilinen küçük bir gruptan ibaretti. “Gerçek halk temsilcileri” olarak gösterilen bu grubun Kazanlılar için hayati önem taşıyan sorunlarla ilgileri yoktu (Kurat 1966: 146). *Ural* gazetesi aynı yılın Nisan ayında kapatıldı. Grubun önderlerinden Ömer Teregulov, iç savaş yıllarında Sovyet-karşıtı bir tutum benimsedi.

Kongrelerde “Kadimci”lerin hiçbir katılımı olmadığı yolundaki görüşler (Zenkovsky 1960: 42) doğru değildir. İttifak kongrelerini çekip çevirenler Ceditçi aydınlar ve ulema olmakla birlikte, tamamen onlardan ibaret değildi. Görüş ayrılıkları olmakla birlikte, “Kadimci” mollaların İttifak hareketini genel olarak destekledikleri görülmektedir. II. Kongreye katılan delegeler arasında “Kadimci” *Din ve Maişet* dergisinin bazı yazarları da vardı. Aslında, katılımcıların önemli bir kısmı, “Ceditçi” veya “Kadimci” olarak nitelenen şahsiyetlerin dışındaki isimlerden oluşuyordu (Talebelerden 1906: 8).

Kırım'da Genç Tatarlar Hareketi

Kazan'daki Tañcılar hareketinin bir benzeri Kırım'da Genç Tatarlar adıyla ortaya çıktı. Onlar da Rus inkılâpçılarından etkilendiler; inkılâpçı eylemlere katıldılar. Rus istibdat rejimini devrim yoluyla devirmek yanlısıydılar. Liderlerinin çoğu Akmescit'teki Tatar Öğretmen Okulunda okumuşlardı. Bunlar arasında Hasan Sabri Ayvazov, Abdürreşid Mehdi ve Veli İbrahim gibi aydınlar ve yazarlar bulunmaktaydı. Karasubazar'da *Vatan Hâdimi* adında adlı gazete etrafında toplanan bu gençlerin lideri **Abdürreşid Mehdi** idi. 1906'da çıkmaya başlayan bu gazeteyi çekip çevirdi. Gazete yazarlarından **Veli İbrahim**, Kırımlıların milli hareketinde önemli bir rol oynadı. Gazetede Kırım'daki toprak meselesindeki haksızlıklar (Tatar köylülerinin topraksızlaştırılması) ele alındı, Tatarlarının ellerinden alınan hakların geri verilmesi talep edildi, mutaassıp Tatar uleması eleştirildi, Çarlık yönetimini tenkit eden yazılar yazıldı. Gazete 1908'de kapatıldı.

Genç Tatarlar, birçok bakımdan Gaspıralı ile ortak idealleri benimsiyorlardı. Sosyalist eğilimleri olmakla birlikte Müslümanlık ve Türklük konularıyla da ilgiliydiler. Rusya Türklerinin dil birliği konusunda Gaspıralı'ya yakın düşünüyorlardı. Gaspıralı ve şakirtlerinden ayrıldıkları en önemli nokta metot konusundaydı. Gaspıralı'nın ılımlı çizgisine karşılık, Genç Tatarlar devrimci ve radikal bir tutum benimsediler. Taleplerinin çoğu gerçekçi değildi. Gaspıralı'nın Tatarlıktan ziyade Türklük ve Müslümanlık idealini benimsemesinden, *Tercüman*'ın Kırım Tatarlarının meselelerine yeteri kadar ilgi göstermemesinden yakındılar. Gaspıralı'yı ılımlı bir şekilde eleştirdilerse de, bu konuda hiçbir zaman Ayaz İshakî ve arkadaşları kadar aşırı gitmediler. Genç Tatarların hareketine benzer akımlar Taşkent ve Bakü'de de görüldü. Taşkent'te Tañcılar grubundan İsmail Âbidî'nin başını çektiği grup *Terakki* adlı gazete etrafında örgütlendiler. Bakü'de ise Mehmed Emin Resulzade liderliğinde *Tekâmül* gazetesi çevresi inkılâpçı ve rejim karşıtı faaliyetleriyle öne çıktı (Kırımlı 1996: 109).

TATAR BASINI (1883-1918)

Toplumun ilerlemesinde ve milli bilinç kazanmasında oynadığı mühim rol sebebiyle gazete ve dergiler modernleşmenin önemli unsurlarındandır. Basın ve yayınlar, Kazan Tatar burjuvazisinin ve iş adamlarının milli ve dinî beklentilerini de yansıtmaktaydı. Rusya'da Tatar basını biraz geç sayılabilecek bir tarihte başladı. Bunun sebebi Rus yetkililerin Müslüman tebaada kültürel canlanma olmasını sakıncalı görmelerinde yatmaktaydı. Bu yüzden Müslümanlar için gazete izni almak neredeyse imkânsızdı. Kayyum Nâsırî'nin Türkî dilde bir gazete çıkarma düşüncesinde olduğu bilinmektedir. Fakat girişimin sadece bir niyet hâlinde mi kaldığı, yoksa hükûmetin engellemesine mi çarptığı bilinmemektedir.

Rusya'da Türk gazeteciliğinin öncüsü olan İsmail Gaspıralı 1881'den itibaren değişik isimlerle bazı risaleler çıkarmakla işe başladı. Fakat bir süre sonra Rus san-

Veli İbrahim (187?-1928): Fakir bir zanaatkârın oğluydu. *Tercüman* gazetesinde matbaa işçiliği yaptı. Genç Tatarlar hareketinin önemli simalarındandı. 1917'den sonra Milli Fırka'nın sol kanadının önderiydi. Beyazların işgalinin sona erdiği sırada Bolşeviklerle işbirliği yapılmasında etkili oldu. Kırım'da Denikin ve Vrangel işgali sırasında Bolşevik direnişini örgütledi. 1923-28 arasında Kırım Özerk Cumhuriyetinin Merkezî İcra Komitesi Başkanlığını yürüttü. 1927 sonunda milliyetçi sapmayla suçlanarak tutuklandı. Stalin'in ilk tasfiye döneminin kurbanlarından oldu.

Abdürreşid Mehdi, 1880'de Kırım'ın kuzeyindeki Or bölgesinde fakir bir ailede doğdu. Akmescit Tatar Öğretmen Okulunda okudu. İlerici, liberal Ruslarla tanıştı, onları gazetelerinde yazılar yazdı. 1903'ye öğretmenlik yapmak üzere Karasubazar'a gitti. Etrafına kendisi gibi inkılâpçı gençleri topladı. Fakir Tatar köylüsünün haklarını savundu; Tatarların eğitim ve kültür düzeyini yükseltmek için uğraştı. Yeni usul mekteplerin ve bir Tatar kütüphanesinin açılmasına öncülük etti. Rüştiye için Türkiye'den muallim getirilmesini sağladı. II. Duma'da (Rusya Meclisinde) Kırım'dan milletvekili seçildi (Kırımlı 1996: 87-94).

sürü uyandı ve bunların yayınlanmasını engelledi. Gaspıralı'nın gazete çıkarma izni alması kolay olmadı; birkaç yıl Petersburg'da bakan ve valilerin kapısını aşındırdıktan sonra nihayet, 1883'te Türkçe kısmının aynen Rusça tercümesini de yayınlamak şartıyla izin almayı başardı. Bahçesaray'da *Tercüman* adlı meşhur gazetesini iki dilde yayınlamaya başladı. Gazete, kısa zamanda Rusya'nın Müslüman Türk bölgelerine yayıldı. Kazan, Türkistan ve Kafkasya'ya, hatta Osmanlı ülkesinde bile okunuyordu. *Tercüman* 1905'e kadar tek Müslüman yayın organı oldu. Bu tarihten itibaren sadece Türkçe olarak yayını sürdürdü ve başlığının altına "dilde, fikirde, işte birlik" şiarını ekledi. Gazete sadece Kırım Türklerine değil, bütün Rusya Müslümanlarına hitap ediyordu. Önemli işlevlerinden biri Rusya Türkleri için ortak bir yazı dilini yaymak, diğeri ise usûl-i cedit okullarını tanıtmak oldu. Buna bir de Rusya'da yaşayan değişik Türk kavimlerini birbiriyle tanıştırmak işlevi dâhil edilebilir. Değişik Türk kavimlerinin eğitilmiş kesimi *Tercüman*'ın dilini anlıyor, İsmail Gaspıralı'nın fikirlerinden etkileniyorlardı. Gazete, Rusya Türklerinde birlik ve millet bilincinin oluşmasında önemli bir işlevi yerine getirdi.

1905'te basına hürriyet verilmesinden sonra Rusya'da Müslüman basını hızla gelişti. Bunlar arasında özellikle Tatar basınının ayrı bir yeri vardır. Kazan, Astrahan, Orenburg, Petersburg, Ufa, Moskova ve başka yerlerde çıkan gazete ve dergilerden bazıları oldukça etkili ve uzun ömürlü oldular. Tatarlar arasında aydın sınıfının güçlü bir şekilde ortaya çıkmasında Tatar zenginlerin sağladığı maddi destek bunda önemli bir role sahiptir.

Rusya'da Kazan Tatarcasıyla yayınlanan ilk gazete *Kazan Mubbiri* idi. Gazete, Kazan'ın soylu ailelerinden Avukat Seyitgerye Mirza Alkin ve Yusuf Akçura tarafından 29 Ekim 1905'te çıkarıldı. Gazeteyi çekip çeviren kişi Akçura idi. Gazetenin takip edeceği yolu açıklayan ilk makalede, Rusya'da yaşayan milletlerin hürriyetine ve eşitliğine vurgu yapılmakta, Müslüman Tatarların serbestçe gelişmesi yolunda gayret sarf edileceği bildirilmekte, mektep ve medreselerin ıslah edilmesi konusuna önem verileceği duyurulmakta, dilin ve milli edebiyatın geliştirilmesine hizmet edileceği bildirilmekteydi. Akçura, "başka meşguliyetlerinden dolayı" 1906 yılı başında sorumlu yazarlıktan çekildi; bundan sonra sadece bir yazar olarak yazmayı sürdürdü. Beş yıl boyunca devam eden gazetenin en ciddi yazıları ilk iki yıl içinde yayınlandı. 1907 ortalarından itibaren gazetede sansürün izleri açıkça görülmektedir. 1908 başından itibaren gazetede artık ciddi yazı yok denecek derecede olup ilk sayfası bile reklamlarla doludur.

Kazan'da yayınlanan diğer bir önemli gazete *Yulduz* idi. 1906 yılı başında ders kitapları yazarlığıyla tanınan Hâdi Maksudi tarafından yayınlanan bu gazete, Ekim Devrimine kadar devam etti. Tatar basını içinde en önemli ve uzun ömürlü olan diğer iki yayın organı, Orenburg'da çıkan *Vakit* gazetesi ve *Şûrâ* dergisiydi. Fatih Kerimî tarafından 1906 yılı başında çıkarılan *Vakit* gazetesi, altın madenlerinin sahibi olan Remievler tarafından destekleniyordu. Dil yönünden ortak Türk yazı dilini benimseyen bu gazete, Rusya'da çıkan gazeteler içinde en ılımlı ve gelişmiş idi. Rusya Müslümanlarının kültür, eğitim hayatını ve milli gelişimini anlamak bakımından çok zengin bir malzeme sunmaktadır.

Tarihçi ve din adamı Rızaeddin b. Fahreddin tarafından 1908 yılı başından itibaren 15 günde bir çıkarılan *Şûrâ* dergisi tam 10 yıl boyunca yayını sürdürdü. Ciddi, ilmi ve kaliteli olan bu dergi Türkçülük fikrine en büyük hizmeti yaptı. Dergiye Tatar-Başkurtlardan başka, Kazak-Kırgız ve Türkistanlı yazarlar da katkı sağladılar. Dergi, Rusçadan yapılan tercümelerle Müslümanları Rus kültürü ile tanıştırmayı amaçladı.

Gazetelerin bazıları aynı zamanda belli bir grubun ve ideolojiye mensup taraftarların toplandığı yerdirdi. Tatar sosyalistleri Mayıs 1906'dan itibaren *Taň Yulduzı* adında bir gazete çıkarmaya başladılar. Keskin bir dille yazılan makalelerinden dolayı gençlere cazip gelen bu gazete çok tutuldu. Radikal söylemlerinden dolayı 1907 yılı Kasımında yayını durduruldu. Aynı grubun bundan sonra çıkardığı *Tavış* (Söz) da çok geçmeden kapatıldı. Ayaz İshakî 1913'te sürgününden döndükten sonra, arkadaşlarıyla birlikte, Petersburg'da *İl* gazetesini çıkardı. Gazetenin tuttuğu yol artık eskisinden tamamen başkaydı; işçi halk için yanmıyor, zenginlere ve din adamlarına hücum etmiyordu. Gazete fikir bakımından Gaspıralı'nın çizgisine yaklaştı. Kafkasya Müslümanlarına yapılan haksızlıkları dile getirmesi yüzünden Mart 1915'te kapatıldı. Bu yılın sonunda İshakî ve arkadaşları *Süz* (Söz) adında yeni bir gazete çıkardılar. Gazetenin yayıncısı Kafkasya Müslümanlarından Ahmed Salihov (Tsalikatti) idi. Gazete, 1916'da Türkistanlıların zorla askere alınmaları sırasında yapılan haksızlıkları dile getirmesi üzerine kapatıldı. Ayaz İshakî ve arkadaşı Fuad Tuktar, Şubat Devriminden sonra tamamen milliyetçi kampa dâhil oldular. Yeniden çıkmaya başlayan *İl* gazetesi Bolşeviklere karşı var gücüyle savaş açması üzerine Nisan 1918'de kapatıldı.

1906 yılından beri çıkmaya başlayan haftalık *Din ve Maişet* (önceki adı *Dünya ve Maişet*) dergisi "Kadimci" denilen bu kesimin duygularına tercüman oluyordu. "Kadimci" denilen kimseler, kadınların (ilmihal bilgileri dışında) okumalarını doğru bulmuyor, Rusçanın yaygınlaştırılmasına ve tiyatroya şiddetle karşı çıkıyorlardı. Din konusundaki yeni yorumlara ve geleneğin eleştirmesine şiddetle itiraz ediyorlardı. Dergiyi çıkaran Veli Molla, meşhur Tatar zengini Gani Bay'ın oğluydu. Kaşgar ve Buhara medreselerinde okuyan bu zât, Orenburg'da bir medrese açtı ve yenilikçilere karşı mücadele etti. Kadimcilerin ismi çoğu kez **Piçen Pazarı** ile birlikte anılır. XIX. yüzyılda Kazan'da ticaretin kalbi olan bu muhit aynı zamanda Kadimciliğinin de merkezi idi. Pazar esnafı, Ceditçilerin yenilikçi fikirlerine hep şüpheyle bakmış ve onların hareketlerinde kasıt aramıştır.

Piçen Pazarı: Rus çarı Korkunç İvan Kazan'ı zaptettikten sonra şehrin merkezinden çıkarılan Tatarlar Bulak suyunun ötesinde yerleştiler. XVIII. yüzyılın sonunda bu mahallede bir pazar oluştu. Piçen Pazarı diye anılan bu yer Tatarların merkezi haline geldi; ticarethaneler ve diğer Tatar müesseseleri burada toplandı. XIX. asrın sonunda burada iki yüze yakın irili ufaklı dükkân, ticaret firması vardı. Ayrıca, Tatarların matbaaları, gazete ve dergi idareleri ve meşhur otelleri burada bulunmaktaydı. Piçen Pazarı 1930'lara kadar varlığını sürdürdü (Bigiev 1991: 345).

Resim 3.4

Kazan'da Piçen Pazarı. XX. Yüzyıl başı.

Tatar kadın gazeteleri, Rusya'da Müslüman kadın hareketinin sesini duyurmasında önemli bir misyon üstlendiler. 1906'da *Tercüman* gazetesinin ilavesi olarak çıkan *Âlem-i Nisvan* ile 1913 sonunda yayın hayatına katılan *Süüyüm Bike* dergileri kadınlara yapılan haksızlıkları, eğitim meselelerini ve gelişmiş ülkelerdeki kadın hareketlerini dile getirdiler.

K İ T A P

Rusya Müslümanlarında kadın hareketi ve kadın dergileri hakkında ayrıntılı bilgi için elinizdeki kitabın 2. ünitesine bakınız.

Kültür, dil ve edebiyat konuları üzerinde yoğunlaşan *An* dergisi 1912-18 yılları arasında Kazan'ın seçkin edebiyatçıları ve ilim adamları tarafından çıkarıldı. Meşhur edebiyat tenkitçisi Alimcan İbrahimov, dil âlimi ve düşünür Cemaleddin Velidî ve edebiyat tarihçisi Ali Rahim burada yazdılar.

Bu dönem Tatar gazetecisinin ayırıcı özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür: 1. Gazete ve dergiler, mahalli lehçecilik (dilde Tatarcılık) akımının yayılmasında önemli bir rol oynadı. Gaspıralı'nın ortak Türk dilinde yazmak hususundaki uyarılarına rağmen, yazarlardan birçoğu kendi yerel şivelerinde yazmayı sürdürdüler. 2. Tatar gazetelerinin önemli bir kısmı sadece Tatarlara değil, bütün Rusya Müslümanlarına (Türklerine) hitap ettiler. Ortak Türk dilinin ve Türklük bilincinin yerleşmesi yolunda çaba gösterdiler. Türk kavimlerinin yakınlaşmasına, örgütlenmesine ve dayanışmasına hizmet ettiler. 3. Tatar dergi ve gazeteleri, Rusya'daki Müslüman basını içinde en uzun ömürlü, kaliteli ve geniş dağılımlı olanlarını teşkil etti; bunlar dönemin eğitim ve kültür meseleleri hakkında zengin bir birikim oluşturdular. 4. Gazete ve dergiler sayesinde Rusya Müslümanları arasında bir fikir canlılık ortaya çıktı. 1905-07 ve 1917'deki özgürlük yıllarında serbest bir şekilde gelişen bir edebiyat meydana geldi.

SIRA SİZDE

3

***Tercüman* gazetesinin etkileri hakkında neler söylenebilir?**

DİNÎ KİMLİKTEN ETNİK KİMLİĞE

Müslüman, Türk ve Tatar Kimlikleri

Rusya Müslümanlarının siyasi ve milli faaliyetlerini tanımlarken bunu etnik anlamda bir "milli mücadele" olarak görmek doğru olmaz. Bu faaliyetlerin gerçek karakterini değerlendirirken o dönemdeki toplumunun sosyal yapısını ve ruh halini göz önünde bulundurmak gerekir. XIX. yüzyılın sonunda Rusya tebaası olan Müslümanlar birbirinden habersiz, uzak ve dağınık vaziyette yaşıyorlardı. Aralarında bir dayanışma veya aynı millete ait olma bilinci yoktu. Eğitimli kesim bile kendilerini önce Müslüman olarak, ikinci olarak kabilevî (Tatar, Mişer, Başkurt) veya yerel kimlikleriyle (Kazanlı, Orenburglu) tanımlıyorlardı. Ulaşımın artmasıyla beraber aralarındaki mesafe azaldı; ilişkiler ve tanışmalar arttı. "Rusya Türkleri" olma bilinci XX. yüzyıl başında Batıdan gelen millet (*nation*) anlayışının tesirleri altında gelişti. O da daha ziyade aydın ve okumuş kesim arasında gelişen bir durumdu. "Rusya Türkleri" tabiriyle kastedilen aslında Müslüman Türklerdi. Müslüman olmayan Türkler bu kapsamda düşünülüyordu. Volga boyunda yaşayan Hıristiyan Çuvaşlar, doğu Sibiryadaki Yakutlar veya Altaylardaki Türk soylu topluluklar bunun dışındaydı.

Rusya Müslümanlarının kültürel ve siyasi faaliyetlerinde dinî söylemin kuşatıcı bir rol oynadığı görülmektedir. Müslüman kongrelerinde tartışılan temel konular-

dan biri, dinî idarelerin ıslahıydı; Rusya Müslümanlarının düşündüğü özerklik bile uzun süre dinî çerçevede düşünülmedi. Kadın hakları konusu da daha ziyade dinî söylem sınırları içinde tartışıldı. Dünyevî yanı ağır basan İsmail Gaspıralı ve Yusuf Akçura bile medrese reformu ve siyasi özerklik konularını dinî bir çerçevede düşünüyorlardı.

Azerbaycanlılara ve Kazaklara kıyasla Kazan Tatarlarında İslam kimliği daha güçlüydü. Uzun yıllar Rus devletinin ve Ortodoks Hıristiyanların dinî baskılarına maruz kalan Kazanlılar kendi içlerine kapanmış, İslami kimliklerine daha fazla sarılmışlardı. II. Katerina'nın hoşgörülü siyaseti onları bir dereceye kadar dışa açmıştı. Fakat XIX. yüzyıl ortasından itibaren yeniden başlayan dinî baskılar onları yeniden tutucu bir konuma itti; aynı zamanda onları Rusya'daki diğer dindaşlarıyla işbirliği aramaya yöneltti. Bu yüzden, Kazan Tatarlarının milli bilinçlenmesi büyük oranda dinî renk taşıyordu, çünkü İslam onların "milli" kimliklerini korumalarında büyük bir role sahipti.

Rusya Müslümanlarının milli ve dinî kimlikleri iç içe geçmişti; kendilerini tanımlarken *Müslüman* tabirini kullanmaktaydılar. III. Kongrenin zabıtlarında konuşulanlara bakıldığında *Rusya Tatarları*, *Kazan Müslümanları* ve daha sıklıkla *Rusya Müslümanları* tabirlerinin kullanılmakta olduğu görülür. Kongreler "Bütün Rusya Müslümanları" adı altında yapılmıştır. Türk kavimlerinden bahsedilirken çoğu kez "Kırım, Kafkas, Kazak, Türkistan Müslümanları" deniliyordu. Tatar-Başkırtlar için ise *İdil Boyu Müslümanları* veya *İç Rusya Müslümanları* tabirleri kullanılıyordu. Aydınlar birlik fikrinden bahsettiklerinde Rusya'daki Müslüman kavimlerin birliğini kastediyorlardı. Yusuf Akçura: "Bizlere de milliyet esasına dayanan bir siyasi ittifak teşkil etmek lazımdır" derken "milliyet"ten etnik bir anlam kastetmiyordu. Zaten bundan hemen sonra söylediklerinden (*milliyet-i İslamiye*) bunu dinî anlamda kullandığı açıktır (Bigiev 1906a: 53).

Tatar adı değişik dönemlerde farklı anlamlarda kullanılmıştır. Müslüman tarihçileri için Tatar, Cengiz Han Moğolları anlamına gelmekteydi. XIX. yüzyılda ise Rus yazarları bunu Kafkasya, Sibirya, Kırım ve Kazan bölgelerinde yaşayan Türk halkları için kullanıyorlardı. Sovyet döneminde ise Tatar tabiri sadece Kırım ve Kazan'ın Türk kökenli halkları için kullanıldı. Tatar adı üzerindeki tartışmalar XIX. asrın son çeyreğinde başladı. Tatar tarihçisi Mercanî, Tatar adının kullanılmasında bir sakınca görmüyor, hatta teşvik ediyordu. Kendilerini sadece *Müslüman* olarak tanımlamakta ısrar edenlere, kendilerinin *Tatar* şeklinde bir de kavmi adlarının olduğunu hatırlatıyordu. Tatar adından sakınmanın önemli bir sebebi de bunun Rusya'da "vahşi ve zalim" nitelemeleriyle özdeşleşmiş olmasıydı. Birçok Rus yazarı, "Tatar boyunduruğu" altında yaşadıkları 240 yıllık dönemi, Rusya'nın en bahtsız ve karanlık zamanı olarak tasvir ediyorlardı. Bu sosyal baskının da etkisiyle olsa gerek, bir kısım Tatar aydınları kendilerini tanımlarken *Bulgar* adını tercih etmeye başlamışlardı. Ceditçi ulemadan olup tarihçiliğiyle de tanınan Rızaeddin b. Fahreddin kendi halkının Cengiz Han Moğollarıyla ilgisi olmadığını savunuyordu (Rızaeddin b. Fahreddin 1917: 516-7).

XX. yüzyılın başında bile Müslüman kimliği neredeyse tek bir kimlik kaynağı olarak görülüyordu. Zamanla Müslüman kimliğiyle karışık ve paralel bir şekilde Tatar ve Türk kimliği aydınlar arasında benimsendi. Ulema ve reformist İslamcı aydınlar dinî kimliklerini daha fazla tercih ediyorlardı. Bununla beraber, reformist ulema içinde Türk kimliğini de öne çıkarıyordu. Rızaeddin b. Fahreddin Tatar-Başkırtlardan söz ederken: "Biz, Şimal Türkleri" diyordu. Bir yerde ise Türklerden bahsederken "kavm-i necib" (soylu kavim) diye niteliyordu (Rızaeddin b. Fahreddin 1907: 4).

Rusya'daki Türk ve Müslüman topluluklar arasındaki birlik hareketi Ruslaştırma politikasının önündeki en önemli engeldi. Ruslaştırma siyasetinin farkında olan Gaspıralı, Çarlık Rusyası'ndaki Türk toplulukları arasında dayanışma ve birlik sağlamak için uğraştı. *Tercüman* gazetesindeki yazıları vasıtasıyla ortak bir yazı dilini yaygınlaştırmaya çalıştı.

1905'teki ilk kongrede Kafkasyalı Ali Merdan Topçubaşı: "Biz Türkünüz; soyumuz, dinimiz birdir" demişti. O zaman bu az kullanılan bir tanımdı. Ulema ve aydınlar kendi topluluklarından bahsederken "Müslüman" tabirini kullanıyorlardı. Fakat bu hızlı değişme yıllarında yerel kimlikler ve ortak Türk kimliği giderek daha fazla vurgulandı. III. Kongrede Türklük fikri belirgin bir şekilde ortaya çıktı. Kongrede alınan önemli kararlardan biri eğitimin ortak Türk dilinde olmasına karar verilmesiydi. Rızaeddin b. Fahreddin, anadillerinin *Türkîce* olduğunu söylüyordu. Bu sıralarda Türklük ve Türk birliği fikrinin yaygınlık kazandığı görülmektedir.

Türkçülük-Tatarcılık Tartışmaları

1905 yılından itibaren Kazan Tatarları ve Azerbaycanlı aydınlarda yerel milliyetçilik ve yerel dilde yazma eğilimleri de ortaya çıktı. Gaspıralı, her bir Türk topluluğunun farklı yollara gitme eğiliminin Türk birliği açısından son derece tehlikeli olduğuna dikkat çekti. Türk kavimlerinin zaman, uzaklık ve mekân gibi engeller yüzünden fırka fırka ayrılıp birbirini anlamaz hale geldiğini, "Türk" gibi yüce bir ismi unutup Tatar, Karapapak, Kazak gibi isimleri benimseyerek ufaldıklarını söyledi. Basın hürriyeti verildikten sonra ortaya çıkan gazetelerden bazılarının (mesela *Nur* gazetesi) "Tatarca" ile yazmalarını doğru bulmuyordu. Bunun varacağı yer Tatarcılıktı. Tahmini yanlış değildi: *Nur* gazetesinde "Biz Tatarız, Arap veya Türk değiliz. Dilimiz de kendimize özgüdür" sesleri yükselmeye başladı. Gaspıralı ısrarla Tatar ve diğer Türkî kavimlerin Türk milletinden olduklarını savundu. Yazdıkları dilin Tatarca olduğunu iddia edenlere karşı: "Bu sözler Tatarca ise bunların Türkçe karşılıkları nedir; söyleyiniz?!" diyordu. Dilde ve milliyet konusunda ayrı yol tuturma eğilimlerini "tefrika-yı lisan" (dil ayrılığı, dilde bölücülük) olarak niteliyor, Tatarcılık eğilimini ideal yokluğuna, bazı yazarların Rus gazetelerinde okuduklarını tekrarlamalarına ve oralarda söylenen fikirleri taklit etmelerine bağlıyordu. Yerel dilde yazanların bilmeden İlminski'nin yoluna saptıklarını düşünüyor, her fırsatta onları uyardı. Yerel dillerin işlenmesi ve birbirinden olabildiğince uzaklaşması Rus devletinin çıkarlarıyla örtüşüyordu. 1907'de Rus basınında çıkan bir yazıda "Türk lehçeleri birbirinden o kadar ayırıcıdır ki, bir kabile diğerini anlamıyor. Bu yüzden Rus Parlamentosundaki Müslüman vekiller kendi aralarında Rusça konuşuyorlar" denilmektedir.

Gaspıralı, Türk şivelerinin zannedildiği gibi birbirine çok uzak olmadığı fikrindeydi. Ona göre, Türk şivelerini farklı diller, Türk kavimlerini farklı milletler olarak göstermek bölücülük (tefrikacılık) yapmaktı. Rusya'da yaşayan 20 milyon civarındaki Türk kavimlerini yirmiye bölen isimleri bırakıp "Kazan Türkleri", "Kafkas Türkleri" gibi isimlerle anmak gerektiğini, bunları ayırmanın siyasi bir hata olduğunu ısrarla yazdı. 1911 yılı sonunda yazdığı bir yazıda, Tatar ve Azerbaycan gazetelerindeki yerel dilde yazma eğilimini eleştirdi, bunun bedelinin ağır olacağını yazdı. Ona göre, Namık Kemal'in üslubu ağır olduğundan Boğazlar dairesiyle (İstanbul çevresiyle) sınırlı kalırken, Mehmed Emin Bey'in şiirleri ise Gobi çöllerine kadar gidebiliyor ve anlaşılıyordu. Aynı şekilde, dilde Tatarcılık yolunu tutan (Ayaz İshakî grubunun çıkardığı) *Taîñ Yıldızı* gazetesi Volga bölgesiyle sınırlı kalırken, *Şûrâ* dergisinin kullandığı ortak Türk dili bütün Türk dünyasına hitap edebilecek sadelikteydi. Gaspıralı, ayrı dil ve ayrı edebiyat davasına kalkışmanın sakıncalarını bir bir saydı, yazarları her fırsatta uyardı. "Bu gerçeği anlamazsak başkaları bunu bize acı bir şekilde anlatır" diyordu.

Azerbaycan'da çıkan *İkbal* gazetesi Gaspıralı'nın dilde birlik fikrini "tatlı bir hayal" olarak niteliyor, "Slav" veya "Cermen" adı gibi "Türk" sözünün de genel bir ad olduğunu, Rus, Polonyalı, Bulgar, Sırp ve Karadağlıların Slav ırkından olmakla birlikte ayrı milletler olduklarını, onların ayrı dilleri ve edebiyatları olduğunu; dolayısıyla Türk kavimlerinin de ayrı diller ve edebiyatlar geliştirmesinin doğal olduğunu savunuyordu. Gaspıralı, bu iddiaya karşı çıkarak Türk kavimleri arasındaki farkların Rus-Polonyalı veya Rus-Bulgar farkı kadar büyük olmadığını söylüyordu. Ona göre, Türk boylarının sözlerinin yüzde 90'ı ortaktı; Rus ve Polonya dilleri arasındaki ortaklık bununla kıyaslanamayacak kadar azdı. Bunlar arasındaki ayrılık Aze-

ri ve Tatar lehçeleri arasındaki fark için örnek olamazdı; olsa olsa Sibiryadaki Yakutlarla diğer Türk boyları arasındaki farka benzetilebilirdi.

1910'lu yılların başında Türkçülük-Tatarcılık tartışmaları şiddetlendi. Zaten bir süredir İdil boyundan iki farklı yazı dili gelişmekteydi. Ceditçi ulemadan Rızaeddin b. Fahreddin, Musa Cârullah ve Abdürreşid İbrahim gibi yazarlar ortak Türk dilinde yazmaya gayret ediyorlardı. *Kazan Mubbiri*, *Ülfet*, *Şûrâ*, *Vakit* gibi gazete ve dergiler Osmanlı Türklerinininkine yakın bir dil kullanıyordu. Diğer bir kısım Tatar kitap ve dergileri Kayyum Nâsırî'nin başlattığı Tatar yerel şivesinde yazmaktaydılar. Ayaz İshakî, Abdullah Tukay ve Âlimcan İbrahimov da eserlerinde bu dili kullanıyorlardı.

Dil üzerinden devam eden bu ayrılık, giderek Türkçülük-Tatarcılık tartışmalarına dönüştü. Bir kısım yazarlar Türklük vurgusunu ve dilde birlik fikrini ön plana çıkararak Tatarcılığın milli birliği parçalayan yanlış bir yol olduğunu, yerel dilde ısrar etmenin İliminskilerin amaçlarına hizmet ettiğini söylüyorlardı. Diğer kesim ise: "Siz İstanbul'dan sırf Türkçe okuyup dönüyorsunuz, sonra bizi Türk yapmaya çalışıyorsunuz" diyorlardı (Velidî 1914: 30). Âlimcan İbrahimov ve Hadi Maksudi gibi Tatar yazarları, Türk soyuna mensup olduklarını kabul etmekle beraber, bunun bir kolu olan Tatar milletine mensup olduklarını söylüyor, bu durumu Slav soyuna mensup olan Rusların durumuna benzetiyorlardı.

Tatar edebi tenkitçisi ve tarihçisi olan Cemaleddin Velidî, 1914'te yazdığı eserinde Tatarlık-Türklük çatışmasının artık yatıştığını, daha önce Türklük ve Tatarlık birbirine zıt gibi görülürken, artık Tatarlığın Türklüğün bir kolu olarak anlaşılmaya başlandığını, bu konuda bir uzlaşmaya varıldığını yazıyordu. Velidî: "Eskiden Türk ile Tatar arasına virgül koyuyorlardı. Şimdi onların arasına bir tire koyup yazıyorlar" sözleriyle bu uzlaşmayı dile getiriyordu. Gerçekten de bu yıllarda birçok yazar kendi halklarını tanımlarken "Türk-Tatar" tabirini kullanmaktaydı. Fakat şurası da bir gerçektir ki, Türk dünyasındaki ayrışma giderek kalıcı duruma geliyordu.

Resim 3.5

Dilde birlik fikrini eleştiren bir karikatür. Kazan'da çıkan *Yaşın* (1908-1909) adlı mizab dergisinde yayımlanmıştır. Ali Asgar Kemal'in yönetiminde çıkan bu dergide Abdullah Tukay ve Fatih Emirhan da yazıyordu. Milli akımın sol kanadına mensup olan bu gençler, dilde yerel Tatar lehçesinin kullanılması taraftarıydılar. Karikatürde dilde birlik taraftarı olan gazeteler (*Tercüman*, *Vakit*, *Yıldız* ve *Terakki*) çiviye inen tokmaklar olarak gösterilmiştir. Dilde birliği onaylayanların dillerinin herbiri üzerine "evet", "da", "iyiye" ve "ava" kelimeleri yazılmıştır.

C. Velidî, dil ve hayatta birbirinden oldukça uzaklaşan Türk topluluklarının birleşip bir millet oluşturmalarının mümkün olmadığını söylüyordu. Türk şiveleri arasındaki önemli farklar bulunduğunu, bu kadar dağınık parçalardan bir millet oluşturma gerçeği olmadığını, İsmail Gaspıralı'nın projesinin hayalcilik olduğunu yazıyordu. Fakat bu ayrışma olurken aynı zamanda bir birleşme hareketinin devam ettiğini düşünüyordu. İdil boyunda birbirine dil bakımından çok yakın olan Tatar, Başkurt ve Mişerlerin birleşerek Tatar milletini oluşturacağını düşünüyordu. Bunların "biz Tatar değiliz" demesinin hiçbir kıymeti olmadığını söylüyordu (Velidî 1914: 30-4). Onun gibi düşünen başka Tatar aydınları da Tatar yazı dilini kullanan bu kavimlerin birleşerek ortak bir millet oluşturacağı görüşündeydiler. Fakat İsmail Gaspıralı'nın işaret ettiği bedel burada da ağır oldu; bölünme, başka bölünmeleri getirdi. Bundan birkaç yıl sonra Başkurtlar, Tatarlardan ayrılarak kendi yollarını çizdiler; kendi yazı dillerini oluşturma yoluna girdiler.

SIRA SİZDE

Yerel dil taraftarı ile dilde birlik yanlılarının temel tezleri ne idi?

Rusya Parlamentosunda Müslüman Vekiller

Rusya'da Meşrutiyet döneminin ilk seçimi 1906 Nisanında yapıldı. Seçilen mebuslardan 25'i Müslüman olup bunlardan 12'si Kazanlıydı; maddi ve kültür düzeylerinin yüksek olması sebebiyle, diğer Müslüman bölgelerine kıyasla Kazanlılar daha fazla vekil seçtirmişlerdi. Rusya Meclisinde liberaller, işçiler zümresi ve diğer küçük gruplar bir araya geldiğinde çoğunluğu oluşturuyorlardı; muhafazakâr Rus partiler azınlıkta kalmıştı. Bu durum Çar hükûmetini memnun etmedi. Temmuz ayında Meclis dağıtıldı.

II. Meclis seçimlerinde Müslümanlar 35 vekillik kazandı. Bunlardan 15'i Kazanlı idi. Bu vekillerin çoğunluğu "Müslüman Fraksiyası" adı altında toplandı. Fakat 6 mebus İşçi Grubu'na katıldı. Bunlar milli ve kültürel meselelerde "İttifak"ın programını kabul etmekle beraber, toprak meselesinde toprağın çiftlik sahiplerinden alınıp köylüye dağıtılmasını savunuyorlardı. II. Mecliste Müslüman mebuslar fazla bir etkinlik gösteremediler. Başkurt topraklarının yağma edilmesi ve Kazak topraklarına Rus göçmenler yerleştirilmesi konularını gündeme getirdiler; Rus göçlerinin durdurulmasını istediler.

II. Meclis öncesine göre daha fazla sol ağırlıklıydı. Lenin'in talimatıyla ilk meclisi boykot eden sosyalist vekiller, ikinci seçime katıldılar ve önemli sayıda vekillik kazandılar. Müslümanlar da önemli bir başarı elde ettiler. Sosyalistler, liberaller ve Müslüman grubu bir araya geldiğinde önemli bir güç oluşturmakta ve hükûmetin durumunu zorlaştırmaktaydı. Onların aktif bir şekilde siyasi ve kültürel faaliyetler yürütmeleri Rusların sağcı-muhafazakâr kesimini endişeye düşürdü. Bu durumu engellemek için, hükûmet bazı tedbirler aldı. 3 Haziran 1907'de Meclis dağıtıldı; yeni seçim kanunu ilan edildi. Bu olay en çok Müslümanları etkiledi, çünkü Müslüman halka mebus çıkarmada kısıtlamalar getirildi. Türkistan ve Kazakistan Müslümanları seçimlerin dışında bırakıldılar. Müslümanlar III. Meclise 10 mebus gönderebildiler. Bunların 7'si Kazanlıydı. Rusya'da artık Meşrutî rejim uygulamada bitmiş gibiydi; yeniden baskı rejimine dönüldü. Basına sıkı kısıtlamalar getirildi; kültür ve eğitim faaliyetleri sıkı denetim altına alındı.

Bu dönemde hükûmet Kazakistan'a Rus göçmen yerleştirme siyasetine hız verdi. Müslüman mebuslar buna karşı ciddi bir direniş gösteremediler. Hükûmet, eğitim alanında yaptığı değişikliklerle Ruslaştırma siyasetine yöneldi. Rus olmayan toplulukların okullarında Rusça derslerin okutulmasını zorunlu kılan tasarı ortaya

Birinci Duma (Meclis) zamanından beri, Rus şövenistleri, Rus olmayan milletlerin Duma'ya girmemesi gerektiğini savunuyorlardı. Onlara göre, Rusya devletinin birliği, ilerlemesi ve mutluluğu için böyle bir siyaset takip edilmeliydi.

konuldu (31 Mart Kararları). Fakat bu tasarı büyük bir tepki görünce hükümet geri adım atmak zorunda kaldı.

Zaten sayıca az olan Müslüman vekillerin pek varlık gösteremediği III. Meclis, 1912'de süresini tamamladı. IV. Meclis seçimlerinde getirilen yeni sınırlamalar sonucunda sağcı vekiller yine çoğunluğu elde ettiler. Müslümanlar sadece 6 vekil çıkarabildi. Sık ve uzun süren tatiller sebebiyle IV. Meclis çok fazla çalışma imkânı bulamadı.

15 Haziran 1914'te Rusya Müslümanları ihtiyaç ve taleplerini daha geniş bir şekilde duyurmak için Petersburg'da bir kongre düzenlemeye karar verdiler. Hükümet kongreye izin vermekle birlikte faaliyet alanını sınırladı. Gazete muhabirlerinin toplantıyı izlemelerine izin verilmedi; bu yüzden IV. Kongre adeta kapalı kapılar ardında yapılan bir toplantı oldu. Müslüman aydınlar ve halk, kongrede neler tartışıldığını epey sonra öğrenebildiler. Kongreye katılanların sayısı tam olarak bilinmemektedir. Fakat eskileri kadar kalabalık olmadığı açıktı.

Toplantıda en çok dinî sorunların ele alındığı anlaşılmaktadır. Ulema ve aydınların katıldığı bu toplantıda Orenburg Müftülüğünün ıslah edilmesi ve yetkilerinin genişletilmesi konusunda kararlar alınıp hükümete bildirildi. Fakat hükümet, bu istekleri göz önüne almadı. Yeni müftü, İçişleri Bakanlığı tarafından atandı; Müslümanların istedikleri seçim ilkeleri göz ardı edildi. Müftülük makamına Rusya Müslümanları içinde öne çıkan, ilmi, erdemi ve karakteriyle halkın saygısını kazanmış ulemadan biri tayin edilmedi. Bunun yerine, halk arasında hiçbir saygınlığı olmayan Safa Bayezidov atandı. Rus Dışişlerinde görevli birinin oğlu olan bu zat, Kazan medreselerinde bir süre okuduktan sonra Doğu Dilleri Okulundan mezun oldu. Rus Dışişleri Bakanlığına memur olarak girdi ve kısa sürede yükseldi. Rusya Müslümanları İttifakı aleyhine hükümet tarafından desteklenen "Sırat-ı Müstakim" adında bir parti kurduysa da, Tatar basınının şiddetli tepkileri yüzünden partisi etkili olamadı (Akçura 1915: 2764-9)

1917 ŞUBAT DEVRİMİ VE RUSYA MÜSLÜMANLARI

Enflasyon, yiyecek kıtlığı ve askerler arasındaki moral bozukluğu 1917 Şubat Devriminin patlak vermesine yol açtı. Çar Nikola tahttan indirildi. Şubat İhtilali sekiz ay sürdü. Bu kısa dönemin ayırıcı özelliği, umut, hürriyet ve demokrasi arayışlarının ağır basmasıdır. Hürriyet ortamı Rusya Müslümanlarını da ümitlendirdi. Yeni rejim, Rusya'daki halkların ve bölgelerin yerel ihtiyaçlarını karşılayacak özerk yönetimler sözü veren bir söylem benimsedi. Çarlık döneminde ikinci sınıf vatandaş muamelesi gören Rusya'nın Müslüman halklarının uğradıkları haksızlıkları ortadan kaldırmak için büyük bir fırsat doğdu.

Moskova Kongresi

Yeni hükümetin vaatleriyle ümitlenen Müslümanlar, bu imkanları en iyi şekilde değerlendirmek amacıyla taleplerini belirleyerek geçici hükümete sunmak için faaliyete geçtiler. 1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da Bütün Rusya Müslümanlarının Kurultayı adı altında çok geniş katılımlı bir kongre düzenlediler. Bu, Rusya Müslümanlarının V. genel kongresiydi. Kongreye her kesimden katılım oldu. Rusya'nın her tarafından delegeler geldi. İlk defa olarak çok sayıda kadın da katıldı; bunların tamamına yakını Kazan ve Kırım kadınları olup birkaçı da Kazaklardandı. Türkistan'dan hiçbir kadın yoktu.

1917'de Rusya Müslümanlarının sayısı hakkında 20 ile 30 milyon arasında değişen bir nüfustan bahsediliyordu. 1897 nüfus sayımına göre Müslümanlar % 10.83 oranında olup Slavlardan sonra ikinci geliyordu. Müslümanların en çok bulunduğu yer Türkistan olup buradaki halkın % 96'sını oluşturuyorlardı. İkinci olarak Orta Asya bozkırları gelmekteydi; Avrupa Rusya'sında (Ufa, Astrahan, Kazan, Orenburg, Tavriçeski [Kırım], Samara ve diğer vilayetlerde) Müslüman nüfusu 3.5 milyon kadardı. Orta Asya'da (Akmola, Hazar Ötesi, Semerkant, Semipalatinsk, Yedisu, Sırderya, Turgay, Ural ve Fergana vilayetlerinde) 7 milyona yakın Müslüman yaşıyordu. Bu sayıya yarı bağımsız olan Hive ve Buhara Hanlıkları dahil değildir. Sibirya'da ise Müslümanların sayısı 126 bin kadardı.

DİKKAT

Bu dönemde “Türkistan” denildiğinde genel olarak Rusya’nın yönetim birimi olan Türkistan Genel Valiliği sınırları içindeki bölge kastediliyordu. Kazak bozkırları ile Hive ve Buhara hanlıkları bunun dışındaydı. Rusya Müslümanları da yazılarında Kazaklar ve Türkistanlılar şeklinde ayırım yapıyorlardı.

Kongrenin ilk gününde Çarlık döneminde yapılan kötülükler birer birer ortaya döküldü. Kongrede dile getirilen yakınmaları şu şekilde sıralamak mümkündür: 1. Milli çıkarları gözetemeyen dernekler, eğitim ve fakirlere yardım amaçlı kurulmuş olsalar bile Çarlık rejimi bunlara güvensizlik ve şüphe gözüyle bakıyordu. Şayet bu derneklerin milli amaç güttüğünden şüphe edilirse derhal aleyhinde soruşturma yürütülüyordu. 2. Müslüman eğitim kurumları çok zor ve kısıtlı şartlar altında faaliyet gösteriyorlardı. Usûl-i cedit okullarına şüphe ile bakılıyor, öğretmenler baskı altında bulunuyordu. 3. Kırım ve Orta Asya’daki vakıf malları yağma edilerek Rus soylularına, onların çocuklarına ve akrabalarına dağıtılmıştı. 4. Müslümanlar dinî bakımdan baskılara uğruyorlardı. Bazen bu durum aşığılama derecesine kadar varıyordu. Mollalar (Müslüman din adamları), göreve başlamak için polis müdürünün karşısında diz çöküyor ve yemin ediyordu. Ortodoks misyonerler her türlü yolla Müslüman halkı dininden döndürmeye çalışıyor, basın yoluyla İslam dinini eleştiren yazılar yayınlıyorlardı. Müslümanların bunlara cevap verme hakkı yoktu. 5. Rusya Tatarlarının Türkistan’da mülk edinmesi yasaktı. Tatar muallimlerinin Türkistan okullarında görev yapması engelleniyordu; hükûmet onların Türkistanlıları aydınlatmasına imkân vermiyordu. 6. Kazakların ve Başkurtların en güzel toprakları yağmalanmış, ellerinden alınmış, bu topraklara Rus göçmenler yerleştirilmişti. Bu haksızlıklar karşısında Kazak ve Başkurtların şikâyetleri kulak arkası ediliyordu. Çaresiz kılıp isyan eden Kazakları bastırmak bahanesiyle gönderilen Rus Kazakları (Kossaklar) halkı kırıp geçiriyorlardı. Yedisu’daki Türk Kazaklarının önemli bir kısmı Çin tarafına kaçmak zorunda kalmışlardı. 6. Hükûmet tarafından atanan Orenburg ve Kırım müftüleri Müslümanların duygu ve düşüncelerini Rus makamlarına rapor etmek zorundaydılar.

Kongrede tartışılan en önemli konu, Rusya’nın yönetim sisteminin nasıl olacağı hakkındaydı. Müslümanlar açısından en elverişli sistemin hangisi olacağı sorusu günler süren tartışmalara sebep oldu. Yerel menfaatler açısından bakıldığında, Kazan Tatarlarının çıkarları Türkistan, Kazak ve Azerbaycan Türklerinininkine ters düşüyordu. Kazan Tatarları ve Kuzey Kafkasyalılar kültürel özerklikten yana idiler. Üniter ve demokratik bir Rusya içinde Müslümanların Kazan Tatarlarının rehberliğinde din ve dillerini koruyarak yaşamaları gerektiğini ileri sürdüler. Buldukları konum açısından Kazan Tatarları için kültürel özerklik daha elverişli görünüyordu. Fakat Rusya’nın sınır bölgelerinde bulunan ve halkının büyük çoğunluğu Müslüman olan Türkistanlılar, Azerbaycanlılar, Kazak ve Başkurtlar için topraklı özerklik (federasyon) daha uygundu.

Bu tartışmalar delegeleri ünitaristler ve federalistler (federasyon taraftarları) olmak üzere ikiye böldü. Birinci grup, Rusya’nın bölünmezliği ilkesini savunuyordu. Onlar yeni Rusya konusunda iyimserdiler. Bu grubun başını çeken Kafkasyalı **Ahmed Salihov** (Tsalikatti), Müslümanların güçlerini birleştirmek suretiyle üniter, merkeziyetçi ve demokratik bir Rusya içinde önemli bir güç olacağı düşüncesindeydi. Federasyon sisteminin Müslümanları küçük parçalara böleceğini, iktisadi ve medeni gelişmesini engelleyeceğini iddia ediyordu. Bunun sonucunda Müslüman

birliğinin dağılacağı, bunun yerine Kazanlılık, Türkmenlik, Kazaklık, Kıyınlılık, Başkurtluk, Tacıklık ve Azerbaycanlılık duygularının oluşacağını öne sürüyordu. Bu bölünme onları birbirine düşman hale getirebilirdi. Ahmed Salihov, milliyetin ırka veya dile değil, inanç ve duygu temeline dayanması gerektiğini savunuyordu. Ona göre, Müslüman halkları diğerlerinden ayıran en önemli özellik inançtı. Dolayısıyla, Rusya Müslümanları aralarındaki etnik ve lisanî farklılıklara bakılmaksızın bir *millet* oluşturmaktaydılar (Protokollar 1917: 102).

Azerbaycanlı M. Emin Resulzade bu görüşe karşı çıktı. Resulzade, İslamın Müslüman kavimler arasında bir bağ oluşturduğunu, fakat bu bağın millet teşkil etmediğini, bir Hıristiyan milleti olmadığı gibi, bir Müslüman millettinden de söz edilemeyeceğini savundu. Resulzade, federasyon (adem-i merkeziyet) taraftarıydı ve Rusya konusunda o kadar iyimser değildi; eski despot yönetim gitmiş olsa da, yeni Rusya'ya pek güvenmiyor, Müslüman toplulukların

önerilerine gelen bu özerklik fırsatını mutlaka kullanması gerektiğini düşünüyordu. Resulzade, Rusya'da bulunan 30 milyon Müslümanın 29 milyonunun Türk milletine mensup olduğuna dikkat çekiyor, fakat bunların ayrı ayrı şiveler ve çeşitli özellikler taşıdığını da vurguluyordu: Kazan Tatarlarının kendilerine ait bir edebiyatı ve basını vardı. Türkistan Çağataycası ayrı bir zenginliğe sahipti. Kazak ve Kırgızların da ayrı bir basını ve yazı dili oluşmaktaydı. Azerbaycan Türkleri kendilerine has bir edebiyata sahiptiler (Protokollar 1917: 118).

Federasyondan yana olan Zeki Velidî, *millet* kavramı hakkında kafa karışıklığı olduğunu belirttikten sonra "Müslüman milleti" diye bir şey olamayacağını söyledi. Rusya Müslümanlarının kimler oldukları konusunda şunları ortaya koydu. 23 milyondan oluşan Müslümanlar etnik bakımdan Türk olanlar ve olmayanlar şeklinde ayrılmaktaydılar. Rusya'da yaşayan Türk toplulukları arasında tarih, dil, edebiyat, örf ve adetler bakımından, Ruslar, Ukraynalılar ve Beyaz Ruslara benzeyen farklar mevcuttu. Türkler, doğu, orta ve güney olmak üzere üç kısma ayrılmaktaydı. Moğolistan, Doğu Sibirya ve Çin'de yaşayan Doğu Türklerinin çok azı Müslümandı. Orta Türkler, Cuci ve Çağatay uluslarının uzantıları olan Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar, Tümen ve Kırım Tatarları, Başkurtlar, Kuzey Kafkasya'daki Nogaylar, Karaçaylar ve Balkarlardı. Bunların hepsi Müslüman idiler; ama biraz Şamanlıkla karışık bir İslam anlayışına sahiptiler. Kuzey kısımları Fin, Orta Asya'daki kısımları İran etkisinde kalmışsa da, özellikle Kazak, Kırgız ve Nogaylar Türklük özelliklerini daha fazla korumuşlardır. Bunların eskiden beri yazılı edebiyatı ve tarihi eserleri mevcuttu. Güney Türkleri ise Azerbaycan Tatarları ve Türkmenlerdi. Bunların din, dil, tarih, örf ve adet bakımından Osmanlı Türkleriyle ortaklıkları vardı. Türk olmayan Müs-

Resim 3.6

Oturanlar (soldan sağa): Mustafa Çokayoğlu, Ahmed Salibov, Şerif Manatov; ayakta: Osman Tobumbetov, Ömer Töregulov, Sultan Aldiev. Tiflis, 1920. Kaynak: Abat Andican, *Cedidizmeden Bağımsızlığa Hariçte Türkistan* (İstanbul, 2003).

lûman unsurlar oldukça azdı. Bunların çoğu Kafkas kavimleri ve Orta Asya'daki Taciklerdi (Protokollar 1917: 154-5). Togan, Rusya Müslümanlarının yönetim, eğitim ve federasyon meseleleri söz konusu olduğunda etnik özelliklere dikkat edilmesi gerektiğini, aksi halde yapılan şeylerin gerçekçi olmayacağını ifade etti.

Kazanlıların çoğu kültürel özerkliği savunurken, sayıları az da olsa federasyon sistemini savunanlar da vardı. Bunlardan Fuad Tuktar, “bugünkü fırsattan yararlanarak federasyon istemezsek tarih bize ne der?” diyordu. Ona göre, Kazanlılar sadece kendi durumlarını düşünerek hareket etmemeli, uzak ve kenar bölgelerde yaşayan ve federasyon fırsatına sahip olan Türkistanlı, Kazak ve Kafkasyalı kardeşlerine engel olmamalıydılar. Fatih Kerimî de aynı fikirdeydi. O bu meseleye Türkistan'da 10 milyon, Kazakistan'da 8 milyon, Kafkasya'da 5-6 milyon, İç Rusya'da 7 milyon Türk-Tatarın hür ve bağımsız yaşayacağı gözüyle bakıyordu. Bağımsızlık olmadan milli musiki, tiyatro, edebiyat gelişmezdi. Aksi halde bayram kutlamak veya mezar yeri istemek için bile başkalarının iznine muhtaç olacaklardı. Müslümanlık, Müslümanları birleştirecek güce sahip değildi. Birlik için dil ve soy birliği gerekliydi. Kerimî, Arapların Türklere ayrılıp gitmeleri örneğine işaret ederek din kardeşliğinin birlik için yeterli olmadığını dile getirdi.

Dört gün süren uzun tartışmalardan sonra kongrede her iki önerge oya sunuldu. Rezulzade'nin önergesini (federasyonu) savunanlar 271'e karşı 446 oyla galip geldiler. Karar şu şekilde son hâlini aldı: “Müslüman milletlerin çıkarlarını sağlayacak en uygun yönetim sistemi, milli birlik ve toprak esaslarına dayanan özerklik-tir; belli ülkeleri olmayan [buldukları yerde azınlık durumunda olan] milletler için en uygun sistem milli-kültürel özerklik sağlayan halk cumhuriyetidir.” (Protokollar 1917: 250).

1917'de gerçekleştirilen Bütün Rusya Müslümanları Kongresinde özerklik tartışmaları nasıl bir sonuç doğurdu?

Kongrede Müslüman din işlerinin yeniden düzenlenmesi meselesi de görüşüldü. Müslümanların dinî işlerinde tam özerklik verilmesi istendi. Müslüman din adamlarının Ortodoks din adamlarıyla eşit muamele görmesi, Müftülüğün görev alanının genişletilmesi, vakıf mallarının Müftülük yönetimine devredilmesi kararlaştırıldı. Müftülüğün yapısı yeniden belirlendi. Müftü, Çarlık zamanındaki gibi hükümetin atamasıyla değil, seçimle işbaşına gelecekti. Bu karar hemen uygulamaya konuldu. Yapılan oylamada Çarlık yanlısı müftü Safa Bayezidov'un yerine Ceditçi ulemadan Âlimcan Barudî müftü olarak işbaşına geldi. Müftünün altında yer alan 6 kadılıktan birine Tatarlardan Muhlise Bubî getirildi. Böylece İslam dünyasında ilk defa bir hanım kadı seçilmiş oldu. Kazaklardan da ilk kez bir kadı seçildi.

1917 Ekiminde Lenin'in liderlik ettiği Bolşevikler hükümeti ele geçirdi. Ekim Devrimi ile birlikte özgürlükçü ve barışçı ortam, yerini önce karmaşıklığa, sonra kısıtlamalara bıraktı. 1918'de Sovyetler Tatar milli ve özgür basınına set çekti. Bundan sonraki gazete ve dergiler hükümet yanlısı olup rejimin propaganda araçlarına dönüştüler.

Sonuç

1905 İnkılâbını takip eden iki yılı aşkın dönemde Rusya Türkleri arasında ki kabilevî farklar azalarak milli birlik fikri oluşmaya başladı. “Rusya Müslümanları” adı altında yürütülmüş olmakla birlikte, bu çabalar Türk topluluklarının milli hareketi şekline dönüştü. Rusyalı Türk aydınlar, mezhep bakımından kendilerini Sünni ve

Şii olarak ikiye ayıran farklılığın ortadan kalkması için ciddi bir çaba gösterdiler. Buna karşılık, Çarlık yönetimi, Türk ve Müslüman halklarının birleşmesini önlemek için etnik farklılıkları öne çıkarma siyaseti izledi.

Rusya Müslümanlarının kongre ardına kongre yapmaları, ortak Türk dilini kabul ile birlik oluşturmaya doğru gitmeleri, gazete ve dergi yayıncılığında büyük bir atılım yapmaları, tutucu Rusları endişeye sevk etti. Yeni seçim kanunu ile Müslümanların seçilmesine kısıtlamalar getirildi. Türkistan ve Kazakistan tümüyle seçimlerin dışında bırakıldı; basın ve yayın üzerindeki sansür artırıldı. III. Duma döneminde (1907-1912), Rusya Müslümanlarının mektep ve medreseleri takibata uğradı; sakıncalı görülen muallimler sürgüne gönderildi. Bütün bu kısıtlamalara rağmen, Rusya Müslümanları arasında birlik ve dayanışma duygusu devam etti. Rusya Meclisi'ne seçilme hakkını kaybeden Türkistan ve Kazakistan Türklerinin haklarını İdil Boyu Türkleri savundular. Kongrelerde bir araya geldiler, aynı sorunlar etrafında çözüm aradılar; birbirlerini aynı milletten görüp birlikte hareket ettiler. Bununla beraber, Rusya Müslümanlarını birleştirme çabalarının bölgeci eğilimler tarafından zayıflatılmış olduğu da bir gerçektir.

Rusya Müslümanları 1904-1917 yılları arasında 5 büyük kongre düzenlemeyi başardılar. Bu toplantılarda medreselerin ıslahı, dinî idarelerin yeniden yapılandırılması, Müslüman kadınların toplumsal hayata katılması gibi kültürel ve toplumsal sorunlar tartışıldı ve kararlar alındı. "İttifak" adında güçlü bir parti kuruldu ve böylelikle Rusya'da yaşayan Türk halklarının birliği ilkesi kabul edildi. Ayrıca, Rusya Meclisine olabildiğince çok sayıda milletvekili gönderip Müslümanların artık Rusya'nın siyasi hayatına aktif bir şekilde katılmaları sağlanmaya çalışıldı. Bütün bu faaliyetler sürecinde Tatarlar, imparatorluğun diğer Türk kökenli topluluklarına fikrî ve siyasi liderlik bakımından öncülük ettiler. Bu 13 yıl içinde gerçekleştirilen faaliyetler o derece yoğun ve hızlı oldu ki, sürecin sonunda Rusya Müslümanları Rus çarına sadık bir tebaa olmak durumundan özerklik iddia eden bir toplum konumuna geldiler.

Özet

Rusya Müslümanlarının ilk siyasi faaliyetlerini değerlendirmek

Rusya Tatarları Çarlık yönetiminde haklarını arama mücadelesi verdiler; bu sayede birçok asimilasyon girişimini etkisiz kıldılar. İnkılâp hareketlerinin başladığı 1904 yılının sonundan itibaren Tatar ve Azerbaycanlı aydınların girişimleri, siyasi faaliyetler için zemin oluşturdu. Bu aydınlar, Müslümanların taleplerini Rus hükümetine sundular. 10-15 Nisan 1905'te toplanan Ufa Ulema Kongresine, ulemanın yanı sıra bazı hukukçular, fabrika sahipleri ve zenginler katıldı. Orenburg Müftülüğü için daha geniş yetkiler verilmesi, Kazakistan ve güney Türkistan'da Tatar mollalara ve muallimlere konulan yasakların kaldırılması, Müslümanların gazete çıkarmalarına müsaade edilmesi gibi taleplerini hükümete iletiler.

1905-1906 yıllarında Rusya Müslümanlarının toplumsal ve siyasi hareketlerini açıklamak

1905 Ağustosunda, Rusya Müslümanlarının ilk genel kongresinde birlikte hareket edilmesi, eğitim yolunda çalışılması ve Rusların ilerici zümresiyle işbirliği yapılması kararlaştırıldı. II. Kongre (12-23 Ocak 1906) resmi izin alınmadığından ötede beride yapıldı. Seçimlerde Meşrutiyetçi Demokrat (Kadet) Partisi ile ittifak yapılması kararlaştırıldı. Resmi izinle yapılan III. Kongreye (16-21 Ağustos 1906) 700-800 Müslüman delege katıldı; bunlar arasında Kazaklar ve Türkistan delegeleri de bulunmaktaydı. Kongrede "İttifak"ın siyasi bir parti haline gelmesi, dinî idarelerin ıslah edilmesi, yeni tanınan din eşitliğinin kâğıt üstünde kalmaması için mücadele edilmesi kabul edildi. Sıbyan mekteplerinin son sınıfı ile rüştiyelerde eğitimin ortak Türk dilinde yapılması kararlaştırıldı. 1906 Nisanında yapılan Parlamento seçimlerinde Rusya Müslümanları 524 mebuslu Dumaya 25 milletvekili gönderdiler. II. Duma seçimlerinde bu sayı 37'ye çıktı. Rus hükümetinin seçim kanununu değiştirmesiyle III. Duma'ya sadece 10 Müslüman vekil girebildi. Türkistan ve Kazakistan ahali seçimlerden yoksun bırakıldı.

XX. yüzyıl başında Türk topluluklarının milli dönüşümlerini tanımlamak

XX. yüzyılın başında Rusya Müslümanlarının kültürel ve siyasi faaliyetlerinde dinî söylem kuşatıcı bir rol oynadı. Hızlı gelişmelerin yaşandığı bu dönemde Müslüman kimliğiyle karışık ve paralel Tatar ve Türk kimlikleri ön plana çıktı. Türk birliği hareketinin yanında yerel milliyetçilik (Tatarlık) eğilimi de gelişti. Dil üzerinden devam eden bu ayrışma, giderek Türkçülük-Tatarlık tartışmalarına dönüştü. 1914'te Tatarlık-Türklük çatışması yatıştı; Tatarlık Türklüğün bir kolu olarak anlaşılmaya başlandı.

Tatar basınının doğuşu, gelişmesi ve etkilerini değerlendirmek

1883'te çıkarılan *Tercüman* gazetesi uzun yıllar tek Tatar gazetesi olarak kaldı. 1905'te basın hürriyeti verilmesi üzerine basında hızlı bir patlama durumu yaşandı. 1907 ortasından itibaren basına uygulanan kısıtlamalar gazetelerin sayısını ve içeriğini biraz daralttı ise de, bir kere başlamış olan bu hareket durmadı. 1917 Şubat Devrimi ile basında yeniden bir canlanma oldu. Tatar basını, Rusya Müslümanlarının birliği ve dayanışmasında, milli bilincin uyanmasında, kültür ve eğitimin yaygınlaşmasında önemli bir işlev gördü. Kapsayıcılığı, kalitesi ve sürekli kalabilmesi bakımından Tatar basını Rusya'daki diğer Türk toplulukları için örnek oluşturdu.

1917 Şubat Devrimi sonrasındaki gelişmelerin Rusya Müslümanlarının kültürel ve sosyal hayatı üzerindeki etkilerini açıklamak

1917 Şubat Devrimiyle birlikte ortaya çıkan özgürlük ortamı Rusya Müslümanlarını ümitlendirdi. 1-11 Mayıs'taki Moskova Kongresi'nde Rusya'da yönetim şeklinin nasıl olacağı konusu delegeleri iki kısma ayırdı: Rusya'nın iç bölgelerinde yaşayan Kazan Tatarları ve Kuzey Kafkasyalılar kültürel özerkliği savundular. Rusya'nın sınır bölgelerinde bulunan Türkistanlılar, Azerbaycanlılar, Kazaklar ve Başkurtların çoğu topraklı özerklikten (federasyondan) yana tavır koydular. Yapılan oylamada topraklı özerklik isteyenler üstün geldi. Kongrede Orenburg Müftülüğü yeniden yapılandırıldı. Ceditçi ulemadan Âlimcan Barudî Müftü seçildi.

Kendimizi Sıyalım

1. Aşağıdakilerden hangisi Tatar sosyalistlerinin görüşlerini **yansıtmamaktadır**?
 - a. Usûl-i Cedit derecesindeki terakkiyi yeterli bulmuyorlardı.
 - b. Çarlık yönetimini ihtilal yoluyla devirmek taraftarıydılar.
 - c. Tatar ulemasının görüşlerini eleştiriyorlardı.
 - d. İnsanlığın bütün mazlum ve fakir çoğunluğuna hizmet etmeyi savunuyorlardı.
 - e. Tatar millî çıkarlarını umursamıyorlardı.
2. Aşağıdakilerden hangisi Kırım'daki Genç Tatarlar hareketinin özelliklerinden biri **değildir**?
 - a. İsmail Gaspıralı'nın ılımlı çizgisini izlediler.
 - b. Rus inkılâpçılarının fikirlerinden etkilendiler.
 - c. Liderlerinin çoğu Akmescit'teki Tatar Öğretmen Okulu mezunlarıydı.
 - d. Toprak meselesinde Kırım Tatarlarına yapılan haksızlıkları dile getirdiler.
 - e. Daha ziyade Kırım Tatarlarının meseleleriyle ilgilendiler.
3. Aşağıdakilerden hangisi, 1905 yılında, Rusya'da meşrutiyetin ilan edilmesinde etkili olmuştur?
 - a. Yabancı devletlerin baskıları
 - b. Demokrasiye olan inancın artması
 - c. I. Dünya Savaşı'nın yaklaşması
 - d. Hükûmet değişikliğinin yaşanması
 - e. Japonlarla yapılan savaşın kaybedilmesi
4. Aşağıdakilerden hangisi, Rusya'da, 1905 yılında meşrutiyet ilan edilmesinden sonra Rusya Türklerinin çeşitli konularda hükûmetten talep ettikleri haklardan biri **değildir**?
 - a. Eğitim ve öğretim işlerinde serbestlik verilmesi
 - b. Dinî özgürlük tanınması
 - c. Din adamlarının askerlikten muaf tutulması
 - d. Müslüman kadınlara seçme-seçilme özgürlüğü verilmesi
 - e. Basına uygulanan sansür ve baskının kaldırılması
5. Aşağıdakilerden hangisi, Rusyalı Türklerinin asimile edilmeleri için geliştirilen politikaların **öncüsü** olmuştur?
 - a. V.P Çerevanski
 - b. Nikolay İlminski
 - c. Wilhelm Radloff
 - d. Muhammedyar Sultanov
 - e. V. V. Barthold
6. Rus hükûmetinin, Orenburg Müftüsünün devlete sadık biri olmasını istemesinin nedeni aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Müslümanlara dinî özerklik verilmek istenmesi
 - b. Müslüman halktan bu yönde bir istek gelmiş olması
 - c. Müslümanların Müftülük aracılığıyla denetim altında tutulmak istenmesi
 - d. Ulema içinde yönetim tecrübesi bulunan kimse-lerin olmaması
 - e. Rusya'da demokrasi hareketlerinin başlaması
7. 15 Ağustos 1905'te, Nijni Novgorod'da düzenlenen kongrenin, Rusya Türklerinin tarihi açısından **önemi** aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Rusya Türklerinin düzenledikleri ilk kongre olması
 - b. Rus hükûmetine açıkça meydan okunması
 - c. Kurultay sonucunda özerklik ilan edilmiş olması
 - d. Kurultay kararlarının resmî olarak onaylanmış olması
 - e. Rusya'nın demokratikleşmesine katkı sağlamış olması
8. 1905 yılında Rus hükûmetinin, Orenburg Müftülüğü tarafından Ufa'da bir kurultay düzenlemesini istemesinin **asıl** nedeni aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Demokratikleşme çabalarına Rusyalı Müslümanların da katılmasının sağlanması
 - b. Orenburg Müftülüğünü bir danışma organı hâline getirmek
 - c. Rusya Türklerine tanınacak hakları tespit etmek
 - d. İnisiyatifin Türk aydınları eline geçmesini önlemek ve denetimi elde tutmak
 - e. Müslüman din adamlarının demokratik beceriler kazanmasını sağlamak

9. 1905-1907 yılları arasında, Rusya Türklerinin gerçekleştirdikleri kongreler hakkında, aşağıda verilenlerden hangisi **yanlıştır**?

- Rusya Türkleri arasında mezhep ayrılıklarının sonlandırılması işlenmiştir.
- Eğitim ve kültüre dair birçok konu tartışılmıştır.
- Dil birliğinin sağlanması yönünde kararlar alınmıştır.
- Kongrelerde alınan kararlar hükümet tarafından pek dikkate alınmamıştır.
- Kongreler Bolşevik İhtilâlinin gerçekleşmesinde önemli rol oynamıştır.

10. Kazan Türklerinin, Rusyalı diğer Türk topluluklarına nazaran, dinî kimliklerine daha sıkı sarılmalarının asıl nedeni aşağıdakilerden hangisi olabilir?

- Diğer Türk topluluklarından daha önce Müslümanlığa geçmeleri
- Yüzyıllarca baskı ve asimilasyon politikalarına maruz kalmaları
- Kazanlı din adamlarının toplum içinde yüksek bir yere sahip olmaları
- Rusya'dan gelen fikir akımlarına açık bir konumda olmaları
- Maddî seviyelerinin diğer Türk boylarından ileri seviyede olması

Okuma Parçası

Rus Okullarında Eğitim Gören Müslümanlar

Yaşlı babalarımız, ak gönül ile Müslüman olanlar, daima Rus mekteplerinde tahsil görmüş kimselerden istîâze ederlerdi ['eûzü billah' diyerek Tanrıya sığınarlardı]. Çocuklarını Rus mekteplerine vermemek için bütün himmetlerini, var güçlerini harcarlardı. Mektebe vermek şöyle dursun, çocuklarına Rus kelimelerini öğretmekten bile sakınırlardı. Biz bunu anlamıyor, hatta onları ilim ve kültür düşmanı olmakla suçluyorduk. Fakat şimdi onların bu hassasiyetini anladık. Babalarımızın 40-50 yıl önce endişe ettikleri bir hayali, Rus okullarında okumuş olan ağalarımız, biraderlerimiz bugün açık bir şekilde gözlerimizin önüne koydular. Umum Rusya Müslümanlarının ümitlerini berbat etmeye çalıştılar. İnatlarında taassup, nefsanîyetlerinde ısrar ettiler. Senelerden beri saklayıp durdukları düşmanlıklarını bu gibi dakikalarda ortaya koymaktan utanmadılar.

[...] Rusya hükümetinin bizim Müslümanlar hakkında nasıl fikirde olduğu, bizlere ne gözle baktığı herkese malumdur. Hükümet, bütün Müslümanları Ruslaştırma-ya çalıştı. Bizleri birbirimizden ayırdı. Türlü tedbirlerle bizleri perişan bir hale getirdi. Babaları çocuktan, anaları kızından ayırdı; zavallı Müslümanlar o kadar perişan bir duruma geldiler ki, kendi yerlerinde oturmaya mecalleri kalmadı; batıdan doğuya, doğudan batıya perakende oldular. Sonunda birbirlerini unuttular. Bunları bir araya getirmek hayal gibi olup kaldı. Uzun süre bu durum devam etti. Hükümet daima türlü hilelerle Müslümanları kandırıp Ruslaştırmak fikrine hizmete devam ederdi. Bununla da yetinmedi. Bizim evlatlarımızı kendi okullarında eğitmeye başladı. Bizim çocuklarımızdan bize düşman hazırlamaya çalıştı. Devletin bu siyaseti kendi hesabına büyük semereler vücuda getirdi. Artık Müslümanlar bütünüyle viran bir hale geldiler. Biri diğerine kardeş gözüyle bakmaktan korkar oldular. Bu durum külliyet derecesinde umumi idi.

Gayet nadir olarak basiretli kişiler bu durumdan endişe ederlermiş. Lakin bunların hiçbiri ortaya çıkıp bir şeyler demeye cesaret etmediler. Fakat birbirlerine uzaktan tebessüm gözüyle bakıp kalben bir manevi rabita duyarlardı. Bu muhabbeti, bu rabıtayı dışa vurmaya mecal kalmamıştı.

Bundan 25-30 yıl önce İttihat kelimesini, birlik fikirlerini söyleyen bir adam yoktu. En evvel bizlere İttihat kelimesini söyleyen Reşid [Abdürreşid İbrahim] Efendi idi. Reşid Efendi'nin sözünü duyanlar yadırgayıp hayrette kalırlardı. O, 10-15 sene önce bu mübarek

kelimeyi cehren [açıkça] söylemeye devam etti; bunu kelime-i tevhid gibi tekrar etti. Sonra zaman geldi, *Mir'at* (gazetesi) sayfalarında ittihat kelimesini yaymaya başladı. İttihat fikrini umumi meydana koydu. Bu konularda hususi eserler yazdı. *Bin Üç Yüz Senelik Nazra* [adlı eserinin] bütünüyle bu isteğe hizmet ettiğini kimse inkar edemez.

İşte şu ittihat esasına dayanan “Umum Rusya Müslümanlarının İttifakı” adıyla bir cemiyet [kongre], gayretli kimseler sayesinde, 1905 yılında Makarya [Nijni-Novgorod] Pazarında, Oka Nehri üzerinde toplandı. Sonra 1906 yılı ortalarında bu cemiyet bir daha tekrar olunup Petersburg’da yapıldı; geçici bir program kabul edildi. Fakat bu iki cemiyet hükümetin izni dışında olduğundan, birçok kişi toplantıya katılmayı kalben isteseler de, yüzlerce sene zulüm ve esaret altında ezilmiş bir millet olduklarından, kavlen ve fiilen iştirak etmekten çekinirdi. Bundan başka, bu iki kongre aleyhinde hareket edenler oldu. İttifak ve ittihadı inkâr edip İslamı ve Müslümanları insafsızca ahmaklıkla tahkir edenler ortaya çıktı. Reşid Efendi bu duruma çare bulmak amacıyla, resmi izin almaya çalıştı. Dahiliye Nâzırına dilekçe vererek 11 Ağustos 1906’da bu izni almayı başardı. Maksat, bütün Müslümanların tehlikesiz, sıkıntısız ve serbest bir şekilde toplanmalarını sağlamaktı. Önceleri resmi izin alınmasına genel olarak Müslümanlar memnun oldular. Sonra, nefsanîyet, eski düşmanlık araya girdi.

Kaynak: Musa Bigiyef, “Bir Gün Olur Hakikat Meydana Gelir,” *Ülfet*, sayı 36 (23 Ağustos 1906), s. 2-3. [Metin biraz sadeleştirilip kısaltılmıştır].

Kendimizi Sınayalım Yanıt Anahtarı

1. e Yanıtınız yanlış ise “Tatar Sosyalistleri (Tañcılar)” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. a Yanıtınız yanlış ise “Kırım’da Genç Tatarlar Hareketi” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. e Yanıtınız yanlış ise “Rusya Müslümanlarının İlk Siyasi Faaliyetleri” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. d Yanıtınız yanlış ise “Rusya Müslümanlarının İlk Siyasi Faaliyetleri” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. b Yanıtınız yanlış ise “Türkçülük-Tatarcılık Tartışmaları” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. c Yanıtınız yanlış ise “Rusya Müslümanlarının İlk Siyasi Faaliyetleri” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. a Yanıtınız yanlış ise “Rusya Müslümanlarında Birlik (İttifak) Fikri” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. d Yanıtınız yanlış ise “Ufa Kurultayı” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. e Yanıtınız yanlış ise “Rusya Müslümanlarının Kongreleri” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. b Yanıtınız yanlış ise “Müslüman, Türk ve Tatar Kimlikleri” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Rusya Tatarları, İmparatorluk içinde uzun bir mücadele deneyimine sahiptiler. Yüzyıllar süren baskı dönemi altında kendi kimliklerini koruma refleksi (ânında cevap verme yeteneği) geliştirdiler. Bu sayede hükümetin giriştiği birçok asimilasyon teşebbüsünü etkisiz bıraktılar. XVIII. yüzyıl sonunda II. Katerina'nın izin verdiği dinî hakları en iyi bir şekilde kullandılar. Yeni baskılar karşısında kazanılmış haklarını savunmasını bildiler.

Sıra Sizde 2

Rusya Müslümanları III. Kongresinde "İttifak" bir parti haline getirildi. Sıbyan mekteplerinde ve rüştiyelerde eğitimin ortak Türk dilinde yapılması kabul edildi. Müslüman okullarında tek bir program uygulanması kararlaştırıldı.

Sıra Sizde 3

Tercüman sadece Kırım'da değil, Kazan, Türkistan ve Kafkasya'ya, hatta Osmanlı ülkesinde de okunuyordu. Uzun yıllar Tatarların tek yayın organı olarak kaldı. Gazete, Rusya Türkleri için ortak bir yazı dilini yaymaya ve usûl-i cedid okullarını tanıtmaya çalıştı. Ayrıca, Rusya'da yaşayan değişik Türk kavimlerinin birbirini tanımada ve aralarında birlik ve millet bilincinin oluşmasında önemli bir rol oynadı.

Sıra Sizde 4

Yerel dilde yazanlar Gaspıralı'nın Rusya Türkleri arasında ortak yazı dili oluşturma çabalarını ütöpik (hayalci) ve yapay buluyorlardı. Dilde birliği savunanlar ise yerel dilde ısrar etmenin milli birliği parçalayan yanlış bir yol olduğunu düşünüyorlardı.

Sıra Sizde 5

1917'de gerçekleştirilen Bütün Rusya Müslümanları Kongresinde, Rusya'nın yönetim sisteminin nasıl olması gerektiği konusu delegeleri ikiye böldü. Kazanlı ve Kuzey Kafkasyalı delegeler Müslümanlar açısından en elverişli sistemin üniter ve demokratik bir Rusya içinde verilecek dinî ve kültürel özerklik olacağını savundular. Böylece, Rusya Müslümanlarının dağılmayacaklarını, Ruslardan sonra en büyük gücü oluşturacaklarını öne sürdüler. Azerbaycanlı, Türkistanlı ve Kazak delegeler ise topraklı özerklikten (federasyon) yana bir tavır sergilediler.

Yararlanılan Kaynaklar

- Akçuraoğlu, Yusuf (1906). “Meşrutiyet-i Avamiye ve Müslümanlar”, *Kazan Mubbiri*, sayı 34 (8 Fıvral), s. 2-3.
- _____. (1909). “Rusya’da Sâkin Türklerin Hayât-ı Medeniye, Fikriye ve Siyasiyelerine Dair”, *Sırât-ı Müstakim*, II/39 (21 Mayıs 1325), s. 201-204; II/40 (28 Mayıs 1325), s. 214-218.
- _____. (1915). “Rusya’da Sâkin Müslümanların Mahalle ve Müftülük Teşkilatı: Bu Teşkilatı İslahata Dair Arzu ve Teşebbüsler”, *Türk Yurdu*, IX/1 (10 Eylül 1331), s. 2752-2756; IX/2 (24 Eylül 1331), s. 2764-2769.
- Bigiev, Musa Cârullah (1906a). *Umum Rusya Müslümanlarının 3nçi Resmî Nedveleri*, Kazan.
- _____. (1906b). “Bir Gün Olur Hakikat Meydana Gelir,” *Ülfet*, sayı 36 (23 Ağustos), s. 2-3.
- _____. (1915-17). *İslâhât Esasları*, Petrograd.
- Bigiev, Zahir (1991). *Zur Gönablar*, haz. Reis Dautov, Kazan.
- Bütün Rusiya Müslümanlarınının 1917nçi Yılda 1-11 Mayda Meskev’de Bolgan Umumî İsyezdininin Protokolları* [kısaca: Protokollar] (1917). Petersburg.
- Devlet, Nadir (1999). *Rusya Türklerininin Millî Mücadele Tarihi*, Ankara.
- Gaspıralı, İsmail (1906). “Üçüncü Şûrâ-yı İslam”, *Tercüman* (18 Avgust), s. 1-2.
- İbrahim, Abdürreşid (1907). *Çopan Yıldızı*, Petersburg.
- İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri II* (2004). Haz. Yavuz Akpınar, İstanbul.
- Kırımlı, Hakan (1996). *Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916)*, Ankara.
- Kurat, A. Nimet (1966). “Kazan Türklerininin Medenî Uyanış Devri”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, XXIV/3-4, s. 95-194.
- Rızaeddin b. Fahreddin (1907). *İslamlar Hakkında Hükmüt Tedbirleri*, Orenburg.
- _____. (1917). “Şeyh Cemaleddin”, *Şûrâ*, X/24 (Dikabr), s. 513-517.
- Talebelerden (1906). “Petersburg Mihmanları”, *Ülfet*, sayı 6 (19 Gınvar), s. 8.
- Tercümanî, Keşşaf (1925). “Dinî Teşkilatımızın İliki ve Hâzırgi Ahvâli”, *İslam Mecellesi* (Ufa), sayı 5-6 (15 Gınvar), s. 194-204.
- Velidî, Cemaleddin (1914). *Millet ve Milliyet*, Orenburg.
- Zenkovsky, Serge. A. (1960). *Pan-Turkism and Islam in Russia*, Cambridge, Massachusetts.

4

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- 👁️ Türklerde soydaşlık duygusu ve bilincinin ortaya çıkışını açıklayabilecek;
- 👁️ Rusya Türklerinin Osmanlı ülkesindeki rollerini tanımlayabilecek;
- 👁️ Rusyalı Türk aydınların Osmanlı eğitimine katkılarını belirleyebilecek;
- 👁️ Rusya Türkleri ile olan ilişkilerin zayıflaması sürecini değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Pan-Türkizm
- Eğitim reformu
- Kültürel ilişkiler
- Türk dünyası
- İsmail Gaspiralı
- Yusuf Akçura
- Kazanlı Ayaz İshakî
- Abdürreşid İbrahim
- Fatih Kerimî
- Ahmed Midhat Efendi

İçindekiler

XIX. Yüzyıl Türk
Dünyası

Rusya ve Osmanlı
Türklerinin İlişkileri

- TÜRKLERDE SOYDAŞLIK DUYGUSUNUN UYANMASI
- II. MEŞRUTİYET VE RUSYA'DAN GELEN TÜRK AYDINLARI
- RUSYA'LI AYDINLAR VE EĞİTİM REFORMU
- İLİŞKİLERİN ZAYIFLAMASI VE KEŞİNTİYE UĞRAMASI

Rusya ve Osmanlı Türklerinin İlişkileri

TÜRKLERDE SOYDAŞLIK DUYGUSUNUN UYANMASI

Rusya Türklerinin (veya Müslümanlarının) Osmanlılarla olan alaka ve sempatisi ne kadar geriye gitmektedir? Bu alakanın niteliği ve boyutları nedir? Bu sorulara cevap ararken üç türlü yaklaşım ortaya çıkmaktadır. 1. *Abartma*: Türklük idealini benimseyen ve Türk topluluklarının birliğini temenni eden bazı yazarlar Türk toplulukları arasındaki yakınlık ve ortaklıkları abartma, farklılıkları ise göz ardı etme eğilimindedirler. 2. *Yok sayma*: Bazı Batılı ve Türk yazarlar bu alaka ve ortaklıkları yok sayma veya küçültme temayülündedirler. 3. *Tebdit olarak algılama*: Çarlık yönetiminin son elli yılında Rusların tutucu çevreleri Türkiye ve Türk halkları arasındaki en ufak bir yakınlık ve sempatiye bile şüphe ile bakmakta ve bunu Rusya için bir tehdit olarak görmekteydiler. Elinizdeki ünite bu alakaların niteliği ve boyutları açıklanmaya çalışılacak, Rusya ve Osmanlı Türklerinin karşılıklı etkileşimleri ele alınacaktır.

Osmanlı aydınlarının imparatorluk dışındaki Türkleri keşfetmeleri XIX. yüzyılın ikinci yarısında oldu. 1860'lı ve 1870'li yılların sonunda, Türkistan'da Rus ve Çin işgalleri sırasında, Osmanlı aydınlarının dikkatleri doğudaki kardeşleri üzerine yöneldi. Bu ilgi ve yakınlık hissi daha ziyade din temelindeydi. Fakat giderek milli ve ırki bağlar da ön plana çıktı. Rusların Türkistan'da ilerlemeleri karşısında Osmanlı basınında Türkistan hakkında çıkan yazılar bu ilgiyi arttırdı. Avrupa'da Türkoloji araştırmalarının ortaya çıkması ise Türk aydınları arasındaki soy birliği bilincinin gelişmesini sağladı. Türk aydınları asıl vatanlarının Orta Asya olduğundan ve oradaki soydaşlarının varlığından haberdar oldular.

Osmanlı aydınlarının İmparatorluk dışındaki Türk halklarıyla ilgilenmesi ve Osmanlı kamuoyunda Türkistanlılara karşı kardeşlik duygularının uyanması hakkında David Kushner'in *The Rise of Turkish Nationalism, 1876-1908* (Londra, 1977; Türkçesi: *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İstanbul, 1979) adlı eserine başvurulabilir.

K İ T A P

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sırasında Türkmenler arasında seyahat eden Mehmed Emin Efendi (1854-1925), Osmanlı padişahının ve Halifenin payitahtından gelmiş olduğu için büyük bir iltifatla karşılanmıştır. Gittiği her yerde (Gümüştepe, Ürgenç ve Hive'de) Türkmenlerin duygusal bir bağ ile Halifeye bağlı olduklarını görmüştü. Türkmenler ona Rusya ile savaşın nasıl gittiğini soruyor, Osmanlı aske-

Mehmed Emin Efendi (1854-1925). Kafkasyalı bir tüccarın oğludur. Fransa'da öğrenim gördü. İstanbul'a döndüğünde Mekteb-i Sultani'ye girdi. İki yıl okuduktan sonra ayrıldı. Darülfünun'da Hukuk bölümüne kaydoldu. Bu sırada Ahmed Vefik Paşa ve Ahmed Midhat Efendi ile tanıştı; Namık Kemal ile dostluk kurdu. İstanbul hayatına uyum sağlayamadığından kendini seyahate verdi. Türkmenler arasında dolaştı. Daha sonra Taşkent, Hokand ve Doğu Türkistan'a yöneldi. İstanbul'a döndüğünde gezi notlarını Ahmed Midhat Efendi'nin gazetesinde tefrika etti. Seyahatinin Hive'ye kadar olan kısmını kitap hâlinde yayınladı. Yazdıkları II. Abdülhamid'in dikkatini çektiğinden, 1879'da saraya davet edildi. Bundan sonraki hayatının çoğunu sarayda yaptığı görevlerle geçirdi.

rinin muzafferiyeti için dua ediyorlardı. “Bizim asıl hükümdarımız, Peygamberimizin dahi vekili olan Âl-i Osman padişahı olduğunu bilir isek de, çi-faide [ne faydalı ki uzaklığımız mani oluyor” diyorlardı. Plevne kahramanı Osman Paşa'nın Rusları perişan ettiği haberi onları sevince boğuyordu.

Rusya Müslümanlarında Osmanlı ülkesine olan ilgi giderek artmaktaydı. Özellikle XIX. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul, Tatarlar, Kafkasyalılar ve Türkistanlılar için bir ilgi ve cazibe merkezi hâline geldi. İstanbul, Halifenin ve Türk sultanının oturduğu şehirdi. Rusya Müslümanları, din kardeşliği hisleriyle Hilafet merkezi olan İstanbul'a bağlılık duyuyorlardı. Her yıl hac vecibesini yerine getirmek için Rusya ve Türkistan'dan yola çıkan hacılar gidiş ve dönüş sırasında İstanbul'a uğruyor, camileri, medreseleri ve tekkeleri ziyaret ediyorlardı. Rusya Müslümanları 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşını ilgiyle takip ediyor, doğal olarak din kardeşleri olan Osmanlıların galip gelmesini destekliyorlardı. Balkan Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin uğradığı felaket ve bozgun haberlerini derin bir üzüntüyle takip ediyorlardı.

Rusya Müslümanları arasında milliyet fikrinin gelişmesi de aydınları Osmanlı ülkesine yöneltti. Pan-Slavist fikirlere tepki duyarak milli duyguları uyanan İsmail Gaspıralı, 1867 yılında Girit isyanı sırasında bir arkadaşıyla beraber Osmanlı Türklerine yardım etmek niyetiyle yola çıktıysa da, Odessa'da durduruldu. 1871'de İstanbul'a gitmeyi ve orada Türk subayı veya memuru olmayı kurdu. Fakat iyi bir memur olabilmek için Fransızca öğrenmek gerektiğini düşünüyordu. Bu yüzden, önce Paris'e gitmeyi, orada bir müddet kalıp Fransızca'yı adanmaklı öğrendikten sonra İstanbul'a gelmeyi tasarladı. 1872 senesi sonbaharında Paris'e gitti ve orada iki sene kaldı. 1874'te İstanbul'a geldi. Burada memuriyete girme girişimleri sonuçsuz kaldı. İsmail Bey İstanbul'da kaldığı bir yıl içinde Osmanlı matbuatını inceledi; İstanbul'u, Osmanlı Devletini ve bunları idare edenleri gözlemledi. Gaspıralı'nın yazarlığı da İstanbul'da başladı. İstanbul'dan yazdığı yazılar Moskova ve Petersburg'un Rus gazetelerinde yayınlandı (Akçura 1928: 356).

İsmail Gaspıralı'nın İstanbul'daki fikir ortamından epeyce etkilendiği anlaşılabilir. Süleyman Paşa ve Şemseddin Sami gibi Osmanlı aydınlarının fikirleri onda Türklük duygusu ve bilincini geliştirdi. Ahmet Vefik Paşa ve Şıpkı kahramanı Süleyman Hüsnü Paşa gibi aydınların öncülük ettiği milli fikir akımı ile tanışması sonucunda, Türklerin kültür ve dil birliği meselesine daha fazla önem verdi.

Hac vesilesiyle Osmanlı payitahtına uğrayanlar içinde en tanınmışı Kazan'ın tanınmış ulemasından Şihabüddin Mercanî idi. 1880 yılındaki hac yolculuğu sırasında Mercanî İstanbul'a uğradı; burada Cevdet ve Münif Paşaları ziyaret etti. Mercanî'nin Osmanlılara olan ilgisinde Türklükten çok dinî duygular ön plandaydı. Üst düzey Osmanlı memur ve bürokratlarını ziyaret etmiş olmakla birlikte, seyahat notlarında en fazla yer ayırdığı kimse, İstanbul'da tanıştığı Mekke Şerifi oldu. Şerif, ona kitaplarının niçin Türk dilinde değil de Arapça olarak yazdığını sorduğunda, Arapçanın İslam ulusları için ortak bir ilim dili olduğunu söyledi. Onun dönemindeki Tatar uleması henüz Türkçe yazmaya tenezzül etmiyordu. Mercanî bu ziyaretten beş yıl sonra yayınladığı meşhur tarih eserini Türkçe olarak kaleme aldı; fakat bu eseri de Arapça kelime ve ibarelerle doludur.

Resim 4.1

İstanbul'da tahsil gören Tatar talebeler (1896). Oturanlar: Soldan ikinci Haris Feyzi, Ubeydullah Bubî, Fatih Kerimî.

Kaynak: R. Merdanov, R. Minnullin, S. Rabimov, Fatıyb Kerimi (Kazan, 2000).

Tatar Talebeler

1892 yılında, Kazan vilayetine Çistay şehrindeki bir medresede olan bir hadise, Rusya Müslümanlarının Osmanlılara olan ilgilerini açık bir şekilde göstermektedir. Rus yetkililer bu medreseyi teftiş ederken bütün muallimler ve talebeler sorguya çektiler. Talebelere “hükümdarınız kim?” diye sorduklarında: “Sultan Abdülhamid” cevabını aldılar (İshakî 1979: 298). İstanbul'dan bu kadar uzak olan bir yerde talebeler arasındaki bu bağlılık duygusu bir tesadüf değildi. Bu durum, o yıllarda Osmanlı ve Rusya Türkleri arasında fikrî ve kültürel bağların güçlenmekte olduğunun bir göstergesiydi.

XIX. yüzyılın sonundan itibaren, ilim tahsil etmek isteyen Tatar ve Başkurt gençleri Buhara medreseleri yerine Hicaz, Mısır ve İstanbul'a yöneldiler. Geleneksel Müslüman mekteplerinden ümit kesen bazı kimseler ise çocuklarını Rus okullarına vermeye başladılar. Özellikle Müslüman zenginler arasında çocuklarını Rus okullarına vermek moda oldu. Tatar gençlerinden bazıları ise, kendi dindaş ve soydaşları olan Osmanlı Türklerinin mekteplerine gelmeye başladılar. İstanbul'daki okulların daha mükemmel olacağı ümidindeydiler. Gerçi, geldikten sonra işin hiç de umdukları gibi olmadığını anlıyorlardı, fakat yine de din ve soy kardeşliği onları buraya bağlıyordu.

Osmanlı ülkesine gelen Rusyalı öğrenciler, II. Abdülhamid yönetiminde umduklarını bulamıyorlardı, zira okullar onlar için kapalıydı. Bazıları cami köşelerinde, ötede beride dolaşarak sonunda memleketlerine dönmek zorunda kalıyordu. II. Meşrutiyetin ilanından sonra bile Rusyalı öğrenciler için engeller tam anlamıyla kalkmadı. Mesela, Dârülmualimîn'e (Öğretmen Okuluna) kabul edilmek için Osmanlı tebaası olmak şartı aranıyordu (Sami 1910: 231).

Rusyalı öğrencilerle ve aydınlarla yakından ilgilenen Ahmed Midhat Efendi 1908'de şunları söylüyordu: “İşte otuz seneden beri oralarda peyda olmağa başlayan bu terakki hep ora ahalisinin bize doğru gelişi ile hâsıl oldu. Onlar bize doğru geliyor, biz de onları nûr-ı maariften hisseyâb ediyor idik. Bundan sonra biz de onlara doğru gidelim ve elimizde maariften her ne var ise onlara verelim” (A. Midhat 1909: 349). A. Midhat Efendi'nin Rusya Müslümanlarıyla (kendi ifadesiyle: “Rus

Ahmed Midhat Efendi (1844-1912): Osmanlı Türkleri içinde Rusya Müslümanlarını etkileyen en önemli simadır. Onun eserleri sadece Rusyalı âlimler ve talebeler arasında değil, köylerdeki kadın ve kızlar arasında da yayıldı. Kuzey Türklerinin tanınmış yazarı Rızaeddin b. Fahreddin onun *Terbiyeli Çocuk* adlı eserinden esinlenerek *Terbiyeli Bala* (Kazan, 1908) adlı bir kitapçık yazdı. Tatarlardan Gilman Ahund ve Muhammed Şakir Ramiev onun eserlerini tavsiye etmekteydi. İstanbul'daki Tatar öğrencileri Ahmed Midhat Efendi ile daima temas halindeydi. Sade ve kolay anlaşılır bir Türkçeyle yazması, okuyucuyu sıkmayan, öğretici nitelikteki eserleri onu Rusya Türklerinin gözünde ilginç bir sima hâline getirdi.

Mollalar: Rusya Müslümanlarında "din adamları" veya "ulema" sınıfı anlamında kullanılan genel bir tanımlamaydı. Müslüman din âlimleri (diğer adıyla "ruhanîler") üç derecede sınıflandırılmaktaydı. En üst derecede müftü, kadi, nâib ve âli medreselerin müderrisleri yer almaktaydı. Orta derecede âhund, müderris ve hatib; alt derecede ise imam ve müezzin bulunmaktaydı.

Müslümanlarıyla") münasebeti epeyce eskiydi. Her sene Rusya'dan gelen hacılar içerisinde gerek ulemadan, gerek zenginlerden birçok zât İstanbul'a geldiklerinde onu ziyaret ediyor, eğitim reformu konusunda onunla fikir alışverişinde bulunuyorlardı.

Kırım'da ortaya çıkan edebî canlılığın yeni Osmanlı edebiyatından etkilendiğini düşünen A. Midhat Efendi, Osmanlı yayınlarının oralarda yaygınlaşması sunucunda Osmanlı ve Tatar şiveleri arasındaki farkın azaldığını ve onların da Osmanlı Türkçesine yakın bir dille yazmaya başladıklarını söylüyordu. İsmail Gaspıralı'nın Osmanlı Türkçesini yaydığını belirterek ondan övgüyle bahsediyordu. Tatar tüccarından Hüseyin Bay'ın Osmanlı dilinin ve eğitiminin yayılmasını desteklediğinden söz ediyordu. Dediğine göre, Hüseyin Bay yetenekli gördüğü birini ilim tahsil etmesi için İstanbul'a göndermiş, bu zât İstanbul'da "usûl-i cedide"yi ve bazı ilimleri öğrendikten sonra ülkesine döndüğünde yeni açılan bir mektebe müdür olarak atanmıştı.

Ahmed Midhat Efendi Osmanlıların asıl vatanının Orta Asya olduğunu, fakat Osmanlıların henüz Orta Asya'yı tanımadıklarını söylüyordu. Türkistanlıların medeniyetteki çöküş sebebiyle Osmanlı Türkleriyle olan bağlarını koruyamadıklarını, Osmanlıların ise diğer uğraşları sebebiyle asıl vatanlarıyla olan alaka ve ilişkilerini sürdürmeye önem vermediklerini düşünüyordu. *Sıla-i rahm* (ana-baba ve akrabasını ziyaret) fertler için bile bir görev idi; öyleyse koca bir millet (Osmanlılar) için de elbette anavatan ile olan bağları korumak gerekiyordu. Bu yüzden, "babalarımız ve kardeşlerimiz" dediği Türkmenleri ve Orta Asya'yı tanımak ve ziyaret etmekte büyük faydalar olduğunu yazıyordu. Ona göre, Türkmen asıllı olan Osmanlılar Orta Asya'dan çıktıkları günden beri çok değişmişler, vatanlarında kalan Türkmenler ise eski durumlarını muhafaza etmişlerdi. Bu yüzden iki taraf arasında farklılıklar ortaya çıkmıştı. Bu fark o kadar büyüktü ki, bir Osmanlı Türkmenistan'a gidecek veya bir Türkmen İstanbul'a gelecek olsa, âdet, ahlak, dil ve hayat tarzı bakımlarından birbirini anlayamayacak kadar yabancılaştıklarını göreceklerdi.

Rusya'ya Giden Osmanlı Muallimleri

Rusya'da Meşrutiyet döneminin başlamasıyla birlikte bazı idealist Osmanlı muallimlerinin Rusya'daki din kardeşlerine yöneldikleri görülmektedir. Bunlardan biri Ömer Sami [Arbatlı] (1881-1951) adında bir muallimdi. Rusya Müslümanlarının aydınlanmaya daha fazla ihtiyaçları olduğunu düşünen Ömer Sami, bir arkadaşıyla beraber 1905'te Akmesic'e gitti ve bu şehirde yeni açılan bir rüştiye mektebinde muallim oldu. Fakat çok geçmeden Kırım'daki durumun hiç de hayal ettikleri gibi olmadığını anladı. Daha önce öğütlendikleri için, mutaassıp **mollaların** tepkisini çekmemeye gayret ettiler; fesi çıkarıp sarıkla dolaştılar. Bu kıyafetlerle camilerde görünüp özellikle Kur'an okuma ve okutmada yerli mollalardan üstün olduklarını göstermeye çalıştılar. Bunun sonunda bazı mollaların sempatisini kazandıysa da, bazıları daima onların karşısında oldular; bu mollalar Osmanlı muallimlerini kendilerine rakip olarak gördüler.

Osmanlı muallimlerine en büyük itiraz ve muhalefet, Rus okullarında yetişmiş Tatarlardan geldi. Onlar, Osmanlı eğitimini küçümsüyor, "Türkiye ve Türklerde modern ilim var mı ki, burada yeni ilimler okutabilirsiniz" diyorlardı. Bunlardan İsmail Mirza Müftüzade, güya sezdirmeden Osmanlı muallimini imtihan ediyor, okula aldığı küreyi göstererek onun bu gibi şeylere dair bilgisi olup olmadığını anlamaya çalışıyordu (Arbatlı 1965: 24).

Osmanlı muallimlerinin çabaları sonunda, Akmesit Merkez Rüştüyesi başarılı oldu; okulun ünü Kırım'ın her tarafına yayıldı. Kırım'ın belli merkezlerinde (Gözleve, Karasubazar, Kerç, Yalta ve Kefe'de) rüştüye mektepleri açıldı. İstanbul'dan yeni muallimler çağrıldı. Ancak bu güzel gidiş uzun sürmedi; Rusya'da baskı rejiminin yeniden dönmesiyle birlikte, muallimlerin görev yapmaları güçleşti. Kırım valisi, bu okullarda Osmanlı eğitim sisteminin uygulanmasına, öğrencilere Osmanlı ruhunda eğitim verilmesine ve Osmanlı ders kitaplarının okutulmasına izin vermeyeceklerini bildirdi; bu mekteplerin Rusya Eğitim Bakanlığına bağlanmasını, aksi takdirde kapatılmaları istendi. Bir süre daha güçlüklerle ve baskı altında eğitime devam eden rüştüyeler 1910 yılında tamamen kapatıldı; Osmanlı muallimleri tutuklanıp sınır dışı edildi (Arbatlı 1964: 25). Rus arşivinden çıkan jurnaller, rüştüyelerin kapatılmasında muhafazakâr mollaların da payı olduğunu ortaya çıkardı.

Siyasi engellere rağmen, 5-6 yıl kadar eğitim vermeye devam eden rüştüye mektepleri Kırım'da önemli etkiler bıraktı. Osmanlı muallimlerinin teşvikiyle Kırım gençlerinin bir kısmı Rus gimnazyalarına (liselerine), bir kısmı ise İstanbul'daki Osmanlı okullarına yöneldiler. Kırım Tatar aydınlarından bazıları (Çelebi Cihan, Cafer Seydahmet, Abdulkhakim Hilmi, Yakup Kemalî, Timurcan Odabaş ve Bekir Çobanzâde) bu kurumlarda yetiştiler.

Rusya'ya giden Osmanlı muallimlerinin idealist ve dinî bağlılıkları güçlü kişiler oldukları anlaşılmaktadır. Aynı zamanda, Ceditçiler gibi ilerlemeye ve yeni fikirlere açık oldukları görülmektedir. 1907 yılında Astrahan'a giden diğer bir Osmanlı muallimi Halil Sami'nin hatıraları ilginç gözlemler içermektedir. Halil Sami de, Rusya'daki İslam kardeşlerinin Osmanlı Türklerine göre daha geri durumda ve terakkiye daha çok ihtiyaçları olduklarını düşünüyordu. Bunda pek yanılmadığını gördü. Astrahan'daki Müslüman mektepleri düzensizdi ve hocalar işlerini ciddiye almıyordu.

Osmanlı muallimini asıl şaşırtan şey Rus okullarında gördüğü nizam ve intizamdı; Halil Sami, Rus okullarının binalarının güzelliğine ve temizliğine hayran kaldı. Öğrencilerin sokak ve caddelerde serbest, her türlü kaygıdan arınmış ve mutlu bir şekilde hayat sürmekte olduklarını gördü. Her sabah Astrahan'ın muntazam caddelerindeki kaldırımlarda akın akın okullarına giden Rus çocuklarını görerek hüznünlendi. "Bedbaht vatanıma böyle mesut ve bahtiyar günleri görmek nasip olabilecek mi?" diyordu (Sami 1913: 126-7).

Astrahan Müslümanlarının hayat tarzı da onu çok şaşırttı. Bir düğün yemeği toplantısında gördüğü eğlence ve danslar muallime çok garip geldi. Özellikle imamların yarı sarhoş vaziyette din sohbeti yapmalarını çok yadırgadı; bu durumu İslam inancıyla bağdaştıramadı. Halkın böyle imamlara gösterdikleri saygı ve bağlılığa da anlam veremedi.

Bu iki örnekte de görüldüğü üzere, Rusya'ya giden Osmanlı muallimleri gerçek durumla yüzyüze geldiler. Osmanlı aydınlarının Rusya Müslümanları hakkındaki bilgileri çok sınırlıydı ve Osmanlı merkezliydi. Rusya Müslümanlarının Osmanlı eğitimine muhtaç oldukları önyargısını taşıyorlardı. Oysa onların yanı başında örnek alabilecekleri modern Rus okulları vardı. Muallimler, Rusya Müslümanları ile aralarında önemli kültür farklarının olduğunu gördüler. Aynı zamanda Rus kültürünün buralarda ne derece önemli etkiye sahip olduğunu fark ettiler.

Rusya'da Baskı Döneminin Geri Gelmesi

Rusya'da 1907 yılı ortasından itibaren ortaya çıkan baskı döneminde Rusyalı Türk aydınlarının faaliyetleri kısıtlandı. Bunlardan bazıları Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm taraftarı olmakla ve Türkiye ile münasebette bulunmakla suçlandılar. İstanbul'da tahsil gören muallimler görevlerinden çıkarıldılar. Osmanlı ülkesinde basılan bir kitap bir okulda bulunsa o okul kapatılabiliyordu. Bu dönemde yeniden Ruslaştırma siyasetine maruz kalan Tatarların bütün hareketleri, yayınları, okulları sürekli izleniyor ve denetleniyordu.

Rusların tutucu çevreleri Rusya Müslümanlarının Osmanlı dindaşlarıyla yaklaşmalarına şüphe ile yaklaşıyorlardı. *Novaya Vremya* adlı milliyetçi Rus gazetesi, Rusya Müslümanlarının yeni okullarında ortak Türk dili ile eğitim yapıldığına, Osmanlı tarihi ve coğrafyasının öğretildiğine, İstanbul'da basılan ders kitaplarının okutulduğuna, hatta bazı okullarda benimsenen üniformaların İstanbul okullarıyla aynı olduğuna dikkat çekmekte ve yetkilileri gerekli tedbirleri almaya çağırıyordu.

Osmanlı ülkesindeki devlet ricalinin ve aydınların Rusya'da yaşayan Türk topluluklarına ilgi duyması da Rusya'yı endişeye sevk ediyordu. Rusya'da yaşayan Türk topluluklarının aralarında birlik oluşturma çabaları hükümetin çıkarlarına ters düşüyor, Rusların muhafazakâr kesimlerinin hoşuna gitmiyordu. Rus hükümeti, Türk topluluklarını birbirinden ayırmaya ve onların Osmanlılarla alakaları bulunmadığı fikrini yerleştirmeye çalışıyorlardı. Hükümet yanlısı bazı yazarlar, Tatarlarla Türklerin arasını açmak maksadıyla yazılar yazıyorlardı.

Rusya Müslümanlarının hacca gitmelerine şüphe ile bakan Rus hükümeti, Hicaz'da casuslar dolaştırmakta ve onlardan bilgiler almaktaydı. Rusyalı hacıların Osmanlılardan gördükleri konukseverlik sebebiyle kalplerinde Türk sevgisi oluşacağı endişesi Rusya'yı rahatsız ediyordu. Bu hacıların Hicaz'da toplanıyor olmaları ve Osmanlı Türkleriyle temasta bulunmaları Rusya'nın Pan-İslamizm kuruntusunu artırıyordu. Rusyalı hacıların Pan-İslamizm "mikrobunu" ülkede yayacakları endişesine kapılan hükümet, Müslümanları bir araya getirmemek ve onları ayırmak için her türlü tedbirlere başvuruyordu (Taceddin 1910c: 356-7)

SIRA SİZDE

XX. yüzyılın başında Astrahan'a giden Osmanlı muallimi nasıl bir gerçekle karşılaştı?

II. MEŞRUTİYET VE RUSYA'DAN GELEN TÜRK AYDINLARI

Meşrutiyetin getirdiği hürriyet havası Rusyalı Türk aydınlarını İstanbul'a çekti. Tatar gençleri çeşitli okullarda okumakta ve gazetelerde yazmaktaydılar. İstanbul'daki okullarda okuyan Kırım ve Kazanlı Tatar öğrencilerin kendilerine ait ilim ve hayır dernekleri, kulüpleri ve kiraathaneleri vardı. Bunlar devamlı dayanışma içinde olup toplantılar yapmakta, konferanslar düzenlemekteydiler. Aynı zamanda Rusya'dan gelen Müslüman öğrencilerin İstanbul'da okumalarına ve barınmalarına yardımcı olmaktaydılar. Öğretmenler ve okul müdürleri arasında da Tatarlar vardı. Darülmüallimâtta (Kız Öğretmen Okulu) birçok Tatar kızı okumaktaydı. Onların canlı, çalışkan ve faal hareketleri, Osmanlı Türk toplumunda büyük bir hayranlık uyandırıyor. Türklerden bazıları kendilerinin kültürel faaliyetlerinde, toplumsal ve ekonomik durumlarının düzelmesinde Rusya Müslümanlarından ibret alınması gerektiğini söylüyorlardı (Kerimî 1913: 413-4). Rusya'dan gelen ve iyi bir donanımına sahip olan Türk aydınları, Osmanlı fikir hayatında önemli tesirler icra ettiler.

Yusuf Akçura

İstanbul'a gelip yerleşen Rusyalı aydınlar içinde en tanınmışı Yusuf Akçura'dır (1876-1935). 1883 yılında, daha çocukken annesiyle beraber İstanbul'a göç eden Y. Akçura, Koca Mustafa Paşa Askeri Rüştiyesinde okudu. Kazan yurduna hayranlık duymakla birlikte, Akçura küçük yaştan itibaren bir İstanbullu olarak yetişti. Onun alışkanlıklarında ve karakterinde Osmanlı Türkünün özellikleri vardı. Ancak, aile içinde Kazanlılık bilinciyle yetişti; ana yurdu ile olan bağlarını devam ettirdi. Bu iki dünya arasında gidip gelirken, Kazanlı aydınların ileri düzeydeki bilgi birikimini İstanbul'da tanıtmak, Kuzey Türklüğünün fikir hareketlerini Osmanlı kardeşlerine anlatmak gereğini duydu. 1897'de yaz tatili vesilesiyle Rusya'ya gittiğinde, Tatarların ciddi âlimlerinden Şihabüddin Mercanî ve Kayyum Nâsırî'yi bizzat ziyaret etti. Bu sırada aldığı notlara dayanarak bu iki şahsiyetin hayat hikâyelerini anlatan makaleler kaleme aldı. Bunlardan Mercanî ile ilgili olanını yayınlattı. Bahçesaray'da ziyaret ettiği İsmail Gaspıralı'dan çok etkilendi ve onu birçok hususta ustada olarak kabul etti.

Resim 4.2

Yusuf Akçura

Yusuf Akçura'nın en iyi biyografisini François Georjeon'un *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri ve Yusuf Akçura (1876-1935)* (İstanbul, 1986) adlı eserinde bulabilirsiniz.

K İ T A P

1905-1907 yılları arasında Rusya'daki hürriyet ortamında Rusya Müslümanlarının siyasi ve kültürel örgütlenmelerinde büyük katkılar sağlayan Y. Akçura, "Rusya Müslümanları İttifakı" adlı siyasi oluşumun ortaya çıkmasında başat bir rol oynadı. 1907 yılı ortalarından itibaren Rusya'da baskı döneminin geri gelmesiyle faaliyet alanı daraldı. Yayınladığı bir kitapçık dolayısıyla takibata uğradı. Gizlice Bahçesaray'daki eniştesi İsmail Gaspıralı'nın yanına gitti ve bir süre onun gazetesinde takma isimle makaleler yazdı. Türkiye'de Meşrutiyetin ilan edildiğini duyar duymaz İstanbul'a geldi (Akçura 1928: 430-2).

Akçura'nın İstanbul'daki asıl faaliyetleri bundan sonra başladı. Okul yıllarından tanıdığı bazı Türkçülerle (Necib Asım Bey ile Veled Çelebi Efendi) birlikte sadece kültürel faaliyetler yürütecek bir dernek (Türk Derneği) kurdu. Bu dernek, Türk milliyetçiliği esasına dayanan ilk kuruluşu. Türk kavimlerinin ilmi çalışmalarını ve durumunu öğrenmeyi ve öğretmeyi amaçlıyordu. Derneğe Türk olmayan Türkiyatçılar da dâhil oldu. *Türk Derneği* adlı çıkardıkları dergi 7 sayı sonra Akçura'nın İstanbul'dan ayrılmasıyla kapandı.

Akçura'nın en önemli girişimi *Türk Yurdu* adındaki ilim ve kültür dergisini çıkarmak oldu. 1911 yılı sonundan itibaren yayınlanmaya başlayan bu dergiyi ilk nüshasından itibaren bazı kısa aralar dışında 6 yıl boyunca yönetti. Dönemin en parlak aydınlarını bu dergide toplamayı başardı. Dergi, İdil boyunda ve Türkistan'da da okunuyordu. Derginin asıl amacı Türk kavimlerinin birbirini tanımasını için Türk dünyasının her tarafında olup bitenleri, Türk dünyasında gelişen fikir

akımlarını ve Türk kavimlerinde doğan edebiyatı bütün Türk dünyasına duyurmaktı. Rusya ve Osmanlı Türkleri arasında bir kültür köprüsü oluşturan bu dergi Orenburglu Tatar zenginlerinden Mahmud Bay Hüseyinov tarafından desteklendi. Türk birliği çizgisinde yürüyen dergide Rus kültürüne de saygın bir yer verilmekteydi. Gaspıralı ve Akçura Türk topluluklarının Avrupa medeniyetiyle tanışmasında Rus kültürü ve eğitiminin önemli ve ilerletici bir araç olduğu kanaatindeydiler.

Kazanlı Ayaz İshakî

Rusya'dan gelen Türk aydınları oldukça iyi bir donanımla geliyorlardı. Bu aydınların hemen hepsi halkçılık akımından ve inkılâpçı fikirlerden etkilenmişlerdi. Bunlar içinde, edebiyatçı ve eylem adamı olan Kazanlı Ayaz İshakî'nin (1878-

1954) ayrı bir yeri vardır. Ayaz İshakî, 1900'lü yılların başından beri inkılâpçı bir oluşumun liderliğini yaptı. Çıkardığı gazete ve etrafına topladığı genç aydınlarla birlikte sosyalist ve aynı zamanda Tatar milli çıkarlarını savunan yönelişe öncülük etti. Onun asıl amacı, Çarlık döneminde sindirilmiş olan Tatar halkını sarsmak ve harekete geçirmektir. O zamanlar Rusya'da bunun için elverişli bir ortam mevcuttu. Grubuyla beraber Tatar siyasi hayatında önemli roller oynadıktan sonra baskı yıllarında hapis yattı, sürgüne gönderildi.

Resim 4.3

Balkan Savaşı sırasında yaralı Türk askerlerine yardım etmek için Petersburg'dan gelen tıp öğrencileri (Meryem Yakubova, Ümmügülüm Kemalova, Rukiye Yunusova, Meryem Pataşeva) ve Yusuf Akçura (ayakta). Koltukta oturan Fatih Kerimî, kolu sarılı olan kardeşi Ârif Kerimî'dir; Çatalca'da savaşırken yaralanmıştır.

Kaynak: R. Merdanov, R. Minnullin, S. Rabimov, Fatıyb Kerimî (Kazan, 2000).

K İ T A P

Ayaz İshakî'nin hayatı ve fikirleri hakkında ayrıntılı bilgiyi *Muhammed Ayaz İshakî, Hayatı ve Faaliyetleri* (Ankara, 1979) adlı eserde bulabilirsiniz.

Sürgün yıllarında birkaç kez gizlice İstanbul'a gelip giden Ayaz İshakî, Meşrutiyet'in yeni ilan edildiği sıralarda İstanbul gazetelerindeki fikir tartışmalarına müdahil oldu. Dilde sadeleşmeye karşı çıkan Türk yazarlarıyla tartışmaya girdi. İshakî, bu eleştiri yazılarında siyasi ve sosyal fikirlerin halka anlatılması gerektiğini savundu; bunun en etkili vasıtasının dil olduğunu yazdı. *Servet-i Fünûn* dergisi yazarlarından Süleyman Nazif, Hâlid Ziya ve Ali Nusret Bey'e seslenerek onları halkın anlayacağı bir dille yazmaya çağırdı. Böyle yazmaya devam ederlerse yakında kitaplarını okuyacak kimse bulunmayacağını söyledi.

İshakî, Osmanlıların psikolojisinin Rusya Tatarlarından çok farklı olduğunu fark etti ve bunu da açık bir şekilde dile getirdi. Osmanlı Türklerinde gördüğü en büyük noksan mesleksizlik, yani ideal eksikliği idi. Osmanlı gazetelerinin belli bir hedefi ve çizgisi olmadığını ileri sürdü. Buna mukabil, Tatar aydınlarının belli bir ideal etrafında toplanıp bunun uğruna mücadele ettiklerini ve bu ülkeye erişebilmek için hiçbir fedakarlıktan çekinmediklerini anlattı.

İshakî 1910 yılında İstanbul'da verdiği bir konferansta Rusya Tatarlarının milli bir edebiyat geliştirdiklerini ve bu bakımından Osmanlı Türklerine göre oldukça ileri durumda olduklarını söylüyordu. Osmanlı edebiyatçılarının önemli bir kısmının elitist bir tutum içinde olmalarını geriletici bir unsur olarak görüyordu. Osmanlıların aksine Tatarlarda "sanat halk içindir" anlayışının egemen olduğunu, Tatar edebiyatında şiirden ziyade nesir türünün geliştiğini ifade ediyordu. Halkçı edebiyatın tesiriyle Tatarlarda şiir bile toplumsal amaçlara hizmet ediyordu. Bu etkinin bir sonucu da Tatarlarda milli tiyatronun gelişmesiydi. Buna karşılık, Batı edebiyatı etkisinde kalan Osmanlı yazarlarının milli karakterde bir edebiyat geliştiremediklerini ileri sürüyordu.

Ayaz İshakî'nin bu sözleri *Servet-i Fünûn* akımı mensuplarına yönelikti. Onlar, dil konusunda halkın seviyesine inmeyi (dilde sadeleşmeyi) doğru bulmuyor, böyle yapmak yerine halkın seviyesini yukarı çekmek gerektiğini söylüyorlardı. Ayrıca, Türkçü yazarların Çağatay (Türkistan) Türkçesine meyletmelerini yanlış buluyorlar, gelişmiş bir Osmanlı dili ve edebiyatı dururken Osmanlılardan epeyce geride kalan Doğu Türklerinin işlenmemiş dillerine yönelmeyi "gericilik" olarak görüyorlardı. Esasen, seçkin bir dünyada yaşayan ve Kuzey Türklerindeki ileri düzeydeki fikirlerden habersiz olan *Servet-i Fünûncu* aydınlarının Ayaz İshakî'yi anlamaları beklenemezdi. Dolayısıyla, İshakî'nin fikirleri daha ziyade Türkçü çevrelerde ilgi görüyordu.

Sibiryalı Abdürreşid İbrahim

1910 yılı başında, Rusya Müslümanlarının tanınmış seyyahlarından Sibiryalı Abdürreşid İbrahim İstanbul'a geldi. Gezip gördüğü yerler hakkında verdiği konferanslarla büyük ilgi topladı. Kendisi gibi Rusya Müslümanlarından olan Troyskili Ahmed Taceddin'le beraber *Teârûf-i Müslimîn* (1910-1911) adında bir dergi çıkardı. Bu, Tatarların Rusya dışında çıkardıkları ilk dergiydi. Derginin amacı, *teârûf* (tanıştırmak) idi; Müslüman toplulukları (özellikle Osmanlı ve Rusya Müslümanlarını) birbiriyle tanıştırmayı hedefliyordu. Dergi, Rusya ve Türkistan'ın değişik yerlerinde muhabirler görevlendirerek bunlar aracılığıyla alınan bilgileri yayınladı. Bu yolla Osmanlı kamuoyunu buralardaki gelişmelerden haberdar etmeye çalıştı. Yazar kadrosunun çoğunu Rusya kökenli aydınların oluşturduğu dergide kadın meselesi ve eğitim reformu gibi konular önemli bir yer tutmaktaydı. Dergide Troysk (Troitsk), Kazan, Akmescit, Kazakistan, Orenburg, Sibiryaya, Buhara, Hive ve Çin Türkistanı gibi yerlerden haberler ve mektuplar da yer almaktaydı.

Abdürreşid İbrahim'in de Rusya'daki halkçılık akımından etkilenmiş olduğu açıktır. Oldukça sade bir Türkçe ile yazmaya özen gösteren Abdürreşid İbrahim, Türk toplulukları arasında birlik oluşturmak gerektiği fikrindeydi. Bunu İslam birliği (Pan-İslamizm) idealinin tamamlayıcı bir parçası olarak görüyordu. Aynı dine inanan, aynı dili konuşan 70-80 milyonluk bir milletin birleşip ilim ve maarifte el

Resim 4.4

Kazanlı Ayaz İshakî.

Kaynak: L. Gaymanova, *Gayaz İshakî: Eserler I*, (Kazan, 1998).

Servet-i Fünûn akımı:

Toplumsal problemlere ilişkin "tehlikeli" fikirlerin kısıtlandığı ve bastırıldığı II. Abdülhamid döneminde edebiyatçıların serbest bıraktığı zararsız konulara yöneldiler. *Servet-i Fünûn* dergisi (1896-1901) çevresinde toplanan edebiyatçıların, Batı edebiyatından etkilenerek yeni bir akım (Edebiyat-ı Cedide) oluşturdu. Sanat için sanat yapma eğiliminde olan bu kesim, seçkinlere ait bir edebiyat geliştirdiler; halka seslenmek gibi bir endişe taşımıyorlardı. Hüseyin Cahid, Hâlid Ziya, Tevfik Fikret ve Cenab Şehabeddin gibi sanatçıların bu akımın en tanınmış temsilcileridir. Ortaya koydukları edebî eserlerde konuşma dilinden uzaklaştıkları, Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalara gereğinden fazla yer verdikleri görülmektedir.

ele vermeleri gerektiğine inanıyordu. Bu birleşmenin ilk aşaması olmak üzere, İstanbul Türkçesi sadeleştirilerek bütün Türk kavimleri için ortak dil hâline getirilmeliydi. Ona göre, basın yoluyla bu fikir hızla yayılabilir, böylelikle Tatarlar Osmanlı yayınlarından yararlanabilir, Türkler de Tatar gazete ve kitaplarını okuyabilirlerdi. Bunun için, bir an önce Türk birliğini gerçekleştirmek gerektiğini düşünüyor, iş başında olan Genç Türkleri bu yola teşvik ediyordu.

Abdürreşid İbrahim, cesur, maceracı, samimi ve mücadeleci kişiliğiyle birçok İstanbullu aydının gönlünü kazandı. Mehmed Akif, Eşref Edib ve İzmirli İsmail Hakkı ile yakın dostluk kurdu. 1911'de İtalyanlar Trablusgarb'ı işgal ettiklerinde birçok engeli aşarak Derne'ye ulaştı. Çatışmalara da fiilen katılan Abdürreşid İbrahim, Bingazi'de Enver Paşa ile tanıştı; onunla aynı cephede bulunduğu 40 gün içinde aralarında samimi bir dostluk oluştu. Beş ay sonra İstanbul'a döndü. 1913 yılı başında *İslam Dünyası* adında yeni bir dergi çıkardı. I. Dünya Savaşı sırasında Enver Paşa tarafından Almanya'ya gönderildi ve Almanlara esir düşen Müslüman esirlerin Osmanlı saflarına katılmalarını sağlamakla görevlendirildi. Onun çabaları sayesinde çok sayıda esirden oluşan bir "Asya Taburu" meydana getirildi. Bunlar 1916'da İstanbul'a getirildiler ve buradan Irak cephesine gönderildiler. Abdürreşid İbrahim, 1918 yılında Osmanlı gizli servisi Teşkilat-ı Mahsusa tarafından Rusya Müslümanları için bir büro açmak üzere İsviçre'ye gönderildi. Oradan, bağımsızlığını ilan etmiş olan Ukrayna'nın başkenti Kiev'de açılan Osmanlı büyükelçiliğini düzenlemekle ve büyükelçiye yardım etmekle görevlendirildi. İstanbul'a döndüğünde *Sebilürreşad* dergisinde makaleler yazdı. Ekim ayı sonunda İttihat ve Terakki tasfiye olduktan sonra ülkeyi terk etti.

Troyskili Ahmed Taceddin

Hakkında fazla bir şey bilinmeyen Troyskili Ahmed Taceddin'in Ural taraflarından gelen bir Tatar aydını olduğu anlaşılmaktadır. Ne zaman ve ne vesileyle İstanbul'a geldiği bilinmemekle birlikte, 1910'lu yıllarda Türk basınında çıkan yazılarından Rusya Türkleri hakkında derin bir bilgiye sahip olduğu açıktır. Abdürreşid İbrahim gibi o da önce İslam birliği, sonra buna bağlı olarak Türk birliği taraftarıydı. "Bizleri yekdiğerimize rabt eden cinsiyet [ırk bağı] değil İslamiyettir" diyordu. Ona göre, sosyal ve milli hayatı muhafaza eden, Türk, Tatar, Başkurt ve Mişer gibi toplulukların hepsini bir babanın çocukları yapan İslamiyet idi. Bunu ispat için, Kazan taraflarındaki Hıristiyan Tatarları (Kreşinleri) örnek gösteriyordu; Türk kökenli oldukları halde, Müslüman olmadıkları için bunlara ilgi gösterilmediğini söylüyordu (Taceddin 1910a: 13).

Ahmed Taceddin, Rus basınına takip ederek orada Rusya Müslümanları aleyhine yazılan yazılara cevap veriyordu. Rus hükümetinin Müslümanlara baskı uyguladığını, okullarını kapattığını ve bu uygulamalar yüzünden Müslümanlar arasında Pan-İslamizm duygusunun geliştiğini ileri sürüyordu. Taceddin'e göre, Rusya'da Tatar, Kırgız, Başkurt, Mişer yoktur; Türk ırkına mensup tek bir İslam milleti vardır. Rus parlamentosundaki Tatar mebuslarının bu durumu göz önünde tutarak "Tatar" isminde ısrar etmekten kaçınmaları ve kendilerini "Rusyalı İslam vekilleri" olarak tanımlamaları gerektiğini savunuyordu; vekillerin "Tatar" ve "Türk-Tatar" taraftarı olmak üzere ikiye ayrılmalarını üzüntüyle karşılıyordu.

Buhara devletinin çökmekte ve kuzey selinin altında kalmakta olduğundan söz eden Taceddin, Buhara Hanlığı ahalisinin koyun gibi uysal olduğunu yazıyordu. Rus hükümeti, doğrudan egemenliği altında olan Rusya Müslümanlarına bazı kanunları dayatmak konusunda epey zorluk çekerken, güya yarı bağımsız olan Bu-

hara Hanlığında bir Rus komiserinin yaptığı keyfî düzenlemeler hiçbir direnişle karşılaşmadan uygulanıyordu. Taceddin bütün bunların sebebini Buhara medreselerinin artık adam yetiştirme özelliğini kaybetmiş olmasına bağlıyordu. Buharalıların yeniden eski güçlerini kazanacakları yerin İstanbul okulları olduğunu, bu yüzden, talebelerin her türlü resmî engelleri göze alarak bir an önce İstanbul'a can atmalarını salık veriyor, burada kendilerine kucak açılacağını söylüyordu (Taceddin 1910b: 241-5).

Teârûf nedir? Rusya ve Türkistan'dan gelen aydınların en bariz amaçları ne idi?

Fatih Kerimî ve Osmanlı Ülkesindeki Gözlemleri

Tatar aydınları içinde Meşrutiyet dönemi İstanbul'unu en iyi gözlemleyen kişi Fatih Kerimî'dir (1870-1937). 1892-97 yılları arasında İstanbul'da Mülkiye Mektebinde okuyan Kerimî, 1912 yılı sonunda, Bulgarlar'ın Çatalca'ya kadar geldikleri bir zamanda, yeniden İstanbul'a geldi. İstanbul'da kaldığı 4 ay boyunca dönemin aydınlarıyla görüştü. *İstanbul Mektupları* adıyla kitaplaştırdığı izlenimleri, Türk aydınlarının ve toplumunun felaket yıllarındaki ruh halini çok iyi bir şekilde yansıtmaktadır. Eserin hemen her yerinde Rusya Tatarları ile Osmanlı Türklerinin kültür seviyeleri, psikolojileri ve aydınları karşılaştırılmaktadır.

Uğranılan felaketler karşısında İstanbul halkında ve özellikle aydınlarda gördüğü duyarsızlık Fatih Kerimî'yi rahatsız ediyordu. Ona göre, İstanbul'daki iki-üç yüz aydın ve siyaset adamı sürekli bir parti oyunu oynuyorlardı. Ahlakı bozulmuş, tabiatı kokuşmuş eski Bizans batağındaki İstanbul halkının ve bürokratlarının gayretsizliği yüzünden bütün Rumeli Türkleri ve toprakları gözden çıkarılmıştı. Böyle günlerde bütün halkın tek vücut olup ayağa kalkarak vatan savunmasına girişmesi, zenginlerin paralarını, kadınların mücevherlerini çıkarıp savaş için vermesi gerekirken, kimsenin umurunda olmadığını, kahvehanelerin eskisi gibi ağzına kadar dolu olduğunu yazıyordu. İstanbul aydınları Anadolu'daki köylerin ve insanların durumundan tamamen habersizdiler. Çünkü aydınlarda halka hizmet fikri, halk sevgisi, vatan kaygısı ve gelecek endişesi yok gibiydi (Kerimî 1913: 252).

Kerimî, bazı gayretli aydınların nasıl çırpındıklarına da değiniyordu. Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Ömer Naci, Mehmed Emin, Aka Gündüz ve Hamdullah Subhi gibi milliyetçi aydınlar halkı harekete geçirmek için toplantılar yapıyor, camilerde müderris ve hocalar vaazlar vererek dinî duyguları galeyana getiriyorlardı. Yusuf Akçura Darülfünunda verdiği konferansta öğrencileri Rumeli'nin daha üç-dört ay önceki haritasıyla o günkü durumu karşılaştırmalarını istiyor, "eğer kalplerimizde hamiyet, galeyan, heyecan bulunsa bunu görünce başımızı taşa vurmamız, ölmemiz gerekirdi" diyordu. Almanya ve İtalya'daki öğrencilerin nasıl büyük hizmet ve fedakârlıkta bulduklarından örnekler veriyordu.

Osmanlı yazarları, dil konusunda ikiye ayrılmıştı. Süleyman Nazif, kardeşi Ali Faik ve Cenap Şahabeddin gibi bir kısım aydınlar halkın seviyesine inerek yazmayı edebiyatı bozmak olarak görüyorlardı; onların fikrinde halkın bu edebiyatı anlayıp anlamaması önemli değildi. Yusuf Akçura, Kazanlı Ayaz İshakî ve Celal Sahir gibi halkçı görüşü savunan aydınlar ise halkın anlayacağı bir dille yazmak gerektiğini savunuyorlardı. Onlarla aynı görüşü paylaşan Kerimî, edebiyatın halk tarafından anlaşılması gerektiğini savunanların azınlıkta olduğunu belirtiyor, İstanbul gazetelerini ve edebiyatını Anadolu halkının yüzde beşinin bile anlamadığını söyledikten sonra, "bunlar havada uçuyor, diğerleri yerde sürünüyorlar" diyordu (Kerimî 1913: 341).

Türklerde iktisadi bilincin oluşmadığını da gözlemleyen Fatih Kerimî, İstanbul'daki ticaretin ve bankaların neredeyse tamamının gayr-i Müslimlerin elinde olduğuna işaret ediyordu. Bununla beraber, Rusya'dan gelen girişimci Müslümanların, Tatar tüccarların mesleklerinde güven kazanıp başarılı olduklarını kaydediyordu. İç Rusya'dan gelip Anadolu vilayetlerine yerleşen Tatarlar, tarım işlerinde mükemmel bir şekilde çalışmakta ve başkalarına örnek oluyorlardı. Rus tırpanları getirerek beşer onar kişi bir sıraya dizilip ekin biçiyor, topraklarını Rus sabanlarıyla sürüyor, biçme makineleri kullanıyorlardı.

Osmanlı yazar ve siyaset adamlarıyla görüşen Fatih Kerimî, Türklerin geleceği konusundaki kötümserliğini gizlemiyordu. Siyasi ve iktisadi bakımlardan Osmanlı Devleti Avrupa devletlerinin elinde esir gibiydi; Türk halkında uyanış ve eğitim zayıftı; buna karşılık dinî taassup oldukça güçlüydü. Ticaret ve sanat Türklerin elinde değildi; Türkler ziraat işlerinde de çok geriydiler. Avrupa'daki anlamıyla milliyet duygusuna sahip değillerdi. Kerimî bütün bu durumlar dikkate alındığında Osmanlı ülkesinin istikbalini karanlık görüyordu.

Kerimî'ye göre bu durumdan çıkış iki yolla mümkün olabilirdi. Birisi, o milletin içinden büyük bir adamın çıkarak o milleti zorla ilerleme ve uygarlaşma yoluna sokmasıydı. Rusya'da Büyük Petro'nun Rusları hizaya getirmesi böyle olmuştu. İkincisi, küçük bir milletin kendisinden büyük ve kendisine benzeyen bir milleti örnek alarak ilerlemesiydi; Bulgarların Rusları örnek alması gibi. Osmanlılarda ikisi de yoktu. Kerimî, Türklerin yapması gerekenleri şu şekilde sıralıyordu: İlköğretimi yaygınlaştırmak, kızların okutulmasına önem vermek, kadınlara insan ve arkadaş olarak bakmayı öğretmek, halkın iktisadi bakımdan yükselmesine çalışmak, ticaret ve sanat okullarını arttırmak, gazete ve kitapları İstanbul beyleri ve şairleri için değil, Anadolu halkı için ve onların anlayacağı dilde yazmak.

Kerimî, Türk halkındaki fikir ve eğitim düzeyinin düşük olduğu ve dinî taassubun ise çok güçlü olduğu kanaatine varmıştı. Alfabenin ıslah edilmesi konusunda bir yazı yazıldığında, birileri Şeyhülislama müracaat ederek "Müslümanlar arasında tefrika çıkarıldığı" yolunda şikâyet etmekte, tedbir alınmadığı takdirde halkın galeyana geleceği tehdidinde bulunmaktaydı. Aynı şekilde, resim, müzik ve medreselerin ıslahı gibi konuların serbest bir şekilde tartışılmadığını, bu gibi durumlarda Dahiliye veya Adalet Bakanlığına veya Şeyhülislamlık makamına şikâyet edilerek "ahâliyi kötü etkileyecek" denilerek konunun kapatıldığını, gazetelerin halkı galeyana getirecek durumları yazmamaları konusunda uyarıldıklarını belirtiyordu.

Dinî İslahat Fikirlerinin İstanbul'daki Etkileri

Kazan ulemasından Şihabüddin Mercanî 1880'de İstanbul'a uğradığında devrin önemli devlet adamları ve ulemasıyla görüşmüştü. Osmanlı basınında ondan bahsedilirken onun dinî ıslahçı yönünden hiç söz edilmemesi bir rastlantı değildi. Çünkü İstanbul Hilafet merkeziydi; dinî merkezler dinde reform düşüncesine hep uzak durmuşlardı. Dinî reform fikirleri Osmanlı ülkesine bundan epey sonra, 1910'lu yıllarda kuzeyden, Kazan Tatarlarından geldi.

1912 yılında dinde reform (ıslâhât-ı diniye) fikri İstanbul'da hâlâ zayıftı; açık fikirli ulema bu konuda fikirlerini ifade etmeye çekiniyordu. Bazı kimseler çok hür fikirli olsalar bile Kur'an'ın tercüme edilmesini doğru bulmuyor veya şimdilik bunu ertelemek gerektiğini düşünüyorlardı. Rusyalı din âlimi Musa Cârullah'ın dinî reform konusundaki fikirlerini beğenerek okuyanlar, onu takdir edenler olsa da, bu konularda düşündüklerini ağızdan açığa söylemekten ve yazmaktan çekiniyorlardı. Mesela, Mahmud Esad Efendi banka muameleleri ve faiz konularında cesur

fikirler söylese de, bunları açıkça yazamıyordu; Sebebi sorulduğunda halkın bu gibi sözleri anlayacak dereceye gelmediğini ve İstanbul'daki ortamın bu gibi fikirleri kaldıracak durumda olmadığını söylüyordu (Kerimî 1913: 388).

Bütün bu çekincelere rağmen, Kuzey Türklerindeki dinî ıslahat konusundaki fikirleri İstanbul üzerinde etkili oldu. Hindistan, Mısır, Kazan ve Orenburg gibi merkezlere kıyasla yarım asır gecikmeyle de olsa, dinî ıslahat fikirleri sonunda Hilafet makamında da ortaya çıktı. 1914'te yayınlanmaya başlanan dinî reform taraftarı *İslam Mecmuası* aynı doğrultuda yayınlar yapmaya başladı. Dergi, kuzeyin ıslahçı ulemasından kadı Rızaeddin b. Fahreddin ve Musa Cârullah'ın eserlerine dayanarak, İslam açısından kadınların özgürlüklerini savunma cesaretini gösterdi.

Bu dergiyi çıkaran **Kazanlı Halim Sabit** ilim tahsil etmek niyetiyle İstanbul'a gelip daha sonra burada yerleşip kalan Tatar aydınlardandır. Bulunduğu yerin darlığından bıkip usandığından dolayı, geniş bir muhitte serbestçe bulunmak, ruhunda varlığını hissettiği bazı yetenekleri geliştirmek arzusuyla İstanbul'a yöneldi. Hayal ettiği geleceğin Karadeniz'in öte tarafında kendisini beklemekte olduğuna inanıyordu. Bu ideal için ailesini, vatanını terk ederek birçok zahmetlere katlandı. İstanbul'da geçirdiği 7 sene içinde çok çalıştığını, çok yorulduğunu fakat bu kadar gayretin karşılığını alamadığını düşünüyordu (Sabit 1912: 368-9). 1911 yılı yaz mevsiminde doğup büyüdüğü yerleri ziyaret için yola çıktığında bu duygular içindeydi.

Vatanına vardığında Kazanlıların Osmanlı kardeşlerine karşı derin bir alaka duyduklarını gördü. Yoldaki Müslüman köylerine uğradığında herkes ona Osmanlı Devletinin durumunu ve İstanbul'u soruyordu. Fakir ve etraftaki köylere göre geride kalmış olan Müslüman köylülerin binlerce kilometre uzaktaki din ve dil kardeşlerine böyle samimi, sıcak bir duyguyla bağlı olmaları onu çok etkiledi. Çelyabinsk şehrindeki genç bir imamın İstanbul'da olup bitenleri en az kendisi kadar bilmesini hayretle karşıladı. Şehirdeki Müslüman mektebinin kütüphanesindeki raflarda Osmanlı Devletinden gelen kitap, gazete ve dergiler olduğunu gördü (Sabit 1912: 501-2).

Kafkasya'dan Gelen Aydınlar

Kafkasya'dan gelen aydınlar da Osmanlı fikir hayatına önemli katkılarda bulunmuşlar, aynı zamanda İstanbul'daki fikir hayatından etkilenmişlerdir. Kafkasya'dan gelenler içinde belki de en önemlisi **Hüseyinzâde Ali Bey**'dir (1864-1941). Bu zat, Tiflis Müslüman mektebinde üç-dört sene eğitim gördükten sonra Rus gimnazyumuna girdi ve orada 10 yıl okudu. Daha sonra Petersburg Üniversitesinin Tabii Bilimler şubesine girdi. 1899'da buradan diplomasını alır almaz İstanbul'a geldi ve Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye'ye kayıt yaptırdı (Akçura 1928: 415).

Hüseyinzade Ali Bey çok iyi bir eğitim almıştı. Batı düşüncesini, edebiyatını ve medeniyetini çok iyi biliyordu. Ayrıca, sanatkâr ruhlu bir insandı; ressamdı ve keman çalıyordu. "Sessiz, mütefekkir haliyle, esrarengiz yalnızlığı ile" arkadaşları üzerinde büyük bir etki yaratıyordu. Tıbbiyeden mezun olunca Osmanlı-Yunan savaşına (1897) katıldı. Savaşın sonu Haydarpaşa Hastanesinde, daha sonra Askerî Tıbbiye'de hizmet etti. Abdülhamid yönetimi polisi tarafından takip edildiğine kanaat getirerek Kafkasya'ya dönmek zorunda kaldı.

Birkaç yıl Kafkasya'da gazetecilik ve kültür faaliyetleriyle uğraşan Ali Bey, Rus hükûmetinin ülkede baskıları arttırması üzerine faaliyet alanı daralınca, 1910 senesinde yeniden İstanbul'a geldi. İttihat ve Terakki Cemiyeti genel merkezine üye se-

Kazanlı Halim Sabit [Şibay] (1883-1946): Son dönem din âlimi ve aydınlardandır. Simbir(ık)'e bağlı Küçük Tarhanlı köyünde doğdu. Mirzalar soyundan geliyordu. Yeni usulle eğitim veren bir okulda okuduktan sonra, Ulu Tarhan'daki bir medresede ve Rus okulunda eğitim gördü. Tahsilini ilerletmek için İstanbul'a geldi. 1906'da Mercan İdadisinden mezun olduktan sonra 1910'da Darülfünun'un İlahiyat Şubesini bitirdi. Bir süre Gelenbevi İdadisinde muallimlik yaptıktan sonra 1914'te Darülfünunda müderris oldu. 1919 yılında üniversiteden ayrıldı. Avrupa şehirlerinde 20 yıl ticaretle uğraştıktan sonra 1939'da Türkiye'ye döndü. 1946'da Ankara'da vefat etti.

çildi. Bir taraftan da *Türk Yurdu* dergisinin ve Türk Ocağı ileri gelenlerinin arasına girdi. Turancı ve Türkçü olmakla beraber, Turancılığı ısrarla müdafaa eden biri değildi. Onun şairane Turancılığı diğer Türkçüleri ve Ziya Gökalp'i etkiledi (Akçura 1928: 419).

İstanbul'a gelen aydınlardan biri de Azerbaycan Türklerinden **Ağaoğlu Ahmed** (1869-1939) idi. Rusya'da takip edildiğini ve sürgüne gönderileceğini anlayınca kaçmaya karar veren Ağaoğlu 1908 yılı sonuna doğru İstanbul'a geldi. İstanbul'da onun için çok dolu ve verimli bir faaliyet dönemi başladı. Tanıdığı İttihatçılar sayesinde iyi yerlerde görev yaptı. Önce maarif müfettişi, arkasından Süleymaniye Kütüphanesi müdürü oldu. Bu arada, Üniversitede dersler verdi, tanınmış dergilerde yazılar yazdı. *Türk Yurdu* dergisinin kuruluşunda görev aldı, Türk Ocağı'nın kurucuları arasında yer aldı. 1912'de Ahmed Midhat Efendi vefat ettikten sonra, *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin başyazarı oldu. İttihat ve Terakki yöneticileri arasına girdi, milletvekili oldu.

Bu önemli görevleri sırasında Rusya Müslümanlarının faydası için çalıştı; Türk kavimleri arasında dayanışma ve birlik duygusunun yerleşmesi için uğraştı. 1915'te Rusya Müslümanları Türk-Tatar Milletleri Müdafaa-i Hukuk Cemiyetinin kurucuları arasında yer aldı. Cemiyetin Budapeşte, Viyana, Belin ve Sofya gezilerine katılarak Rusya Müslümanlarının dinî ve kültürel özerkliğini savundu. 1916'da Akçura, Hüseyinzade ve Abdürreşid İbrahim ile birlikte Avrupa'da Rusya Müslümanlarının haklarını savunan faaliyetler yürüttü. 1918'de Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesinde önemli bir rol oynadı. 1919'da İttihat ve Terakki'nin önde gelen liderleriyle birlikte İngilizler tarafından Malta'ya sürüldü. 1921'de serbest kalınca Ankara'ya gitti ve milli mücadeleye katıldı (Shissler 2005: 250-5).

Ağaoğlu, Meşrutiyet döneminde birçok dergi ve gazetelerde yazılar yazdı. Geniş bir coğrafyaya yayılan ve büyük bir nüfusa sahip olan Türk dünyasının zayıflık sebeplerini tartıştı. Daha yakın zamanlara kadar değişik Türk toplulukları birbirini tanımaz ve kendi aralarında maddi ve manevi bağ oluşturmaktan âciz idi. Ona göre, Türk dünyasının dağınık ve birbirinden kopuk olmaları üç temel zaaftan kaynaklanıyordu: Türk halklarının birinci zaafı dinî bağlılıklarında aşırıya gitmeleri, belli inançlara bağnazlık derecesinde sarılmalarıydı. Bu özellik onlar arasında çatışma ve ayrılıklara sebep olmuştu. İkinci sebep Türklerin diğer kültürlerden kolay etkilenmeleri (asimilasyona yatkın olmaları) idi; o kadar ki, edebiyat, dil ve hatta milli geleneklerini unutuveriyorlardı. Bu durum onların yerleşik kavimler içinde erimelerine yol açıyordu. Üçüncüsü ise milli bilinç yokluğu; bu zaaf, öncekilerin hem sonucu hem de sebebiydi. Sonucuydu, çünkü Türk doğasındaki bu iki özellik milli bilincin oluşmasını engelliyordu. Sebebiydi, çünkü Türk doğasında olan özelliklerden dolayı Türkler arasında çıkan yazarlar, düşünürler, şairler ve tarihçiler bu noksanları devam ettirmişler, Arapça ve Farsça yazmaktan gurur duymuşlardı.

Ağaoğlu başka bir yazısında Osmanlı okullarındaki noksanlara dikkat çekti. Osmanlı okullarındaki eğitim ve öğretim usulleri iki yüz sene evvel Batı ülkelerinde takip edilen skolastik metottu. Ağaoğlu, dört ay boyunca İstanbul'da bulunarak resmi ve özel bütün ilk mektepleri ve rüştiyeleri dolaşım incelemeler yaptığını, okul ve öğrenci sayısını, her öğretmene ortalama kaç öğrenci düştüğünü ve gerekli masrafları hesapladığını yazmaktadır. Ayrıca, mektep binalarının durumunu, muallimlerin vaziyetini, halkın eğitime olan eğilimini tespit etmeye çalışmıştı. Ortaya çıkan tablonun hiç de iç açıcı olmadığını söylüyordu. Kötü eğitim yüzünden talebelerin akıl ve zekâlarının heder edildiği kanaatindeydi.

Ahmed Ağaoğlu'nun hayatı ve fikirleri hakkında ayrıntılı bilgiyi A. Holly Shissler'in *İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye* (İstanbul, 2005) adlı kitabında bulabilirsiniz.

K İ T A P

Türkistanlı Aydınlar

İstanbul, XIX. yüzyılda Türkistanlı hacılar, tacirler ve talebeler için de bir çekim merkezi hâline geldi. Üsküdar, Sultanahmet ve Eyüp'te Türkistan tekkeleri faaliyet göstermekteydi. Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi Şeyhi Buharalı **Süleyman Efendi** 1877-78 Osmanlı-Rus harbi sırasında elçilik göreviyle Buhara ve Hive hanlıklarına gönderildi. Buhara Emiriyle görüştü, Türkmenlerin "cins ve miktarını" tespit edip bunları bir rapor halinde Osmanlı hükûmetine sundu. Bu seyahatten sonra, Türkistanlılarla Osmanlıları birbirine tanıştırmak amacıyla *Lügât-ı Çağatay ve Türkî-i Osmanî* (İstanbul, 1298/1881) adlı sözlüğü kaleme aldı. Bu eserde, Türkistan Türklerinin edebî dili olan Çağatayca'yı tanıttı ve Osmanlı Türkçesinin kökeninin bu dile dayandığını iddia etti. Dil ve soy açısından Türklerin birliğini göstermeye çalışan Özbek şeyhi, Türkistan ve Osmanlı Türkleri arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi için uğraştı.

Şeyh Süleyman Efendi (1821-1890) Nakşibendi tarikatına mensup olan Şeyh Süleyman Efendi aslen Türkistan'dan, Kunduz taraflarındandır. Karagöl'de doğmuştur. Anne tarafından Ubeydullah İshan Karagölli ve Yahya İshan Türkmâni ile akrabalığı vardır. Genç yaşta İstanbul'a gelerek 1860'ta Üsküdar'daki Özbekler Tekkesinin şeyhi (postnişini) olmuştur.

Ülkelerindeki siyasi rejimle ters düşen ve bu nedenle Osmanlı Devleti'ne sığınan Türkistanlıların olduğu da bilinmektedir. 1897-98 yıllarında İstanbul'da bulunan Türkistanlı tarihçilerden Kurban Ali Halidi, maddi durumu iyi olan Türkistanlı ailelerin çocuklarını tahsil için İstanbul'a ve Kahire'ye gönderdiklerinden bahsetmektedir. Ayrıca, İstanbul'a gelen öğrencilerin Ahmed Midhat Efendi'yi mutlaka ziyaret ettiklerini ve onu kendilerinden biri gibi gördüklerini belirtmektedir.

Buharalı ve Hiveli aydınların İstanbul'a gelmeleri özellikle 1908 Meşrutiyet İnkılabından sonra oldu. İstanbul'a gelen Buharalı aydınlar Genç Türk liderleriyle temas kurdular; buradaki yeni fikirlerden etkilendiler. Genç Türklerin Sultan Abdülhamid yönetimine karşı verdikleri mücadeleden esinlenerek, onlar da Buhara ve Hive'de benzer bir devrimi gerçekleştirmek istiyorlardı. Tahsillerinden sonra ülkelerine döndüklerinde "Genç Buharalılar" adında gizli bir örgüt kurdular. Hive Hanlığındaki reform yanlısı gençler ise "Genç Hiveliler" adında bir araya gelerek örgütlendiler. 1909'da İstanbul'daki bir grup Türkistanlı "Buhara Tamim-i Maarif Cemiyeti"ni oluşturdu; amaçları eğitimi yaymak ve bunun için Buhara'dan İstanbul'a öğrenci getirmektir. Buhara'da gizli olarak kurdukları "Terbiye-i Etfal" adlı dernek aracılığıyla 1911-12 yıllarında 45 kadar öğrenciyi tahsil için İstanbul'a getirmeyi başardılar.

Buhara'daki Cedit hareketinin önderlerinden Osman Hoca ve Hamid Hoca, yeni öğretim usulleri hakkında ayrıntılı bilgi edinmek üzere Bahçesaray'a ve İstanbul'a gittiler. Buharalı Ceditçi önderlerden Abdurrauf Fıtrat, İstanbul'daki eğitimi sırasında Osmanlılardaki reform fikirlerinden etkilenecek eserler yazdı; vatan, hürriyet ve meşrutiyet gibi Türkistanlı aydınların henüz yabancı oldukları kavramları dile getirdi. *Münazara* adlı eserinde Enver ve Niyazi Beylerin Osmanlı Meşrutiyeti konusunda gösterdikleri çabayı övdü. Buhara yönetimini eleştirerek, vakit geçirmeksizin reformlar yapılmasını talep eden yazılar yazdı.

Buharalı aydınlardan Münevver Kari, İstanbul'a hiç gelmemiş olmakla birlikte, İstanbul'u kültür ve eğitim merkezi olarak görmekteydi. Okulundaki öğrencileri tahsillerini ilerletmek üzere İstanbul'a gitmeye teşvik etti. Semerkand'da müftü Mahmud Hoca Behbudî (1874-1919), 1914'te İstanbul'a geldi ve izlenimlerini "Seyahat Hâtıraları" adlı uzun yazı dizisi halinde yayınladı. Seyahatnamesinin İstanbul'la ilgili kısmında şehrin manzarasını, saraylarını ve camilerini tasvir etti.

RUSYALI AYDINLAR VE EĞİTİM REFORMU

Rusyalı Türk aydınları zengin bir birikimle birlikte geliyorlardı. Rusya'da etkili olan edebî, siyasi ve sosyal fikirlerin etkisi altında yetişmişlerdi. Eğitim reformu onlar için çok önemliydi ve bu hususta geniş bir deneyimleri vardı. Onların modernleşme hareketi olan "Ceditçilik" tabiri bile adını yeni tarz alfabe öğretimi metodundan (*usûl-i cedid*) almıştı. Rusya'dan gelen Türk aydınları, dışarıdan bir bakışla, Osmanlı eğitiminin noksanlarını daha farklı noktadan görme ve daha değişik çözüm yolları önerme avantajına sahiptiler. Bu aydınların eğitim reformu konusundaki yazıları 1909-1914 yılları arasında yoğunlaşmaktadır. Bu yıllar Rusya ve Osmanlı Türkleri arasındaki ilişkilerin en sık olduğu zamandı. Yusuf Akçura, Abdürreşid İbrahim ve İsmail Gaspıralı Osmanlı eğitim sistemine köklü eleştiriler getirdiler. Şimdi bu üç yazarın eleştirisi ve önerilerini ele alalım.

İsmail Gaspıralı'nın Tavsiyeleri

Gaspıralı değişik vesilelerle İstanbul'a geldiğinde dönemin tanınmış aydınlarıyla görüştü. Onun Osmanlı eğitim sistemi hakkındaki görüşleri eleştiriden çok tavsiye niteliğindedir. 1889'da İstanbul'a geldiğinde Dârülmualimîn'i (Öğretmen Okulu) ziyaret etti ve kesinlikle işe yaramadığını yazdı. Ona göre orada terbiye ve talim verilmiyordu. Fakat bu okul Sâti Bey'in idaresine geçtikten sonra tamamen değişmişti. Gaspıralı'nın Sâti Bey'le kendi deneyimlerini paylaştığı bilinmektedir.

Osmanlı ilkokullarındaki verimsizlik Gaspıralı'nın derhal dikkatini çekti. Kendi okullarında uyguladığı metodu Osmanlı eğitimcileriyle paylaşmak istedi. 1909'da İstanbul'a geldiğinde, Osmanlı mekteplerinin ıslaha muhtaç olduğundan bahseden yazılar yazdı. Kendi tecrübesinden yola çıkarak Osmanlı ilkokullarında nasıl bir reform yapılabileceğini anlattı. Osmanlı okullarını Avrupa eğitim seviyesine yükseltmek için ne kadar okul, kütüphane, öğretmen ve ne kadar masraf yapılması lazım geldiğini hesapladı. Eski usul Osmanlı mekteplerinde 7-8 yıl gibi uzun sürede verilen bilgilerin yeni eğitim metodu sayesinde 2-3 yılda kazandırılabilirdiğinden söz etti; bunu kendi tecrübeleriyle gördüğünü, programın ıslah edilmesi ve elifbanın kısa zamanda öğretilmesi sayesinde büyük bir ilerleme sağlandığını belirtti. **Tedricî** ve **savtî** metotlarla okuma-yazma öğretmenin nasıl kolaylaştırılabileceğini bütün ayrıntılarıyla izah etti. Osmanlı ülkesinde eğitimden anlayanlar ön ayak olduğu takdirde, bir sene gibi kısa bir süre içinde bütün ilkokulların ıslah edilebileceğine inanıyordu.

Gaspıralı, 1911'de yazdığı bir başka makalesinde Osmanlı ilk mekteplerinde yapılabilecek reformları bir kere daha tekrarladı. Fonetik metot (*usûli savtiye*) kullanılarak çocuklara 40-50 gün içinde okuma-yazma öğretilabileceğini söyledi. Yeni öğretim metodunu öğretmek için İstanbul'da kurs açtı; bu derslere katılmak isteyen öğretmenlerin Ayasofya'daki *Türk Yurdu* idaresine başvurmalarını istedi (Gaspıralı 1911: 233-4).

Yusuf Akçura ve Osmanlı Eğitim Sisteminin Eleştirisi

Osmanlı eğitim sistemine en esaslı eleştirileri yönelten kişi Yusuf Akçura oldu. Onun eleştirilerini dört noktada toplamak mümkündür:

İsmail Gaspıralı'nın mekteplerde uyguladığı kolay okuma metodu olan **Usûl-i cedid**, tedricî ve savtî idi. Kolaylığı da bu iki özelliğinden geliyordu. **Tedricî**den maksat, çocuklara önce üç harf vermek, sonra birer harf ilave ederek devam etmektir. **Savtî** (fonetik) demekten maksat ise harfleri değil sesleri öğretmektir.

Osmanlıların eğitim konusunda yazdıkları ve çabaları yetersizdi: Akçura, Osmanlı ülkesinde bilimsel anlamda eğitim meselelerinin daha yeni yeni tartışıldığını, gazete ve kitaplarda bunlardan çok az söz edildiğini, pedagojiye dair kitapların yok denecek kadar az olduğunu söylüyordu. Kuzey Türkleri eğitim meseleleriyle çok fazla uğraşüyor, bu konuya öncelik veriyorlardı. Ona göre, Osmanlı Türkleri henüz yolun başındaydılar; bu durumda aydın zümresine âcil ve ciddi görevler düşüyordu; onların geniş halk kitlesine öğretmenlik etmeleri gerekiyordu. Aydınlar eğitim konusundaki modern teori ve uygulamaları öğrenmekle ve ona göre milleti eğitmekle yükümlüydüler.

Osmanlıların medreseleri ihmal etmelerini bir bata idi. Akçura, II. Mahmut ve sonrasında Osmanlı devletinin siyasi ve sosyal kurumları ıslah edilmeye uğraşılırken, medreseleri ıslah için ciddi bir girişim yapılmamasının büyük bir yanlış olduğu görüşündeydi. Ona göre, Osmanlılarda eğitim yeni temeller üzerine kurulup düzenlenirken, medreselerin varlığı neredeyse unutuldu. Medreseler sırf din öğrenmeye mahsus kurumlar olarak görüldü; modern ilimlerin öğretilmesi için büsbütün ayrı kurumların olması gerektiğine inanıldı. Halk üzerinde en etkili kimseler olan ulema kendi haline bırakıldı. Medrese talebeleri, 8-10 asırdan beri dünyanın görüp geçirdiği değişikliklere yabancı bir halde yetiştiler. Diğer taraftan, küçük bir kesim modern okullarda (rüştîye ve idadîlerde) eğitim gördüler. Bütün bunların sonucunda, dünyaya büsbütün ayrı açılardan bakan iki zümre ve iki farklı zihniyet ortaya çıktı; bu iki zümrenin birbiriyle anlaşması beklenemezdi. Bazı devlet mevkileri önceleri medrese mezunlarına mahsus iken, modern okulların kurulmasıyla o makamlar bu okullardan mezun olanlara verilmeye başlandı. Bu yüzden araya bir de iktisadi rekabet girdi. Anlaşmazlık ve çatışmaların kaynağı, medreseleri ciddi bir şekilde ıslaha çalışmadan, onlara tamamen yabancı, fikir ve yaşayışta rakip modern okulların kurulmasıydı. Bu ihtilaflar Tanzimat başlarından beri Osmanlı toplumunun gelişme hızını yavaşlattı (Akçura 1910: 5)

Osmanlı okullarının çoğu skolastik tarzın etkisi altındaydı. Akçura'ya göre İslam dünyasındaki ilimler ve düşünce sistemi, mektep ve medreselerdeki eğitim usûlü hep skolastiğe dayanıyordu. Hatta **skolastik** gitgide bir tür kutsallık kazanmıştı. Yunan asıllı Porfir (234-305) tarafından yazılan *İsagoci* adlı eser adeta din kitapları arasına girmişti. Sadece medreselerde değil, modern okullarda da skolastik düşünce hâkimdi. Medreselerde belli kitapların sultanı egemendi; hatta yeni okullarda modern ilimler bile skolastik bir tarzda öğretiliyordu. Medrese hocaları eski üstatların çizdiği sınırların dışına çıkmıyorlardı. Akçura, modern eğitim görenlerin de skolastik düşünmeden kurtulamadıklarını görüşündeydi. Yeni aydınların çoğu Avrupalı düşünürlerin fikirlerini düşünüp sormadan, mutlak hakikatlermiş gibi kabul ediyorlardı. Skolastik tarz sadece eğitim ve kitap yazımında değil, hayatın değişik yüzlerinde, özellikle zihniyette görülmekteydi. Mesela okul kitapları yazılırken, bir veya birkaç otoritenin fikirlerine tâbi olunmakta, onların ifadeleri aynen kabul edilmekteydi. Tarih yazımında da yabancı tarihçilerin belirlediği çerçevelere veya üstat kabul edilen tarihçilerin çizdiği sınırlara bağlı kalınıyordu. Osmanlı tarihi konusunda Hoca Saadetin Efendi (1536-1599) hangi şemayı kabul etmişse o takip ediliyordu. Türk dilini harap eden de skolastik tarz idi: Osmanlı yazarları beyinlerini kullanmaktan sürekli kaçıyor, kendi dilini geliştirmek gibi yorucu ve zor iş yerine, hazır ve gelişmiş dillerden (Arapça ve Farsçadan) kelime, tabir, terkip, hatta cümle alma kolaylığına sapıyorlardı. Hukuk alanında da skolastik anlayış egemendi. Hayatın zorlamalarıyla ortaya çıkan değişiklikleri anlamayarak, bir tür kısır, hatta zararlı muhafazakârlıkta devam eden hukukçular vardı.

Skolastik, öğrenme, düşünme ve öğretme tarzında daima kitaplara, üstatlara ve otoritelere dayanmak ve onların buldukları doğrular dairesinde sınırlı ve bağlı kalmaktır.

Skolastik tarzın Osmanlı eğitimini nasıl etkilediğini göstermek için Akçura, ilginç bir gözlemi anlatmaktadır: “Mesela denize nâzır tepelerden birinde, bir ibtidaî mektebinde talebeye deniz, tepe ve bayırı sormuştum. Kitaptaki ibareleri ezberden okuyarak deniz, tepe, dağ ve bayırı tarif eden çocuklar, bir türlü karşılardaki denizi, mekteplerinin üstünde bulunduğu bayırı, tepeyi, karşıda gördükleri dağı gösterememişlerdi. Çünkü muallim kitabın sultasına [otoritesine] istinaden, skolastik usûl ile bunları öğretmişti. Fakat bir kere akıl edip de hayata ve tabiata geçerek üstünde buldukları tepe, karşıdaki deniz ve dağları göstermemişti.” (Akçura 1925: 223-4).

Osmanlı okullarındaki en önemli noksanlardan biri de ideal eksikliğiydi. Akçura'ya göre, okullarda ideal aşılması önemliydi, zira zayıf imanlı insanlar büyük işler göremezlerdi. Orta dereceli modern okullarda (rüşdî ve idadî mekteplerde) öğrencilere dinî, millî ve vatani idealler aşılmıyordu. Osmanlı mahalle mekteplerinde eğitim kalitesiz olsa da, oralarda belli bir ideal vardı. Bu ideal küçük çocukları Müslüman yapmaktı. Medreselerin de ideali Müslüman yetiştirmekti. Yabancı okullarında okuyanlar bütünüyle idealden yoksun yetişmekteydiler. İdealist yetiştiren okullar daha ziyade askerî mekteplerdi.

Abdürreşid İbrahim ve Darülfünun Öğrencileri

Osmanlı eğitim sistemine en acı eleştirileri yazan Sibiryalı seyyah Abdürreşid İbrahim idi. Abdürreşid İbrahim'in eğitim konusunda geniş bir deneyimi vardı. İstanbul'a geldiğinde Osmanlı üniversite öğrencilerinin ülke sorunlarına ilgisiz kalmaları dikkatini çekmişti. Ona göre, üniversite öğrencisinin görevi, ilim yolunda büyük bir ciddiyetle çalışmak olduğu gibi, bir yandan da yaşadıkları ülkenin sorunlarına kafa yormaktı. Rus üniversite öğrencilerinin sadece okullarındaki derslerle değil, ülke sorunlarıyla da yakından ilgili olmalarını örnek gösterdi. Avrupa'da üniversite öğrencilerinin devletin idari ve siyasi uygulamaları hakkındaki görüşlerinin çoğunlukla göz önüne alındığını örneklerle anlattı. (İbrahim 1910: 76). Avrupa'da sadece üniversite talebesi değil, lise son sınıf öğrencileri bile millet meseleleri konusunda kafa yormakta ve bir kanaat sahibi olmaktaydı. Üniversiteye geçtiği günden itibaren öğrenci nasyonalist, sosyalist veya anarşist görüşü benimsemekteydi. Eğer talebe hiçbir şeye kafa yormadan, sadece verilen dersleri papağan gibi ezberleyip sınavları geçerek maaşa hak kazanmayı düşünecek olursa, o millet için ilerleme ve yükselme değil, çökme ve yok olma yolları görülmesi doğaldı.

Abdürreşid İbrahim'in gözlemlerine göre, Osmanlı eğitimindeki bir diğer noksan ise bilimsel kişilik ve tavır noksanlığı idi. Osmanlı okullarında hakkıyla eğitim verebilecek muallimler yoktu (İbrahim 1910: 88). Okullar, maaştan başka hiçbir şey düşünmeyen, ilmin yüksek karakterinden yoksun muallimlerin eline bırakılırsa böyle öğrenciler yetişeceğini söylüyordu. Oysa Rus üniversitelerinde profesörler öğrencilerin ruhuna erişircesine onlarla meşgul oluyorlar, yalnız derslere girip çıkmakla yetinmiyorlardı.

Abdürreşid İbrahim, İstanbul Üniversitesi ile Petersburg Üniversitesini de karşılaştırmaktadır. Rus üniversitesinin ileri durumunu göstererek Osmanlı öğrencilerinin onlardan ibret almalarını istiyordu. Petersburg Üniversitesinde derslerin ve programın profesör ve talebelerin katılımı ve tartışmalarıyla kararlaştırıldığını, öğrencilere serbest bir şekilde hareket etmeleri için uygun bir ortam sağlandığını söylüyordu. Rus üniversitelerinin ne kadar gelişmiş olduğunu göstermek için, oralarda Avrupa dillerine ihtiyaç duyulmadığını, matematikte dünya çapında tanınmış profesörler yetiştirdiğini belirtiyordu. Rus üniversitelerinin halka yaptığı siyasi ve

iktisadi hizmetleri Avrupa üniversitelerinin bile yapamadığına, hepsinden de önemlisi, Rusya'da hürriyetin üniversiteden doğduğuna dikkat çekiyordu. Petersburg üniversitesi öğrencilerinin ciddiyet ve kararlılığını, öğrencilerin onurlu davranışlarını, kendilerine olan güvenlerini ve ülkenin kurtuluşunu düşünmelerini büyük bir hayranlıkla anlatıyordu. Sonra sözü İstanbul'daki üniversite öğrencilerine getiriyor, Darülfünun öğrencilerinin uyuşuk hallerinden, dalkavukça davranışlarından söz ediyordu. Akli-fikri ileride ne kadar maaş alacağı, kimler tarafından kayınılabileceğinde olan, daha ders döneminde bile ileride kendine aracılık edebilecek hocalara dalkavukluk eden öğrencileri gördükçe üzüyor, "üniversite öğrencileri çocuk gibi büzüldükçe, okullar hiçbir zaman milletin ihtiyacına hizmet edemez" diyordu. Avrupa'da üniversite öğrencisi hayatı konusunda son derece geniş bir literatür olduğuna işaret ettikten sonra, Rus okullarından yetişip Osmanlı ülkesine gelen öğrencileri örnek gösteriyordu.

Abdürreşid İbrahim, Osmanlı Devletinin epey bir zamandan beri Avrupa'ya öğrenci gönderdiğine, fakat bunlardan beklenen faydanın tam olarak görülmediğine de dikkat çekti. Avrupa'ya her sene talebe gönderilmesi makul ve faydalı bir girişim olmakla beraber, yararlarının oldukça sınırlı kaldığı görüşündeydi. Ona göre, Maarif Nezareti yabancı eserlerin tercümesi için komisyonlar kurup Osmanlı ülkesinde Batı medeniyetini ve eğitimini yaygınlaştırmaya çalışsa daha iyi hizmet etmiş olacaktı.

İLİŞKİLERİN ZAYIFLAMASI VE KESİNTİYE UĞRAMASI

I. Dünya Savaşının başlamasıyla Osmanlı ve Rusya Türkleri arasındaki ilişkiler sıkıntılı bir döneme girdi. İki devlet arasında yayınların gidip gelmesi kesildi. Rusya'daki Müslüman basını katı bir sansüre uğruyor, Osmanlı Devleti hakkında en ufak bir olumlu haber bile verilemiyordu. Rus parlamentosunda Türk-karşıtı fikirler dile getiriliyordu. Bu durum Rusya Müslümanlarını rahatsız etmekle beraber, bunu yazılı veya sözlü ifade etmeleri mümkün olamıyordu. Savaş, Rusya Müslümanlarını oldukça zor bir duruma sokmuştu: Bir tarafta tebaası oldukları Rusya Devleti, diğer yanda dindaşları ve soydaşları olan Osmanlı Türkleri bulunuyordu. Müslüman vekillerin ılımlı istekleri bile Rusların tutucu ve milliyetçi kesimini kuşkulandırıyor, Pan-Türkist olarak suçlanmalarına yol açabiliyordu.

Savaş yıllarında Rusya Müslümanlarının yetkili kişileri değişik vesilelerle Rusya'ya olan bağlılıklarını vurguladılar. Orenburg Müftüsü Muhammedyar Sultanov, savaşın başında bir bildiri yayınlayarak bu savaşın sorumlularının Türkiye'de gücü ele geçiren Alman taraftarı üç-beş kişi olduğunu ve dolayısıyla Rusya Müslümanlarının vatanlarını savunmaları gerektiğini duyurdu. Kazan'da, Kırım'da ve Türkistan'da Osmanlı Türklerini destekleyen sınırlı bazı girişimlerin olduğu bilinmektedir. Tatar ulemasından Musa Carullah, Rusya Müslümanlarının böyle bir savaşta tarafsız kalmaları gerektiği görüşündeydi.

Bu savaş vesilesiyle Rusya Müslümanlarının Osmanlı Devletine olan bağlarının boyutları da sorgulandı. Bazı Batılı araştırmacılar Osmanlı Sultanının aynı zamanda İslam Halifesi olması sebebiyle ona belli bir sempati duyulduğu, fakat bunun duygusal olmaktan ileri girmediği görüşündedirler. Fransız Araştırmacı Paul Dumont, Rusya Müslümanlarının büyük çoğunluğunun kendilerini Türkiye'den çok Rusya İmparatorluğu'na bağlı hissettiklerini, I. Dünya Savaşında tereddüt etmeksizin Çar'ın yanında savaştıklarını iddia etmektedir. Ukraynalı tarihçi Serge A. Zenkovsky ise Rusya Müslümanlarının her iki tarafa da bağlılık duyduklarını, fakat genelde mütereddit kaldıklarını yazmıştır.

Kazanlı Ayaz İshakî Rusya Türklerinin, bazı zorunluluklar dışında, tereddütsüz Osmanlı Türklerinin yanında yer aldıkları görüşündedir. Ona göre, Kuzey Türklerinin subay ve erleri mecburen bu savaşa katılmışlardı. Kafkas hududunda olan Müslümanlar, Osmanlı Türkleriyle işbirliği yapabilecekleri şüphesiyle oradan alınıp Almanya ve Avusturya cephesine gönderilmişlerdi. Savaş sırasında Rusya Türkleri, Rusya'ya getirilen Türk esirlerine kardeş gibi davranmış, devletin baskılarına, hatta idam tehditlerine rağmen yüzlerce Türk subayının kaçmasına yardım etmiş, binlercesine maddi ve manevi destek vermişti. Bu sempatinin Türklük ve Müslümanlık duygularından kaynaklandığı açıktı.

Rusya Türklerinin Osmanlı Türklerine olan sempati ve ilgilerine karşılık, aynı ilgiyi Osmanlı aydınlarından göremediklerinden yakınan Ayaz İshakî, Meşrutiyet devrinde Osmanlı Türkleri içinde hariçteki Türklerin ruhlarını anlayan büyük bir yazar, şair veya sanatçı çıkmadığı ve Osmanlıların onları kendi eksenlerinde döndürecek bir çekim gücüne sahip olamadıkları görüşündeydi. Abdülhak Hâmid ve Tefik Fikret gibi dili ve ruhu Türklüğe yabancı olan yazarların Kuzey Türklüğünde yer tutmadıklarını, fakat *Türk Yurdu* dergisinin Kuzeyde büyük bir ciddiyetle takip edildiğini belirtti.

1920'li yıllarda Türkiye'nin dış Türkler siyaseti hakkında ayrıntılı bilgiyi A. Ahat Andican'ın *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya (İstanbul, 2009)* adlı eserinde bulabilirsiniz (s. 426-442).

İdil-Ural'da Bolşevik Siyaseti

Birinci Dünya Savaşından sonraki gelişmeler de Osmanlı ve Rusya Türklerinin ilişkilerini giderek zayıflattı. 1918 yılından başlayarak Bolşevik yönetimi Kuzey Türklerinin milli kazanımlarına büyük bir darbe vurdu. Bolşevik yönetiminin İdil-Ural'daki uygulamaları Çarlık dönemini mumla aratacak durumdaydı. Çarlık döneminde devlet baskıcı olsa da, hiç olmazsa gazete, dergi veya kitap yayınlanmak ve milli okullar açmak gibi faaliyetler tamamen yasaklanmıyordu. Çarlık yönetiminin asırlarca yapamadığını Bolşevikler 6 yıl içinde gerçekleştirdiler. Milli olan ne varsa ortadan kaldırmaya çalıştılar. Milli okulları ve medreseleri kapattılar. Tatar tüccar sınıfını ve milli sermayeyi bitirdiler. İdil-Ural aydınlarının oluşturmaya çalıştığı milli birliği ortadan kaldırdılar. Matbaa ve gazeteleri Rusların veya Rus yanlısı Tatarların eline verdiler (İshakî 1924: 11-12). Bütün bu uygulamalardan sonra Kazan, Rusya Türkleri için ilim ve kültür merkezi olma özelliğini yitirdi. İlmî ve kültürel faaliyetler Tataristan sınırlarıyla sınırlandı. Kazan Tatarcası Rusya Türkleri için ortak bir edebî dil olma imkânını kaybetti.

1920'lerin ortalarına doğru Sovyet yönetimi Türk kavimlerini ayrıştırma siyasetine girişti. Bunun ilk adımı, reform edilmiş Arap alfabesinin kullanılmaya başlamasıydı. Yerel dildeki telaffuzun esas alındığı bu alfabede, öncekinden farklı olarak harfler ayrı ayrı yazılmaktaydı. Bu tuhaf alfabe Türkiye Türklerinin ve diğer Türk topluluklarının iletişimini güçleştirdi. Fakat bu sadece ilk adımdı. Asıl önemli olan alfabenin tamamen değiştirilmesiydi.

Alfabe meselesi Türk dünyasının birliği açısından çok önemliydi. Arap alfabesi farklı Türk boylarının şive farklılıklarını gizlemek gibi bir avantaja sahipti: Harfler aynı kalmakla beraber her bir boy bunu kendi şivesine göre telaffuz ediyordu. Bu durum Türk boyları arasındaki iletişimi kolaylaştırıyordu. Türkiye'de yayınlanan kitapların diğer Türk topluluklarınca okunması bu harf birliğine bağlıydı. Türk topluluklarının Latin harflerini kabul etmesi bu birliği kıracaktı. Latin alfabesi kabul edildiğinde her topluluğun kabul ettiği alfabe başka başka olacaktı. Dolayısıyla

la, her boyun yayınladığı kitap sadece o boyda okunacak, komşu kabilelere tamamen yabancı olacaktı. Böylelikle, her boy ayrı mektepli, ayrı edebiyatlı küçük bir milletçik olarak kalacak, Rus kültürü karşısında direnemeyerek asimile olacaktı.

Rusya'da Arap harflerinin Türk dillerine uygun olmadığını meydana atan şahsiyet, meşhur misyoner N. İ. İlminski (1822-1891) idi. Bu zât, Arap harflerinin Türk diline uymadığını gerekçe göstererek Kazaklara Rus harflerinden uydurma bir alfabe meydana getirmiş, bu alfabeyle ilköğretim için kitaplar yayınlamıştı. Onun amacı, İdil Boyu, Türkistan, Kazak-Kırgız kabileleri ile Türkiye'yi birbirinden ayırmaktı. Yerli aydınlarının elbirliğiyle çalışması sonunda bu girişim sonuçsuz kalmıştı. Kazakistan'da Rus harfleri kabul edilmemiş, aksine Kazak talebeleri Tatarların mektep ve medreselerini doldurmuş, diline ve harflerine milli bir taassupla sarılmıştı (İshakî 1926: 428).

1926 yılındaki en önemli mesele Rusya'daki Türk topluluklarının Latin harflerine geçirilmesi tartışmalarıydı. Lenin, Doğuda komünizmin yayılmasına engel olan eski medeniyetleri ortadan kaldırmak için en önemli aracın alfabe siyaseti olacağı fikrindeydi. Sovyet ruhuyla yoğrulmuş yeni edebiyatın oluşturulabilmesi için eski medeniyete ait bağların koparılması gerekiyordu. Latin harflerinin Pan-Türkizm ve Pan-İslamizmi temelinden yıkacağı düşünülüyordu. İktisadi durumu bozuk olan Rusya Latin harfleri projesine cömertçe para desteği veriyordu. Bu siyasete karşı çıkanlar devrim-karşıtı ve proletaryanın düşmanları olmakla suçlanıyordu (Togan 1927: 35-50).

1920'lerin sonunda Sovyetlerin talimatıyla alfabe konusu kesinleştirildi; her bir Türk boyu ayrı Latin alfabeleri kullanmaya başladı. Fakat bu durum sadece 10 yıl sürdü. 1939-40 yıllarında bütün Türk halkları (yine birbirinden bazı farklılıklar taşıyan) Rus alfabesine geçirildiler. Böylece Sovyetler asıl amacına erişti: Hem Türkiye ile olan kültürel ayrışma sağlandı, hem de Sovyetlerdeki Türk topluluklarının kendi aralarında anlaşmaları güçleşti. Rus alfabesinin kabulü Rusçanın yayılmasını da kolaylaştırdı.

Türkiye'deki Gelişmeler

Birinci Dünya Savaşından sonra İstanbul, hızla Türk dünyasının cazibe merkezi olma özelliğini kaybetti. Savaşın yenilgiyle bitmesi ve İttihat ve Terakkinin dağılmasıyla Türkçü aydınlar sıkıntılı bir döneme girdiler. Türk dünyasına ilgi duyan aydınlardan birçoğu Malta'ya sürgün edildiler. Ülkenin içinde bulunduğu durumdan sorumlu tutuldular.

1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti Türk birliği siyasetinden uzak durmaya özen gösterdi. Atatürk'ün izlediği milli siyaset, Türkiye sınırları içinde, kendi gücüne dayanarak, milletin ve ülkenin bayındırlığı için çalışmaktı. Türkiye'de şekillenen yeni ortamda Türkçülük İttihatçılığın bir devamı olarak algılanmaya başlandı. Türk birliği gibi konuları serbestçe tartışma ortamını kalmadı. 1925 yılı gazetelerinde sıklıkla Türk-Sovyet yakınlaşmasından söz edilmekte, Sovyetler hakkında olumlu yazılar yayınlanmaktaydı. Moskova'ya gidip dönen yazar ve sanatçılar izlenimlerini yazarak Türkiye'nin Ruslardan neler öğrenebileceklerini yazmaktaydılar. Böyle bir dostluk havası içinde Sovyetleri rahatsız edebilecek her türlü yayın ve faaliyetler kısıtlandı. 1920'li yılların ortalarından itibaren Türkiye'deki Türkistanlı ve Azerbaycanlı liderler çeşitli zorluklar ve engellemelerle karşılaştılar. Rusyalı Türk göçmenlerin faaliyetleri kısıtlandı, çıkardıkları dergiler zararlı yayınlar oldukları gerekçesiyle kapatıldı. Rusya ve Türkiye Türkleri arasındaki ilişkiler durma noktasına geldi. Bu durum, Sovyet döneminin sonuna kadar devam etti.

Özet

Türklerde soydaşlık duygusu ve bilincinin ortaya çıkışını açıklamak

Savaşlar ve siyasi baskılarla kesintiye uğrasa da Rusya ve Osmanlı Türkleri arasındaki dinî, etnik ve kültürel bağlar varlığını sürdürdü; elverişli zemin bulduğunda yeniden ortaya çıktı. Osmanlı ve Rusya Türkleri arasında din kardeşliği duygularının ve soy bilincinin oluşması süreci 1870'li yıllardan itibaren başlatılabilir. Kırım, İdil Boyu ve Türkistan'dan gelen hacılar, Rusyalı Müslüman talebeler ve Rusya'ya giden Osmanlı muallimleri bu ilişkilerin gelişmesinde etkili oldular. Türk halkları arasında gelişen bu yakınlıklar zaman zaman Rusya'yı endişeye ve bir takım tedbirler almaya sevk etti. 1907 yılı ortasından itibaren Rusya'da özgürlükler kısıtlandı, yeniden baskı rejimine dönüldü. Milli gayeler arkasından giden Rusyalı Türk aydınları takibe uğradılar, Kırım ve İdil-Ural okullarında çalışan Osmanlı muallimleri görevlerinden uzaklaştırıldılar.

Rusya Türklerinin Osmanlı ülkesindeki rollerini tanımlamak

XIX. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak ve özellikle 1908'den sonra, Kırım, İdil-Ural, Sibiryaya, Kafkasya ve Türkistan'dan gelen aydınlar için İstanbul bir cazibe merkezi hâline geldi. Tahsil amacıyla veya siyasi mülteci olarak gelen bu aydınlar zengin bir donanımına sahiptiler. Kurdukları dernekler ve çıkardıkları dergilerle Osmanlı ülkesinin kültür hayatının şekillenmesinde önemli bir rol oynadılar. Rusya'dan gelen Türk aydınları Rusya'da etkili olan edebî, siyasi ve sosyal hareketlerin etkisi altında yetişmişlerdi; kadın hakları, eğitim reformu ve dinî islahat konularında zengin bir birikime sahiptiler. Dolayısıyla, Rusya Türkleri, Osmanlı toplumundaki noksanları daha farklı noktadan gördüler. Şartların her bakımdan uygun olduğu 1908-1914 yılları arasında, Rusya ve Osmanlı Türklerinin ilişkileri en üst düzeye ulaştı; zengin bir kültürel etkileşim ortaya çıktı.

Rusyalı Türk aydınların Osmanlı eğitimine katkılarını belirlemek

Osmanlı eğitim sistemine yönelik en köklü eleştiriler Tatar-Başkurt, Kırım ve Kafkasya kökenli

aydınlar tarafından getirildi. Gaspıralı, Osmanlı ilk mekteplerinde yeni usulle eğitimin (usûl-i cedid) yaygınlaştırılması için tavsiye ve önerilerde bulundu. Yusuf Akçura, Osmanlı eğitim sistemi hakkında esaslı eleştiriler getirdi. Ona göre, Osmanlı devletinin siyasi ve sosyal kurumları modernleştirilirken, medreselerin yeniden yapılandırılması konusunda ciddi bir girişim olmaması büyük bir hata idi. Kuzey Türklerinin eğitim reformu konusunda geniş bir birikime sahip olduklarını dile getiren Akçura, Osmanlıların bu konudaki noksanlarına ve Osmanlı okullarındaki skolastik zihniyete dikkat çekti. Abdürreşid İbrahim ise Darülfünun talebesinin davranışları hakkında köklü eleştiriler getirdi. Rusya'da gördüğü eğitim hayatıyla karşılaştırmalar yaparak Osmanlı yüksek eğitiminin noksanlarını ortaya koydu.

Rusya Türkleri ile olan ilişkilerin zayıflaması sürecini değerlendirmek

Birinci Dünya Savaşının başlamasıyla Osmanlı ve Rusya Türklerinin ilişkileri kısıtlandı. Savaşın sona ermesi her iki ülkede ortaya çıkan yeni gelişmeler alakaları derinden etkiledi. Bolşevikler İdil-Ural'da ve diğer Türk illerinde radikal bir dönüştürme siyaseti uyguladılar. Ceditçi aydınların oluşturmaya çalıştıkları birlik girişimlerini ortadan kaldırdılar. Matbaalar, gazeteler, mektep ve medreseler kapatıldı. Kazanlı tüccarların ticareti ve sermayeleri bitirildi. Yeni oluşturulan özerk cumhuriyetlerdeki kültürel etkinlikler sadece o cumhuriyet sınırları içine hapsedildi; Türk halklarının her birine ayrı millet olma bilinci yerleştirmeye çalışıldı. Her bir Türk topluluğuna ayrı alfabeler belirlenerek aralarındaki ilişkiler zayıflatıldı; Türkiye ile olan bağlar koparıldı. Diğer yandan, yeni kurulan Türkiye devletinde hariçteki Türklerle ilgili siyaset yeniden belirlendi. Sovyetlerle kurulan dostluk ilişkileri çerçevesinde Türk birliği siyaseti terk edildi. Muhaceretteki Türk aydınlarının kültürel faaliyetleri kısıtlandı. Rusya Türklerine ilişkin ilgisizlik ve uzak durma siyaseti Sovyet rejiminin sonuna kadar devam etti.

Kendimizi Sınavalım

1. Aşağıdakilerden hangisi Rusya Türklerinin Osmanlı Devleti'ne olan ilgilerinin kaynağıdır?
 - a. Osmanlı ülkesinin sağladığı ticari kolaylıklar
 - b. Osmanlı sultanının aynı zamanda tüm Müslümanların halifesi olması
 - c. Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile yakın ilişkiler geliştirmiş olması
 - d. İstanbul'un bir ticaret merkezi olması
 - e. Kutsal Emanetler'in Osmanlı Devleti'nde olması
2. XX. yüzyılın başında Rusya Türklerinin **en çok** beğenip takip ettikleri Osmanlı yazarı aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Ahmed Midhat Efendi
 - b. Namık Kemal
 - c. Recaizâde Mahmud Ekrem
 - d. Yahya Kemal
 - e. Abdullah Cevdet
3. Kırmırlı mollaların, Kırım'a giden Osmanlı öğretmenlerine ve onların faaliyetlerine karşı olmalarının nedeni aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Osmanlı eğitim sisteminin kötü olması
 - b. Osmanlı öğretmenlerinin yerel lehçeyi bilmemeleri
 - c. Kırım ve İstanbul uleması arasındaki anlaşmazlıklar
 - d. Rus misyonerlerin zararlı faaliyetleri
 - e. Mollaların, Osmanlı öğretmenlerini rakip olarak görmeleri
4. Rusya ve Osmanlı Türklerini birbirine yaklaştıran **asıl etken** aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Ticari ilişkiler
 - b. Hükümet politikaları
 - c. Savaşlar
 - d. Din ve soy birliği
 - e. Eğitim faaliyetleri
5. Aşağıdakilerden hangisi Osmanlı Devletine gelen Rusyalı Türk aydınlardan biri **değildir**?
 - a. Yusuf Akçura
 - b. Ayaz İshakî
 - c. Sultan Galiyev
 - d. Osman Kocaoğlu
 - e. Hüseyinzâde Ali Bey
6. Rusyalı Türk aydınların Osmanlı fikir hayatına etkileriyle ilgili aşağıdakilerden hangisi **söylenemez**?
 - a. Pan-Slavist fikirleri Osmanlı ülkesine taşımışlardır.
 - b. Türk Milliyetçiliği fikrinin gelişmesine katkı sağlamışlardır.
 - c. Rus halkçılık akımını Osmanlı fikir hayatına getirmişlerdir.
 - d. Türk Ocaklarının faaliyetlerine etkin olarak katılmışlardır.
 - e. İttihat ve Terakki Cemiyetinde görev almışlardır.
7. Yusuf Akçura'nın fikrî oluşumuna **en çok** etki eden Türk aydını aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Şihabüddin Mercanî
 - b. Gaspıralı İsmail Bey
 - c. Kayyum Nâsırî
 - d. Hüseyinzâde Ali Bey
 - e. Ziya Gökalp
8. Aşağıdakilerden hangisi Rusyalı Türk aydınların 1908'den sonra İstanbul'a yönelmesindeki **temel** et-kendir?
 - a. Balkan Harbi'nin yaklaşıyor olması
 - b. 93 Harbi'nin ortaya çıkardığı siyasî durum
 - c. Rusya'da inkılâpçı hareketlerin başlaması
 - d. Bolşevik İhtilâli'nin meydana getirdiği baskı ortamı
 - e. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi
9. Aşağıdakilerden hangisi *Türk Yurdu* dergisinin amaçlarından biri **değildir**?
 - a. Türk kamuoyunu Rusya Türkleri hakkında bilgilendirmek
 - b. Türk dünyasında gelişen fikir akımlarını tanıtmak
 - c. Rusya Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasında kültürel bir bağ kurmak
 - d. Osmanlı ve Rus hükümetleri arasında köprü olmak
 - e. Osmanlı ve Rusya Türkleri arasında ortak bir dil geliştirmek
10. Aşağıdaki yazarlardan hangisinin halkçılık akımından etkilendiği **söylenemez**?
 - a. Yusuf Akçura
 - b. Ayaz İshakî
 - c. Süleyman Nazif
 - d. Abdürreşid İbrahim
 - e. İsmail Gaspıralı

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlış ise “Türklerde Soydaşlık Duygusunun Uyanması” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. a Yanıtınız yanlış ise “Tatar Talebeler” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. e Yanıtınız yanlış ise “Rusya’ya Giden Osmanlı Muallimleri” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. d Yanıtınız yanlış ise “Türklerde Soydaşlık Duygusunun Uyanması” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. c Yanıtınız yanlış ise “II. Meşrutiyet ve Rusya’dan Gelen Türk Aydınları” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanıtınız yanlış ise “II. Meşrutiyet ve Rusya’dan Gelen Türk Aydınları” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. b Yanıtınız yanlış ise “Yusuf Akçura” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. e Yanıtınız yanlış ise “II. Meşrutiyet ve Rusya’dan Gelen Türk Aydınları” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. d Yanıtınız yanlış ise “Yusuf Akçura” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. c Yanıtınız yanlış ise “II. Meşrutiyet ve Rusya’dan Gelen Türk Aydınları” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

1907’de Astrahan’a giden Osmanlı muallimi Halil Sami, oralardaki durumun hiç de hayal ettiği gibi olmadığını gördü. Dındaş ve soydaş olmakla birlikte Rusya Müslümanları farklı bazı kültürel özelliklere sahiptiler. Eğlencelerinde ve dinî hoşgörü anlayışlarında ve alışkanlıklarında Osmanlılara göre bariz farklar vardı. Eğitim sistemleri geleneksel Müslüman eğitiminin bir parçasıydı. Rus okulları ise muntazam sistemi ve modern görüntüsüyle derhal fark ediliyordu. Bütün bunlar Osmanlı aydınlarının aslında Rusya ve Müslümanları hakkında ne kadar az şeyler bildiklerini göstermekteydi.

Sıra Sizde 2

Teârîf, tanıştırma demektir. Rusya ve Türkistan’dan gelip Osmanlı ülkesine yerleşen Türk aydınlarının amaçlarından en önemli Türk topluluklarını birbiriyle tanıştırmak, aralarında dayanışma duygusu uyandırmaktı. Onlar, Osmanlı Türklerinin Kuzey ve Doğu Türkleri hakkında çok yüzeysel ve yanlış bilgilere sahip olduklarını görüyorlardı. Buharalı Şeyh Süleyman Efendi, kaleme aldığı Çağatayca-Osmanlı Türkçesi lügatinde bunu sağlamaya çalıştı. Yusuf Akçura’nın birçok yazısı ve *Türk Yurdu* dergisi bu ideali amaçladı. Abdürreşid İbrahim’in *Teârîf-i Müslimîn* dergisi de bu amaca hizmet etti.

Sıra Sizde 3

Rusya’daki inkılapçı ve halkçı hareketin içinden gelen Ayaz İshakî, Osmanlı fikir hayatının çok farklı olduğunu fark etti. Ona göre, Osmanlı edebiyatı Fransız edebiyatının tesiri altındaydı, milli edebiyat pek gelişmemişti. *Servet-i Fünûn* dergisi çevrelerinin sanat sanat içindir anlayışıyla seçkin bir edebiyata yönelmelerini anlamsız buldu. Edebiyat halk için olmalı ve halkın dilinde yazılmalıydı. Osmanlı gazete ve dergilerinin belli bir ideolojik çizgisi olmamasını da yadırgadı. Oysa Tatar gazeteleri belli bir siyasi ve fikir duruşa sahiptiler; her gazete aynı zamanda belli bir grubun sözcüsüydü.

Sıra Sizde 4

Birinci Dünya Savaşının çıkması Rusya’daki Türklerin faaliyetlerini ve İstanbul’la olan temaslarını kısıtladı. Yayınların gidip gelmesi kesildi. Fakat ilişkilerin zayıflamasının asıl sebebi Rusya ve Türkiye’de yeni rejimlerin kurulmasından sonra oldu. Rusya, 1918’den sonraki yıllarda Türk kavimlerini dönüştürme siyaseti izledi. Kısa zamanda alınan radikal kararlarla Türk kavimlerinin Türkiye ve kendi aralarında olan ilişkilerini zayıflattı. Alfabe reformları alakaların kesilmesinde önemli bir rol oynadı. Savaştan sonra Türkiye’deki gelişmeler de ilişkileri durma noktasına getirdi. İttihat ve Terakki hükûmetinin Türk birliğini destekleyen siyasetine karşılık, Türkiye Cumhuriyeti sadece milli sınırlar içinde bir siyaset izledi; dış Türklerle siyasi anlamda ilgilenmedi.

Yararlanılan Kaynaklar

- Ahmed Midhat Efendi (1909). “Türklüğe Dair”, *Sırât-ı Müstakîm*, I/22 (8 Kanunısani 1324), s. 347-349.
- Akçuraoğlu, Yusuf (1910). “Medreselerin Islahı”, *Sırât-ı Müstakîm*, IV/79 (25 Şubat 1325), s. 5-9.
- _____ (1925). “İskolastik Usûl Nedir?” *Tedrisat Mecmuası*, sayı 66 (Nisan 1341), s. 219-224.
- _____ (1928). *Türk Yılı 1928*, İstanbul.
- Arbatlı, Ömer Sami (1964). “Kırım’da Rüştîye Mekteplerinin Açılması ve Tesirleri”, *Emel*, IV/25 (Kasım-Aralık), s. 19-30.
- Gaspralı, İsmail (1911). “Türk Yurtçularına”, *Türk Yurdu*, I/7 (7 Mart 1327), s. 233-234.
- İbrahim, Abdürreşid (1910). “Talebe-i Ulûm ve Şâkir-dân”, *Teârîf-i Müslimîn*, I/5 (27 Mayıs 1326), 75-78.
- İshaki, Ayaz (1924). “İdil Ural İlleri,” *Yeni Kafkasya* (İstanbul), I/20 (19 Temmuz 1340), s. 11-12.
- _____ (1926). “Arap ve Latin Elifbalarını Mukayese”, *Türk Yurdu*, III/16 (Şubat), s. 421-432.
- _____ (1979). “Anılar”, kaleme alan: Ali Akış, *Mubammed Ayaz İshaki: Hayatı ve Faaliyetleri*, Ankara.
- Mehmet Emin Efendi *İstanbul’dan Asya-yı Vusta’ya Seyahat* (2007). Haz. A. Muhibbe Darga, İstanbul.
- Kerimî, Fatih (1913). *İstanbul Mektupları*, Orenburg.
- Sabit, Halim (1912). “Altaylara Doğru”, *Türk Yurdu*, II/12 (19 Nisan 1328), s. 368-369; II/16 (14 Haziran 1328), s. 501-502.
- Sami, Halil (1910). “Rusya Hâtıratımdan”, *Teârîf-i Müslimîn*, I/14 (2 Eylül 1326), s. 229-231.
- _____ (1913). “Rusya Mektupları”, *İslam Dünyası*, I/8 (6 Haziran 1329), s. 126-127.
- Shissler, A. Holly (2005). *İki İmparatorluk Arasında Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye*, çev. T. U. Belge; İstanbul.
- Taceddin, Troyskili Ahmed (1910a). “Vâlidelerimiz,” *Teârîf-i Müslimîn*, I/1 (2 Nisan 1326), s. 11-14.
- _____ (1910b). “Buhara Talebeleriyle Bir Hasbihal”, *Teârîf-i Müslimîn*, I/15 (9 Eylül 1326), s. 241-242.
- _____ (1910c). “Merkez-i Hilafette Hacılar”, *Teârîf-i Müslimîn*, I/22 (4 Teşrinisani 1326), s.355-358.
- Togan, Zeki (1927). “Türk Dünyasında Alfabe Meselesi”, sayı 10-11-12 (Haziran-Temmuz-Ağustos), s. 35-50.

5

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Azerbaycan sermayedarlarının kültürel faaliyetlere etkisini açıklayabilecek;
- Azerbaycan kültür hayatının dinamiklerini belirleyebilecek;
- Azerbaycan'da eğitimin önemini tanımlayabilecek;
- Azerbaycan basınında meydana gelen değişimleri açıklayabilecek;
- Azerbaycan toplumunda aydın hareketi ve kültürel ideolojiyi değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- M. Fethali Ahundov
- Abbas Kuliğa Bakihanov
- Hasan Melikzade Zerdabi
- Gori Seminaryası
- Molla Nasreddin

İçindekiler

Azerbaycan'da Yenileşme Hareketleri

RUSYA'NIN KAFKASYA SİYASETİ

XVIII. yüzyıldan başlayarak Rusya'nın dış siyasetinde Kafkasya mühim bir rol oynadı. Rusya bu dönemde güneyde kendi stratejik mevkilerini güçlendirmeye, Orta Asya ve Yakın Doğu'ya giden ticaret yolunu ele geçirmeye çalışıyordu.

Büyük Petro'nun (1672-1725) sıcak denizlere inme politikası dahilinde Kafkasya ve Azerbaycan ile Hazar Denizi de yakından ilgilendirmekteydi. Çünkü bu bölgeler Rusya sanayini dünya pazarları seviyesine yükseltecek bir maden niteliği taşıyordu. Ayrıca buraların fethi diğer bölgelerin de ele geçirilmesini kolaylaştıracaktı. Petro, Hazar Denizi'ne özel bir önem vermekte ve burayı askerî-stratejik yönden yeni topraklar ele geçirmenin teminatı olarak görmekteydi. 26 Temmuz 1723'de General M. A. Matyuşkin komutasındaki Rus orduları Bakü'yü ele geçirdi. Bundan sonra Rusya, Kafkasya'nın ele geçirilmesi yönündeki ilgisini sürekli canlı tuttu.

I. Aleksandr zamanında (1800-1825) Kafkasya'nın alınması meselesi yine gündeme geldi. General Sisianov Kafkasya Ordularının Başkumandanlığına atandı. 1796'da Zubov'un Azerbaycan'a yaptığı sefere katılan Sisianov, Bakü Kalesi'nin kumandanlığını yaptı. I. Aleksandr onu şahsen tanıdığı için 1802'de Kafkasya Orduları Başkumandanlığına getirildi. 1803'de Rusya için Osmanlı Devleti ve İran'a karşı önemli bir stratejik mevki durumunda olan Car-Balaken işgal edildi. Böylece diğer hanlıklar da süratle Rus hakimiyeti altına girdi. 1804'de Gence Hanı olan Cevad Han ve oğlunun ölümünden sonra Gence Hanlığı Rusların eline geçti. 1804'de Rusya ve İran arasında savaş çıkınca İran ordularının Karabağ Hanlığına gireceğini düşünen İbrahim Halil Han, Kürekçay sahilinde bulunan Sisianov'un yanına gitti. 14 Mayıs 1805'de Sisianov ile İbrahim Halil Han arasında Karabağ Hanlığı'nın Rusya'nın hakimiyetini kabul ettiğini belirten Kürekçay Antlaşmasını imzalandı. Ancak zamanla bu anlaşma ile Karabağ Hanlığı'nın topraklarının bütünlüğünün korunması amacıyla, Han ve ailesinin ve varislerinin Hanlığın üzerindeki hakimiyetlerinin üstünlüğü için Çarlık Rusyasının verdiği taahhüdün geçersiz olduğu anlaşıldı.

Bir liman şehri özelliği taşıyan Bakü'nün ele geçirilmesi Rusya'nın askeri planlarının bir bölümünü oluşturuyordu. Şirvan Hanlığı'nın ele geçirilmesi ile Ruslar Bakü ve Talış hanlıklarını işgal etmek için kara ve deniz yollarını temin etme imkanını kazandılar. Bu tarihten sonra Çarlık Rusyası 1812'de Karabağ Hanlığı da dahil olmakla Azerbaycan hanlıklarını ele geçirdi. 12 Ekim 1813'de Karabağ'ın Gülis-

tan Köyü'nde Gülistan Antlaşması imzalandı. Buna göre, Erivan ve Nahçıvan hanlıkları dışında Aras Nehri'nin kuzeyinde bulunan hanlıkların (Bakü, Şirvan, Şeki, Gence, Karabağ, Lenkeran, Kuba, Derbend) Rusya'ya katıldığı bildirildi. 1826'da İran ordusu Azerbaycan'ın kuzeydeki topraklarına girdi. 1827'de General Paskeviç kumandasındaki Rus ordusu Tebriz, Marağa, Urmiye ve Erdebil'i işgal etti. 10 Şubat 1828'de Tebriz'in güneyindeki Türkmençay mevkiinde Azerbaycan'ı kuzey ve güney olmak üzere ikiye bölen Türkmençay Antlaşması imzalandı.

İdari Reformlar

1820'lerde tasfiye edilen hanlıkların yerine Rus vilayetleri kuruldu: Bakü, Derbend, Şeki, Karabağ, Şirvan ve Taliş. Bunların her biri, "naçalnik" denilen askeri kumandanlar tarafından yönetiliyordu. Bu yeni yönetim birimlerinin başlarında han olmasının dışında eskisinden farklı bir tarafı yoktu. Bu vilayetlerin sınırları da hanlık sınırlarının hemen hemen aynıydı. Ayrıca mahaller şeklindeki yerel idari bölünmeler ve Şerî mahkemeler de eski şekliyle bırakılmıştı. Farsça, yerel yönetim ve hukuk dili olarak kalmaya devam ediyordu. Fakat benimsenen bu yeni uygulama şekli de çarlığın, özellikle daha katı ve merkezîyetçi yönetim taraftarı olan idarecileri tarafından yetersiz bulunarak değiştirilmesine karar verildi. 1841'de ilan edilen ve Baron P. V. Hahn'ın adıyla anılan askeri idareleri ve dolayısıyla tüm hanlık idaresini kaldıran reformla, tek tip sivil idare sistemine geçiş öngörülmüyordu. Buna göre yedi vilayet "uyezdler"e dönüşüyor, sınırları ise önceki sınırlar, yeni hanlık döneminden kalma sınırlar dikkate alınmaksızın belirleniyordu. Reform, aynı zamanda, yerleşik aşiret birimleri olan "mahaller" yerine, daha küçük birimler olan "uçastek"leri getiriyordu. Böylece, Azerbaycan'ın eskiden beri mevcut olan coğrafi arazi bölünmelerine son verilmiş, aynı zamanda yerel yöneticiler kitleler halinde görevlerinden uzaklaştırılmıştı.

Bu idari yapı da kısa zaman aralıklarıyla birkaç kez değişikliğe uğrayarak, en son şeklini Rusya'da Büyük Reform dönemi olarak bilinen 1860'lı yıllarda almış oldu. Liberalizme doğru gidiş olarak algılanan yeni siyaset Çar'ın yerel yönetimlerle ilgili yeniden bir takım değişiklikler yapmasına neden oldu. 1859'da, daha önceki idari yapılanma sonucu gubernatörlük (vilayet) merkezi olan Şamahı'nın bir depremle harap olması sonucu, merkez Bakü'ye taşındı ve vilayetin ismi bu düzenlemeye uygun olarak değişti. 1867'de de Elizabetpol Gubernatörlüğü oluşturuldu. Bu eyaletin oluşturulmasıyla Azerbaycan topraklarının büyük bir kısmı Bakü ve Elizabetpol guberniyalarının terkiibine dahil oluyordu. Bu idari yapı XX. yüzyılın başlangıcına kadar devam etti.

MİLLİ SERMAYENİN OLUŞUMU

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Azerbaycan hanlıklarının Ruslar tarafından kaldırılarak yerine merkezi sistemin kurulması Azerbaycan toplumunda önemli değişikliklere neden oldu. Cemaatten milletleşmeye geçiş dönemi olarak nitelenen bu dönemde Batı hayat anlayışı toplumda yaygınlaşmaya başladı. Yeni dönemde Azerbaycan'ın soylu ve zengin aileleri çocuklarını Şii kimliğinin ve Arap ve Fars kültürünün egemen olduğu medreselere değil, Rusya'nın ve Avrupa'nın çağdaş eğitim kurumlarına yönlendirdiler. Bu dönemde yenileşme hareketinin başlamasına öncülük edenler de bu aydınlar oldu.

İdari yapılanmalar, yerel ekonomik unsurların tertibi, belirgin burjuvazi unsurlarının gelişmesi Azerbaycan'ın toplumsal yapısında bir takım değişimlere neden oldu. Feodal idare anlayışının sadece idari anlamda ortadan kalkmasını değil, zih-

ni anlamda da bertaraf olmasını sağlayan bu girişim, milli yapılanma sürecinin başlamasında etken olmuştur. Bunda, bölgenin siyasal ve sosyal anlamda gelişime açık bir sanayi değerine sahip olmasının da önemli bir rolü vardı.

Milletin, kendi varlığını idrak edebilmesi için gereken şartlardan biri olarak ekonomide belirli bir gelişme çizgisinin yakalanması gerektiği görüşü yaygındı. Bu açıdan bakıldığında Azerbaycan'da XIX. yüzyılın sonlarına doğru ekonomide olumlu atmosferin oluşmasının milli bilincin uyanışı açısından önemli tesiri olduğunu görüyoruz. Nitekim, XIX. yüzyılın ortalarına kadar süren uzun bir duraklamanın ardından, 1859 yılında Bakü ve civarında petrol rafinelerinin kurulmasının bir neticesi olarak çıkarılan ve işlenen petrolün beklenmedik bir oranda artması, ekonomide önemli gelişmelere yol açtı. Coğrafi olarak sınırlı bir alanda kalmakla birlikte, bu artışın dalgalar halinde yayılan etkileri kökten dönüşüme sebep oldu. On binlerce tarım dışı işçiye iş imkanı sağlamanın yanı sıra, emek göçü gibi ekonomik modernleşme belirtilerinin oluşması, eyaletlerde ticaretin gelişmesi tren ve buharlı gemi ulaşımının kullanılmaya başlaması, petrol boru hattının ve demir yollarının çekilmesi, bu gelişmenin bir sonucuydu.

Petrol sanayisinin gelişmesi, Bakü'nün bir metropol haline gelmesine de sebep olmuştur. XIX. yüzyılın ortalarında Apşeron Yarımadası'nda küçük bir liman olan Bakü, 1870'lerde Çarlık Rusyasının en yüksek oranda nüfus artışı gösteren şehri haline gelmişti. Şehir Azerbaycan'ın önemli merkezi, aynı zamanda yükselmekte olan yerli sanayi burjuvazinin pınar başıydı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da ticaret ve sanayinin gelişmesiyle şehirler ve vilayetler arasında ticari ilişkilerin artması, Bakü başta olmak üzere şehirlerin büyümesi ve şehirlerde Azerbaycan halkının ticaret ve sanayi hayatına aktif olarak katılmaları, halkın birbiriyle çok sıkı sosyal ve kültürel münasebetlerde bulunmalarını sağlamış ve bu durum Azerbaycan edebi dilinin teşekkülünde önemli bir rol oynamıştı.

Bu süreci etkileyen bir diğer önemli faktör milli burjuva sınıfının ortaya çıkmasıydı. Petrol patlaması daha önceden Bakü civarında petrol kuyusu, rafineleri veya toprak sahibi olanların hızla zenginleşmesine sebep olmuştur. **Tagiyev**, Nagiyev, Asadullayev, Muhtarov, Sultanov ve bunların aileleri bu şekilde zengin oldu. Bunlar aynı zamanda Azerbaycan'ın ilk milli burjuvazileri olarak kabul edilmektedir.

Yabancı sermaye ilk zamanlarda yeni kaynakların oluşumunu, farklı bir ticarî anlayışı, yatırımcılığı ve bu alana yönelik getirdikleri teknolojik yeniliklerin ötesinde petrolden sağladıkları muazzam bir servet yüzün-

Hacı Zeynelabidin Tagiyev: Bakü zenginlerindedir. Bakü'de doğdu. 1873'de petrol çıkan arazileri satın aldı. Satın aldığı bu parsellerde tulumbasız fişkıran petrol kuyuları mevcuttu. Bu da onu güçlü sermayedarlar arasına kattı. Tagiyev, petrol ve ticaretin yanı sıra kültür ve eğitim faaliyetlerine bilhassa önem verdi. 1883'de Bakü'nün ilk tiyatro binasını kurarak, 1901'de ilk Türk kız mektebini açtı. Gazetelere ve cemiyetlere maddi yardımını esirgemedi.

Resim 5.1

Hacı Zeynelabidin Tagiyev (1838?-1924)

Kaynak: *Hacı Zeynelabidin Tagiyev (Bakı, 1993).*

den Azerbaycan halkı tarafından istismar edildikleri düşüncesiyle zamanla tepki görmeye başladı. Fakat Bakü'deki yabancılar konusu sadece ekonomik alamdaki tepkilerden meydana gelmiyordu. Kültürel hayatta da yabancı sermaye temsil ettikleri Batı medeniyetinin ve hayat tarzının Bakü'de yerleşmesine sebep oldu. Şehre gelen **Nobeller**, Rothschildler kendi kültür şemsiyelerini de beraberinde getirdiler.

K İ T A P

Yabancı sermaye hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nesrin Karagür, *Petrolün Sibirli Dünyası Bakü* (İstanbul, 2007), s. 92-125.

Nobeller: Nobeller, Bakü'ye gelen ilk yabancı petrol sanayicisiydi. Aslen İsveçli olan bu sülalenin başında Emmanuel Nobel vardı. Rus hükümetinin daveti üzerine 1837'de Rusya'ya giden Nobel'in, daha İsveç'te iken keşfettiği sualtı mayınları Rus askerî idarelerinin dikkatini çekti.

Milli sermayedarların bir kısmı milli ve kültürel hareketleri maddi bakımdan destekleme yoluyla milletleşme sürecine katkıda bulunuyorlardı. 1789 Fransız İhtilali'nden sonra burjuvazi adlandırılan sosyal grup, Batı toplumlarında da milletleşmeyi hızlandırmıştır. Batı Avrupa'nın tarihi içinde burjuvazi ile ortaya çıkan ve Fransız İhtilali ile desteklenen milliyetçilik akımlarının milli devlete doğru bir ilerlemeyi ortaya koyduğu bilinmektedir. Bu idrak ve şuur içerisinde, Azerbaycan yerli sermayesinin himayesinde Azerbaycan kültürü, basını, vb. alanlarda ilerlemeler sağlanacaktır.

SIRA SİZDE

1

XIX. yüzyılda ekonomide yaşanan değişimler aydın-sermaye ilişkisi nasıl etkiledi?

Azerbaycan'da Milli Bilincin Gelişim Süreci

Çarlık Rusyası Azerbaycan'ı hakimiyeti altına aldıktan sonra (Türkmençay Antlaşması 1828) milli kimliklere karşı bir siyaset yürütüldü (Azerbaycan Türklerine **Tatar** denilmesi gibi). Rus hakimiyeti altında Azerbaycan'da XIX. yüzyıl sonlarına doğru devlet ve toplum yapısını yenileştirmek ve müdahalelere engel olmak esas amaçlardan biriydi. XIX. yüzyılın sonundan itibaren Azerbaycan'da Rus siyaseti sömürgecilik ötesinde, işgalin sonuçlarını kendi adına kalıcı ve sürekli hale getirmeye çalışıyordu.

Azerbaycan'da yenileşme veya değişme öncelikle Batı ile bağlantı kurmaktı. Ancak konu Rus hakimiyeti nedeniyle kimi zaman Rusya'nın girişimlerinin desteklenmesi veya mevcut duruma uyum biçimi olarak da kendini göstermekteydi. Bütün bu değişim ve yenilikçi girişimlere rağmen Azerbaycan aydını bağımsızlığını kaybetmiş olmanın verdiği tedirginlikle değişme ve yeniliklere karşı belli kaygılar da taşıyordu.

Rusların eğitim ve dil politikaları Azerbaycan halkının farklı beklentilerini ve ihtiyaçlarını gündeme getirdi. Rusçanın hâkim dil olmasının ötesinde tamamını Azerbaycan Türklerinin oluşturduğu bölgelerdeki mahkemelere tayin edilen tercümanlar vasıtasıyla Rusça zorunlu hale geldi. Çarlık Rusyasının Azerbaycan Türklerine karşı diğer bir uygulaması, sınır boylarında bilhassa İran ve Osmanlı Devleti ile temasını yasaklamaktı. Onun için buralara Ermeni, Alman ve Rusya'dan Hahol ve Malakan gibi adlarla anılan göçmen köylülerinin yerleştirilmesi sağlandı.

Bu göçmenlerin iskân ettirilmesini kolaylaştırmak için, Muhacerat Müdürlüğü kuruldu. Gence'de ve Mugan'da Handorf, Malagan, Slovakiya adlarını taşıyan Hıristiyan köyleri bu şekilde meydana geldi. Uygulanan bu siyasetin bir başka amacı da Azerbaycan'daki İran nüfuzunu ortadan kaldırarak, Rus nüfuzunu yerleştirmektir. Fakat bu kültürün ve Farsçanın Azerbaycan'daki etkisini kaybetmesi, ancak asrın sonlarında gerçekleşebildi.

XIX. yüzyılda Azerbaycan Türk aydınları milletin içinde bulunduğu cehaleti ve geri kalmışlığı görerek bu durumdan kurtulma ve millete millet olduğunu hatırlat-

Rusya'ya göç ettikten sonra St. Petersburg'da inşa ettirdiği fabrikada mayın ve bunun gibi teknik malzemeler üretmeye başladı. 1853 ve 1856 yıllarında yani Kırım Savaşı sırasında hükümetin emriyle Nobel Rus ordusunu silah ve mayınlarla teçhiz etti. Savaş bittikten sonra siparişlerin azalması dolayısıyla Emmanuel fabrikayı kapatarak ülkesine döndü. Emmanuel'in Ludwig, Robert ve Alfred Nobel adında üç oğlu vardı. Nobel kardeşler petrol üretimini teknik bakımdan mükemmelleştirmek için işe çok ilkel metotlarla başladılar. Başka bir ifade ile Bakü petrolünü bilimsel bir laboratuara çevirdiler. Önce Bakü'de daha sonra Petersburg'da kimya laboratuvarları kurdular. Elbette bu çalışmalarda İsveç'te yaşayan kimyacı Alfred Nobel'in büyük yardımları oldu. Keşfedilen her yenilik maden ve fabrikalarda tatbik edildi. Böylece asrın sonlarında petrol üretiminin % 20'sini, gerosin (gazyağı) üretiminin % 40'ını Nobel kardeşlerin şirketi veriyordu.

manın gereğini duymaya başladılar. Bu yüzyılda Azerbaycan Türk aydınların eserlerinde ve fikirlerinde bu çabalara rastlanmaktadır. Özellikle Kafkasya ve Azerbaycan tarihine ait yazılan eserlerle yazarlar, milletin geçmişini tanımasını ve millet olduğunu hatırlamasını sağlamak istediler. Abbas Kuliyağa Bakihanov (Bakühanov), Mirza Fethali Ahundov, Seyid Azim Şirvani ve Hasan Melikzade Zerdabi gibi aydınların yapmak istedikleri halkın eğitim ve kültür seviyesini yükseltmek, milli basın ve milli dilin en yüksek seviyede olmasını sağlayarak onu başka dillerin tesirinden kurtarmaktı. Böylece halka milli bir ruh da kendiliğinden aşılacak. Aydınlar, bütün güçleriyle İran'ın nüfuzunu ve kültürünü Azerbaycan'dan uzaklaştırmak için mücadele verdiler. XX. yüzyılda ortaya çıkan aydın tipi sadece Fars kültürüne değil, etkisini gün geçtikçe daha da arttıran Rus kültürüne de karşı halkı teşkilâtlandırmaya, Rusya'nın başka yerlerinde yaşayan Türklerle birlikte kuracakları bir Türk kültürünü yaratmaya çalışıyordu.

Azerbaycan'da ilk milli uyanış hareketini başlatan Mehmet Ali Mirza Kazım Bey, Abbas Kuliyağa Bakühanov oldu. Bu aydınlar tarafından temelleri atılan ve geniş toplum kitleleri tarafından desteklenen aydınlanma düşüncesi, XIX. yüzyılın sonlarına doğru milli bilincin oluşma sürecine önemli katkıda bulunmuştu. Rus istilasından sonra Rusça öğrenen ve bu dilin yardımı ile Batı düşüncesi ile temasa geçen bu ilk aydın kuşağının üzerinde Fransız İhtilalinden sonra Avrupa'da oluşmuş bulunan hürriyetçi düşüncelerin, milliyetçi idealinin, halkçılık prensiplerinin ve Rusya'daki ihtilalci Dekabristlerin büyük ölçüde tesiri vardır. Halkın eğitilmesi, cehaletten kurtarılması, gelecekte kendi kendini idare etmeye hazırlanması, tarih ve öz dilinin canlandırılması ilk aydın kuşağının programının esasını teşkil eder.

Mirza Fethali Ahundov ise halk dilinde yazdığı komedileriyle, şiirleriyle ilk kültür hareketini başlatan şahıs olarak ün kazandı. Bu piyesler ideolojik olmayıp, sadece eskiyi ve geriliği tenkit ve alay için yazılmıştı.

KÜLTÜREL UYANIŞ

XIX. yüzyılın ilk yarısı Azerbaycan'da tarih ilminin gelişim kaydettiği bir devirdi. Bu dönemin aydınları Kafkasya ve Azerbaycan tarihine dair yazdıkları eserlerle milletin geçmişini tanımasını ve hatırlamasını sağlamak istediler.

Azerbaycan'da millet kavramının oluşumunda önemli roller üstlenenler XIX. yüzyılın ilk yarısından başlayarak İslam ve Batı medeniyetlerinin karşılıklı etkisiyle ortaya çıkmakta olan aydın kesim ve onların yetiştirdiği kurumlardı. Yüzyılın sonlarına doğru artık birkaç bireyden oluşan, grubun ötesinde topluluk şeklini almaya çalışan, daha teşkilatlı olan aydınların temel felsefesi, eğitim ve laiklik öncelikli aydınlanma idi. Bu dönemde milli hareket esasen kültürel akım niteliğindedi; okullar ve basında anadilinin kullanılmasına, Dini İdarenin polis denetiminden kurtarılmasına, Müslümanlar arasında eğitim ve yardım cemiyetlerinin oluşmasına, Müslümanlara eşit seçme hakkı ve diğer hakların kazandırılmasına yönelmişti. Yenileşme hareketi önce eğitim, basın ve ana dilde edebiyatta kendini gösterdi.

Mirza Adıgüzel Bey, Mirza Cemal, Kerim Ağa Fateh, Seyid Abdül Hamid gibi şahsiyetler, yazdıkları tarih kitaplarıyla öne çıktılar. Hanlıklar devrinin tarihine hasredilen bu yazarların eserlerden farklı olarak Azerbaycan milli uyanış devrinin önemli şahsiyetlerden biri olan, Bakü hanlarından II. Mirza Mehmet Han'ın oğlu Abbas Kuliyağa Bakühanov (1794-1846) tarafından kaleme alınan *Gülistan-ı İrem*'in özel bir yeri vardır. Şirvan ve Dağıstan'ın umumi tarihini yazdığı bu Farsça eser (1841), Azerbaycan tarihi açısından önemli bir kaynak niteliğine sahiptir. Abbaskulu Ağa, bu eserini Rus Çarı'na da sunmuştur. Bu sırada Çar'a eseri hakkında yazdı-

Tatar: "Tatar" kelimesiyle kastedilen Azerbaycan Türkleridir. Ruslar, Cengiz Han'dan başlayarak Moğollarla Türklere Tatar adını verdikleri gibi Altın Orda Devleti'nin halkını da Tatar olarak adlandırdılar. Bu ad daha sonra geniş çapta kullanılmaya başlandı. Mesela Kafkasya savaşları sırasında Rus askerleri Kafkasyalı bütün yerli ahaliye istisnasız olarak Tatar dediler; onlar sadece mahalli veya başka yerlerden göç ederek gelmiş olan Türk ırkına mensup olanları değil, hatta Kafkasya'daki gayri Türk Müslüman unsurları da bu isimle adlandırdılar. Kafkasya'da yerleşen aydın Ruslar bile aynı yanlışlığı I. Dünya Savaşı'nın başlarına kadar yapmaya devam ettiler. 1909'da Kafkasya'daki Türk ve Tatar halklarını Moğol asıllı olarak kabul ettiler (Jäschke, G. (1938). s. 26-29).

ğı mektupta, vatanının ve mensup olduğu ülkenin tarihini yazmak için kendisini mecbur hissetmesinden dolayı bu eserini kaleme aldığını belirtmektedir. Şirvan ve Dağıstan hakkında coğrafya ve etnografya bilgisinin yer aldığı kitapta, bölgede yaşayan halkaların kavmi durumları, dilleri, din ve mezhepleri ana hatlarıyla anlatılmaktadır. Bakühanov eserine kaynak olarak dönemin önemli coğrafi, tarihi çalışmalarını ve edebi İslam eserlerini almıştır. Farsça ve Arapçayı iyi kullanabilen, engin bilgiye ve kuvvetli İslam kültürüne sahip olan Bakühanov, şair, edip ve eğitimci kişiliğiyle de ün kazanmıştır. Abbas Kuliağa Bakühanov'un yazdığı bazı eserlerde dinin güçlü tesiri olup daha sonraki eserlerinde pedagojik fikirler ön plana çıkmıştır. Lirik gazellerinde aşk ve derin insani hislere yer verilmiştir.

XIX. yüzyılda Azerbaycan'da zaman anlayışına bağlı tarih anlayışı görüşünün en önemli temsilcisi Mirza Kazım Bey olmuştur. Rus ve dünya edebiyatında adından söz ettirmeyi başaran, Güney Azerbaycan'ın Reşt kentinde doğmuş şarkiyatçı Mirza Kazım Bey (1802-1870) *Derbent-name* adlı eseri ile XIX. yüzyılda ilk olarak Azerbaycan ve Kafkasya tarihi üzerine eğilmiştir. Bu eser İngilizceye çevrilmiş ve birden çok uluslararası akademik ödül kazanmıştır. Mirza Kazım Bey, Türkoloji çalışmalarına öncülük eden aydınlardan biridir. Azerbaycan Türk lehçesi üzerine bilimsel incelemelerin yok denecek kadar az olduğu bir çağda, ilmin bu bölümünü kendisine meslek edinmiş ve mukayeseli Türk dili grameri hazırlamıştır. *Umumi Türk-Tatar Grameri* (Kazan, 1839) adlı eseri bu konuda dünyada yazılan ilk mukayeseli Türk lehçeleri grameridir. Kitap büyük bir ilgi görmüş, birçok Avrupa dillerine çevrilerek ders kitabı olarak kullanılmıştır.

Kazım Beyin dikkati çeken önemli faaliyetlerinden biri de Rusya Türkleri arasında ortak Türkçe oluşturma çabalarıdır. 1854'te Nikolski adlı bir kişi Kazan'da Tatar lehçesinde bir Türkçe gazete çıkarmağa teşebbüs etmiştir. Çarlık Rusyası bu işin incelenmesini Mirza Kazım Bey'e bırakmıştı. Mirza Kazım Bey bu vesile ile Rus hükümetine sunduğu raporda, Rusya'da bulunan Türkler için müşterek bir Türk dili yaratılması gerektiğinden söz etmiş ve şunları söylemiştir: "Kazan lehçesinde olmayıp temizlenmiş Tatar dilinde gazetenin neşri, tevazu etmiş bir dil şeklini alacak ve diğer Tatar Türkleri için bir örnek olacaktır. Nihayet ümit edebiliriz ki, bütün Tatar lehçeleri bu dil vasıtasıyla işlenmiş ve temiz bir dil şekline girecektir". Mirza Kazım Bey'in bu devirde müşterek Türk dili yaratılması tezini ortaya atması onu "ilk Azerbaycan Türk milliyetçisi" olarak görülmesi anlamına gelmektedir.

Mirza Kazım Bey, milliyetçi Rus tarihçilerinin özellikle Doğu halklarıyla ilgili yanlış teorilerine itiraz etmiş, açıkça Rusların müstemlekecilik politikasını tenkit edemediği için İran Hükümeti hakkında yazılar yazmıştır. Zaman ve zemin değiştirilerek, yine üstü kapalı da olsa Rus emperyalizminin tenkit edilmesi, o devir Rusya'sındaki Türk münevverlerinin alışılmış usullerindedir.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Azerbaycan edebiyatı romantik ve realist olmak üzere iki akımın etkisi altındaydı. Aşık edebiyatı ise geleneksel lirik konuların dışında kahramanlık ve vatanseverlik temalarına yer vermekteydi. Romantik edebiyatın temsilcilerinden Mirza Şefi Vazeh (1794-1852) Gence'de doğdu ve ilk eğitimini mektep medresede aldı. Azerbaycan edebiyatı, Doğu'nun klasik edebiyatı ve Rus edebiyatını iyi bilen Mirza Şefi, Gence'den Tiflis'e gelince burada Ahundov ile tanıştı. Tiflis kaza mektebinde Azerbaycan dili muallimi olarak çalıştı. Yazdığı lirik şiirlerde özgürlük müjdeleyicisi olarak ortaya çıktı. Kadın meselesini ve yoksulların durumunu tamamen değiştirecek sosyal değişikliklerden bahsetmekteydi. Filozof diye de tanınan Mirza Şefi'nin lirik ve tasavvuf şiirleriyle kazandığı şöhreti Rusya'yı aşarak Batı Avrupa'ya ulaşmıştı. Onun Avrupa ve bilhassa Almanya'da şöhret sahibi olmasına sebep öğrencisi Alman yazar F. Bodenstedt oldu.

Realist edebiyatın diğer bir temsilcisi İsmail Bey Kutkaşınılı'dır. *Reşid Bey ve Saadet Hanım* eserinde halkın yaşamı ve gelenekler aksettirilmiştir. Azerbaycan hiciv şiirinde Kasım Bey Zakir'in (1774-1857) önemli bir yeri vardır. Ancak Zakir farklı konularda ve farklı edebiyat akımlarını kullanarak da şiirler yazmıştır. Şiirlerinin birçoğunun basıldığını görmemiştir. Azerbaycan'ın milli ve medeni uyanışının en gözde şahsiyetlerindendir. Çarlık Rusyasına karşı mücadelesi ile tanınan Kasım Bey Zakir kendi toplumundaki cehalet ile de savaşmış, bundan dolayı kendisine Azerbaycan'ın milli şairi adı verilmiştir.

Azerbaycan'da milli şuurun teşekkül etmesinde önemli rol oynayan Mirza Fethali Ahundov (1812-1878), kendisinden sonra milli düşünceye yön veren aydınlar üzerinde de büyük etkiye sahiptir. Kafkasya Genel Valiliği'nde bir tercüman olan Ahundov, öncelikle Azerbaycan Türkçesinde Batı edebi üslubunu yansıtır tarzda yazdığı oyunlarıyla ün kazandı. O, 1850-1855 yılları arasında Azerbaycan toplumunun hasta ve aksak yönlerini alaycı bir dille anlatan bir dizi komedi yazdı. Eserlerinde halkın yüzleştiği problemlerin büyük bir kısmını cahillik ve batıl inançlardan kaynaklandığını dile getirdi. Felsefi içerikli yazılarında ise XVIII. yüzyılın Fransız filozoflarını hatırlatan bir tarzda rasyonalizm ve aydınlanmacı bakış açılarından toplumsal eleştiriyeye girişti.

"Kendi halkım için ben her şeyimi kurban vermeye hazırım" diyen Mirza Fethali Ahundov, onu dünyanın gelişmiş halkları arasında görmek arzusuyla yaşıyordu. Kendi halkının sahip olduğu doğal yeteneğin Avrupalılardan daha fazla olduğuna inanan Mirza Fethali Ahundov, onları taklit etmelerine de karşı çıkıyordu. Ona göre dışarıdan ithal edilecek her şey halkın milli ve manevi değerlerine ters düşmemeliydi.

Türk dilinin birçok özelliklerini kaybeden Azerbaycan Türkçesi, Mirza Fethali Ahundov'dan başlayarak temizleme dönemine girdi. Ahundov ilk defa olarak sosyal yazıları halkın anlayacağı dilde, kendi deyişleriyle Türkçe yazmıştı. Ahundov, konusunu milli hayattan aldığı modern piyeslerini Türk dilinde yazmakla, asırlarca ülkede üstün sayılan, rağbet beslenen Fars edebi ananelerine de ağır darbe indirdi. Ahundov, 1857 yılından itibaren, fikri hayatının en büyük hadiselerinden birini teşkil eden "alfabe" meselesini gündeme taşıdı. Herkesin güçlük çekmeden kendi anadilinde okuyabilmesi için önce, uzun dönem Azerbaycan topraklarında kullanılmakta olan ve kanaatince okunması ve yazılması çok zor olan Arap harflerinin ıslah edilmesini önermiş, daha sonra tamamen Latin harflerine geçişi savunmuştu. Bu hususta büyük emek harcayan Ahundov, 1863'te konuyla ilgili önerilerini sunmak için İstanbul'a geldi. Arap harflerinin kendi esasları içerisinde ıslah etmeyi düşündüğü proje, Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyeye'de Münif Paşa'nın ve kendisinin de hazır bulunduğu bir komisyonda görüşüldü. Fakat, proje özellikle kitap basma konusundaki zorlukları ortadan kaldırmadığı ve okumayla yazmayı pek de kolaylaştırmadığı gerekçesiyle reddedildi. Alfabe ıslahı konusundaki çabalarının sonuçsuz kalmasına rağmen Ahundov, şimdi olmasa bile "gelecek nesiller mutlaka bu işi yapacaklardır" diyerek bu husustaki inancını dile getirmişti. Bir tür kültürel milliyetçilik olarak da nitelendirilebilecek bu hareket, aynı zamanda reformist açılımı da desteklemiştir.

EĞİTİMDE YENİLEŞME

XIX. yüzyılın birinci yarısı Azerbaycan sosyal ve kültürel hayatındaki gelişmelerin ilk aşamasıdır. Özellikle 1850'den sonra ticaretin gelişmesi, demiryolu gibi nakliye-yi kolaylaştıracak birçok yolların yapılması, fabrikaların açılması, Bakü başta olmak üzere Azerbaycan'ı büyük bir pazar haline getirdi. Bakü bir petrol ve liman şehri özelliği taşımasının dışında bir kültür ve medeniyet merkezine de dönüştü. Ekonomiye bağlı olarak bu gelişmeler yaşanırken kültürel hayat da değişti. Yeni düşüncelerin ve çağdaş bir edebiyatın meydana gelmesiyle aydınlar toplumun ak-sayan ve acil tedbirler alınması gereken konularında ortaya çıkmaya başladılar. Halkın eğitilmesi, cehaletle mücadele, sosyal reformların yapılması yönündeki fikirlerini eğitim, cemiyetçilik, basın yayın, neşriyat ve kütüphanecilik gibi halkın sosyal ve kültürel gelişimini sağlayacak faaliyetlerle desteklediler.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında eğitim daha önceki yıllarda olduğu gibi mektep ve medreseler vasıtasıyla yürütülüyordu. Bu devirde tahminen 500-700 kadar mektep ve medrese vardı. Esas olarak mescit veya küçük binalarda eğitim yapan mekteplerin her birinde, sayıları 10'dan 100'e kadar öğrenci tahsil görmekteydi. Dersleri mollalar vermekte, medreselerin masrafı ise kısmen mescitler veya ana babalar tarafından karşılanmaktaydı. Çocuklara alfabe ve Kur'an öğretmek birkaç yıl sürer, daha sonra kitap okunmasına ve Farsça öğretilmeye başlanırdı. Bazı mekteplerde tarih dersi de vardı.

1843'de Bakü'de bir Müslüman mektebi açıldı. Bu mektebin üç muallimi ve 50 öğrencisi vardı. Dersler, Azerbaycan Türkçesi, Rusça, Arapça ve Farsça yapılmaktaydı. Sadece Rus dili mualliminin maaşı hükümet tarafından karşılanırdı. Diğer muallimlerin maaşları ise halktan toplanan paralarla ödenirdi.

1887'den itibaren Bakü'de yeni Avrupa tarzında mektepler açılmaya başlandı. Bunlar halk arasında usul-i cedit mektepleri olarak adlandırılıyordu. İlk teşebbüs aynı yıl Tiflis'de Aleksandr Enstitüsü'nü bitirip Bakü'ye dönen Sultan Mecid Ganimet ve Habib Bey Mahmudbeyov tarafından ileri sürülmüştü. Okulda ana dili ve Farsça ile birlikte Rusça da vardı. Bunun için de mektep "Russko-Tatarskaya Şkola" (Rus-Tatar Mektebi) olarak adlandırıldı. Haftada birkaç saat Türkçe dersleri veriliyordu. Yabancı memleketlerden bilhassa Türkiye'den getirilen Türkçe kitapları okutmak yasaktı. Bunun için Azerbaycan Türkçesine dair Rusça gramer yazılmasına müsaade edildi. Kısa zaman içerisinde Azerbaycan'da kurulan Rus-Tatar okullarının sayısı bir hayli arttı. 1890'lı yıllara gelindiğinde Bakü, Elizavetpol ve Şamahı şehirlerinde birçok Rus-Tatar okulları açılmış bulunuyordu. Ruslarla yerli Türkleri birlikte okutma suretiyle, bazı kabiliyetli Türklere Rus kültürünün aşılması ve bunun yanında halk kitleleri arasında Rus dili ve kültürünün geniş ölçüde yayılmasını hedef alan bu okullarda milli düşünceye sahip olan insanlar da yetişmemiş değildi.

Daha sonra, ilköğretim okullarında öğretmen ihtiyacını karşılamak için, yeni yeni "Darümuallim Mektepleri" açılmış ve buradan mezun olanlar, ilköğretim okullarında öğretmenlik görevine tayin edilerek, gösterdikleri müspet hizmet karşılığında halk ve aile birliği muhitinde "Mirza" adını almışlardır. Azerbaycan eğitim tarihinde Mirzaların, yani yerli öğretmenler sınıfının özel bir yeri vardır. Halktan yetişme bu aydın tabakası, yalnız öğretimle meşgul olmamış, geniş halk kitlesinin sosyal ve kültür kalkınmasının, bir nevi yönlendiricileri olmuşlardır.

XIX. yüzyılın sonlarında önce tek sınıflı daha sonra ise iki, üç ve dört sınıflı olan bu mekteplerde ticaretle ilgili bütün müesseselerde yazışmalar Farsça yapıldığı için bu dilin öğretilmesi önemli görülmekteydi. Okulda ders veren muallim-

lerden mutlaka Gori Seminaryasını bitirmek şartı aranırdı. Bu okullar sırasıyla Şuşa'da, Nuha'da, Bakü'de, Gence'de, Şamahı'da ve Nahçevan'da açıldı. Abbas Kuliğa Bakühanov Kasım Bey Zakir gibi aydınlar Azerbaycan'da milli eğitimi geliştirmek, halkın cehaletten kurtulmasına yardım ederek kültür seviyelerini yükseltmeyi amaçladılar.

Abbas Kuliğa Bakühanov, Çar hükümetinin halkın eğitim meseleleriyle uğraşmayacağını, çünkü cahil bir halkı itaatkâr olarak tutmanın daha kolay olacağını anlayıp bu düşüncelerini halkla paylaştılar. A. Bakühanov'dan sonra Azerbaycan'da yeni bir eğitimcilik akımı ortaya çıktı. Bunun ilk temsilcilerinden biri de Mirza Fethali Ahundov'du. Kafkasya ve Azerbaycan'da usul-i cedit ile eğitim yapan ilk mektep 1890'da Ordubad'da Mehmet Sıtkı Seferoğlu tarafından açıldı. Sıtkı Bey daha sonra 1894'te Nahçıvan'da "Terbiye" adını verdiği bir mektep daha açtı ki, buranın mevcudu üç muallim ve 93 talebeden ibaretti.

Mekteplerin dışında camilere bağlı özel dinî mektep ve medreseler de mevcuttu. Buraya ana dilini ve Farsçayı bilen 16 yaşından büyükler kabul edilirdi. Medreselerde eğitim parasızdı. Arapçadan başka dinî bilgiler, edebiyat, felsefe, mantık, psikoloji ve bilhassa İslam tarihi, verilen dersler arasında bulunuyordu Eğitim 6-8 yıldan 10-15 yıla kadar olan çeşitli kademelerdeki medreselerde verilmekteydi.

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan'da ortaya çıkan aydınlanma hareketinin önderleri, eğitim sisteminin yetersizliğini ve eksiklerini görüyor halkın uyanışının ancak modern eğitim kurumlarının açılmasıyla mümkün olabileceğini düşünüyorlardı. Aydınlar bu düşünce ile halkı ve zenginleri eğitim seferberliğine davet ediyorlardı. Azerbaycan için öğretmen kadrolarının hazırlanmasında 1876'da açılan Gori Öğretmen Okulunun (Gori Seminaryası) büyük rolü oldu. 1879'da bu okulun Azerbaycan şubesi faaliyete geçti. Bu şubenin açılmasında en büyük emeği Müftü Hüseyin Efendi Gayıbov gösterdi. 1881'den ömrünün sonuna kadar Kafkasya ötesi Müftülüğünü yapan Gayıbov, okulun Azerbaycan şubesinde bir müddet ders vermiş, edebiyatla ilgilenmiş, klasik ve çağdaş şairlerin eserlerinden meydana gelen bir antoloji hazırlamıştı.

Hükümet 1850'de ilim ve kültür merkezi Bakü'de Müslüman çocuklar için bir ilk mektep açtı. Buraya üç muallim tayin ederek, Rusça öğretmenlerinin maaşını devlet hazinesinden ödedi. Geriye kalan iki Müslüman öğretmenin geçimini ise, kendisi temin etmekteydi. Halk, genelde eğitim meseleleriyle pek fazla ilgilenmezdi. Herkes çocuklarına kendi mesleğini öğretmeyi daha önemli görürdü. 1872'de altı yıllık şehir mektepleri açıldı. Maarif müfettişleri anne-babaların maddi durumlarına göre çocukların eğitimini belirledi. Dördüncü sınıfı pekiyi derece ile bitirenler lise ve realni mekteplere gitme hakkını elde ettiler. Petrol sanayi geliştikçe ve şehir büyümeye başladıkça eğitime verilen önem de artmaya başladı. 1890'da Bakü mekteplerinin sayısı 40'ı, öğrencilerin sayısı 10 bini aştı. Hıristiyan kızlar için Marinski ve Kutsal Nina adında iki mektep daha açıldı.

1892'de belediye idaresi şaraphanelerin, şarap satan dükkânların dinî yapıların (cami, kilise ve mektep binalarından) 130 metre uzakta olması hakkında bir kanun çıkarttı. Şehirde Cemiyet-i Hayriye'nin birkaç mektebi mevcuttu. Belediye idaresi ile karşı karşıya bulunan Kutsal Nina Kız Mektebini, Rus Cemiyet-i Hayriyesi açtı. Binanın inşasına ve mektebin harcamalarına Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in büyük yardımları dokundu. Bu mektepte kızlara orta eğitimle beraber çağdaş ilimler ve kültür dersleri de verilmekteydi. Azerbaycan'da toplam olarak 7 Mariya kız mektebi vardı ve buradaki 1827 kız öğrencinin 37'sini Azerbaycanlı kızlar teşkil ediyordu.

Üzeyir Bey Hacıbeyov (1885-1948): Azerbaycan'ın en önemli bestecisidir. Karabağ'da doğmuş, ilk ve orta öğrenimini doğduğu yerde yaptıktan sonra Tiflis'te Gori Öğretmen Okuluna (seminary) girmiş ve 1904'de buradan mezun olmuştur. Bu okulda iken keman çalışmalarını ilerletmiş, pratik ve teorik dersler almıştır. İlk eseri olan *Leyla ile Mecnuri*'u 1907'de yazmıştır. Üzeyir Hacıbeyov Azerbaycan'ın istiklali için mücadele edenlerle birlikte çalışmış, 1920'de Azerbaycan milli marşını bestelemiştir. Bu arada *Hayat, İrsad, Terakki, Hakikat* gibi gazetelerde yazıları çıkmıştır. *Şeyh Senan, Rüstem ve Suhrap, Şah Abbas, Kerem ve Aslı* gibi opera ile son yıllarda Türkiye'de de şöhret bulan *Arşın Mal Alan* gibi operetlerin onun tarafından yazmıştır.

Müslüman kızlar için bu tip bir mektep yine Tagiyev tarafından 1901 yılında açıldı. Mektebin nizamnamesi Hasan Melikzade Zerdabi tarafından düzenlendi. Böyle bir okulun açılması için çarlık hükümeti uzun yıllar gerekli izni vermemişti. Tagiyev, II. Nikola'nın tahta çıkmasından istifade ederek tekrar hükümete müracaat etti ve bu sefer mektebin açılması iznini aldı. Mektebin inşaatını süratlendirmek amacıyla kız mektebine Çarıçe Aleksandra Fyodorovna'nın adı verildi. Hasan Melikzade Zerdabi'nin eşi Hanife hanımın müdür olduğu okulun kontenjanı 50 öğrenci olarak belirlenmesine rağmen ilk yıl 58 öğrenci kabul edildi. Uzak bölgelerden gelen öğrenciler için bir pansiyon vardı. Burada yatakhane, yemekhane ve hastane için özel odalar teşkil edilmişti. Aleksandriyevski Kız Mektebi'ni bitiren kızlar Azerbaycan'ın ilk ve esas muallimler kadrosunu meydana getirdiler. İlk olarak bir sınıftan ibaret olan bu mektep 1913'de iki sınıflı hale geldi. 1916'da mektebin 104 kız talebesi vardı ve bunların 95'ini Türk kızlar meydana getiriyordu. Kısa bir süre sonra bu mektepler Aktaş'ta, Kazah kazasının Salahlı köyünde, Göyçay kazasının Zeyelu köyünde, Şuşa'da, Şamahı'da, Karyakin kazasında ve diğer bazı yerlerde de açılmaya başlandı. Cemiyet-i Hayriye'nin ilk olarak erkek çocuklar için açtığı mektebe Saadet adı verildi. Tagiyev'in yardımları burada da kendini gösterdi. Toplanan paraların yetmemesi üzerine Tagiyev tarafından 5 bin rublelik ilave bir yardım yapıldı.

Saadet'ten sonra Çembere köyünde Sefa Mektebi kuruldu. Bundan sonra İran'da yaşayan Azerbaycan Türkleri Sabuncu'da Temeddün, Çemberekend'de ise İttihad mekteplerini açtılar. 1881'de Bakü'de Denizcilik Mektebi açıldı. Bu mektep aynı zamanda gündün güne denizciliğe artan ihtiyacın da bir göstergesiydi.

Resim 5.2

*Kız Mektebi Binası.
Bugünün El
Yazmaları
Enstitüsü*

Kaynak: Farid Alakbarov, "Memories Baku's Institute of Manuscripts", *Azerbaijan International*, x/3, (2002).

Usul-i cedite geçiş aşamasında aydınların üzerinde en çok durdukları konu dil meselesi oldu. 1905 I. Rus İhtilali yıllarında imla ve gramer konularında çeşitli eserler yazılmaya başlandı. 1907'de halk eğitiminin geliştirilmesi için yeni mekteplerin açılması hususunda **Üzeyir Hacıbeyov**, Hasan Melikzade Zerdabi, Sultan Mecid Ganizade gibi aydınlar faaliyet gösterdiler. Bu yıllarda Üzeyir Hacıbeyov'un *Türk*

Rus ve Rus Türk Lügati eseri, Abdullah Şaik'in *Uşag Çeşmeyi*, Mahmudbey Mahmudbeyov'un Abbas Sihat'le birlikte kaleme aldığı *Yeni Mekteb, Türk Edebiyatına İlk Kadem* adlı ders kitapları neşredildi.

Azerbaycan'da eğitim faaliyetlerinin sosyal ve kültürel hayata etkisini değerlendiriniz.

SIRA SİZDE

BASININ GELİŞMESİ

Azerbaycan'ın sosyal ve kültürel hayatında en mühim olaylardan birini basında yaşanan gelişmeler oluşturmaktadır. 1832'de Tiflis'te Tatar Haberleri gazetesi yayınlanmaya başladı. *Tifliskiye Vedomosti* (Tiflis Haberleri) gazetesine ek olarak neşredilen bu gazetede esasen resmi belgeler yayınlanıyordu. 1840'lı yılların başında Tiflis'te *Zakafkasskiy Vestnik* (Kafkasya Ötesi Belleteni) gazetesine Azerbaycan Türkçesinde bir sayfa ilave edildi ve burada resmi belgeler basılmaya başlandı. 1850'in sonlarında ise Şamahı'da iki küçük matbaa faaliyet göstermekteydi.

Azerbaycan basını bir yerde Hasan Melikzade Zerdabi'nin (1842-1907) adıyla paraleldir. Hasan Bey Zerdabi, ilk hayriye cemiyetinin kapanmasından sonra toplumu bilgilendirmek ve ona yön vermek için bir gazete çıkartmanın gerekliliğini düşünmekteydi. Ona göre bir milletin sadece kendi dilinde konuşup ilerleme kaydetmesi mümkündü. Bunun için ilmin mekteplerde hatta gimnazyumlarda ana dilinde yapılmasını isteyen Zerdabi, millete çağdaş mekteplerde çağdaş ilimleri çağdaş metotlarla yapacak ana dilde kitapların ve eserlerin yayınlanmasını teklif etti.

Zerdabi ilk sayısı 1875 tarihinde çıkan *Ekinci* gazetesiyle Azerbaycan'da ilk Türkçe gazeteyi neşretmeye muvaffak oldu. Gazetenin bütün redaksiyon heyeti sadece tek kişiden yani H. M. Zerdabi'den ibaretti. O, hem yazar, hem redaktör hem de mürettepti. 1875-1877 yıllarında gazetenin toplam 56 sayısı çıkmış bulunuyordu. Bu arada Hasan Melikzade Zerdabi, etrafına Seyid Azim Şirvani, K. Mehmandarov, A. Adıgözlov, Koranî gibi devrin aydınlarını toplamayı başardı. Gazete isminden de anlaşılacağı üzere Rus hükümet memurları karşısında özellikle savunmasız durumda bulunan Türk köylülerine sosyal, ekonomik ve millî meselelerinde yardım etme amacını taşımaktaydı. *Ekinci*, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Azerbaycan Türklerinin birlik olarak isyan edecekleri gerekçesiyle Rus hükümeti tarafından kapatıldı. Bu savaş gazeteye büyük zarar verdi. Bütün Rus gazeteleri savaş hakkında etraflı bilgi verirken *Ekinci*'ye bu konuda tek bir satır dahi yazmak için izin verilmedi. Hatta savaşın başladığı haberini bildirmek bile yasaklanmıştı. Bu yıllarda gazete üzerinde sansür daha da arttı. *Ekinci*'nin üzerinde "iki haftalık gazete" yazmasına rağmen Hasan Bey Zerdabi bir süre sonra gazeteyi haftada bir defa yayınladı. Dilinin sade olmasına önem veren gazete halkın kolayca anlayabileceği sade Türkçeyi benimsedi. Bu daha sonra Azerbaycan'da yayınlanan diğer gazetelerin de bu istikamette ilerlemesine yol açtı. *Ekinci*, köy ekonomisinden ve köylü hayatından bahsetmekle birlikte devrin bazı siyasi ve sosyal olayları hakkında da bilgi vermekteydi. Gazetenin adı bir anlamda sembolik bir mana da taşıyordu. Azerbaycan köylüsünü daha iyi, çağdaş usuller esasında daha verimli çalışmaya yöneltmeyi değil, ayrıca onun kalbine, bilincine eğitim sevgisini de serpmeyi amaçlamaktaydı. Mollalar, hükümet memurları ve sadece kendi menfaatlerini düşünen Duma üyeleri de Hasan Bey'in makalelerinde tenkit edilen unsurlar arasındaydı.

Resim 5.3

Ekinci Gazetesi
(1875-1877).

Kaynak:
Azerbaycan Milli
Kitaphanası.

Ali Merdan Topçubaşov (1865-1934): 1889'da St. Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Tiflis ve Bakü mahkemelerinde yardımcı, daire mahkemelerinde sekreter, vekil vs. olarak çalıştı. 1897-1917'de *Kaspi* gazetesinin redaktörü olup, I. Devlet Duması'nda milletvekili ve "Müslüman Grup"un Başkanlığı vazifelerinde bulundu. Rusya Müslümanlarının I. ve IV. Kurultaylarına temsilci olarak katıldı. Daha sonra "Müslüman İttifakı Partisi"nin kurucuları arasında yer aldı. 1917-1920'de Bakü Müslüman Şûrası Geçici İcra Komitesi'nin başkanı, Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin temsil heyeti başkanı oldu. Azerbaycan'ın uluslararası arenada de-facto olarak tanınmasında büyük uğraşlar verdi. Hasan Bey Zerdabi'nin kızı, Peri Melikova ile evlenen A. M. Topçubaşı, Rusya'daki Türk ve Müslüman toplulukların siyasi özgürlüklerini savunmuş ve hukuksal eşitliği teşvik etmiştir.

Ekinci' den sonra taş basma (litografya) usulü ile 1879'da Tiflis'de Ziya, 1880'de ise Ziya-i Kafkaziye adı altında iki gazete daha yayınlandı. Ziya gazetesinin naşiri Seyid Ünsizade, müdürü ve muharriri ise Celal Ünsizade idi. 1880'de yayınlanmaya başlayan Ziya-i Kafkaziye baskı sistemiyle çıkmaya başlandı. 1883'de Tiflis'de Azerbaycan Türkçesinde olarak yayınlanan *Keşkül* dergisi 1891'e kadar devam etti. Dergi Türkçe dışında Arapça ve Farsça da yayınlanıyordu. Bu dergiye Azerbaycan Türklerinin dışında diğer Türk boylarından birçok yazar da yazılarıyla iştirak etti. Milliyetçilik ve vatanseverlik fikirlerini yaymada büyük rol oynayan dergi, siyaset, ticaret, sanayi ve edebiyat konularına sayfalarında yer veriyordu.

Rusça çıkan ikinci büyük gazete olan *Kaspi* siyasi ve edebi bir gazete idi. XX. yüzyıl başlarında Tağıyev gazeteyi satın alarak Topçubaşov'un idaresine verdi. *Kaspi* gazetesini 1881-1919 yılları arasında gündelik olarak yayınlanan bir gazete oldu. Bu gazetenin etrafında Ali Bey Hüseyinzade, Ahmed Bey Agayev **Ali Merdan Topçubaşov**, Feridun Bey Köçerli, Mehmedağa Şahtahtinski gibi aydınlar toplanmıştı.

1905 İhtilaline kadar yayınlanan gazetelerden biri de 30 Mart 1903'den itibaren Tiflis'de **Mehmet Ağa Şahtahtinski** tarafından çıkarılmaya başlanan *Şark-i Rus* gazetesi idi. Gazete sayfalarında resmi hükümet haberlerinin dışında sosyal, siyasi ve kültürel hayatın birçok yönünü gözler önüne seren makaleler, yorumlar, hikaye, piyes vs. yayınlanmaktaydı. Bu gazete *Ekinci*'den sonra çıkarılan ikinci siyasi gazete olma özelliğine sahipti. *Şark-i Rus* ilk önce haftada üç defa (Çarşamba, Cuma ve Pazar) daha sonra günlük neşredilmeye başlayarak, ilk Türkçe günlük, siyasi ve içtimai gazete olma vasfını da kazandı. 1904'de çıkan 232. sayısına kadar gazetenin redaktörü Mehmet Ağa Şahtahtinski, daha sonra ise Celil Mehmed Kulizade oldu. *Şark-i Rus* bilhassa kadın meselesi, alfabe ıslahı, dil ve edebiyat meselesine önem vererek, eğitimin tebliği, yoksul köylülerin zor durumları, gerilik ve cehaletin tenkidi gibi konularla da meşgul oldu. Gazete Mart 1904'de kapandı. Böylece Azerbaycan basın tarihinin hazırlık dönemi olan 1905 öncesi devir sona erdi ve 1905'den itibaren canlanan basın hayatı bu özelliğini 1920'ye kadar sürdürdü. 1905'den başlayarak Bakü'de basın süratle gelişmeye başladı.

Fikir Hürriyetinde İlk Adımlar

XIX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan kültürel hareketlilik çabaları aynı yüzyılın sonlarına doğru şekil ve biçim kazanarak Batı, Osmanlı ve Rusya ile ilişkilere bağlı olarak kültürel bir milliyetçilik hareketine dönüştü. Ali Bey Hüseyinzade'nin "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" şeklinde formüle ettiği görüşler kültürel milliyetçilikten siyasi milliyetçiliğe geçişte en önemli eylem sloganı oldu. Azerbaycan'ın kültürel ve siyasal düzeyde görülen yenileşme hareketinin temel kaynakları XIX. yüzyılda ortaya çıktı. Yenileşme görüşleri doğrudan bir siyasete dönüşmeden önce aydınlar tarafından çeşitli yayın organlarında gündeme getirilmekteydi.

1905'de Azerbaycan Türkçesinde yayınlanan diğer bir gazete *Hayat* oldu. Ahmed Bey Agayev, Ali Bey Hüseyinzade, Nəcəf Bey Vezirov, Hakverdiyev, Hasan Sabri Ayvazov, Mehmed Hadi, Mehdi Bey Hacinski ve din adamlarından Ahund Mirza Ebu Turab, Ahund Molla Elekber vb. gazeteye yazılarıyla iştirak eden aydınlardandı. *Hayat* ayrıca bir dönem *Ekinci* için yasak olan dış haberleri de düzenli olarak neşretmekteydi. Bir diğer gazete olan *İrşad*, Agayev tarafından yayınlanan siyasi, sosyal ve iktisadi bir gazete hüviyetinde olup Haşım Bey Vezirov'u, Mehmed Emin Resulzade'yi, Üzeyir Hacıbeyov'u Ali Abbas Müznib'i etrafında toplamıştı. *Terakki* gazetesi *İrşad*'ın kapanmasından sonra yine Ahmed Bey Agayev tarafından çıkartılmaya başlandı. İlk sayısı 1908'de yayınlanan gazetede hürriyet, eşitlik ve adalet şiarları yer aldı. Siyasi, edebi, sosyal ve iktisadi bir gazete idi.

Füyuzat dergisi *Hayat*'tan sonra Ali Bey Hüseyinzade tarafından neşr edildi. İlk sayısı 1906'da çıkan dergide Ali Bey. Hüseyinzade, Mehmed Hadi, Abbas Sihat, Ahmed Kemal, Mehmed Emin Resulzade, Sabir ve Hasan Sabri Ayvazov yazılar yazmaktaydılar. Füyuzat edebi ekolü XX. yüzyılın başında özgürlük ve bağımsızlık idealleri taşıyan Azerbaycan edebiyatının teşekkülünde ve gelişiminde büyük rol oynadı. Bundan sonra sırasıyla *Debistan*, *Tekamül*, *Molla Nasreddin*, *Taze Hayat*, *Behlül*, *İttifak*, *Koç-Davet*, *Zenbur* ve *Rehber* adlarındaki gazete ve dergiler yayımlandı. Rus dilinde de pek çok gazete ve dergi yayınlanıyor ve Azerbaycan aydınları buraya çoğu zaman yazılarıyla iştirak ediyorlardı.

Azerbaycan basın tarihinde ilk mizahi dergi olan *Molla Nasreddin* 1906'da Tiflis'de yayınlanmaya başlandı. Redaktörü Celil Mehmed Kulizade idi. Dergi, Rusya ve Azerbaycan'da mevcut olan son derece karışık sosyal ve siyasi atmosferde yaratıldı ve kısa zamanda büyük ün kazandı. Azerbaycan sosyal hayatının bir anlamda ansiklopedisi sayılan bu dergi, kısa aralarla 25 yıl yayınlandı. Önce Tiflis'de (1906-1918), kısa bir süre Tebriz'de (1921), daha sonra ise Bakü'de (1922-1931) faaliyet gösterdi. Dergi ilk sayısından itibaren dilin varlığı ve saflığı için mücadele etti. Ayrıca kadın hakları ve kız çocuklarının eğitilmesi konusuna da önem verdi. Dergi yazarları, her tür geriliğin, tembelliğin, gaflet uykusunun düşmanı oldukları gibi kendine yabancılaşmanın, aslından uzaklaşmanın, milli adları ve milli gelenekleri de yabancılaştırmanın aleyhinde idi.

Molla Nasreddin'in etrafında devrin en güçlü kalem sahipleri yazarlar, şairler, ressam toplandı. Bu kişiler aynı zamanda XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının önemli isimleri idiler. Bunlar Sabir, Ali Nezmi, Ömer Faik Numanzade, Mehmed Said Ordubadi, Salman Mümtaz gibi aydınlardı. Ayrıca devrin ihtilalci yazarları, eğitimcileri de yazılarıyla dergiyi desteklediler. Derginin halk tarafından çok sevilmesinin bir sebebi ise dergide yer alan karikatürlerdi. Dergi, savunduğu fikirler ve bunları büyük bir cesaretle ifade etmesi yüzünden sadece Azerbaycan'da değil, bütün Yakın ve Orta Doğu ülkelerinde de ün kazandı. Daha sonra adına "Molla

Mehmet Ağa Şahtahinski [Şahtahlı (1846-1931)]: Gazeteci, şarkiyatçı, dilci ve pedagoğ. St. Petersburg'da ve Paris'te eğitim gördükten sonra *Şark-i Rus* (1903-1904) gazetesinin redaktörü oldu. Moskova ve St. Petersburg gazetelerinde de çalışan Şahtahinski, 1907'de Erivan'dan II. Devlet Duması'na üye seçildi. İlmî çalışmalarına Almanya'da Şark tarihine dair araştırmalarla başlayan Şahtahinski, alfabe islahatı konusunda Mirza Fethali. Ahundov'un fikirlerini devam ettirdi. Sovyetler zamanında Azerbaycan Devlet Üniversitesi'nde profesör olarak çalıştı.

Ömer Faik Numanzade (Nemenzade) (1872-1938): Gürcistan'ın Ahalsih kazasının Azgur köyünde doğdu. İlk tahsilini burada yaptıktan sonra dayısı tarafından İstanbul'a gönderildi. Burada Darüşşafaka Medresesini bitirerek bir süre Galatasaray postanesinde çalıştı. Devrin aydınlarıyla ilişkide bulundu, fakat tutuklanma tehlikesi karşısında Kafkasya'ya geri döndü. Basın hayatındaki ilk tecrübesi *Şark-i Rus* gazetesıyla başlayan Numanzade, daha sonra Celil Mehmed Kulizade ile birlikte Gayret matbaasını (1905) açtı. Ömrünün sonlarına doğru hatıralarını yazmaya başladı. Hayat hikayesi (tercüme-i hal) şeklinde başladığı hatıralarının XIX. yüzyılın sonlarından-çocukluk yıllarından başlayarak 1917 Ekim İhtilali ve Sovyet hakimiyetinin ilk yıllarına kadar olan devri içermesi amaçlıyordu. 1930'lu yıllarda başlayan olaylar Numanzade'nin hatıralarını tamamlamasına engel oldu. Böylece hatıralarının sadece 1906'ya kadar olan kısmı kaleme alınabildi. Buna rağmen son derece önemli bir kaynak eser olan *Hatıraları* iki asrın kavşağında meydana gelen bazı mühim olayların yıllığı olarak çok önemli bilgiler vermektedir. Ömer Faik Numanzade, 1937 yazında Ahalsih'te dinlenirken bölge savcısının emriyle hapsedildi ve üç ay sonra 10 Ekim'de kurşuna dizildi.

Nasreddinciler" denilen bir akım doğdu. Çok güçlü mizah kabiliyetine sahip olan Sabir, milli ve siyasi konularda hükümetin takibatına uğramamak için "Hop-Hop", "Din Direği", "Mirat", "Fazıl" gibi müstear adlar kullanmış olsa da yazılarındaki dil ve üslupla hemen tanınmaktaydı. Sabir, dergide yazı yazmaya başladıktan sonra dergiyle ayrılmaz bir ikili oluşturdu.

Molla Nasreddin'in yayınlandığı Gayret matbaası, *Şark-i Rus* gazetesinin borçlanıp kapanması ve M. Şahtatinski'nin matbaayı satma kararından sonra açıldı. Matbaa sadece halka hizmet etmeyi gaye edinmiş bir kurumdu. 1905'in Mart ayında faaliyete başladı ve 1907'ye kadar devam etti. Matbaa Türkçe, Farsça, Arapça, Rusça ve batı dillerinde her türlü kitap, dergi ve ticarete ait kağıtları en iyi harf ve baskı tekniğiyle basıyordu. Bastığı kitapların çoğunu parasız, bazen de çok ucuza satarak halkın kitap alıp okumasını sağlamaya çalışmaktaydı. *Molla Nasreddin*, çoğu zaman bu kitapları müşterilerine hediye olarak da veriyordu. Gayret matbaası Azerbaycan halkının sosyal şuurunun uyanmasına yardım maksadıyla açılmış ilk kültürel müesseseydi. **Ömer Faik Numanzade**, 1906'da *İrşad* gazetesine yazdığı bir makalede Gayret matbaasının programını, amacını izah ederek, kalem sahiplerine sesleniyordu. Matbaaya Gayret adının verilmesi bile tesadüfî değildi. Çünkü devir, vatanın herkesten gayret beklediği bir devirdi. Ömer Faik'in ilk ve son eseri olan ve bu matbaada basılan *Davet* adlı kitap eli kalem tutanları, imkânı ve nüfuzu olanları milli gayrete çağırıyordu.

1907 ve 1917 yılları arasında yayınlanan gazete ve dergilerde aydınların yoğun faaliyetleri devam etti. Bu yıllar arasında devrin ileri gelen aydınları sosyal olayları yazılarında doğrudan değil dolaylı olarak aks ettirmektedir. Siyasi ve sosyal olaylarla birlikte dini meseleler ve özellikle dil ve kültür konularında devam eden tartışmalar da burada kendini gösteriyordu. Bu gazete ve dergilerden olan *Hakikat*'de Üzeyir Hacıbeyov, *Malumat*'da ise Mehmed Hadi'nin yazıları ve şiirleri yer almaktaydı. *Işık* dergisi kadınlara mahsus olup eğitim ve sağlık konularında makaleler ve tavsiyeler vermektedir. *Hak Yolu* gazetesi ise Feridun Bey Köçerli'nin, M. E. Resulzade'nin bazı önemli makalelerini yayınlamıştı. Bunlardan başka Ali Fehmi ve Mehmed Sadık Ahundov vb. aydınlar da gazeteye düzenli yazılarıyla katkıda bulunmaktaydılar. 19 Ocak 1913'de yayınlanan *Şelale* dergisi edebi, sosyal ve ilmi bir yayındı. Ayda iki defa çıkan *Şelale*'nin özellikle Osmanlı edebiyatına ilgisi büyüktü. Bu amaçla dergide yer alan makalelerin çoğu Osmanlıca kaleme alınmaktaydı. *Şelale* nispeten muhafazakar çizgide olup kadın özgürlüğünün de tamamen karşısındaydı. Bu konuda *İkbal* gazetesi ile Şelaleciler arasında zaman zaman şiddetli tartışmalar yaşanırdı. Derginin muharriri Sabribeyzade Halil Hürrem Bey dergiden ayrıldıktan sonra yayınlanan makalelerde Azerbaycan Türkçesine daha fazla önem verilmeye başlandı.

SIRA SİZDE

4

Azerbaycan'da basın yenileşme hareketlerine nasıl etki etti?

AYDIN HAREKETİ VE KÜLTÜREL İDEOLOJİ

1905'den 1920'ye kadar gazetelerin etrafında toplanan yazar, şair ve gazetecilerin milli şuurun uyanmasındaki rolü büyüktür. Mehmed Emin Resulzade, Nesib Bey Yusufbeyli, Üzeyir Hacıbeyov, Mirza Elekber Sabir, Celil Mehmed Kulizade, Abdurrahman Hakverdiyev, Necef Bey Vezirov, Süleyman Sani Ahundov, Mehmed Hadi, Hüseyin Cavid, Abbas Sehhat, **Abdullah Şaik**, Seyid Hüseyin Sadık, Yusuf Vezir Çemenzeminli milli edebiyatın oluşmasını sağlamışlardır.

Füyuzat ve *Şelale* gibi dergilere yazdığı şiirlerle iştirak eden şair **Mehemmed Hadi** vatan ve hürriyet temalı şiirleriyle tanındı. 1902 Şamahı zelzelesinden sonra Kürdemir'e gelen Hadi, burada muallimlik yaptı ve 1905'ten sonra ise Heşterhan'a giderek burada *Burbhan-ı Terakki* mecmuasında çalıştı. Bir süre sonra mecmuanın redaktörü oldu, Heşterhan'dan döndükten sonra Bakü'de yine *Füyuzat* mecmuasının redaktörlerinden biri olarak çalıştı ve *Taze Hayat*, *İttifak*, *Terakki* gazetelerinin sayfalarında coşkulu vatan, millet şiirleri kaleme almıştı. 1911-1914 yılları arasında İstanbul'a gelerek burada yayınlanan *Tanin*, *Servet-i Fünun* gazetelerinde çalıştı. II. Abdülhamid dönemini eleştiren şiirleri yüzünden tutuklanarak Selanik'e sürgüne yollandı. I. Dünya Savaşı başladığında Bakü'ye dönerek buradaki Müslüman alayı ile birlikte muharebeye gitti. Daha sonra bu alayın imamı olarak alayla birlikte Karpatlar'daki savaşa katıldı. 1918'de savaştan döndükten sonra bir süre Gence'de yaşayıp daha sonra tekrar Bakü'ye döndü. Halkın içinde bulunduğu zor koşullar, ülkedeki ağır siyasi ve ekonomik kriz onun üzerinde çok kötü izler bırakmıştı. Şairin maddi ihtiyaç içindeki sıkıntılarla geçen hayatı Gence'de sona erdi. Varlığının müspet ve aydınlık yönlerinden daha fazla menfi ve gölgeli taraflarını gören, bunlardan asabılık derecesine gelene kadar heyecanlanan bir aydıncı. Azerbaycan edebiyatında "romantik şairimiz" de denilen Hadi, tıpkı Namık Kemal gibi vatan, millet şairi, hürriyet aşığı olarak bilinmektedir. Devrin siyasi akımlarından uzak duramamış, milletin karanlıktan, cehaletten kurtulup aydınlığa, hürriyete ve medeniyete ulaşması için çalışmıştır.

Azerbaycan aydınları arasında Abbas Sıhhat'in de ayrı bir yeri vardır. Asıl adı Abbaskulu Mehdizade'dir. Bir hekim olmasına rağmen yaptığı tercümelemlerle ön plana çıkmıştır. 1900'de Tahran'da Tıp Enstitüsü'nü bitirmiş ve Şamahı'ya döndükten sonra burada hekimlik yaparken Bakü'de yayınlanan gazete ve dergilerde de lirik şiirleri yayınlanmıştır. Tercümeleri duygusallığı ve doğruluğu ile paralellik göstermektedir. Rusça, Farsça, Arapça ve Fransızcaya hakim olduğu için tercümelerini doğrudan doğruya orijinalinden yapmış, özellikle, Lermantov'dan, Krilov'dan, Gorki'den, Goethe'den yaptığı tercümeler ona büyük şöhret kazandırdı. *Ebmedin Geyreti* (1911) poeması İran Azerbaycan'ında halkın milli bağımsızlık mücadelesine, *Bedbeht Aile*, *Garagünlü Helime* hikayeleri ise aile ve ahlak konularına hasredilmiştir. Sıhhat'in ayrıca çocuklar için birçok şiir, temsil ve piyesleri mevcuttur.

Geçen yüzyılın sonlarında Azerbaycan aydınlarından bazıları 1883'de Kırım'ın Bahçesaray şehrinde yayınlanan *Tercüman* gazetesinden de etkilenmişlerdi. Gazete Rusya'da yaşayan Türklerin bir anlamda gayr-i resmi organı haline geldi. Gaspıralı Türk halklarının birleşmesinden bahsederken bunun siyasi faaliyetle birlikte, ruh, dil ve kültür yönlerinden olması gerektiğini de belirtiyordu. Bunun için "dilde, fikirde, işte birlik" şiarı onun esas hareket alanını teşkil etmekteydi. Bu amaçla çok geniş bir coğrafyaya yayılan gazete bütün Türk halklarının anlayabileceği tek bir dilin yaratılması için çalıştı. Bu dilin esasını ise Osmanlıca meydana getirmektedir.

Mehemmed Hadi (1879-1920): Siyasi açıdan çalkantılı bir dönemde yaşayan Mehmed Hadi, Azerbaycan'ın Çarlık Rusyasının hakimiyeti altında olduğu bir dönemde Şamahı'da doğmuştur. Azerbaycan romantik şiirinin önderlerinden biri olarak kabul edilen M. Hadi, 1905'ten itibaren Bakü'de *Hayat*, *Füyüzat* mecmuaları ile *Taze Hayat* ve *İttifak* gazetelerinde başarılı bir şair ve yazar olarak ortaya çıkmıştır. Hayatı, maddi ve manevi sıkıntılarla dolu geçen Mehmed Hadi, bir müddet İstanbul'da da yaşamış, Mayıs 1920'de Gence'de ölmüştür.

Abdullah Şaik (Abdullah Mustafaoğlu Talıbzade (1881-1959): XX. yüzyıl Azerbaycan edebiyatçılarından. Hikayeleri ve lirik şiirleri ile meşhurdur. *Mektup Yetişmedi* (1908) ve *Göç* (1901) adlı hikayeleri ile *Hepimiz Bir Güneşin Zerresiyik* ve *Asrımızın Kahramanları* adlı eserleri ilk yıllardaki çalışmalarıdır. *Aras* (1938) romanı ve *Yıldırım* (1936) dramında halkın sosyal hayatı ayrıntılarıyla anlatılır. Azerbaycan'da çocuk edebiyatının kurucularından olan Abdullah Şaik'in *Güzel Bahar* (1910), *El Oğlu* (1939), *Vatan* (1941), *Nüşabe* (1945), *Ana* (1946) piyesleri, *Tilki Hacca Gidiyor*, *Tık-Tık Hanım*, *Yahşı Arka* adlı eserleri çocuk edebiyatının en önemli eserleri arasında yer alır. Abdullah Şaik aynı zamanda öğretmen olduğu için öğrencilere yönelik *Uşak Çeşmeyi* (1907), *Milli Giraet Kitabı* (1922) ve *Giraet Kitabı* (1924) gibi ders kitapları da kaleme almıştır. Bunun dışında Nizami'nin, Sheakespeare'in, Puşkin'in, Lermantov'un eserlerinden tercümeler yapmıştır. Yazarın seçilmiş eserleri beş cilt halinde neşr edilmiştir.

Resim 5.4

Soldan sağa: İsmail Bey Gaspıralı, Hasan Melikzade Zerdabi, Ali Merdan Bey Topçubaşı.

Kaynak: T. Ezizov, *Azerbaycan XX Esrin Evvelerinde* (Bakı, 1997), s. 97.

Gaspıralı'nın fikirleri Bakü'de Ali Bey Hüseyinzade tarafından savunulmaktaydı. St. Petersburg'da tıp eğitimi almasına rağmen Bakü'ye döndükten sonra Türkçülük fikrinin ancak Osmanlı Devleti ile mümkün olacağını düşünen Ali Bey Hüseyinzade 1889'da İstanbul'a gelmiş, fakat II. Abdülhamid devrinde faaliyetleri için gerekli ortamı bulamamıştı. 1905 I. Rus İhtilali'nden sonra nispi bir söz yazı ve konuşma ortamı oluşmaya başlayınca Bakü'ye döndü ve burada gerek muallimlik gerekse gazetecilik yaptığı yıllarda Türkçülüğün yayılması için çalıştı. Ali Bey Hüseyinzade *Füyuzat*'ta yayınlanan "Mecnun ve Leyla-i İslam" adlı makalesinde milliyetçiliğini bilhassa Türkçülüğünü ön plana çıkararak, İslam dinini güzel bir kadın şeklinde tasvir edip, onun beyninin Osmanlı Devleti'nden ibaret olduğunu gösteriyordu. Ayrıca Türkçülük ve milliyetçilik ideallerine sadık kalarak ısrarla bütün İslam alemi için Osmanlı Devleti'nin bir merkez olduğu düşüncesinde idi. Ali Bey Hüseyinzade'ye göre, ruhun beynin merkezinde bulunması gibi Osmanlı Devleti'nin başkentinde oturan padişah da İslam aleminin ruhuydu. Ali Bey Hüseyinzade, "İslam'ın beynini muayene ederken bunun... 'Türk tahtı' olduğunu keşfettim... Ruhun dimağın merkezinde bulunması icap ettiğinden anladım ki, müşahede etmekte olduğum zat beden-i İslam'ın ruhudur" diyordu. *Hayat* gazetesi milletin hayatını ikiye, manevi ve ruhani hayatla, maddi ve cismani hayata bölüp, Müslüman halkların bir millet olduğunu ve onların manevi hayatlarının İslam dininden ibaret olduğunu, bu dinin de halkların ruhunu meydana getirdiğini ifade etmekteydi. Azerbaycan'da pan-Türkizm ve pan-İslamizm taraftarlarının Osmanlı Devleti'ni siyasi ve dini bir reis olarak gördüklerini belirtmiştik. Ali Bey Hüseyinzade milletler hakkındaki görüşlerine kan bağlarını da ilave etmekte ve bu hususiyetin milleti meydana getiren en mühim sebeplerden biri olduğunu düşünmekteydi.

Azerbaycan'da Türkçülüğün bir başka temsilcisi Ahmed Bey Agayev'dir. Yüksek eğitimini Fransa'da tamamlayan Agayev Fransa'da yaşadığı yıllarda pan-İslamizm konusunda da bazı risaleler kaleme almıştı. Onun görüşlerinin şekillenmesine Cemaladdin Afgani'nin büyük etkisi vardı. Afgani müstemlekecilğe karşı mücadele edilmesi için milliyetçilikten bir silah gibi faydalanılmasını düşünmekteydi. Agayev'i Afgani'ye yaklaştıran da bilhassa bu husustu. 1885'de Osmanlı Devleti'nden Azerbaycan'a döndükten sonra İran hakkındaki düşünceleri tamamen değişti ve bunun

yerini Osmanlı Devleti'nin büyük ve müstakil bir devlet olarak kabul edilmesi ve bütün dünyada İslam Devletlerinin en önemli desteğinin yine bu devlet olması gerektiği aldı. Bu değişimin sebepleri arasında Ağaoğlu'nun büyük İslam filozofu Cemaleddin Afgani'nin görüşlerinden ve Paris'ten Azerbaycan'a dönerken dört ay kaldığı İstanbul'da temas ettiği Jön Türk aydınlardan etkilenmesi gösterilmektedir. Ağaoğlu eğitim yoluyla Azerbaycan Türklerinin en önemli sorunlarından biri olarak gördüğü Şii-Sünni ihtilafının ortadan kalkacağına inanıyordu. Ağaoğlu da, Hüseyinzade gibi dini milleti teşkil eden önemli bir unsur olarak görüyor, çalışmalarında İslam'ın ıslahı sorunu üzerine eğiliyordu. Ağaoğlu'nun en önemli faaliyetlerinden biri milliyetçiliğin siyasal alana intikali için verdiği mücadeledir.

Azerbaycan aydınlarının çoğu Rusya'da veya Avrupa'nın değişik ülkelerinde eğitimlerini tamamlamış olan liberal aydınlardı. Bunlar arasında hukukçular, öğretmenler, gazeteciler, doktorlar da vardı. Dönemin en önemli hukukçularından biri 1888'de St. Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitiren Ali Merdan Topçubaşov idi. 1898'de Hacı Zeynelabidin Tagiyev tarafından alınan *Kaspi* gazetesinde redaktör olarak çalışmaya başladı. Bu dönemde aydınlar gazete etrafında toplanırken *Kaspi*'nin konularında da değişimler ve gelişmeler görülmekteydi. Bilhassa Azerbaycan halkının tarihi ve etnik kökeni ile ilgili son derece ciddi makaleler yayınlanmaya başlandı. Topçubaşov aynı zamanda halkın yararına faaliyetlerde bulunan bir hizmet adamıydı. I. Devlet Dumasına (Millet Meclisine) milletvekili seçildi ve "Müslüman Grup"un başkanı olarak Rusya Müslümanlarının I. ve IV. Kurultaylarına temsilci olarak katıldı. Duma toplantılarında Rus hakimiyeti altında yaşayan halklara milli muhtariyet verilmesi yönünde yaptığı konuşmalarla dikkat çekti. Topçubaşov özellikle sosyal adaletsizliğe karşıydı. 1905'de Bakü'de yapılan genel grev sırasında işçilerin bilinçlenmesine çalıştı. Ayrıca sermayedarlara da milliyet ve dinine bakılmaksızın bütün işçilerin maaşlarının artırılmasını, ayda 4 gün tatil yaptırılmasını yıllık izin verilmesini ve ödüllerle işçilerin mükafatlandırılmasını tavsiye etmekteydi. 1917-1920 yılları arasında Bakü Müslüman Şûrası Geçici İcra Komitesi'nin başkanı sıfatıyla Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin temsil heyeti başkanlığını yaptı.

Kütüphanecilik Çalışmaları ve Özel Yayıncılık

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan tarihçiliğinde önemli adımlar atılmaya başlandı. Mirza Yusuf Nersesov Karabaği, Mir Mehdi Hazani, Rızakulu Bey Mirza Cemaloğlu, Ahmet Bey Cevanşir gibi aydınların kaleminden çoğu Karabağ'ın tarihine hasredilmiş birçok eser kaleme alındı. Bu dönemde edebi tenkit konusunda ilk adımlar Mirza Fethali Ahundov tarafından atıldı. Azerbaycan halkı ideoloji yönünden de, felsefi ve siyasi fikir yönünden de kendi aydınlarını yetiştirecek seviyeye ulaşmıştı. Bu aydınlardan biri M. F. Ahundov'du. Avrupalı eleştirmenlerin "Doğunun Molyeri", Rusların "Doğunun Gogolü" dedikleri Ahundov, İslam dünyasının ilk dramaturgudur. Ortaçağ görüşlerini eleştiren eserlerini, halk dilinde yazmaya özen gösteren Ahundov'un komedileri Rusça ve Farsçadan başka Avrupa dillerine de çevrilmiştir. 1905 yılına kadar olan edebiyat onun etkisi altında gelişti. Ahundov'un dünyası bütün kökleriyle milli zemine bağlıydı. Doğu halklarının felsefi mirası ile kendi devrinin felsefi fikrine vukufu tamdı.

Azerbaycan'ın sosyal, iktisadi ve siyasi hayatında meydana gelen değişiklikler edebiyatta da kendisini gösterdi. Realizm ön saflara çıkmaya başladı. Temeli M. F. Ahundov tarafından atılan Azerbaycan edebiyatındaki demokratik fikirler Seyid Azim Şirvani, Celil Mehmed Kulizade, Necef Bey Vezirov, Neriman Nerimanov vb.

daha da geliştirdiler. Bu dönem edebiyatında Azerbaycan'da kendine yeni bir yol açan kapitalist cemiyetin tenkit edilmesine geniş yer verildi. Yazarlar da, eserlerinde burjuva sınıfını anlatırlarken tipleri müspet yönleriyle beraber menfi, halka zıt yönleriyle gösterdiler.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı, Azerbaycan tiyatrosu ile karakterize edilmektedir. Ahundov'u takip ederek halkın hayatından alınmış eserlerle milli tiyatroya ulaşan Necef Bey Vezirov, Abdurrahman Bey Hakverdiyev, Neriman Nerimanov, edebiyata büyük hizmetlerde bulundular. Bu devrin mühim şairelerinden biri halk arasında Han Kızı adıyla bilinen Karabağ'ın son hakimi Mehdikulu Hanın kızı Hurşidbanu Natevan (1830-1897)'dir. Natevan'dan bugüne sadece gazelleri kalmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da ilk genel kütüphane ve kiraathaneler açılmaya başlandı. Ahundov ve Zerdabi'nin çalışmalarıyla Azeri aydınlar matbaa, neşriyat vs. meselelerle birlikte milli kütüphaneler açmanın gerekli olduğu fikrini ciddi olarak ileri sürdüler. Yüzyılın sonlarında şehirlerde 10'dan fazla kütüphane ve kiraathane mevcuttu. Bunların en mükemmeli ve görkemlisi Neriman Nerimanov'un Nisan 1894'de kurduğu kütüphaneydi. Kitapların çeşitliliği ve zenginliği, çağdaş eğitimcilerin çalışmaları, katalogların meydana getirilmesi, çocuk edebiyatı şubesinin kurulması, kütüphanenin maddi ihtiyaçlarının ödenmesi için tedbirler alınması gibi üstünlükleriyle fark ediliyordu. Kütüphanenin kurulmasına yardımcı olanların başında H. Z. Tagiyev, İ. Nagiyev, İ. Dimitriyev gibi zenginler geliyordu. Nerimanov, birçok defa basın yoluyla bu şahıslara teşekkürlerini bildirdi. H. Mehmedov, bu kütüphanenin sadece Bakü'de değil, bütün Rusya Müslümanları arasında, belki Yakın ve Orta Doğu'da ilk zengin medeniyet ocağı olduğunu söyleyip, Sultan Mecid Ganizade, H. Mahmudbeyov, S. Velibeyov, S. S. Ahundov ve E. Ahundov'un kütüphanenin kurulması sırasında gösterdiği büyük hizmetlerden, maddi ve manevi yardımlardan bahsetmekteydi.

Bu aydınlar vasıtasıyla kütüphaneye çeşitli dillerde yayınların gelmeye başlaması, maarif ve medeniyet evine bambaşka bir hususiyet kazandırdı. Bu kütüphaneye Nizami, Fuzuli, Vakıf, A. Bakihanov, M. Kazımbek, Ahundov, Zakir, Şirvanî gibi yazarların klasik eserleri ile *Ekinci*, *Ziya-i Kafkaziye* ve *Keşkül* gibi gazeteler de gelmekteydi. Ayrıca Anadolu'dan 12 gazete ve dergi de gönderiliyordu. Haftalık *Tercüman-ı Hakikat* ile onbeş günde bir çıkan resimli *Melamet*, haftalık *Hazine-i Fünun*, *Maarif*, *Abbar* gibi yayınlar Anadolu'dan parasız getirilerek Azerbaycan'a dağıtılmaktaydı. Bilhassa *Servet-i Fünun*'daki yazılar, makaleler, sohbetler Azerbaycan'da ilgiyle karşılanıyordu. Türk yazarlarının ve Tevfik Fikret'in bazı eserlerini Azerbaycan Türkleri ilk defa bu dergide okumuş oldular. Böylece Nerimanov'un bu faaliyetleri iki kardeş halkın birbiriyle kaynaşmasında çok önemli bir adım oldu. Bu kütüphaneye ayrıca Kahire'den haftalık *el-Nil*, Sofya'dan Türkçe gündelik *İttifak*, Kalküta'dan Farsça haftalık *Heblül-Metin*, Tebriz'den haftalık *Nesibe* gazeteleri de gelmekteydi.

Azerbaycan'da bir Kütüphane Şûrası açma fikri ilk olarak Nerimanov'dan geldi. Şûrada Neriman. Nerimanov, E. Caferzade, Sultan Mecid Ganizade, H. Mahmudbeyov, Ahmed Bey Agayev, A. M. Topçubaşov gibi aydınlar vardı. 1897-1898 yıllarında şûranın en genç üyesi 18 yaşındaki Mehmed Emin Resulzade idi. Nerimanov'un kütüphanesine sadece ilim ve medeniyet erbapları değil, dindarlar da geliyordu. Her biri değişik mesleklere sahip bu insanları birbirlerine yakınlaştıran, Doğu ve dünya halklarının kitaplarından, gazete ve dergilerinden bir şeyler öğrenme arzu-

suydu. Bunu daha iyi anlamak için okuyuculara -molla ve seyitler- eve verilen kitapların, gazete ve dergilerin elden ele geçtiğini, okumaktan eskiyerek yırtıldığını söylemek kâfidir. Devrin dindarlarının çoğu kütüphaneye gidememekte, bazı din adamları da takibata uğrama tehlikesine karşı ihtiyatlı olmak mecburiyetindeydi. Çağdaşlaşmanın karşısında olanların küçümseyen bakışlarına karşı, kütüphanenin prensipleri sağladı. Bütün bu şartlar göz önüne alınarak Nerimanov ve arkadaşları eve kitap verme hususunda önemli çalışmalarda bulundular. Kütüphanenin bu faaliyetlerinden haberdar olan din adamları, okumak istedikleri yayınları kütüphaneye şûrasının yardımcılarıyla evlerine getirip okudular. Eğitim-öğretim ve halkın bilgilendirilmesi yolunda alınan bu tedbirlerden rahatsız olanlar, "Bakü'de açılmasına sehven izin verilen Nerimanov kütüphanesi küfür ve itaatsizlik ocağıdır" diyerek faaliyetleri baltalamaya çalıştılar. 1894 tarihinde büyük umutlarla açılan kütüphane dört yıl sonra kapatıldı.

Nerimanov'dan sonra S. M. Ganizade Bakü'deki ikinci zengin kütüphaneyi açtı. Ganizade 1883-1887 yıllarında Tiflis'te Aleksandriyevski Muallimler Enstitüsü'nde okurken Ahundov ve Zerdabi'nin mirasını devam ettirmeye karar verdi. Seleflerinin içtimai ve medeni arzuları onu derinden etkilemişti. Matbaa, kütüphane, kıraathane açma faaliyetleri de bunlardan biriydi. Ganizade'nin açmayı düşündüğü kütüphane, okuduğu enstitünün kütüphanesinden ayrı olmalı, dilleri ve dinleri farklı olan okuyucuların hepsine hizmet edebilmeliydi. Nihayet o, uzun zamandır arzuladığı kütüphanenin açılmasına 1890'lı yılların sonlarına doğru muvaffak olabildi. Ganizade, asrın taleplerine uygun kütüphanelerin açılmasını ve okuyucuların bütün dillerdeki kitaplardan istifade etmesinin gerektiğini belirtiyordu. Böylece çeşitli ülkelerin milletlerini birbirine yakınlaştıracak, kültürel münasebetler köprüsünü kuracak kütüphane, büyük zorluklarla meydana getirildi. Moskova, St. Petersburg, Harkov, Tiflis, Kazan, İstanbul, Tebriz gibi yerlerden gelen yayınlarla zenginleşen kütüphane Şubat 1890'dan, Mart 1897'ye kadar her gün sabah saat 8:00'den akşam saat 22:00'ye kadar faaliyet gösterdi.

Daha sonra kütüphaneye birçok engel çıkartılarak süresiz kapatılmasına karar verildi. Ganizade bununla da yılmayarak çağdaşı olan N. Nerimanov, E. Caferzade, H. Mahmudbeyov, E. Ahundov, S. S. Ahundov, M. Efendiyev gibi aydınların yardımlarıyla milli basın-yayını kurmak için gayret gösterdi ve 1870'li yıllardan itibaren çalışmakta olan Tiflis Neşriyat Şirketi prensiplerine dayanarak nüfusu 112 bin olan Bakü'de bir matbaa açmayı başardı (1898), fakat matbaa kısa bir süre sonra kapanmak zorunda kaldı. M. F. Ahundov'un çağdaşı ve dostu olan Kafkasya'nın ilk Şeyhülislamı Ahund Molla Ahmed Hüseyinzade'nin Tiflis'te zengin bir kütüphanesi vardı. Bu kütüphane Ahundov tarafından methedilerek örnek gösterilmiştir. Şeyhülislamın varisleri tarafından kütüphanedeki yüzlerce el yazması kitap S. M. Ganizade'nin kütüphanesine hediye edilmiştir. Bahsi geçen Şeyhülislam, Alibey Hüseyinzade'nin dedesidir.

Benzer kütüphaneler daha sonra Azerbaycan'ın birçok şehirlerinde açıldı. Mirza Mehmedali Kasımov'un 14 Haziran 1895'de Kuba'da bir kütüphane ve kıraathanesi faaliyete geçti. Kütüphane zamanının neşriyatlarından 21 tanesini alıyordu ki, bunların 13 tanesi Türkçe ve Farsçaydı. Böylece Kasımov'un kütüphanesi bir halk mektebine dönüştü. Bu kütüphane Konakkend (burada mektep ve kütüphane 1887'de kurulmuştu) istikametine doğru bütün köylerde coşkuyla karşılandı. Kuba'ya bağlı Rustov, Çiçi, Hınalığ, Afurça, Haltan, Rük, Çimi köylerindeki halk 1897-

Neriman Necefoğlu Nerimanov (1870-1925): Yazar, gazeteci, doktor ve bir siyasetçi olarak XX. yüzyılın önemli simalarından biridir. Gori Seminaryasını bitirdikten sonra Borçalı'da öğretmenlik yapmış ve 1891'den itibaren Bakü'de siyasi, sosyal, kültürel ve eğitim faaliyetlerine başlamıştır. Odesa Üniversitesi Tıp Fakültesini bitirince (1908) doktorluk yapmıştır. Azerbaycan'ın önde gelen komünist liderlerinden biridir. Yeraltı Hümmet Bolşevik teşkilatına girmiş ve bu teşkilat 1917'de resmilesince de burada çalışmalarına devam etmiştir. 28 Nisan 1920'de Kızıl Ordu Azerbaycan'a girerken ihtilal komitesinde rol oynamıştır. 1921'de Azerbaycan SSC'nin milli komitesinin başkanlığını yapmıştır. Nerimanov, *Hümmet*, *Hayat*, *Kaspi*, *Bakinski Rabaçı*, *İrşad*, *İkbal*, *Basire*, *Açık Söz*, gibi birbirinden çok farklı gazetelerde yazılar yazmıştır. *Bir Kendin*, *Sergüzeştü*, *Pir*, *Bahadır ve Sona*, *Nadir Şah*, *Nadanlık*, *Şamdan Bey* önemli eserlerinden bazılarıdır.

1898'de toplu dilekçelerle devlete müracaat ederek kendi paralarıyla bir mektep açmak için izin istedi. Şüphesiz bu mekteplerin birçoğunun kütüphanesi olacaktı, fakat Çarlık idaresi tarafından verilen dilekçeler sürekli olarak reddediliyordu. Bununla beraber, Kuba'da Ruslaştırma siyasetinin nispeten daha iyi sonuç verdiği dört köyden (İvanovka, Nikolayevka, Borispolski, Maryevka) gönderilen dilekçelere hükümet müspet cevap verdi.

Çok geçmeden aydınların liderliğinde Kuba, Şuşa, Nuha ve Gence gibi şehirlerde birbiri ardından kütüphaneler açılmaya başlandı. 1896'da Şuşa'da A. Agayev tarafından bir kütüphane açıldı. Kütüphanenin maddi ihtiyaçlarının Nerimanov ve Ganizade'nin kütüphanelerinde olduğu gibi tiyatro oyunlarından elde edilen gelirle sağlanması yoluna gidildi. Alınan bu tedbirlerle ihtiyaçların tamamının olmasa bile bir kısmının ortadan kaldırılmasına çalışıldı. Agayev'in kütüphanesi sadece okuyucuların değil, yazarların da dikkatini çekti. Böylece burası Şuşa'nın çağdaş Müslüman kıraathanesi olarak adlandırılmaya başlandı. Agayev Fransızca bildiği ve bu dilde ders verdiği için kendisine "Frenk Ahmed", kütüphanesine ise "Frenk Ahmed'in Kütüphanesi" denildi. Bu kütüphane Bakü ve Kuba kütüphanelerinden sonra Kafkasya'nın en büyük üçüncü kütüphanesi oldu. XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın yenileşme hareketi içinde yer alan aydınların toplumda eğitimden başlayarak sosyal ve kültürel alanlarda gerçekleştirdikleri faaliyetlerin esasını halkta bir milli bilincin oluşturulmaya çalışılması yatmaktadır.

1905'de sansür de kısmen zayıflamıştı. Ancak bu dönemde matbaaların gelişmeye başlaması da gerek gazete ve dergi gerekse kitap neşrinde büyük rol oynadı. Bu matbaaların en önemlilerinden birisi Oruçov kardeşlerin sahibi olduğu Oruçov Matbaası idi. Matbaa dönemin en yeni teknolojik unsurlarını kullanıyordu. Bu matbaa Azerbaycan kültür hayatının gelişiminde çok önemli bir yere sahipti. **Neriman Nerimanov**'un bütün eserleri Abdurahim Bey Hakverdiyev'in, Abbas Sıhat'in, Abdullah Şaik'in, Üzeyir Hacıbeyov'un ve Yusuf Vezir Çemenzemli'nin eserleri düzenli olarak burada yayınlanmaktaydı.

SIRA SİZDE

Azerbaycan'da modern kütüphaneciliğin temelleri nasıl atıldı?

Sosyal Kuruluşların Etki Alanı

Bir yardım cemiyeti (Hayır Cemiyeti) kurulması fikri ilk defa 1870'li yıllarda Hasan Bey Zerdabi tarafından ortaya atılmıştı. Fakir çocukların eğitim ve öğretiminde onların okullara kabul edilerek parasız okumasında bu cemiyetin rolü olacaktı. Bu amaçla Zerdabi cemiyetin programını tertip ederek, hükümete takdim etmiş ve büyük sıkıntılarla karşılaşmasına rağmen onaylatmıştı. Ancak onun bu teşebbüsü yeterli gelirin sağlanamaması yüzünden başarısız oldu. İkinci teşebbüs 1905 İhtilalinin getirdiği elverişli şartlar sonucunda meydana geldi.

Zerdabi'nin yazarak Kafkasya İdaresine sunduğu nizamname 10 Ekim 1905'te onaylandı. Cemiyetin ilk toplantısında 11 kişiden ibaret bir idare heyeti seçildi. Böylece Azerbaycan'da ilk Müslüman hayır cemiyeti faaliyetlerine başladı. Cemiyetin finans kaynakları ise esasen Tagiyev ve diğer Bakü zenginleriydi.

1906'da yine yardım amaçlı bir başka cemiyet olan "Neşr-i Maarif" kuruldu. Çoğu zaman "Müselman Cemiyet-i Hayriyesi" ile birlikte hareket eden bu cemiyet fakir ve yetim çocukların okutulması meseleleriyle ilgilenmekteydi. Cemiyetin gelir kaynağını Bakü zenginleri teşkil ediyordu. Amaçları kendi müesseselerinde çalıştırmak üzere vasıflı işçilerin yetiştirilmesini sağlamaktı. Cemiyet, Ramana'da ve Bakü'nün başka köylerinde ilk olarak yeni usulle eğitim yapan mektepler açtı. Mek-

tep açmanın dışında kütüphanelerin kurulması, işçilerin meslek ve sosyal bilgilerinin artması gibi faaliyetlerde de bulunuluyordu. Hasan Bey Zerdabi, Neriman Nerimanov ve Meşhedi Bey Azizbeyov gibi aydınlar da cemiyetin faaliyetlerine katılmaktaydılar. Bu cemiyet çalışmalarını 1917'ye kadar devam ettirdi.

“Necat” Cemiyeti de 1906'da kurulan bir eğitim ve kültür cemiyeti idi. Cemiyetin üyeleri arasında dönemin en önemli aydınları bulunmaktaydı. Cemiyetin en faal üyelerinden birisi İmran Kasımov'du. O, aynı zamanda cemiyete “Necat” adını da veren kişiydi. Görüldüğü gibi “Necat”ı teşkil edenlerin çoğu aydınlardan meydana geliyordu. Şüphesiz içlerinde zenginler de vardı. Amaçları Azerbaycanlıları bilgilendirmek, onları eğitmek, yoksul çocuklara yardım etmek, onları okullara celp ederek ihtiyacı olanlara maddi yardımda bulunmaktı. Cemiyet Bakü'de ve etraf köylerinde kütüphaneler de açmıştı. Ayrıca köylerde açılan bir iki sınıflı mekteplerin sayısı 30'a ulaşmaktaydı. Hatta Mirza Elekber Sabir gibi aydınlar da bu mekteplerden biri olan Balahana'daki mektepte birkaç yıl ders vermişti. “Necat”ın tiyatro bölümü büyük bir heves ve enerji ile çalışmaktaydı. Cemiyet genç aktör grupları yaratıyor ve onların etrafında tiyatroya meraklı kimseleri toplama-ya çalışıyordu. Devrin tanınmış aktörleri Hüseyin Arablinski, A. M. Şerifzade, Mirzaağa Aliyev, Sıdkı Ruhullah vb. hem bu grubun faaliyetlerine yakından iştirak ediyor hem de onlara öncülük ediyorlardı. Ayrıca pek çok yazar, şair ve dramaturg “Necat”ın etrafında bir araya gelmişti. **Necf Bey Vezirov**, Abdurrahman Bey Hakverdiyev, Neriman Nerimanov, Üzeyir Hacıbeyov gibi aydınlar da bazen kendi eserlerini bazen de Rus ve dünya edebiyatından tercüme ettikleri dram eserlerini sahneye aktarmaktaydı. 1908'de Bakü'de gösterilen Leyla ile Mecnun operası yine “Necat”ın teşebbüsleri sonucunda gerçekleşmişti. “Necat” basın yayın faaliyetlerine de önem vermiş bu amaçla haftada bir kere yayınlanan Necat adında bir gazete çıkartmıştı. Gazete, İsa Bey Aşurbeyov'un maddi desteği ve redaktörlüğü altında neşredilmekteydi.

1906'da Bakü'de temeli atılan Saadet Cemiyeti ise klasik usulde eğitim yapan mekteplerin açılmasına, milli fikirlerin yayılmasına yardımcı olan bir hayır cemiyetiydi. Cemiyet, Bakü tüccarları ve din adamları tarafından kuruldu. Bakü Müslüman Ruhani Cemiyeti “Saadet” adını aldı. Başkanı Merdekanlı Ahund Molla Elekber Abbas Kulizade idi. “Saadet”in nizamnamesi 7 Haziran 1907'de onaylandı. Bu cemiyetin Medrese-i Saadet ve Medrese-i Ruhaniye gibi mektepleri dini bir karakter taşıyordu. Mekteplerde Türkçe, Arapça ve Farsça öğretilen diller arasındaydı. “Saadet”in Medrese-i Saadet adlı mektebinde 1910-1911 eğitim yılında Ahund Molla Ağazade daha sonra ise Ali Bey Hüseyinzade müdürlük yaptı.

1904'de General Gubernatör (Askeri Vali) Fadeyev'in izniyle “Hidayet” adı altında bir cemiyet faaliyete başladı. Kurucuları din adamları ve aydınlardan meydana geliyordu. Amacı çetelerle ve suç işleyen kimselerle mücadele ederek, dini fanatizmi engellemektir. Cemiyetin nizamnamesi Ahmed Bey Agayev tarafından hazırlanmıştı.

1910'da kurulan “Safa” cemiyeti de eğitim ve kültüre ağırlık vermişti. Bilhassa milli tiyatronun gelişmesi için çalışmakta ve bu amaçla kendi tiyatro gruplarını yaratmaktaydılar. Aydınlara Safa cemiyetine de destek veriyorlardı. Oynadıkları oyunlarda “Necat” Cemiyeti'nin aktörlerini de davet etmekteydiler. Samed Mensur, Dadaş Bünyatzade, Mehmed Emin Resulzade, **Aliabbas Müznib** Hüseyin Arablinski, A. M. Şerifzade, Cihangir Zeynelov vb. cemiyetin faaliyetlerine yakından iştirak etmekteydi.

Necf Bey Vezirov (1854-1926): Azerbaycan tiyatrosunun temsilcilerinden olan Vezirov'un bu dönemde yazılmış altı adet piyesi bulunmaktadır. Eserlerini komedi tarzında yazmıştır. Vezirov ayrıca trajedilerini ilk defa Azerbaycan Türkçesinde kaleme almıştır.

Aliabbas Müznib (1883-1938): Bakü'de doğdu. Gazeteci, yazar ve edebiyatçı idi. Edebiyata *Molla Nasreddin* dergisinin tesiri altında başladı. Çarlığın müstemlekecilik siyaseti, haksızlık, sosyal atalet, dini fanatizm şiirlerinde açıkça tenkit edilmekteydi. *Baba-i Emir* ve *Zenbur* adlı mizahi dergilerinin redaktörü idi. Pek çok kez polis tarafından takibata uğramış hatta Sibiryaya sürgüne gönderilmişti. Aliabbas Müznib bir süre tercüme faaliyetleriyle de meşgul oldu. 1910'da *Binbir Gece Masallarından* tercüme ettiği bir parçayı *Elifleyla* adı altında yayınladı. *Yürek Yangısı*, *Tikan Yolu* ve *Aşık Peri* ve *Muasırları* önemli eserleri arasındadır.

1905 İhtilalinden sonra Tiflis'te Kafkas Müslüman Kadınlarının Hayriye Cemiyeti kuruldu. Cemiyetin amacı yoksullara yardım etmek, kız mektepleri açmak, Kafkasya'da kadınlar arasında eğitim ve sosyal faaliyetleri geliştirmektir. Kafkas Müslüman İnas Cemiyet-i Hayriyesi'nin tüzüğüne göre; cemiyet, Müslüman mekteplerini müdafaa ediyordu. Yeni açılan mekteplere de yardım ederek bunların yüksek okullara çevrilmesine çalışıyordu. Yoksullara ve ihtiyacı olanlara para yardımında bulunuyor ve onların işe girmelerini temin ediyordu. Açlık, hastalık, yangın gibi felaketlerde büyük yardımlarda bulunuyorlardı. Hastahaneleri, yetimhaneleri ve yardım evlerini idare ediyorlardı. Cemiyetin faaliyetlerini idare etmek için özel bir komite kurulmuştu. Komite ayda iki defa toplanmakta, genel toplantılar ise yılda bir defa yapılmaktaydı. Başkan Gevher Hanım Kaçar, yardımcısı ise Hamide Hanım Cevanşir'di. Mali işlerden de Mina Hanım Talışinskaya sorumluydu. İlk yıllarda büyük zorluklar çekilmesine rağmen ki, bu zorluklar hem maddi ve hem de manevi idi. Çünkü kadınların büyük bir çoğunluğu bu harekete ilgi göstermemekteydiler. Dolayısıyla yapılacak faaliyetler (müsamere, piyango ve dans) ve yapılacak yardımlar için para toplanması da büyük problem yaratıyordu. En küçük bir faaliyet için dahi hükümet idarelerinden izin alınması gerekiyordu. Zaman geçtikçe cemiyetin yaptığı hayır işlerinin aksi bütün Kafkasya'ya yayıldı. Bilhassa tiyatroya, güzel sanatlara meraklı kızların meydana getirdiği dram derneğinin faaliyetleri anneler tarafından büyük bir memnuniyetle karşılandı. Cemiyet, birçok kız mektebinin açılmasına, kızların ve fakir çocukların eğitimine yardım ederek, nüfuzunu da günden güne arttırdı.

Görüldüğü gibi devrin aydınları bu cemiyetlere büyük ümitler besleyerek halkın geleceğini buralarda aradılar. Cemiyetlerin her birinin yaptığı faaliyetler ve hizmetler gazetelerde övgüyle bahsediliyor ve okuyucuların bilgi sahibi olması için ayrıntılı bilgiler veriliyordu.

Azerbaycan sosyal hayatında cemiyetlerin önemini açıklayınız.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı Azerbaycan sosyal ve kültürel hayatındaki gelişmelerin ilk aşamasıdır. Özellikle 1850'den sonra sanat, mimari ve estetik anlayışında da gelişmeler yaşandı. Şehir Avrupa'nın mimari örneklerinin birbiriyle adeta yarıştığı bir görünüm kazandı. Azerbaycan'da petrolün çok milletlilik özelliği ile bilhassa Bakü'nün bir metropol haline gelmesi nüfusun da buna bağlı olarak farklı bir sosyal hayat sürmesine yol açtı. Halk eğlenmek veya hem eğlenip hem de entelektüel bir birikim sağlamak amacıyla değişik eğlenceleri benimsedi. Tiyatro, sinema kültürel bir paylaşımı ortaya koyarken oteller, gazinolar ve lokantalar da şehrin estetik ve şık bir cephesini temsil etmekte idi. Azerbaycan'ın birçok şehrinde inşaat işleri artmakta, mimarlık alanında da önemli başarılar kazanılmaktaydı. Bu dönemde inşa edilen sosyal yapılar, petrol sanayicilerinin evleri, malikaneleri sahip oldukları mimari üslupla farklılaşmaktaydı. Şehircilik anlamında ülkenin gelişip büyümesi yönünde inşaat çalışmalarına hız verilirken yerli ve yabancı pek çok mimar ve mühendis de bu projelerde yer aldı.

Özet

Azerbaycan sermayedarlarının kültürel faaliyetlere etkisini açıklamak.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da ticaret ve sanayinin gelişmesiyle şehirler ve vilayetler arasında ticari ilişkilerin artması, Bakü başta olmak üzere şehirlerin büyümesi ve şehirlerde Azerbaycan halkının ticaret ve sanayi hayatına aktif olarak katılmaları, halkın birbirleriyle çok sıkı sosyal ve kültürel münasebetlerde bulunmalarını sağlamış ve bu durum Azerbaycan edebi dilinin teşekkülünde önemli bir rol oynamıştı. Bu süreci etkileyen bir diğer önemli faktör milli sermayedarlar denilen bir sınıfın ortaya çıkmasıydı. Petrol patlaması daha önce Bakü civarında petrol kuyusu, rafineleri veya toprak sahibi olanların hızla zenginleşmesine sebep olmuştu. Tagiyev, Nagiyev, Asadullayev, Muhtarov, Sultanov ve bunların aileleri bu yolla zengin olmuşlardı. Bunlar aynı zamanda Azerbaycan'ın ilk milli burjuvazileri olarak kabul edilmektedir. Milli burjuvazi sınıfının bazı üyeleri milli kültürel hareketleri (gazete ve dergilerin yayınlanması, okulların, tiyatro binalarının açılması, Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi vb.) maddi bakımdan destekleme yoluyla milletleşme sürecine katkıda bulunuyorlardı. XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Azerbaycan'ın politik, toplumsal ve ilmi yaşantısına damgasını vurmuş birçok ünlü, H. Z. Tagiyev'in tesis ettiği burslarla Avrupa ve Rusya üniversitelerinde eğitim görmüşlerdi.

Azerbaycan kültür hayatının dinamiklerini kavramak.

XIX. yüzyılda Azerbaycan aydınları milletin içinde bulunduğu cehaleti ve geri kalmışlığı görerek bu durumdan kurtulma ve millete millet olduğunu hatırlatmanın gereğini duymaya başladılar. Bu yüzyılda Azerbaycan Türk aydınların eserlerinde ve fikirlerinde bu çabalara rastlanmaktadır. Özellikle Kafkasya ve Azerbaycan tarihine ait ya-

zılan eserlerle yazarlar, milletin geçmişini tanımasını ve millet olduğunu hatırlamasını sağlamak istediler. Abbas Kuliğa Bakühanov, Mirza Fethali Ahundov, Seyid Azim Şirvani ve Hasan Melikzade Zerdabi gibi aydınların yapmak istedikleri halkın eğitim ve kültür seviyesini yükseltmek, milli basın ve milli dilin en yüksek seviyede olmasını sağlayarak onu başka dillerin tesirinden kurtarmaktı. Böylece halka milli bir ruh da kendiliğinden aşlanmış olacaktı. Aydınlar, bütün güçleriyle İran'ın nüfuzunu ve kültürünü Azerbaycan'dan uzaklaştırmak için mücadele verdiler. XX. yüzyılda ortaya çıkan aydın tipi sadece Fars kültürüne değil, etkisini gün geçtikçe daha da arttıran Rus kültürüne de karşı halkı teşkilatlandırmaya, Rusya'nın başka yerlerinde yaşayan Türklerle birlikte kuracakları bir Türk kültürünü yaratmaya çalışıyordu.

XIX. yüzyılda Azerbaycan'da eğitimin önemini kavramak.

XIX. yüzyılda Azerbaycan'da esasen eğitim mektep ve medreselerden ibaretti. Aydınlar okullarda yenileşmenin gerekliliğini ileri sürerek yeni okulların temelini attılar. Bazı okullarda dersler anadilde de yapılmakta Rusça ve Farsçanın yanı sıra tarih ve coğrafya gibi dersler de tahsil edilmekteydi. XIX. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'da önce tek sınıflı daha sonra da iki, üç ve dört sınıflı Rus-Azerbaycan Okulları açılmaya başlandı. Bu okulların açılma sebebi yerli idarelerde çalışmak üzere milli kadroların yetişmesini sağlamaktı. Bu arada eğitim gelişmesi için gösterilen çabalar aydınların cemiyet üzerindeki etkisini de güçlendirdi. Azerbaycan'da öğretmen kadrolarının hazırlanmasında Gori Seminaryasının büyük rolü oldu.

Azerbaycan basınında meydana gelen değişimleri açıklamak.

Sosyal hayatın en önemli unsuru olan basındaki gelişmelerin temeli Hasan Melikzade Zerdabi ve onun çıkardığı *Ekinci* gazetesi tarafından atılmıştır. 1875'de yayın hayatına başlayan gazete dilinin sade olmasına önem vererek halkın kolayca anlayabileceği sade Türkçeyi benimsemiş daha sonra Azerbaycan'da yayınlanan diğer gazeteler de bu istikamette ilerlemişlerdir. *Ekinci*'nin kapatılmasının ardından Azerbaycan aydınları büyük çabalarla *Ekinci*'nin devamını, diğer bazı gazetelerle sağlamaya çalıştılar. XX. yüzyılın başlangıcına gelinceye kadar milli hareket açısından "Ekinci" devrinde "Türk milleti" anlayışı ortaya konarak temelde bu isteklerin gerçekleştirilmesi için "milli birlik" yaratmanın gerekliliği ortaya çıktı

Azerbaycan toplumunda aydın hareketi ve kültürel ideolojiyi değerlendirmek.

Azerbaycan'da da esaslı Mehmet Ali Mirza Kazım Bey, Abbas Kuliğa Bakihanov, Mirza Fethali Ahundov gibi aydınlar tarafından temelleri atılan ve geniş toplum kitleleri tarafından desteklenen aydınlanma düşüncesi, XIX. yüzyılın sonlarına doğru milli bilincin oluşma sürecine önemli katkıda bulundu. Rus hakimiyetinden sonra Rusça öğrenen ve bu dilin yardımı ile Batı düşüncesi ile temasa geçen bu ilk aydın kuşağının üzerinde Fransız İhtilali'nden sonra Avrupa'da oluşmuş bulunan hürriyetçi düşüncelerin, milliyetçi idealinin, halkçılık prensiplerinin ve Rusya'daki ihtilalci Dekabristlerin büyük ölçüde tesiri vardı. Halkın eğitilmesi, cehaletten kurtarılması, gelecekte kendi kendini idare etmeye hazırlanması, tarih ve öz dilinin canlandırılması ilk aydın kuşağının programının esasını teşkil ediyordu.

Kendimizi Sınayalım

- Azerbaycan'da milli uyanış hareketini kim başlattı?
 - Neriman Nerimanov
 - Abbas Kuliğa Bakühanov
 - Ali Bey Hüseyinzade
 - Mehemmed Hadi
 - Ahmed Agayev
- Azerbaycan'da öğretmen kadroları hangi okul tarafından sağlanıyordu?
 - Rus-Tatar Okulları
 - Terbiye
 - Gori Seminaryası
 - Aleksandriyevski Kız Mektebi
 - Kutsal Nina Kız mektebi
- Umumi Türk Tatar Grameri* adlı eser kimindir?
 - Abbas Kuliğa Bakühanov
 - Seyid Azim Şirvani
 - İsmail Bey Kutkaşanlı
 - Mirza Kazım Bey Zakir
 - Mirza Şefi Vazih
- Aleksandriyevski Kız Mektebi kimin maddi desteği ile açıldı?
 - Hacı Zeynelabidin Tagiyev
 - Şemsi Asadullayev
 - Nobel Kardeşler
 - Sultan Mecid Ganizade
 - Abdullah Şaik
- Azerbaycan'da yayınlanan **ilk** Türkçe gazetesinin adı aşağıdakilerden hangisidir?
 - Ekinci
 - Şark-ı Rus
 - Ziya
 - Keşkül
 - Hayat
- Türkçülük fikrinin gelişimi için Osmanlı Devleti'nin merkez olduğunu söyleyen kimdir?
 - Ahmed Kemal
 - Abbas Sıhhat
 - Ahmed Agayev
 - Ali Bey Hüseyinzade
 - Ali Merdan Topçubaşı
- Azerbaycan'ın **ilk** mizah dergisi aşağıdakilerden hangisidir?
 - Debistan
 - Molla Nasreddin
 - Füyuzat
 - İrşad
 - Kurtuluş
- Azerbaycan'da bir kütüphane şurası açma fikri **ilk kez** kimin tarafından ileri sürüldü?
 - Kazım Bey Zakir
 - Seyid Azim Şirvani
 - Neriman Nerimanov
 - Ali Bey Hüseyinzade
 - Mehmet Emin Resulzade
- Azerbaycan aydınlarında milli bilincin oluşmasında aşağıdakilerden hangisi etkili **değildir**?
 - Fransız İhtilalinden sonra Avrupa'da oluşan özgürlük fikirleri
 - Rus hakimiyetinden sonra Rusça öğrenen aydınların bu sayede Batı düşüncesi ile temasa geçmeleri
 - Halkın eğitilmesi, cehaletten kurtarılması
 - Milli tarih ve milli dilin canlandırılması
 - Trans Sibir demiryolunun döşenmesi
- Azerbaycan'da **ilk** Müslüman hayır (yardım) cemiyetinin adı aşağıdakilerden hangisidir?
 - Necat
 - Neşr-i Maarif
 - Saadet
 - Sefa
 - Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlış ise “Azerbaycan’da Milli Bilincin Gelişim Süreci” bölümünü yeniden gözden geçiriniz
2. c Yanıtınız yanlış ise “Eğitimde Yenileşme” bölümünü yeniden gözden geçiriniz
3. d Yanıtınız yanlış ise “Kültürel Uyanış” bölümünü yeniden gözden geçiriniz
4. a Yanıtınız yanlış ise “Eğitimde Yenileşme” bölümünü yeniden gözden geçiriniz
5. a Yanıtınız yanlış ise “Basının Gelişmesi” bölümünü yeniden gözden geçiriniz
6. d Yanıtınız yanlış ise “Aydın Hareketi ve Kültürel İdeoloji” bölümünü yeniden gözden geçiriniz
7. b Yanıtınız yanlış ise “Fikir Hürriyetinde İlk Adımlar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz
8. c Yanıtınız yanlış ise “Kütüphanecilik Çalışmaları ve Özel Yayıncılık” bölümünü yeniden gözden geçiriniz
9. e Yanıtınız yanlış ise “Azerbaycan’da Milli Bilincin Gelişim Süreci” bölümünü yeniden gözden geçiriniz
10. e Yanıtınız yanlış ise “Sosyal Kuruluşların Etki Alanı” bölümünü yeniden gözden geçiriniz

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

XIX. yüzyılda petrol endüstrisinde görülen hızlı gelişme ortak şirketlerin kurulması Azerbaycan sanayisinde ve ticaret hayatında gözle görülebilen bir canlılık getirdi. Bu hızlı değişim sermayedarlar, kiralık işçiler ve hizmet sınıfı gibi yeni grupların meydana gelmesini sağlayarak nüfusun sosyal yapısının da değişimine neden oldu. Azerbaycan Türk zenginlerinin oluşturduğu bir sınıf meydana geldi. Bu zengin sınıf petrol sanayicileri, fabrika sahipleri, gemi sahipleri, tüccar ve arsa sahiplerinden oluşuyordu. Bunların en önemlileri Tagiyev, Nakiyev, Asadullayev vb. idi. Bu zenginler Azerbaycan’ın sosyo-ekonomik gelişiminde önemli roller üstlendi ve kazanılan gelirin önemli bir bölümü eğitim, basın, tiyatro, edebiyat, yoksullara yardım ve mimari gibi milli kültürü maddi yönden desteklemekte kullanıldı.

Sıra Sizde 2

XIX. yüzyılda Azerbaycan aydınları milletin içinde bulunduğu cehaleti ve geri kalmışlığı görerek bu durumdan kurtulma ve millete millet olduğunu hatırlatmanın gereğini duymaya başladılar. Bu yüzyılda Azeri aydınların eserlerinde ve fikirlerinde bu çabalara rastlanmaktadır. Özellikle Kafkasya ve Azerbaycan tarihine ait yazılan eserlerle yazarlar, milletin geçmişini tanımalarını ve millet olduğunu hatırlamasını sağlamak istediler. Abbas Kuliğa Bakıhanov, Mirza Fethali Ahundov, Seyyid Azim Şirvani ve Hasan Melikzade Zerdabi gibi aydınların yapmak istedikleri halkın eğitim ve kültür seviyesini yükseltmek, milli basın ve milli dilin en yüksek seviyede olmasını sağlayarak onu başka dillerin tesirinden kurtarmaktı. Böylece halka milli bir ruh da kendiliğinden aşılacak olacaktı. Aydınlar, bütün güçleriyle İran’ın nüfuzunu ve kültürünü Azerbaycan’dan uzaklaştırmak için mücadele verdiler. XX. yüzyılda ortaya çıkan aydın tipi sadece Fars kültürüne değil, etkisini gün geçtikçe daha da arttıran Rus kültürüne de karşı halkı teşkilatlandırmaya, Rusya’nın başka yerlerinde yaşayan Türklerle birlikte kuracakları bir Türk kültürünü yaratmaya çalışıyordu.

Sıra Sizde 3

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Azerbaycan’da ortaya çıkan aydınlanma hareketinin liderleri, eğitim sisteminin yetersizliğini ve eksiklerini görerek halkın uyanışının ancak modern eğitim kurumlarının açılmasıyla mümkün olabileceğini düşünüyorlardı. Aydınlar bu düşünce ile halkı ve zenginleri eğitim seferberliğine davet etmekteydi. Rusya’nın birçok bölgesinde olduğu gibi Azerbaycan’da da yeni usul mektepler kurulmaya başlandı. Azerbaycan’da kurulan usul-i credit mektepleri arasında M. Sıdkı’nın yılında Nahçıvan’ın Ordubad şehrinde okulunun özel bir yeri vardır. Bu okulu eski sistem okullarından farklı yapan, eğitimin anadilde yapılması ve yeni eğitim ve öğretim metotlarının tatbiki olmuştu. XIX. yüzyılın 80’li yıllarından itibaren, Azerbaycan aydınlarının yardımlarıyla Bakü, Şuşa, Nahçıvan, Nuha, Şamahı ve başka şehirlerde derslerin anadilde yapıldığı usul-i credit mektepleri kuruldu. Bu dönemde yeni usul mekteplerden başka, Rus-Tatar okullarda kurulmaya başlandı. Kısa zaman içerisinde Azerbaycan’da kurulan Rus-Tatar Okullarının sayısı bir hayli arttı. 1890’lı yıllara gelindiğinde Bakü, Elizabetpol, Şamahı şehirlerinde birçok Rus-Tatar okulları açılmış bulu-

nuyordu. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Azerbaycan coğrafyasında açılan okullar ve bu okullardan mezun olan gençler Azerbaycan'da milli şuurun uyanışında önemli rol oynamıştı.

Sıra Sizde 4

Hasan Melikzade Zerdabi 1875'te Rusya'da *Ekinci* adında ilk Türkçe gazeteyi çıkardı. Avrupaî manada ilk muallim, ilk muharrir ve ilk hayırseverdi. Zerdabi, bir milletin sadece kendi dilinde konuşup ilerleme kaydedeceğine inanmakta, millete çağdaş mektepler kurulmasını, çağdaş ilimleri çağdaş metotlarla yapacak ana dilde kitapların ve eserlerin yayınlanmasını teklif etmekteydi. *Ekinci*, Rusya Türkleri arasında yayınlanan ilk Türkçe gazete olması dolayısıyla milli bir hareket olma özelliğini taşıyordu. Bundan sonra Sait ve Celal Ünsizade kardeşler, Tiflis'te bir matbaa kurarak çıkardıkları *Ziya* ve *Keşkül* mecmuaları ile Ahundov ve Zerdabi'nin geleneğini devam ettirdiler. Bu yüzyılda cemiyetin ekonomik yönden gelişmesiyle birlikte meydana gelen sosyal münasebetler, aydınların milli birlik ve bütünlüğü sağlama konusunda daha fazla gayret göstermelerini sağladı.

Sıra Sizde 5

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da ilk genel kütüphane ve kiraathaneler açılmaya başlandı. Ahundov ve Zerdabi'nin çalışmalarıyla aydınlar matbaa ve neşriyat gibi meselelerle birlikte milli kütüphaneler açmanın gerekli olduğu fikrini ciddi olarak ileri sürdüler. Yüzyılın sonlarında şehirlerde 10'dan fazla kütüphane ve kiraathane mevcuttu. Neriman Nerimanov'un ve sultan Mecid Ganizade'nin Bakü'deki kütüphanelerinin yanısıra Kuba'da Mirza Memmedali Kasimov'un da bir kütüphanesi vardı. Kısa sürede birçok aydının doğrudan veya dolaylı teşebbüsleri neticesinde Kuba, Şuşa, Nuha, Gence gibi şehirlerde birbiri ardından kütüphaneler açılmaya başlandı. Farklı kültürlerle tanışma anlamında kütüphaneler insanlara başka dünyaların kapılarını araladığı için halk tarafından talep ediliyordu.

Sıra Sizde 6

1905'de Azerbaycan'da milli kültür ve milli eğitim sahasında büyük faaliyet gösteren cemiyetler kurulmaya başlandı. Bunlar arasında kuruluşunda Hasan Bey Zerdabi'nin büyük emeğinin geçtiği Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'nin Azerbaycan sosyal hayatındaki yeri çok önemlidir. Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Azerbaycan'da kimsesizlere, evsizlere, fakirlere, yaşlı ve has-

talara yardım etmek, eğitim görme imkanı olmayan çocuklara destek olmak, onların okumasına yardım etmek gibi hümanist fikirlerle hizmet eden böyle bir hayır cemiyetinin kurulması Azerbaycan toplumunun sosyal fikir tarihinde özel bir yeri olan Hasan Melikzade Zerdabi'nin adıyla bağlıdır. XIX. yüzyılın 80'li yıllarında Azerbaycan'daki ekonomik, sosyal ve siyasi hayatı yakından görmüş ve anlamış bir aydın olan Zerdabi, Bakü Gimnaziyumunda çalışırken burada okuyan fakir, kimsesiz çocukların son derece kötü durumdaki hayatları için üzülen onlara maddi ve manevi yardım etmek amacıyla hayır cemiyeti kurmak amacıyla faaliyete başladı.

Yararlanılan Kaynaklar

- Azerbaycan Tarihi. En Kedim Zamanlardan XX Esredek*, I, Bakı: 2007.
- Celal, M-Hüseynov, F. (2000). *XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı*, İstanbul:
- Ezizov, T. (1997). *Azerbaycan XX Esrin Evvellerinde*, Bakı.
- Karagür, N. S. (2007). *Petrolün Sibirli Dünyası Bakü*, İstanbul.
- Rzayev, A. (1989). *Derbenden Başlanan Ezablı Yol*, Bakı.
- Sarahmetoğlu, N. (2006). *Azeri-Ermeni İlişkileri 1905-1920*, Ankara.
- Süleymanlı, E. (2006). *Milletleşme Sürecinde Azerbaycan Türkleri*, İstanbul.
- Swietochowski, T. (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920*, çev. N. Mert, İstanbul.
- Jäschke, G. (1938). "Azerbaycan ve Tatar isimleri hakkında", *Kurtuluş*, sayı 41 (1938), s. 24-29, sayı 42, s. 26-29.

6

Amaçlarımız

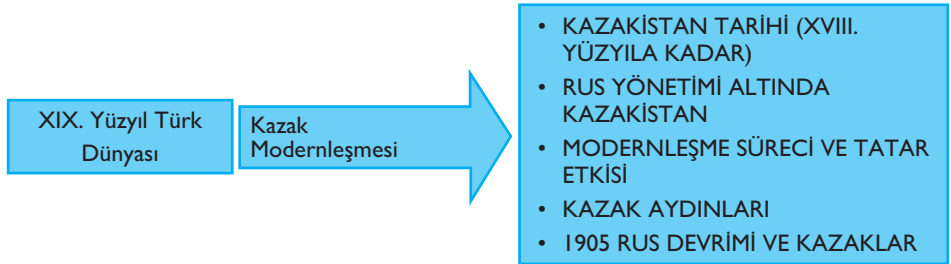
Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Kazak Hanlığının kuruluşunu ve cüzlere bölünmesini açıklayabilecek;
- Kazak topraklarındaki Rus yönetiminin özelliklerini ve değişimlerini belirleyebilecek;
- Kazak modernleşmesi sürecinde Tatarların etkisini belirleyebilecek;
- Kazak aydınlarının ortaya çıkışını değerlendirebilecek;
- 1905 Rus Devriminin Kazaklar üzerindeki etkilerini açıklayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Kazak
- Cüz/Orda
- Rus İdari Reformları
- Kazaklar Arasında İslamiyet
- Kazakça Eğitim
- Toprak Meselesi

İçindekiler

Kazak Modernleşmesi

KAZAKİSTAN TARİHİ (XVIII. YÜZYILA KADAR)

Kazakistan toprakları çok geniş olduğu için tarih öncesi dönemde bu topraklarda tek bir kültür hâkim olmamıştır. Bronz Çağında (MÖ 2. binyıl) Andronovo kültürü adı verilen insan yerleşimleri Kazakistan'ın büyük kısmında arkeologlar tarafından tespit edilmiştir. Sonrasında ise İskitler adıyla tanınan ve sanat tarihi açısından büyük bir öneme sahip 'hayvan sanatı'nı üreten göçebeler Kazakistan bozkırında hâkim olmuştur.

Bu halkların etnik ve dil aidiyetleri konusunda kesin bir bilgi yoktur, bu nedenle yalnızca spekülasyon yapılabilir, Türkî olsalar da Kazaklarla doğrudan bir bağ kurulması zordur. Ancak Moğol istilası öncesi ve sonrasında bulunan Türk ve Moğol kabileleriyle Kazak kabileleri arasında devamlılık vardır. Bu devamlılık kabile adlarının örtüşmesine dayanarak yapılır. Pek çok kabile ismi Özbek ve Kırgızlar arasında da görülür ki bu da bu halkların ortak tarihsel kökenlerine işaret eder.

Çağlar boyunca bugünkü Kazakistan topraklarının farklı bölgeleri farklı imparatorluklar içinde yer almıştır. Kazaklar, çeşitli dönemlerde bu bozkırlarda göçebe olarak yaşayan Türk soylu toplulukların kalıntılarının birleşmesi ve ayrıca çeşitli Sibirya kavimleri ile bazı Moğol boylarının bu birliğe katılması neticesinde, yaklaşık olarak XV. yüzyılda oluşmuştur.

Moğol hâkimiyeti döneminde (XIII. ve XIV. yüzyıllar) bölgenin büyük kısmı Çağatay ulusunun bir parçasıydı. Bölgenin batısı ve kuzeyi Cuci ulusunu, doğu ve güneyi ise Çağatay ulusunun bir parçasıydı. 1465'de Özbek hanı Ebulhayr'ın tebasından yaklaşık 200 bin kişilik bir grup Kerey ve Janibek liderliğinde Moğolistan'da Esenbuğa'ya bağlı topraklara göç etti. Esenbuğa da onları Çu ve Talas nehirleri arasındaki bölgeye yerleştirdi. Bu ayrılan Özbekler "özgür", "serbest", "cesur" anlamında Kazak Özbek veya **Kazak** olarak tanındılar. Zamanla bu grupların yaşam tarzlarında da önemli değişiklikler meydana geldi ve Kazaklar göçebe, Özbekler ise yerleşik bir yaşam tarzı sürdürür oldular. Zamanla Özbekler daha güneye şimdiki Özbekistan'a göç ederek yerleşik bir hayat tarzını benimsedi, Kazaklar ise göçebe kaldı.

Kazaklar Deşt-i Kıpçak göçebelerinin siyasi ve toplumsal yapısını sürdürmüşlerdir. Her cüzün başında sultanlar ve kabile liderleri tarafından seçilen hanlar vardır. Kabilelerin ve onların alt bölümlerinin başında biy bulunur. Biyler Tevke Han tarafından yasalaştırılan adet'i uygularlar. Kazaklar, Büyük çoğunlukla koyun, at, deve, sığır sürülerine dayanan hayvancılıkla uğraşmakta ve göçebe yaşam tarzı sürdürmektedir. Sürülerin içindeki hayvanların oranı sürünün bulunduğu bölgenin coğrafi koşullarına göre değişebilmektedir. Doğal koşullar bir yılda yarıçapı 100 kilometreden 1.000-1.500 kilometreye kadar değişebilen mevsimsel göçlerin alanını da belirlemektedir.

Kazak tanımı "kozak" şeklinde Slav dillerine de geçmiş ve özellikle sınırlardaki ayrıcalıklı askerler için kullanılmıştır. Daha sonra Orta Asya'daki iç karışıklıklar zamanında ise Kazak tanımı olumsuz anlamlar yüklenerek "serseri", "haydut" anlamında kullanılmıştır. **Kırgız**, Kırgız-Kazak tanımları Ruslar tarafından Rusya'daki Kozak halkıyla, Orta Asya'daki Kazak halkını karıştırmamak için Kazaklar için kullanılmıştır. Ancak, Kazaklar kendileri için başka bir ad kullanmamışlardır.

1468'de Ebulhayr Han Özbek-Kazaklara karşı sefere çıktı fakat onlarla karşılaşmadan öldü. Hanlığı dağıldı ve Deşt-i Kıpçak otuz yıl sürecek kargaşa içine düştü. Özbeklerin bir kısmı Özbek-Kazaklara katıldı. Kerey ve Janıbek Deşt-i Kıpçak'a geri döndüler. Kerey ve Janıbek, Kazak Hanlığının kurucuları olarak bilinir ancak ilk önce gücü elinde toplayan Kerey olmuş, bir süre Janıbek de han olarak kabul edilmiştir. Hanlığın ilk yılları bozkırı kontrol etmek için Özbek lider Şeybanî ile mücadele ederek geçti. XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılda Kazaklar Hazar denizinin doğusu ve Aral Denizinin kuzeyinden İrtiş Irmağı ve Altay dağlarının batı yamaçlarına kadar uzanan bir göçebe imparatorluğu kurdular. 1470'lerde Kerey'in yerine büyük oğlu Burunduk geçti. XVI. yüzyıl başında Orta Asya'da yerleşik halkların yaşadığı güney bölgelerini fetheden Özbeklerin bu bölgelere göç etmeleri kuzey bozkırlarını Özbek-Kazaklara bırakmış oldu. Kısa zamanda Deşt-i Kıpçak'ı terk edenlerle kalanlar arasındaki siyasi ve hanedan farklılıkları etnik farklılığa dönüştü ve Özbek-Kazaklar sadece Kazak olarak tanınır hale geldi.

Burunduk Han ve sonrasında Kasım Han dönemlerinde Kazaklar 200.000 atlıy seferber edebilen ve bütün komşularının korktuğu Deşt-i Kıpçak'ın en etkin siyasi ve askerî gücünü oluşturdu. Güçlenen Kazaklar, Şeybanî Han imparatorluğunun kuzey sınırlarını tehdit etmeye başladı. Şeybanî Han yönetimindeki Özbekler Kazakları cezalandırmak ve onları kuzeye iterek tehlikeye son vermek amacıyla saldırılar yaptılar. 1510'da dördüncü saldırıda Özbekler, Janıbek'in oğlu Kasım Han yönetimindeki Kazaklar tarafından yenilgiye uğratıldı. Bu zafer sonrasında iktidar Burunduk'tan Kasım'a geçti. Onun döneminde hanlık Mangıtları da denetim altına alarak batıda Yayık (Ural) ve İdil (Volga) nehrine kadar genişledi.

Genellikle Kasım Han dönemi bağımsız bir Kazak hanlığının başlangıcı olarak görülür. Onun döneminde Kazak etkisi bugünkü güneydoğu Kazakistan'dan Ural Dağlarına uzanıyordu. Fakat 1521'de ölümünden sonra oğlu Tahir, Mangıtlara yenilerek toprak kaybetti. 1537'de bozkırda Kazaklara karşı bir ittifak oluşturdu ve Kazakları yenilgiye uğrattı.

Kasım Han'ın peşpeşe hüküm süren üç oğlu döneminde (1518-38) hanın otoritesinde zayıflamayla birlikte Kazak kabilelerinin *cüz* adı verilen üç ana gruba (ulu, orta, kişi) bölünmesi süreci de başlamıştır. Bu sözcük Rusçaya ve diğer batı dillerine genellikle *orda* olarak çevrilir. Bu bölünmenin nedeni ve cüz sözcüğünün anlamı konusunda bilim adamlarının tartışmaları sürmektedir. Ayrıca cüzlerin adları da sayıca büyüklüğü değil eskiliği, muhtemelen de soy eskiliğini anlatmaktadır. Üç cüzü, üç erkek kardeş ve onların çocukları gibi ele almak mümkündür. Büyük, ortanca ve en küçük kardeş sırasıyla ulu, orta ve kişi cüzü temsil edebilir. Böylelikle bu sıralamanın sayıca çokluk ya da başka bir nedenle değil, soy ve şecere tasnifine dayanan sebeplerle ortaya çıktığı anlaşılabilir. Ancak Ulu Cüze bağlı bir kabile üyesi olmanın siyasi ya da toplumsal bir üstünlük sağladığı yönünde bir bilgi yoktur.

Rus kaynaklarında cüzler hakkında bilgiye ilk defa XVIII. yüzyılın ilk yarısında rastlanır. Bunlara göre cüzler Deşt-i Kıpçak'ın farklı bölgelerinde bulunmaktadır. Doğudan batıya doğru bunlar şöyle sıralanır: bugünkü güneydoğu Kazakistan'da Tanrı Dağlarının kuzeyinde **Ulu Cüz**, Aral Denizinin doğusundaki bozkırda **Orta Cüz** ve Aral Deniziyle Ural Irmağı arasında **Kişi** [Küçük] **Cüz**. Her cüzde hanın otoritesi sultanlar hatta bey ve batırların iktidarıyla gölgelenirdi. İlkesel olarak hanlar önemli sayıda silahlı atlıya kumanda ederdi ama gerçekte bey ve batırların sadakatine bağlıydılar.

1550'lerin sonunda han olan Hak Nazar, başlangıçta Mangıtlara bağlı olmasına rağmen bağımsız bir politika izledi. Kazak bozkırlarını idare eden Kasım'ın en küçük oğlu Hak Nazar bu engelleri aşarak üç cüzü birleştirdi ve Maverainnehr'e ardarda saldırılar yapmaya başladı. Bu akınlar Tevekkül ya da Tavke Han tarafından da sürdürüldü. Tavke Han, Sayram, Türkistan, Taşkent, Endican ve Semerkand'ı aldı ise de, Buhara'da durduruldu. Tevekkül'ün Taşkent'te ölmesinden sonra barış yapıldı; Taşkent, Sayram ve Türkistan Kazakların elinde kaldı.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında Deşt-i Kıpçak'ta önemli değişiklikler meydana geldi. Batı sınırında yeni ve kuvvetli bir komşu ortaya çıktı: Moskova Çarlığı. Çar İvan 1552'de Kazan Hanlığını, 1556'da Astrahan Hanlığını ele geçirdi. 1582-98 arasında Sibir hanlığının sona erdirilmesinden sonra Moskova kuzeyden de Kazakların komşusu oldu.

Kasım Han döneminde durdurulan parçalanma XVII. yüzyıl başında tekrar başladı ve sürekli bir hale geldi. Kazak merkezi yönetimi ya çok zayıfladı ya da çok sayıda küçük yönetici arasında yok oldu.

Deşt-i Kıpçak'ta XVII. yüzyılda Oyratların genişlemesi en önemli gelişmelerin başında gelir. Oyratlar, Moğolistan'ın batısındaki dört Moğol kabilesinin oluşturduğu bir federasyondur. Sibir Hanlığının Ruslar tarafından sona erdirilmesinden sonra Oyratlar batıya geldiler ve Kalmuk olarak adlandırıldılar. Doğuda kalan Oyratlar ise 1635'de Cungarlar olarak bilinen bir federasyon oluşturdular. 1680'lerden 1770'lere kadar Kazaklar Oyratlarla bir dizi savaş yaptılar. 1681-1684 arasında bu dört kabileden en savaşçısı olan Cungarlar, Ulu Cüz'e saldırıda bulundular. Kazaklar bu saldırılara karşı koymakta zorlandılar. Tavke olarak bilinen Tevekkül Muhammed Han'ın (1680-1718) üç cüzü birleştirmesi sonucunda hücumlar durduruldu, 1711-12'de Cungar topraklarına karşı saldırıda bulunuldu. Tavke Han'ın başarısı savaşla sınırlı değildi, *adat* denen geleneksel Kazak hukuk sistemiyle İslami kuralların karışımından oluşan ve *Jeti Jargı* (Yedi Yargı) denen bir kanun hazırlattı.

Yedi Yargı savunma ve ceza amaçlı ilkeler bütünüdür ve kırılğan Kazak siyasi yapısını bir arada tutmak amacıyla benimsenmiştir. İlk maddesi adil cezalandırma ilkesini ilan eder ve en önemlisi de kısastır. Ne yazık ki Yedi Yargı'nın Kazakça veya başka Türk dillerinde yazılı bir metne dayanan orijinali yoktur. Bu ilkeler hakkındaki bilgiler Rus bilim adamlarının XIX. yüzyıl başındaki çalışmalarına dayanmaktadır.

Kazak tarihinde Tavke Han döneminin önemi nedir?

Tavke Hanın ölümünden sonra birleşik Kazak Hanlığı sona erdi; artık her cüzün başında kendi hanı bulunuyordu. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Ulu ve Orta cüzler Cungar saldırılarına maruz kaldı. Cungarlar, Poltava Çarpışmasında (1709) Ruslara esir düştükten sonra bu uzak bölgelere gelebilmiş İsveç subaylarının yardımıyla, 1723 yılında Kazakların doğudaki topraklarını istila ettiler. Kazaklar için bu olay bir büyük felaket olarak ortak hafızada yer almıştır. Cungarların Kişi (Küçük) Cüzü hedefleyen son saldırısı bu cüzün hanı Ebulhayr'ın (1718-49) geçici de olsa Kazaklar arasında birlik sağlaması sayesinde daha az yıkıcı oldu. Cungar saldırılarından en fazla etkilenen Ulu Cüz olmuştur. Orta ve Kişi cüzler daha batıya, Rusya sınırlarına göç ederek Cungar saldırılarından daha az etkilendi. I. Petro döneminde sınırlarını Kazak bozkırlarına doğru genişleten Rusya, Kazakların Cungar saldırılarına karşısında güç durumda olmasından ve bazı Kazak önderlerinin toplumlarındaki konumlarını Rus desteğiyle güçlendirmek arzusunun yararlanarak 1730-1740 arasında bazı Kazak hanlarına sadakat yemini ettirdi. Kazakların bir kısmı da Rusların Cungar saldırılarına karşı bir güvence oluşturabileceğini düşünüyordu. Örneğin 1730'da Kişi Cüz hanı Ebulhayr, Çariçe Anna'ya sadakat yemini etti. Ancak bu sadakat XVIII. yüzyıl sonuna kadar sembolikti. Kişi Cüzde Rus etkisi ancak cüzün kuzey yarısında etkili oldu.

Cungar tehdidinin ortadan kalkması Çin'in saldırılarıyla gerçekleşmiştir. Bu savaşta önce tarafsız kalmayı seçen Orta Cüz hanı Ablay Han, durum netleşince Çin imparatoruna bağlılığını bildirdi. Ablay Han 1771'de hem Çin'e hem Rusya'ya sadakat yemini ettiğinden iki devlet tarafından da han olarak tanındı ama gerçekte bağımsız kaldı. Cungarların ortadan kalkmasıyla Çin, Balkaş Gölü ve Kazak bozkırlarına kadar olan bölgeyi hâkimiyeti altına aldı. 1758'den sonra Cungar tehlikesinin ortadan kalkmasına rağmen üç cüz de siyasal açıdan istikrarsızdı. Rusya bu durumu etkisini artırmak için kullandı.

Kazakların Cungarlarla mücadelesi birleşik bir Kazak devletinin ortaya çıkmasını geciktirmiş ve Kazak kültürel yaşamının gelişimini engellemiş, ayrıca Rusya'nın kuzeyden saldırılarına direnişlerini de zayıflatmıştır. 1715-1743 arasında Rus yerleşimlerini Kazak saldırılarıyla olası Cungar tehdidinden korumak ve gelecekte bozkırda ilerleyebilmek üzere kesintisiz bir sınır oluşturacak istihkâm hatları inşa edildi. Rusların Kazak bozkırında ilerleyişi bir dizi kalenin inşa edilmesiyle başlamış (1716'da Omsk, 1718'de Semipalatinsk, 1719'da Ust-Kamenegorsk ve 1735'de Orsk), daha sonra güneye doğru yayılmıştır. Rusya'nın Kazak bozkırlarında ilerleyişi yavaş ve nadiren şiddetliydi ama kurtulmak da olanaksızdı. Kazaklar arasındaki bölünme ve anlaşmazlıklar sonuna kadar kullanılmıştı. Ama özünde bu yerleşik tarımcıların, göçebelere topraklarına yaptıkları saldırılara tipik bir örnektir. Rusya Kazak bozkırlarının işgalini Müslüman Orta Asya'nın ticari açıdan önem taşıyan Orta Asya hanlıklarının ele geçirilmesi için de elzem görüyordu.

RUS YÖNETİMİ ALTINDA KAZAKİSTAN

Rus Yönetiminin Kurulması (1730-1860'lar)

Rusya'nın bozkırla ilişkisi XVI. yüzyılda Nogaylar, XVII. yüzyılda Kalmuklar tarafından belirleniyordu. Kazaklar bu ilişkiye XVIII. yüzyılda dâhil oldu. Hızla genişleyen Rus Çarlığıyla Kazaklar arasındaki doğrudan ve sistematik ilişki de bu yüzyılda kuruldu. Kazaklar diğer Orta Asya halklarının hepsinden daha uzun süre (neredeyse iki yüzyıl) Ruslarla yakın ilişki içindeydiler. Rusya'nın XVIII. yüzyılda bozkırdaki ilerleyişi aksakal, bey, sultan gibi geleneksel Kazak yöneticilerinin önemini azaltmış, yerlerine de devletle yeni edindiği tebaa arasında sadakat ve desteği dengeleyebilecek sadık bir çekirdek kadro getirilmemişti. Bozkırın istilası sürüp giden bir Rus köylülerinin Kazak topraklarına yerleşmeleri sürecidir. Yeni yerleşimcileri toprak ve kendi güvenlikleri ilgilendiriyordu; anlamadıkları ve değer vermedikleri yerli insanların kültürüne alaka duymuyorlardı.

Rusya İmparatorluğunun doğu sınırı Astrahan'dan başlayarak Orenburg'dan geçiyor ve Omsk ve Sibiryâ yönünde uzanıyordu. Rus hâkimiyetine 1731-1740 yılları arasında giren Kazaklar daha güney ve doğudaki Rus siyasi ve ticari çıkarlarına engel oluşturuyordu. Kazakların uçsuz bucaksız bozkırda yer değiştirmeye dayanan göçebe hayatı, savunulan sabit sınırlarının ve daimi ordularının olmaması topraklarının ele geçirilmesini kolaylaştırıyordu.

Kazakistan'a gelen ilk grup göçmenler olan Kozaklar, Kazak bozkırında askeri kaleler kurdular ve çevresindeki toprakları işgal ettiler. 1730'larda ilk 14 kale Yayık nehri boyunca belirdi ve Yayık Askeri Hattını oluşturdu. Bunların kurulmasında Müslüman cemaatlerin de önemli rolü olmuştur. İdari açıdan da Rusya'nın doğuya doğru yönelmesi ve eski Kazan vilayeti sınırlarının Ural'ın doğu taraflarına

yayılması bazı değişiklikleri gerekli kıldı ve Kazan vilayetinin ikiye bölünmesini gündeme getirdi. Çarıçe Anna İvanovna döneminde 1730'larda Orenburg şehrinin kurulması ve yeni bir vilayet oluşturulması yönünde kanun çıktı. Vilayeti oluşturmak ve vilayet merkezi olacak şehrin yerini saptamak amacıyla kurulan komisyonda Tatar Kutluğ Muhammed Tévkelev de bulunmaktaydı. Tévkelev, toprakları Ural nehrinin doğusundan başlayan Kazak sultanlarıyla ilişki kurarak yeni vilayet merkezinin güvenliğini sağlamak ve Kazakların Rusya'ya bağlanmalarını sağlamakla görevlendirilmişti. 1743 yılında da Orenburg şehrinin temelleri atıldı.

Kazakların içindeki kavgalar Rus yönetiminin işine gelmiyordu. Değerli Kazak atlarının yanısıra Orta Asya ile ticaret yapmak için de Kazak toprakları gerekiyordu. Tatarlar Rusların bu politikalarını gerçekleştirmede önemli rol oynamışlardır. 1740'lar, 1750'ler ve son olarak 1763'de Kazakların topraklarından atılmaları ya da başka bir şekilde yok edilmeleri teklif edilmiş olsa da sonuçta kabul görmemiş, Rus yerel idarecilerin teklifleri dikkate alınmıştır. Göçebe olan Kazaklar onların gözünde "vahşi"ydiler. Onları ticaret ve tarıma yönlendirerek ve İslamiyeti medenileştirici bir güç olarak kullanarak Çarlığın sadık tebaası yapma fikri bu kişilere daha cazip geliyordu. Bu amaç için en uygun araç da Çarlığa sadakatlerini kanıtlanmış olan, İslamiyete bağlılıkları yüzünden ve Ruslarla daha uzun süredir ilişkide oldukları için daha medeni olan Tatarlardı.

Kazak topraklarının Ruslar açısından önemi neydi?

Kazak bozkırıyla ilgili ilk reformlar 1786'da başlatıldı. Bu reformlarda Rus yönetimi, hanları doğrudan kendisine bağlayarak ve kabile aristokrasisi tarafından seçildikten sonra bu seçimin Rusya tarafından onaylanması şartını getirerek hanların siyasi yetkilerini kısıtladı. O zamana kadar kabile konfederasyonunun lideri olan han Rus yönetiminin sadık bir hizmetkârına dönüştü. Yüzyılın sonunda ise iç karışıklıklar ve artan Rus baskısı Kazak gücünü iyiden iyiye zayıflattı. Kazak göçerler Rus tahkimatları yüzünden en iyi otlaklarının bazılarında mahrum kaldılar. Orta ve Kişi cüzlerin hanları doğrudan Rus yönetimi tarafından atanıyordu. Ulu Cüz ise Taşkent'e bağlıydı. Kazaklar kaybettikleri topraklarını geri almak amacıyla Puğaçev ayaklanmasına (1773-74) katıldılar. 1783-1797 yılları arasındaki Kişi Cüzdeki bir dizi Kazak ayaklanmasından sonra Rusya Kazak hanlarının hâlâ sahip oldukları özerkliği sonlandırmaya karar verdi. Sonuçta 1822'de Orta Cüz, 1824'de Kişi Cüz ve 1848'de de Ulu Cüzde hanlık kurumu resmen kaldırıldı.

Rusya, Kişi Cüzde önce hanlık makamını kaldırdı ve 1824'de cüzü doğu, batı ve orta olmak üzere üçe böldü. Her birinin başında Kazaklar arasından seçilecek ve küçük bir Rus askeri kuvvetinin bağlandığı Rusya'nın memuru sultan-valiler olacak, Rus sömürge politikasının uygulayıcıları olarak görev yapacak, milli Kazak yöneticileri olamayacaklardı. Son hanın 1819'da ölmesinden sonra yeni hanın atanmadığı Orta Cüzde 1822'de farklı bir idari sistem başlatıldı. Buna göre Orta Cüz ve daha sonra Ulu Cüzün bir kısmını kapsayan İrtiş'in sağ yakasındaki Sibirya Kırgızları (Ruslar Kazaklara "Kırgız" diyordu) bölgesi "iç bölgeler" ve İrtiş'in güneyindeki "dış bölgeler"e bölünecek, her bölgenin başında bölgedeki sultanların seçeceği ve Rus yetkililerce onaylanacak bir "büyük sultan" bulunacaktı. Yeni düzenlemeler yeni bir yargı sistemi de getirdi ve Kazak hayatının bazı yanlarını düzenlemeyi amaçladı.

Rusya, Kişi Cüz Kazaklarının Sultan Bökey idaresindeki bir kısmının Ural'ın batısındaki otlaklara göç etmesine izin vererek 1801'de hanlarına izafeten Bökey Or-

dası, diğer adıyla İç Ordanın kurulmasına yol açtı. 1812'de Bökey'e hanlık unvanı verilmiş, oğlu Cihangir de hanlığı devralmış ancak 1845'de ölümünden sonra hanlık makamı Bökey Ordasından da kaldırılmıştır.

Rus denetiminin sıkışması üzerine yeni idari sisteme muhalefet eden Kazaklar, Ruslara ve onları destekleyen Kazaklara karşı zaman zaman ayaklandılar: Kişi Cüzde Sultan Karatay (1805-1816) ve Sultan Arın Gazi (1815-1821), Orta Cüzde Sultan Kenesarı (1837-47) ayaklanmaları bunlara örnek olarak verilebilir. Özellikle Ablay Han'ın torunlarından Kenesarı on yıldan uzun bir süre Rus yerleşimlerine ve iktidarını tanımayan Kazak obalarına baskınlar yaptı. Rusların saldırıları karşısında Semi-reçye'ye, oradan da Kırgız topraklarına gitmek zorunda kaldı ve buradaki savaşta öldürüldü. Bundan sonra Kazaklar artık tamamen Rus hâkimiyeti altına girmişti.

Resim 6.1

1860 yılında Çar buzuruna kabul edilen Kazak sultanları.

Kaynak: Marat Eskendir-Ebdeşev, *Kazak Portretinin Tarihi* (Almatı, 2008).

Ruslar Kazakların yaşadığı bölgelerin hepsini işgal ettikten sonra 1868'de Bozkır Bölgesi İdari Kanunları çıkarıldı. Kazak toprakları Kazaklara ortak kullanım için verilmiş devlet malı olarak gösterildi ve tüm Kazak toprakları Rusya devletinin malı sayıldı. Rus yönetiminin kendi hanlarını atama çabası sonuçsuz kaldı, Rusların atadığı hanlar ya tamamen yok sayıldı veya örgütlü direnişle karşılaştı. Bunun sonucunda *sultan* makamı da ortadan kaldırıldı. Kazak bozkırı eski kabile sınırlarını dikkate almadan dört eyalete (*oblast*) ayrıldı: Turgay, Akmolinsk (Akmola), Semipalatinsk (Semey) ve Semireçye. 1868 düzenlemelerine göre Sırderya ve Yedisu eyaletleri Türkistan Genel Valiliğine, Ural ve Turgay eyaletleri Orenburg Genel Valiliğine, Akmola ve Semey eyaletleri ise Batı Sibiryaya Genel Valiliğine bağlandı. Bu eyaletlerin başında Rus askeri valisi bulunuyordu. Ayrıca bu eyaletler Rus idari sistemine göre bölgelere (*volost*) ve alt bölgelere ayrıldı. Bölge düzeyinde yerel yönetim bir ölçüde sürebildi, ancak bu da Rus yönetiminin seçilen memurları onaylamasına bağlıydı. 1869'da çıkan geçici kanunla kabile örgütlenmesine tümünden son verildi. Bölge düzeyinde dahi Kazak memurlara izin verilmedi. Kazaklar arasında yapılan bütün seçimlerin Rusların onayından geçmesi şartı getirildi.

1868'de çıkan kanun geleneksel kabile yapısını bozmanın dışında göçebe hayvancılığa büyük zarar verdi. Geleneksel göç yollarını ve toprak kullanımında kabile yapısını dikkate almadan yapılan düzenleme, bir idari bölgedeki Kazak grubunun hayvanlarını otlatmak için başka bir bölgeye geçişini yasaklıyordu. Ayrıca bu düzenleme de merkezî yönetim siyasetlerinin değişmesiyle birkaç kez değişime uğradı.

1868 düzenlemeleri 1869'da ayaklanmalar çıkmasına neden oldu, çünkü bu yenilikler 1822'den beri süren bir düzene son veriyor ve yerel aristokrasinin ayrıcalık ve otoritesini elinden alıyordu. Kazak topraklarının ele geçirilmesi, otlakların azalmasına ve göçebelerin temel zenginliği olan hayvan sayısının düşmesine neden olarak yaşam standardını da etkiledi. Kazak aileler komşu ülkelere göç etmek ya da yüksek vergiler ve kiralar ödeyerek uzak bölgelerde hayvanlarını otlatmak zorunda kaldı. Bunun sonucunda toplumdaki yoksulların ve köylülerin sayısı giderek arttı. Fakat yine de XX. yüzyıl başında Kazakların çoğu hâlâ göçebe bir yaşam tarzı sürdürüyordu.

Kazak aristokrasisi Rus asiller sınıfına dâhil edilmedi, zira Kazaklar Rus devlet adamı Speranskiy'nin 1822'de ortaya attığı kavramla **inorodtsı** idi. Speranskiy reformu göçebeler gibi Çarlığın geri kalmış halklarının yerleşik Rusların düzeyine yaklaşabilmeleri için aşama aşama medenileştirilmesini amaçlıyordu. 1868 düzenlemeleri Kazak topraklarına üç çeşit yargı uygulaması getirdi: 1. Kazak adi suçluları için geleneksel Kazak hukuku. 2. Rus ve Kazak siyasi suçluları için askeri mahkemeler. 3. Kazaklar, Ruslar ve ikisi arasındaki suçlar için Çarlık mahkemeleri. Geleneksel Kazak mahkemesinin kararını kabul etmeyen Kazaklar Çarlık mahkemesine başvurabiliyordu. Askeri ve Çarlık mahkemelerinin kurulması Kazak topraklarında karışıklık, yolsuzluk ve tercümanların kasıtlı yanlış tercümelerine yol açtı, zira Rus hâkimler Kazakça bilmiyordu. Çarlık yönetimi karmaşık vergi, polis, jandarma ve hapisane sistemleri de kurdu. Kazakların yaşadığı topraklara yerleşenler barınmak, belli bir süreden fazla hayvan otlatmak, su kaynaklarını kullanmak gibi şeyler için para ödemek zorundaydı.

Rus köylülerin Kazak topraklarına göçü 1860'larda başladı. Bu göç hükümet tarafından başarılı bir kolonizasyonun en önemli temeli ve Rusya'nın kendi tarım problemini çözmenin yolu olarak görülüyordu. Kazak bozkırına Rus ve Ukraynalı köylülerin yerleştirilmesi toprak dağılımını da etkiledi. 1861'de Rus hükümeti "Kırgız bozkırına köylü nüfus yerleştirilmesiyle ilgili geçici kanun"u çıkardı, buna göre her çiftçi belli büyüklükte toprak alıyor, genellikle de en iyi otlak alanlar Rus köylülere veriliyordu. Ayrıca Ruslar bozkırda askeri Kozak kaleleri kuruyor ve bunların etrafındaki birkaç kilometrelik bir kuşağa yerli halk giremiyordu.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa Rusyasındaki toprak yetersizliği ve sonradan yeni düzenlemeler Kazak bozkırlarına Rus çiftçilerin yanısıra Tatarları da çekmiştir. Özellikle askerlik muafiyeti ve vergi avantajları Tatar tüccarların Kazak topraklarına gelerek burada Kazaklarla evlenmesine yol açıyordu. Bu o kadar yaygın bir uygulama haline gelmişti ki babası Tatar, annesi Kazak çocuklar ayrı bir toplumsal sınıf oluşturarak *şala Kazak* (yarı Kazak) olarak adlandırılmıştır. Ancak aynı dinden olmak, benzer bir kültüre ve dile sahip olmak sorunları azaltıyordu. Kazakların tepkisi onlara karşı olmuyordu.

1905 Rus Devriminden sonra Stolipin'in tarım reformunun uyguladığı dönemde (1906-1917) Rus köylülerin göçü de arttı. Bu reform programı büyük, bağımsız aile çiftlikleri yaratılması amacıyla başlatılmıştı. Rus hükümeti toprak alım-satımına izin vererek toprağın zengin köylünün elinde birikmesine ve fakir köylülerin Rusya'nın başka bölgelerine özellikle Orta Asya ve Sibiryaya gitmelerine yol açtı. Rusya hükümeti göçmenleri vergiden muaf tutma, para ve toprak verme gibi yöntemlerle destekledi. XX. yüzyıl başında yaklaşık 1,5 milyon Rus köylüsü Kazakistan ve Kırgızistan'a göç etti.

Inorodtsı (tekil inorodets): Rus Çarlığında Slav olmayan tebaayı tanımlamak için kullanılan yasal kavramdır. Kelime anlamı "farklı soy/millet" olan sözcük "yabancı" olarak da çevrilir. Ancak son karşılık yanılıcı olabilir, zira sözcük genellikle Sibiry, Orta Asya ve Rus Uzak Doğusunun yerli halkları için kullanılır. Başlangıçta bazı Çarlık kanunlarının kendilerine uygun olmadığı düşünülen halkların geleneksel yaşam tarzlarını koruma kaygısını da içeren özel bir yönetim ve yasal bir düzenleme olarak tasarlanmıştır. Ancak zamanla medeniyetsiz, kültürsüz anlamında küçültücü biçimde kullanılmıştır. Askeri hizmet muafiyeti, otlakların korunması, dinî ve idari özyönetim gibi uygulamalar başlangıçta özel yönetim içinde değerlendirilmiştir.

MODERNLEŞME SÜRECİ VE TATAR ETKİSİ

Rus Çarlığının Din Politikası

Çarlığın Kazak bozkırındaki din politikası çelişkiliydi. XVIII. yüzyıl sonunda II. Katerina Tatar din adamları aracılığıyla İslamiyetin etkisini artırmaya çalıştı; zira dindarlaşmış göçebelerin daha uysal ve yönetilebilir olacağına inanmıştı. II. Katerina'nın step bölgesini kontrol altına almak ve Kazakları yerleşik hayata geçirmek için XVIII. yüzyıl sonunda aldığı kararlarla bu bölgede camiler, okullar açıldı. XIX. yüzyıl boyunca Kazan, Orenburg ve İdil-Ural bölgesinin diğer kentlerinden Tatar tüccar ve mollalar bu bölgeye aktılar. Bu dönem bazı tarihçiler tarafından Kazakların "ikinci İslamlaşmaları" olarak adlandırılmaktadır. XIX. yüzyıl ortalarında Kazak ülkesi iktisadi, kültürel ve dini alanda Tatar hâkimiyetindeydi. Tatarca, Rus yetkililer ve yerliler arasında resmi dil olarak kullanılıyordu. Bazı Kazak aydınları halklarına karşı sorumluluk duyduklarını belirterek Tatar etkisine karşı çıkmış ve Rusya'daki diğer Müslümanların tersine Batı kültürü ve uygarlığının modeli olarak Rusya'ya yönelmişlerdi.

XIX. yüzyıl sonunda ise Çarlık politikası hızla değişti. İslamiyetin güçlenmesiyle Kazakların diğer Müslümanlarla dayanışmasının artıp Çarlığa sadakatlerinin azaldığına hükmediliyordu. 1868'de Kazak topraklarının idaresinde yapılan değişiklikler çerçevesinde Kazakların Orenburg'daki Müslüman Dini İdaresi'ne bağılıklarına son verilerek mollaların görevine de son verildi. Rusya hükümeti Başkurt, Tipter, Mişer ve Tatarlardan teşkil ettiği askerlerini Kazak bozkırının yatıştırılmasında kullandı. Fakat Kazak bozkırında Rus hâkimiyetini yerleştirmekte en etkili kuvvet tüccar ve mollalar sınıfı oldu.

Dönemin neredeyse bütün yazma kaynaklarında Kazakistan ve Kırgızistan'da çalışan Tatar mollalarına düşmanlık hissi vardır. Kazak yazarlar arasında düşmanlık hissini açıkça ilan eden Çokan (Şokan) Velihanov'dur. Velihanov, Tatar mollalarını ve şakirtlerini Kazaklar arasında "fanatizm" ocağını yakmakla, mollaları Rusya devletine sadık olmamakla suçluyor ve Kazakları Ufa Müftülüğüne boyun eğmekten kurtarmaya, Kazak bozkırında Tatar din adamlarının sayısını sınırlamaya çağırıyordu. Çokan Velihanov'un şiddetle karşı çıktığı bu mollalar, Kazak ahalisini artık kendilerini Rusyalı İslam bilip, çarın sadık Müslüman tebaası olup, onun himayesi altında ticaret, ziraat ve ibadetle meşgul olmaya davet etmişler ve isyan hareketlerini Kuran'da zikredilen *ulü'l-emre itaatsizlik* olarak göstermişlerdir (Togan 1981: 332)

1867'den sonra Tatar karşıtı politikayı kuvvetlendiren yeni önlemler alındı, bunlarla aynı zamanda Kazakların İslamleşmesi durdurulmak ya da yavaşlatılmak isteniyordu. Bazı Batılı araştırmacılar (Bennigsen ve Quelquejay) Kazakların yüzeysel olarak İslamiyeti kabul ettiklerini savunmuşlardır. Sovyet tarihçileri de bu görüşü desteklemişlerdir. Ancak değişik kaynaklar ve Kazakların kendi eserleri bu görüşlerin doğru olmadığını göstermektedir. En fazla Rus yanlısı olarak görülen Çokan Velihanov ve İbray Altınсарin gibi kişilerin dahi örneğin her zaman Arap harfiyle yazıyı savundukları, yaşamlarının son dönemlerinde Rusya'yı eleştirdikleri unutturulmuştur. Günümüzde Sovyet gözlükleri çıkarılarak, orijinal ve birinci el kaynaklara gidilerek tarihi eserler yazılmaya başlanmıştır.

Çarlığın din politikası İslamiyetin Kazak toplumundaki geleneksel rolünü değiştirmede: Kazaklar ne dindar Müslüman ne de Hıristiyan oldular. Ama bu politika iki tür Kazak aydın grubunun oluşmasına yol açtı. *Zor Zaman şairleri* olarak bi-

linen İslami eğilimli Kazak aydınları ve seküler Rusya'ya yakın aydınlar. İlk grubun temsilcileri Şortanbay Kanayulı (1818-1881), Dulat Babatayulı (1802-1871), Murat Mönkeulı (1843-1906) ve Ebubekir Kerderi (1858-1903) Rus kolonizasyonunu suçluyor, göçebe geçmişi idealize ediyor ve Kazakların tek kurtuluşu olarak İslam dinini görüyorlardı.

Rus Çarlığının Eğitim Politikası

Rusya'nın Bozkır içinde ilerleyişi, iletişim sorunu, yani tercüman ihtiyacı doğurdu. XVI. yüzyılda Kazan ve Astrahan'ın alınmasından da önce Tatarlar Ruslar için çalışıyordu. Hatta Rusça tercüman karşılığı kullanılan tolmaç Türkçe 'tilmaç' sözünden türetilmiştir. İlk Kazak deyimleri sözlüğünü hazırlayan da bir Tatar tercüman ve kâtip Mendiya Bekçurin'dir. Siyasi ve bilimsel gerekçelerle yönetim, hâkimiyeti altına giren coğrafya ve insanlar hakkında daha fazla bilgiye ihtiyaç duyuyordu. Bu amaçla düzenlenen bilimsel ve ticari amaçlı seferler sonucunda Kazaklar ve diğer Orta Asya halkları hakkında Ruslar tarafından yazılan eserler ortaya çıktı. Çar Pavel'in (1796-1801) emriyle 1800'de Kazan, Astrahan, Taşkent, Omsk, Ufa, Orenburg ve Semipalatinsk'de Rusya Müslümanları için matbaalar açıldı. Kazakça yayımlanan ilk kitap geleneksel bir destana dayanan Seyfulmelik (Kazan, 1807) adlı kitaptı. Sonraki 54 yılda ise ancak dört eser daha yayımlanmıştır.

Din politikasının tersine Ruslar eğitim politikalarında kültürlerini Kazak kültürel hayatının her yönüne sokmaya ve bölgenin resmi dili olarak Rusçayı yerleştirmeye çalıştılar. Ruslar, yönetimde Kazakları çalıştırmaya yönelik bir eğitim programı geliştirdi. Bu amaçla Ruslaştırma politikasını gerçekleştirmede önemli bir araç olacak yeni bir okul sistemi kuruldu. Kazakistan'da açılan Rus okulları da Kazak aydınlarının yetişmesinde etkili oldu. XVIII. yüzyılın sonunda Orenburg ve Omsk'ta açılan Rus okulları tercüman yetiştirmeyi amaçlıyordu.

Bölgede ilk Rus okulu Omsk'da 1789'da Azyatskaya Şkola adıyla kuruldu. "Rus-yerli" ya da "Rus-Kazak" adı altında benzer okullar Uralsk (1841), Turgay (1869), Çimkent (1887), Türkistan (1888), Kazalinsk (1894) ve Perovsk'da (1901) kuruldu. Bunlara XIX. yüzyılın ilk yarısında Kazak gençlerinin Rus kültürüyle tanıştıkları Omsk, Orenburg ve Sibirya'da açılan askerî okullar eklendi. Bu okullarda okuyan öğrencilerin küçük bir kısmını varlıklı ailelerden gelen Kazak çocukları oluşturuyordu. Bu gençler Rus okullarında eğitim gördükten sonra, tercümanlık ve öğretmenlik gibi görevlerle hükümet hizmetine giriyorlardı. XX. yüzyıl başında bu tip okullar Evliya-Ata, Verniy (Alma-Ata), Semipalatinsk, Petropavlovsk, Akmolinsk ve Kustanay gibi Kazak şehirlerinde de kuruldu.

Çarlık hükümeti yüksek askerî rütbelere ve maaş vermek suretiyle kendisine bağladığı Kazak aristokrasinin çocuklarını Rus okullarında okutmaları için teşvik ediyordu. Rus eğitimi Kazak hayatında önemli değişikliklere sebep oldu. Soylu kişilikleri sebebiyle zaten halk kitlesinden uzak olan bu gençler, aldıkları Rus eğitimi ile halktan iyice koştular. Bu yeni nesil, kendi yerli kültürlerini, hatta bazıları ana dillerini bile iyi bilmiyorlardı. Batı tarzı eğitim alan bu aydınlar, içinden çıktıkları Kazak toplumunun değer ve alışkanlıklarını modern bir toplum sürecine geçişte engel olarak görüyorlardı.

KAZAK AYDINLARI

Kazakistan'ın Rusya'ya dahil edilmesi Kazaklar arasında modern düşüncelerin etkili olmasına neden oldu. Rusçaya ancak 1860'larda giren intelijensiya ifadesi Çarlık rejimine farklı şekillerde de olsa devrimci bir muhalefetin yanısıra genellikle

aristokrat kökenli, eğitimleriyle sıradan kitleden ayrılan bağımsız aydınları ifade eder. Kazak aydınlarını farklı bir toplumsal kimliğe sahip bir grup ya da kendisini entelijensiya olarak gören bir topluluk olarak tanımlamak mümkün değildir; Kazak aydınları kendilerini hiç bir zaman böyle tanımlamadılar. Hem Kazak hem Çarlık toplumlarında ayrıcalıklı bir konumları vardı, ancak entelektüel gruplar için kullanılan toplumsal ya da ekonomik kategorilere uyumlu değildiler. XIX. yüzyılda Kazak aydınları iki toplum ve kültür arasında bağ kurmalarına karşılık, XX. yüzyılda Kazak toplumunun küçük bir parçası olarak devlet ve tebaası arasında arabuluculuk yapmaya ve giderek tahakküm altına giren ve fakirleşen bir halkın kültürel ve ekonomik gelişimini sağlamaya çalışıyorlardı.

Rus eğitiminin yayılması ve demokratikleşmesi sayesinde XIX. yüzyılın ilk yarısında Rus okulu mezunu Kazakların sayısı arttı. İlk Rus okullarında daha çok aristokrat Kazak ailelerinin çocukları okuyordu. Genel olarak bunlar tercüman ve kâtip olarak yetiştiriliyor, daha üst düzeyde eğitim almaları da arzu edilmiyordu. İlk Kazak entelijensiyası Rus yönetimi tarafından tercüman, kâtip, eğitimci, bilim adamı olmak üzere yetiştirilen ya da ekonomik güçleri sayesinde eğitim ve okuryazarlık aracılığıyla Kazak toplumunun ekonomik ve toplumsal düzeyini geliştirmeye çalışan bu Kazaklardı. Çabalarının iki evresi vardı, öncelikle Kazak gelenekleri, tarihi, dili ve toplumsal yapısını Ruslara tanıtmaktı. XX. yüzyıl başında ise sıradan Kazak ailelerinden gelen öğrencilerin sayısı arttı, bunlar St. Petersburg, Moskova ve diğer büyük şehirlerdeki üniversite ve yüksek okulları bitirdikten sonra öğretmen, mühendis ve doktor oldular. Öğretmen ve bilim adamı, sonradan gazeteci ve siyasetçi olarak katıldıkları Çarlık sisteminde sömürge ilişkilerini etkilemek için uğraştılar.

Seküler aydınlar çoğunlukla Rus okul ve kurumlarından mezun olmuşlardı; Tatar misyonerlerin (mollaların) cehalet ve zararlarını eleştiriyorlardı. Rus kültür ve eğitiminden yanaydılar. Kazakların geri kalmışlıktan kurtulmaları için Rus kültürünü Avrupa aydınlanmasına bir köprü olarak görüyorlardı. Bu grubun önemli temsilcileri Çokan Velihanov, İbray Altınсарin ve Abay Kunanbayev'dir. Sovyet döneminde bu üç Kazak aydını XIX. yüzyıl Kazak entelijensiyasının taşıyıcı direkleri ya da "demokratik aydınlanmacılar"ı olarak görülüyordu. Bu kişiler Batı edebiyatından ve Sibiry'a sürülen liberal Rus sürgünlerden etkilenmiştir. Sovyet ve bazı Batılı araştırmacılar bu Kazak aydınlarının hayatlarının baskın olmasa da önemli bir parçası olan İslamiyete verdikleri değeri azımsamıştır, düşüncelerindeki seküler anlayışı öne çıkarmışlardır. Geleneksel edebiyat içinde değerlendirilen "akın" ya da "ozan"ların eserlerinden Kazak aydınlarının çoğu etkilenmiştir.

XIX. yüzyıl Kazak aydınlarının başlıca amaçları Batının ve Rusya'nın kültürel, teknolojik, eğitimsel gelişmelerini Kazak halkına aktarmaktı. Rus eğitimi almış bu aydınların ait oldukları toplum bir taraftan geleneksel İslami ve göçebe hayat simgeleri, diğer taraftan yeni ve yabancı eğitim metotları aracılığıyla değer ve kimliklerini dayatan sömürgeci bir güç arasında kalmıştı.

Kazakların Batı kültürüne açılması ve Kazak milliyetçiliğinin gelişimine Rus kültürünün büyük etkisi olmuştur. Çarlık rejiminin Kazakistan'a sürgün gönderdiği Rus entelektüellerinin de bunda önemli bir payı vardır. Sürgünlerden birçoğu Kazak halkına sempati beslemiş, onların kültürüne ilgi duymuş ve Kazak düşüncesini etkilemişlerdir. Bunlar arasında Dostoyevski (1854-1859'da Semipalatinsk'de kaldı) ve Petraşevski (1850-1860) vardı. Rus etkisinde kalan aydınlar arasında Çokan Velihanov, İbray Altınсарin ve Abay Kunanbaev sayılabilir. Bu üçünün de Tatarlarla değil Ruslarla işbirliği yapılması gerektiğini, çünkü Rusların göçebeleri Ba-

tı kültürü ve ilerleme yoluna sokabileceğini savundukları belirtilir. Rus eğitimi almış Kazak aydınları bu fikirleri belirli Kazak ihtiyaçlarına uyarlayarak Orta Asya'nın diğer bölgelerinde rastlanmayan dünyevi bir kültür oluşturdular.

Çokan Velihanov

Rus muhitinde yetişen aydınların tipik örneği Kazak Çokan Velihanov'dur (1835-1865). O, göçebe Türklerin Avrupa medeniyetiyle temasa geçmesi sonucu ortaya çıkan dehanın müthiş bir numunesidir. Velihanov'un fikrî oluşumu, Rus liberalleri ve Rus-Alman Doğubilimcileri muhitinde gelişti. 1853'te Omsk'taki askerî okulu bitirdikten sonra Sibirya kıtasında görev aldı. Görevi icabı Kazaklar arasında dolaşırken Kazak folkloruna ait bilgileri topladı ve yayınladı. Velihanov Avrupa medeniyetinin harareti bir savunucusu olup Rusları o medeniyetin taşıyıcısı olarak gördü. Kazakları din adamlarının (mollaların) etkisinden kurtarıp medeniyetin kucağına atmak için samimiyetle çalıştı, fakat hayatının son yıllarında hayal kırıklığına uğradı. Velihanov Ruslara sempati duymakla beraber, içindeki Kazaklık duygusunu daima korumuştur. Rus ordusuyla birlikte Evliyaata'ya girerken Rusların bir Kazak kadını öldürmelerine tahammül edememiş, asker üniformasını çıkararak bozkıra çekilmiş, bundan sonra kendi soydaşları arasında yaşamış ve genç yaşta ölmüştür. Düzensiz ve kısa hayatına çok eser sığdırmıştır. Onun ilmî çalışmaları modern Kazak kültürünün gelişmesine ve Kazak yazılı edebiyatının oluşmasına önemli katkılar sağlamıştır (Togan 1981: 543-50).

1847'de Omsk'da açılan askeri okuldan mezun olan pek çok Kazak orduda çevirmen, rehber ve kâtip olarak çalıştı. Okulun ilk öğrencilerinden Çokan Velihanov pek çok bilim adamı tarafından halkının ilk modern bilim adamı olarak tanınlanır. Kustanay oblastında doğan Velihanov'un babası Şıngıs, ünlü Abılay Han'ın soyundan geliyordu ve Orta Cüz'ün son hanı Veli Han'ın oğluydu. Gençliğinde Rus okullarında eğitim gördü. Rus eğitiminin değerlerini oğluna aktardı. Çokan 12 yaşında askeri okula girdi ve G. N. Potanin ve N. F. Kostiletskiy gibi pek çok önemli Şarkiyatçılarla ömür boyu sürecek dostluklar kurdu. Bu yıllarda Puşkin, Gogol ve Lermontov'un yanısıra Dickens ve Thackeray'ın eserleriyle de tanıştı. Kazak sözlü edebiyatının şiir ve öykülerini topladı. 1853'de mezun olduktan sonra Sibirya Hattı Kozak ordusunun süvari bölüğüne atandı. Bu sırada tanınmış Rus romancısı F. Dostoyevski'ın yakın arkadaşı oldu. Dostoyevski, daha sonra bu yetenekli Kazak gencini Kazak bozkırını ve halkını Rusya'ya anlatması için cesaretlendirdi.

Ç. Velihanov, görevli olarak gittiği Semipalatinsk, Çin Türkistanı, Semireçye ve Kaşgar'da pek çok nadir yazma, etnografik bilgi ve toplumsal düşünceyle ilgili başka malzeme ve bilgi topladı. Genç yaşında veremden ölen Velihanov'un bu seferlerle ilgili raporları Rusya Coğrafya Derneği tarafından basıldı. Zıt kültürleri (göçebe-yerleşik, Türk-Slav, Müslüman-Hıristiyan) aşan önemli bir şahıs olan Velihanov, Rus ve Kazak kültürlerinin yoz bulduğu pek çok yönünü eleştirerek seküler Batı

Resim 6.2

*Çokan Velihanov
(1835-1865).*

Kaynak: *İ. Strelkova,
Şokan (Almatı,
1985).*

eğitimi ve kültürünün uygun reformlarla yürütüldüğünde halkının cehalet ve geri kalmışlığına cevap olacağını ileri sürdü. Rus kültürünün pek çok özelliğini de Rus olduğu için değil Avrupalı gördüğü için uyarladı. Velihanov Kazaklara cahil ve göçebe olarak bakan Rus anlayışını değiştirdi.

Rus hükümeti Velihanov'un devam ettiği okul dışında 1850'de Orenburg Kazak Okulu, 1857'de Sibiry Kazakları Okulu gibi başka okullar da açtı. Rus-Kazak okulları Rusça eğitimini geliştirmenin yanı sıra matematik, Tatarca, Arapça derslerinin yanında pratik konularda derslere de yer veriyordu. Giderek eğitim Rus sömürgeciliğinin daha önemli bir parçası olmaya başladı. Rus yönetiminin daha fazla eğitimi Kazaka ihtiyacı vardı ama belki daha önemlisi Kazak aileleri eğitimi çocuklarının geleceği için güvence olarak görmeye başlamışlardı. Bozkırda XX. yüzyılın ilk onyılında 121 medresede 1800'den fazla Kazak öğrenci okuyordu. Kazaklar arasında eğitimi özellikle de okur-yazarlığı artırmak için hükümet özel olarak Kazak gençleri için hazırlanmış eğitim malzemesi basılmasını teşvik ediyordu. 1861'de ilk Kazakça (ve Rusça) pedagojik eser uyarlanmış Kiril alfabesiyle yayımlandı. Sonraki 40 yılda ise Kiril ve Arap harfleriyle eğitsel malzeme dışında seküler ve dinî eserler basıldı. Rus hükümeti Tatar dinî görüşlerinin genç Kazaklar üzerinde olumsuz etkisi olduğu kaygısıyla Kazak dilinde dersler hazırlanmasına çaba harcıyordu. Derslerde kullanılacak malzemenin hazırlanması işi İbray Altınсарin'a verildi. Eğitimciler yalnız Kazakça değil Rusça okur-yazarlığı da artırmak için değiştirilmiş Kiril alfabesi kullanıyorlardı. Yazı tartışması XX. yüzyıla kadar sürdü, *Aykap* ve *Kazak*'ın yayımlanmasıyla değiştirilmiş Arap alfabesi hâkim oldu. Kazak eğitimcilerin tüm çabalarına rağmen devrim öncesinde standart bir Kazak imla ve alfabesi geliştirilemedi.

İbray (İbrahim) Altınсарin

XIX. yüzyılın ikinci yarısında bu yabancılaşmış aydın grubu ile geniş halk kitlesi arasındaki kopukluk, daha ılımlı bir aydın grubu tarafından giderilmeye başlandı. Batı ve Kazak kültürlerini sentez etmeye çalışan bu grubun en tipik örneği İbray

Resim 6.3

İbray (İbrahim) Altınсарin (1841-1887).

Kaynak: *İstoriya Kazakskoy SSR (Almatı, 1957).*

Altınсарin'dir (1841-1887). Rus-Kazak öğretmen okulunu bitiren Altınсарin iyi bir pedagoğ olarak yetişti ve Kazakları aydınlatmayı kendine görev bildi. İlk Kazak aydınlarından biri olmanın yanı sıra folklorcu, sosyal aktivist ve yazardı. Seküler eğitimin destekçisi olan Altınсарin, Ahmet Baytursın gibi pek çok XX. yüzyıl Kazak aydınına etkiledi. 1887'de kadınların eğitim görmesi için girişim yaptıysa da hükümetten destek görmedi. Fakat ölümünden iki yıl sonra 1891'de Turgay'da ilk kız okulu açıldı.

Altınсарin bir Kazak milliyetçisi idi ve Kazakların ayrı bir millet olduğuna inanmıştı. Resmî muamele yazılarını ilk defa Kazakça yazmış ve edebî Kazakçanın gelişmesi için uğraşmış-

tır. Kazak aydınlarının Ruslara en yakın olanlarından birisi olan Altınсарin, Rusların Hıristiyanlaştırma ve göç politikalarını eleştirmiştir. Altınсарin, *Orenburgskiy Listok* gazetesinde Kazak bozkırına Rus köylülerinin sevk ve iskan edilmesine karşı makaleler yazmıştır. Bu meseleye dair Rus projeleriyle ilgili olarak "böyle vahşi projeleri görüp işitince insan ne yapacağını bilmez, şaşırır ve elleri düşer" demiş-

tir. Altınсарın İslamiyeti öğretmek için Kazak dili kullananların da birincisi oldu. Bu konuda Tatarlardan etkilenmişti; 1883'de Kazan'da bastırıldığı eserinin önsözünde: "Tatar Türkleri, Kur'an ve Hadisin lüzumlu olan emirlerini kendi dillerine çevirerek halkın anlayacağı bir dille kitaplar neşrederek, din ilimlerini kendi yurtlarında yaydılar" diyordu.

Abay Kunanbayev

Batı kültürünü benimsemekle birlikte, Kazak kültürünü de muhafaza etmeye çalışan diğer bir Kazak aydını Abay Kunanbayev'dir (1854-1904). Soylu bir aileden geliyordu. Rus düşünürlerinden etkilenmiş olmakla birlikte İslam kültürüne de âşina idi. Rusların baskıcı politikalarına karşı çıktı. Birçok XX. yüzyıl Kazak aydını için Abay Kunanbayev çok önemli bir şahsiyettir. Baytursın ve Dulatov gibi kendinden sonraki kuşak tarafından olduğu kadar Sovyet ve sonrası dönemde de saygıyla anılmıştır. Yaşamı filmlere, opera ve romanlara konu olmuştur. Bu romanlar içinde en çok tanınanı Muh-tar Avezov'un *Abay Jolu* (Abay Yolu) adlı kitaptır. 1845'te Semipalatinsk'te doğan Abay, evde ilk eğitimini aldıktan sonra medreseye gönderildi ve burada Arapça ve Farsça öğrendi. Babası kendi yerine boy beyi olarak eğitmek üzere eve çağırınca çalışmaları kesintiye uğradı. Batı Aydınlanma düşüncesinden etkilenmiş olan Abay, Kazak kültürüne yönelik eleştirilerini özellikle *Kara Sözder* adlı eserinde dile getirdi. Abay, Rusya'nın sömürgeci politikalarına da aynı şekilde eleştirel yaklaştı; sömürgeci baskısından kurtulmaları için Kazakların eğitime önem vermeleri gerektiğini vurguladı.

Abay, sanatta Kazak milletini canlandıracak sosyal ve siyasal tanımlarını ilk kullanan Kazak olarak görülür. Abay, Kazakları çocuklarını eğitmesi, Rusça okuma-yazma öğretmeleri için teşvik etti. Abay için Rusça eğitim Kazaklığın terk edilmesi değil, halkı uyandırmanın ve ulusu aydınlık bir geleceğe ulaştırmanın aracıydı. Kendinden sonraki nesil Abay'ın sözlerini dinledi ve tavsiyelerini eyleme geçirecek destekledi. Baytursın ve Dulatov onun mücadelesini sürdürdüler; Rus yönetimini Abay'dan daha fazla eleştirdiler. Kazakların birlikten yoksun olmalarını da eleştirerek eğitimin önemini vurguladılar.

XIX. yüzyıl sonunda, Tatar eğitiminin Kazaklar üzerinde büyük etkisi vardı. Bu durum, Kazak okumuşları arasında Tatarlara karşı olumsuz duygular uyandırıyor-du. Onlar Kazakların Tatarlaşmasından korkuyorlardı. Gerçekten de, yalnız Tatar medreselerinde değil, Rus-Kazak mekteplerinde de Kazakça öğretilmiyordu. Kazak çocukları için Orenburg Sınır Komisyonu tarafından 1850'de kurulan mektep, Kazaklar arasında Tatar kültürünün nasıl girdiğinin açık örneğidir. Bu mektebin birinci müfettişi, öğretmenleri ve hatta açıcıları Tattardı. Din dersini Tatar mollası okuyordu; dersler de Tatar dilinde veriliyordu. Kazaklar arasında Tatar etkisini azaltma hakkındaki resmi bildirgeler de bu dilde yazılmıştır. İliminskiy ve Rus misyonerlerin yardımıyla Kazak pedagoğu Altınсарın birinci milli mektebin temelini attı. Ama bu mektepte bile pek çok Tatar öğretmen ders verdi.

Resim 6. 4

Abay Kunanbayev
(1854-1904).

Kaynak: *İstoriya Kazakskoy SSR*
(Almatı, 1957).

İbıray Altınsarin, Kazak dilini “tatarizmler” dediği yabancı sözcüklerden ve Tatar ve Buhara mollaları tarafından kullanıma sokulan Arapça ve Farsça kelimelerden arındırmaya çalıştı. O, İslam dini bayrağı altında öğrenim gören Kazakların kendi dillerinden yavaş yavaş Tatar ve Arap dilleri lehine vazgeçmelerinin amacını anlıyor, Kazak *aksüyek*lerinin (soylularının) “Tatarlaşmasını” kaçınılmaz olarak görüyordu. Bu şartlarda Kazak hanlarının savunduğu Tatar mollalarının etkisinin gittikçe artacağı sonucuna varıyordu. Ayrıca, Tatar ve Buhara mollalarının kullandığı kitapların Tatarca yazılmış olmasından da hoşlanmıyor, bu ders kitaplarını bozkıra sokmamak için uğraşıyor.

Yukarıda anlatılanlar Tatarların Kazaklar arasında din ve eğitim alanında ne kadar etkili olduğunu göstermektedir. Çeşitli açılardan eleştirilerini dile getiren Abay’ın kendisi de Petropavlovsk’da bir Tatar medresesinde okumuştur. Tatar mollaları konusunda en acımasız eleştirileri dile getiren Çokan Velihanov’un babası Sultan Şıngıs Velihanov, Omsk şehir medresesinde okumuştur.

Bu aydınlar Kazak olsun, Tatar olsun Rus sisteminde bir yere sahip ve halklarının da Rus ve Avrupa kültürüne yakınlaşmasıyla ilerleyeceğine inanmış ilk kuşak Ceditçiler arasında sayılabilirler. Tatar veya Kazak, her ne kadar Ruslarla eşit ilişkiler kursalar da, bu insanların esas amacı halklarını ileriye götürmek ve “cehaletten” kurtarmaktır. Kazak aydınlarının karşı olduğu da aslında “Tatar” kültürü değil, cahil mollalardır; bu mollaların çoğu da Tattardı. Bir de bu aydınlar bir kısım Tatar aydını gibi, kendi edebî dillerini oluşturma amacındaydılar. Dostlukları bu Kazak aydınlarının Tatar halkına değil, Tatar mollaların temsil ettiği geriliğe düşmanlık duyduklarını gösterir.

Rus ve Kazak aydınlarının Tatarlara duydukları tepkinin nedenleri nelerdir?

1905 RUS DEVRİMİ VE KAZAKLAR

XIX. yüzyıl sonundan itibaren Rus sömürgeciliğinin yol açtığı ekonomik ve toplumsal sorunlar büyüyor, Kazak varlığını tehdit ediyordu. Zaten Rus sömürgeciliği genel olarak Kazakların en iyi otlaklarının ele geçirilmesi ve Rus köylülerin yerleştirilmesine dayanır. Rus idari sistemi de göçebe Kazak toplumunun geleneksel toplumsal yapısını bozmayı, Kazakları Ruslaştırmayı ve Hıristiyanlaştırmayı amaçlamıştır. Rus sömürgecilerle çatışma, bozkır hayatının ayrılmaz bir parçası oldu. Kazak aydınlarının bundan sonra Rus siyasi platformlarına taşıdığı belli başlı mesele haline geldi.

XIX. yüzyılın sonuna doğru Kazak aydınları arasında milliyetçilik eğilimi kendini göstermeye başladı. Kazak ulusal kimliği aydınlarca göçebe bir geçmişi kültürel simgeleri etrafında biçimlendi. XX. yüzyıl başında Kazak aydınlarının dünya görüşünde “hain Çarlık Rusyası” duygusu hâkimdi, ancak bu bir siyasi grup oluşturma derecesinde billurlaşmamıştı. 1902-1903’te Rus polisi Kazakça yönetim karşıtı ilk bildirimleri yakalamaya başladı. Rus ve Batı düşüncesi karşısında teslimiyetçi bir tavır sergileyen Batıcılardan farklı olarak, Kazak milliyetçileri daha ziyade Çağatay edebiyatına ve geleneksel Kazak folkloruna ilgi duyuyor, Rus kültürünün etkisinden uzak durmaya çalışıyorlardı. Bu kesimin en tanınmışları Alihan Bökeyhanlı (1870-1937), Ahmed Baytursın (1885-1937), Mir Cakıp Dulatulı (1885-1937) ve Mağcan Cumabayuli (1876-1938) idi.

Rus sömürgeciliği Kazak toplumunun Rus ve Batı kültürleriyle tanışmasını istiyordu. Kazak aydınlarından Ahmet Baytursın, Kazak toplumunun toplumsal ve kültürel atmosferini belirleyen iki ateşten söz eder: Müslüman kültürünün etkisiyle Rus ve Batı etkileri. Bu iki ateş arasında kalan Kazak aydınları Kazak toplumunun ulusal ve kültürel varlığının korunması sorunlarıyla karşılaşmıştı. Öte yandan, ilk defa göçebe yaşam tarzını değiştirme olasılığı gündeme gelmişti.

1905 Rus Devrimiyle ilan edilen özgürlükler Kazaklara ekonomik ve dinî konuların tartışıldığı toplantılar yapma imkânı tanıdı. Bu toplantılarda üç eğilim ortaya çıktı: Türkistanlı ve Tatar mollaların başı çektiği dinî-siyasi çizgi, yerli aydınların temsil ettiği Batıcı liberal çizgi ve küçük bir grubun yöneldiği sosyalist çizgi. Kısa zamanda bu eğilimler netleşti ve ilk siyasi oluşumlara zemin hazırladı. 1905 sonunda Kazaklar ilk resmi toplantılarını yaptılar: Orenburg'da Alihan Bökeyhanulı başkanlığında Batıcı aydınlarının toplantısı, Almatı'da ise Ahmed Baytursın'un idaresinde Doğu aydınlarının toplantısı yapıldı. Toplantılar sırasında Rusya'daki Kadet (Anayasacı Demokrat) Partisi etrafında toplanma ve Rus liberal burjuvazisiyle işbirliği yapma gereği açıkça dile getirildi. Kadet programının "Rusya anayasası imparatorlukta yaşayan tüm milletlere beşeri ve siyasal eşitliğin yanısıra kültürel kendi kaderini tayin hakkı (self determination) tanınmalıdır" diyen 11. maddesi Kazaklara hitap ediyordu. Duma temsilcisi, ve Kadet Partisi molla Şahmerdan Koşçegulov, Kazak delegesi olarak Nijni-Novgorod ve Petersburg'daki Müslüman kongrelerine katıldı ve aktif görevler aldı.

İslami eğilimli grubu Şakerim Kudayberdiyev (1858-1931), Akmola Muhamediyarov (1839-1895), Meşhur Jusip Köpeeov (1857-1831) ile *Aykap* dergisi yazarları Muhammedcan Seralin (1871-1929), Bahıtcan Karatayev (1860-1934) ve Cihanşa Seydalin oluşturuyordu. Bunlar Tatar Ceditçilerin fikirlerinden etkilenmişlerdi ve Müslüman okullarında yeni usulle eğitim (usûl-i cedit) yanlısıydılar. *Aykap* editörleri yerleşik hayatı savunuyorlar, bunu Kazak halkı ve kültürünün korunması için ana temel olarak görüyorlardı. Tatar etkisine karşı çıkan ve *Kazak* gazetesi etrafında toplanan Kazak milliyetçi hareketi Alaş liderleri ise göçebe hayat tarzı taraflıydılar.

İki grupta yer alan kişiler de Rus eğitimi almışlardı; göçebe Kazak toplumunun geri kalmışlığı ve Batı kültürünü öğrenme konusunda kuşkuları yoktu. Zaman zaman iki grup arasındaki sınırları belirlemek de zorlaşabilmektedir; ancak "Batıcı" Alaş hareketi en azından 1905-1917 arasında Kazak toplumunu etkileme ve harekete geçirmede daha etkili oldu. İki grup da yerleşik hayata geçme, eğitim, Kazak dili ve edebiyatının gelişimi, Avrupa kültürünü öğrenmenin Kazak halkının millet olabilmesi için vazgeçilmez olduğunu düşünüyordu. Alaş hareketinin halktan daha fazla destek görmesi yerleşikliğe geçiş ve toprak sorunu için önerdikleri çözümle açıklanabilir. Bu hareketin içinde yer alanlar, en başından beri otlakların ele geçirilmesine ve Rus köylülerin yerleştirilmesine karşı çıktılar. Çarlık yönetiminin bu toprakları geri vermesi ve Kazaklara toprak dağıtılana kadar göçün durdurulmasını talep ettiler. Bu talepler siyasal programlarının temelini oluşturuyordu. Yerleşik hayata geçişin dikkatle ve aşama aşama olması gerektiğini vurgulayarak geleneksel yasal ilişkilerin korunması gerektiğini belirtiyorlardı. Bu da en azından o sırada göçebe yaşam tarzı ve ona karşılık gelen toplumsal kurumların sürmesi anlamına geliyordu. Hâlâ hayvancılıkla uğraşan Kazak halkının çoğunluğu için toprak uğruna mücadele, "yaşam alanları" ve geleneksel yaşam tarzları için mücadele, sonuçta bir halk ve millet olarak varlıklarının sürmesi anlamına geliyordu.

"İslamcılar" da Rusların toprak politikasını eleştiriyor ve Kazak topraklarını talep ediyorlardı. Ancak yerleşik hayata hemen geçişi savunmaları geleneksel yaşam alanı ve göçebe yaşam tarzının sona ermesi anlamına geliyordu ki buna Kazaklar ne ekonomik ne de psikolojik olarak hazırды. "Batıcılar" Kazak tarihi ve etnik bilinci temeline dayanan Kazak milli kimliği anlayışını canlandırarak başarılı oldular. Bu anlayışı Avrupa'daki ulus, ulus-devlet düşünceleriyle birleştirdiler. Kazakların bir ulus olarak yaşamasının tek yolu olarak ulus-devlet inşa sürecini savundular.

Kazak topraklarına Rusların yerleştirilmesi o devirde o kadar önemliydi ki, çeşitli Tatar gazetelerinde bu konuda birçok yazıya rastlanıyordu. Bir gazete makalesinde Ka-

Tatarca yayınlarda Kazakların Rus kolonizasyonuna çok hazırlıksız yakalandıkları, Kazakların yeni durumlarla uyum sağlayamadıkları, "cahillik"lerinden göçebe yaşamı terk edemedikleri ileri sürülür. Stéphane A. Dudoignon'a göre bu durum kültürel modernleşme meselesiyle paralel olarak değerlendirilebilir. Tatarlar, Kazakların modernleşmeye ayak uydurmasında yardımcı ve belirleyici olmak istemektedirler. Ancak yüzyıl dönümünde bozkırın kuzeyinde, XIX. yüzyılın son 20 yılında Batı Sibirya'nın Rus-Tatar ya da cedit okullarında okumuş genç Tatar aydınları ile Türkistan medreselerinden gelen "Sart" din adamları arasında kültürel çatışma ortaya çıkar. Bozkır adeta Sibirya'dan gelen Tatar muallimlerle, Buhara, Semerkand, Fergana'dan gelen Türkistan mollalarının savaş alanı haline gelir. Bozkır ekonomisinin hızla değer kazanması, Türkistanlı ve Tatar tüccarlar arasındaki rekabetin artması da bu savaşı keskinleştirir. Öte yandan Kazaklar arasından da eğitimi himaye eden zenginlerin ortaya çıkması tabloyu karmaşıklaştırır. Tatar muallimlerle Sart mollalar Kazak bozkırında artan eğitim ihtiyacını karşılamak, bu eğitimi belirlemek için mücadele etmektedir. Tomsk ve Ufa basını bu mücadelede Tatar muallimlerini desteklemiştir.

zaklar "bizim bozkıra köylü göç ettirmeyin, göçmek için bizim yerimiz daralıyor" dediklerinde, hükümet onlara: "Siz XX. yüzyılda yaşıyorsunuz, göçebeliği bırakıp, medeni insanlar gibi bir yere yerleşip ziraatçılık yapmak gerekir, o zaman az yer yeter" diye cevap veriyordu. Yine aynı dönemde gazetelerde yayımlanan Ruslara yazılmış açık mektuplarda: "Hükümet bizim bütün iyi topraklarımızı göçmenler için aldı. Bize ise yalnız hiçbirşey yetişmeyen kumlu toprakları bıraktılar. Göçmenlerle ilgilenen memurlar bizim buğday, darı ektiğimiz yerleri korkutup ya da zengin Kırgızlardan (Kazaklardan) satın alıp bize 'başka yerlere gidin' dediler. Bizi hapis, sürgün, Kozak (Rus Kazaklığı) ve askerlerle korkuttular. Kazak topraklarının talan edilmesine göçüp gelen Ruslar sebep oldu diye onlara düşmanlık besliyorlar. Bu yüzden Kazaklar ile göçmenler arasında düşmanlık ve cinayetler başladı. Ama biz akıllı Kazaklar, burada Kazak ve Rus kanlarının suçsuz döküldüğünü biliyoruz, fakat bununla beraber bundan sonra daha da fazla kan akacağından şüphe etmiyoruz. Hükümet, büyük toprak sahiplerinin çıkarını düşünüp, topraksız köylüleri Kazak yerlerine göç ettiriyor. Ama bu yüzden Kazakların yok olacağını hiç düşünmüyor. Halbuki, memlekette farklı milletlerin bahtsızlığı hükümetin bahtsızlığıdır. Bunu yalnız hükümet ve Ruslaştırma taraftarları anlamak istemiyorlar" denilerek Rus halkına Kazak sorunlarını ulaştırmaya çalışılıyordu.

Kazaklar hakkında yapılan yayınlarda bütün Rusya'yı saran hürriyet hareketinin Kazaklara da ulaştığı belirtilerek, Kazakların öncelikle kendileri için özyönetim istedikleri ve toprak meselesinin halledilmesini talep ettikleri vurgulandı. 1868'de Kazak topraklarının devlet mülkiyetine sokulmasından sonra toprak darlığını gidermek maksadıyla Ruslar bu bölgelere göç ettirilmeye başlanmıştı. Kazakların bir süre bu önlemleri anlamadığı vurgulanan Tatarca gazetede, 1902 yılında göçlerin Kazak hayatını etkilemeye başladıktan sonra Kazakların Peterburg'a dilekçeler ve temsilciler yollamaya başladığına dikkat çekildi.

Burada fikir ve eylemleriyle kazak siyasi ve kültürel hayatını şekillendiren aydınlardan ve toplum önderlerinden de kısaca bahsedelim. eğilimli Kazak aydınlardan ve Alaş hareketi liderlerinden Alihan Bökeyhanulı Semey'de doğdu. Bökey Ordası'na adını veren Bökey Han'ın soyundandır. 1890'da Omsk'daki teknik okulu bitirdikten sonra Petersburg Ormancılık enstitüsüne devam etti. 1894'de mezun oldu. 1896-1901 yılları arasında ilkokullarda öğretmenlik yaptı; bundan sonra Omsk'daki yerleştirme bürosunda çalıştı. Petersburg yıllarında Sosyalist ve Marksist fikirlerden etkilendi; farklı siyasi, toplumsal ve edebi grupların içinde yer aldı.

Kazak önderlerden Ahmed Baytursın, Turgay'da doğdu; mütevazı bir Kazak ailesindendi. On iki yaşındayken babası ve amcası bazı akrabalarıyla birlikte yerel Çarlık yetkililerinin baskılarına karşı çıktıkları için 15 yıl ağır hizmet cezasıyla Sibirya'ya sürüldü. 1895'de Orenburg'da Altın Sarın tarafından kurulmuş olan öğretmen okulundan mezun oldu ve Turgay bölgesindeki okullarda çalışmaya başladı. Bu sırada kendi kendini yetiştiren Baytursın, Çarlık yönetimi karşıtı devrimci hareketlere katıldı. Bökeyhanulı ile birlikte Kazak gazetesini çıkardı.

Diğer bir Kazak aydını olan Halil Dosmuhammed, 1903'de Uralsk'daki okulu bitirdi. Devrimci ve demokratik fikirlerle tanıştığı Petersburg'daki askeri akademiye devam etti. 1909'da mezun olduktan sonra doktor olarak çalışmaya başladı. Devrimci harekete katıldı, Kazakistan ve Kazak gazetelerinde yazıları yayımlandı. Yedisu Kazaklarından olan Muhammedcan Tınışbay (1879-1937) ise 1892'de Verniy'deki (bugün Almatı) okuldan mezun oldu ve eğitimine Petersburg'daki yol mühendisliği enstitüsünde devam etti. 1906'da mezun olduktan sonra Türkistan şehrinde mühendis olarak çalıştı. 1915'de Kazak gazetesinde güncel siyasal olayların çözümlemesine dayanan makaleler yayımladı.

Tanınmış milliyetçi Kazak aydını Mustafa Çokay (1890-1941) Akmola'da doğdu. Taşkent'teki Rus yüksekokulundan mezun olduktan sonra Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesine devam etti. Petersburg'da bulunduğu sırada Duma'daki Müslüman grubunun muhabirliğini üstlendi. Diğer bir Kazak aydını olan Bahıtcan Karatay (1860/1863-1934) bir Kazak sultan ailesinden geliyordu, 1890'da Petersburg Üniversitesi Hukuk Fakültesini bitirdikten sonra Uralsk ve Turgay eyaletlerinde sorgu yargıcı olarak çalıştı. 1905-1914 yılları arasında Anayasacı Demokrat Partiye üye olan Karatayev partinin Uralsk Kazakları grubunun liderliğini yürüttü. 1907'de Uralsk Kazaklarını temsil etmek üzere Dumaya seçildi. 1907'den sonra fikirlerini daha çok Ural, Kazakistan gazetelerinde ve Aykap dergisinde yazdı.

1905 Devrimi sonrasında pek çok Kazak tutuklandı. Alihan Bökeyhan gibi bazıları birkaç ay hapiste kaldı. Bökeyhan çarın Duma'yı dağıtması üzerine hazırlanan Vıborg Manifestosunu imzaladığı için tutuklanarak hapse atıldı. Kazaklar az sayıda siyasi örgütlenmede bulundular; çoğu I. ve II. Dumada Kadetlerle (Anayasacı Demokrat Partinin kısaltması) işbirliğine gitti. Semipalatinsk'de Bökeyhanulı'nın liderliğinde Petersburg'a temsilci gönderme amacıyla toplanan ilk grup Milli Özgürlük Partisi adını aldı. I. Dumaya içlerinde Bökeyhanulı'nın da bulunduğu 5 Kazak milletvekili seçildi. Milletvekili olduğu dönemin çoğunu hapiste geçiren Bökeyhanulı milliyetçilik anlayışındaki farklılıklar nedeniyle Kadetlerden ayrıldı.

Kazak Basını

İlk Kazakça-Rusça (Rusça-Kazakça bölümüyle birlikte) sözlük 1883'de Taşkent'te İşmuhammed Bukin tarafından yayımlandı. Sözlük değiştirilmiş Kiril alfabesiyle hazırlanmış olmasına rağmen Kazakça kelimeler Arap harfleriyle de basıldı. Yerel dillerdeki yayınlar Çarlık yönetimi tarafında sıkı bir şekilde denetlendiği için Altınсарın Kazakça gazete yayımlama istekleri reddedilmiştir. Ancak 1870'den başlayarak Kazak aydınlarının gelişiminde ve Kazakça yazı dilinin ilerlemesinde önemli etkisi olan iki gazetenin ilki yayımlandı. Rusya Müslümanları arasında Türk dilinde çıkan ilk gazete Bakü ya da Kazan gibi Rusya Müslümanlarının entellektüel merkezlerinde değil, Taşkent'te çıktı. *Türkistan Vilayetinin Gazeti*, Rusça *Turkestanskije Vedomosti*'nin eki olarak yayınlanmaya başladı. 1871'de ayda dört kere çıkıyordu; iki kere Özbekçe, iki kere de Kazakça. 1883'de gazete yalnızca Özbekçe çıkmaya başladı. Bu tarihe kadar idarecileri iki Kazan Tatarı, Şahmerdan İbrahimov ve H. Çanişev'di. Bundan sonra Rus misyoneri N. P. Ostroumov'un idaresi altında Rus yetkililerin resmi yayın organı haline geldi. Gazeteye Kazak, Özbek ve Tatarlar da katkıda bulundular.

1888 yılında Omsk'da Kazakça edebi bir gazete çıkmaya başladı: *Dala Vilayetinin Gazeti*. Rusça *Kirgizskaya Stepnaya Gazeta*'nın (1894'te *Akmolinskije Vedomosti*) eki olarak çıkan gazete, 1902'ye kadar haftalık olarak yayımlandı. Gazeteye katkıda bulunanlar, Turgay oblasti idarecisi Rus Oryantalist Grigor'ev, Türkolog tarihçi Velyaminov-Zernov, oryantalist, pedagog ve misyoner İlminskiy, Kazak aydınlarından Eşmuhammed Abılayhanov ve Dinmuhammed Sultanğazın idi. Rusça ve Arap harfleriyle Kazakça yayımlanan gazete, sayfalarında Altınсарın, Abay Kunanbayev, Spediya Kobeev ve Alihan Bökeyhanulı gibi önemli kişilerin eserlerine yer verdi. Gazete Kazak yazı dilinin standart hale getirilmesinin yanısıra kadın haklarının savunulduğu ilk ortamlardan biridir. Kazakların yerleşik hayata geçmeye zorlanmasını eleştiren makalelerin yanında, Kazakları ticaret öğrenmeye ve tarımla uğraşmaya teşvik eden yazılar da gazetede yer bulmaktadır. Bu gazete özellikle de eğitime verdiği önemle Kazak aydınlarının ortaya çıkmasında önemli rol oynadı. Onlarca makalede Kazakların bu yöndeki çabalarına yer verilirken, Kazak toplumunun karşılaştıkları engeller ve zorluklara da değinilir. En önemli zorluk da nitelikli öğretmen azlığı ve Kazakların sürekli aynı yerde olmamalarıydı.

Dala: Kazakça bozkır anlamına gelir.

Dala Vilayeti, sayfalarını zaman zaman İbray Altınсарin ve Abay Kunanbayev gibi Rusya'yla kültürel yakınlaşmadan yana olanlarla, Rus karşıtı Alihan Bökeyhanulı gibilerin oluşturduğu gruba açtı; Kazak milli kültürünün oluşmasında etkili oldu. Edebi dilin oluşmasına, göçebelere yerleşik hayata geçmeleri, kadının toplumdaki yerinin yükseltilmesi, eğitimin önemsenmesi, Kazak popüler edebiyatının tanınması gibi ilerici fikirlerin yayılmasına katkıda bulundu.

Petersburg'da çıkan *Nur* gazetesi "Uralsk haberleri" adlı bir sütun açtı, bu sütunda Kazak ülkesindeki Uralsk'daki (Cayık) muhabirden gelen, genellikle de Kazaklar hakkındaki haberlere yer verdi. Uralsk'da üçüncü Tatarca gazete olan *Fiker* 17 Kasım 1905'de çıkmaya başladı. Gazete işçiler, köylüler ve ceditçi din adamlarına yönelik yayın yapıyordu. Gazetede, Abdullah Tukay gibi ilerici

Resim 6.5

Mustafa Çokay
(1890-1941).

Tatar yazarların yanısıra, Alihan Bökeyhanulı gibi Kazak aydınları da yazıyordu. Tatarca olmasına rağmen *Fiker* Batı Kazakları (Bökey Ordası) için yeni yükselen milli hislerin ortaya konduğu ilk platform olma özelliği taşıdı.

Duma (Meclis) açılıp Kazak vekilleri seçildikten sonra, onların kendi halklarıyla irtibatı sağlamaları için bir yayın organına ihtiyaç duyulmaya başlandı. Alihan Bökeyhanulı gibi bazı Kazak aydınları da 1905-1906'da Rus muhalif yayın organlarına katkıda bulundular. Kazak aydını Seydalın, Kazak halkının o güne kadar anlayamayıp geri kalmasını gazete yokluğuna bağlıyordu. Duma'da Kazak vekillerinin yapacağı işleri, 1868'den beri çıkan Kazaklara zararlı kanunları kaldırabileceklerini ama halktan habersiz, halka akıl danışmadan bu işlerin yapılamayacağını, bu yüzden de bir gazetenin gerekli olduğunu vurgular.

Dala Vilayeti dışında henüz bir süreli yayın yoktu, ama edebî eserler milli aydın sınıfının üç şeyi arzuladığını ortaya koyuyor: Milli bir dil oluşturulması, göçebelere topraklarının Rus göçlerine karşı korunması ve İslamın savunulması. Bunlar siyasi sahnede yeni bir sosyal sınıfın doğduğunu gösteriyordu: sayıca az ama ideolojik olarak kuvvetli bu yeni burjuvazi, feodal aristokrasiden gelen eski liberal aydınlardan daha radikaldi.

Kazak yayıncılığında *Serke* (önder, rehber anlamında) çok önemli bir yere sahiptir. Kazak okuyucuları için 1907 yılında Tatarca yayınlanan *Ülfet*'e ek olarak çıkarılan *Serke* çok kısa ömürlü olmuş, üç dört sayı çıktıktan sonra kapanmıştır. Gazete, Şahmerdan Koşçegulov'un idaresinde ve H. İbragimov'un redaktörlüğünde. 1911'de çıkmaya başlayan *Aykap*'ın ilk sayısında yazdığı başmakalede M. Seralin, gazete ve dergi çıkarma işinin öneminden bahsederek Kazakların da son zamanda bunun için uğraştıklarını ama başarılı olmadıklarını belirtmiştir. Seralin, 1907'de II. Dumanın toplanmasıyla Şahmerdan Koşçegulov'un *Serke* isimli bir gazete çıkarmaya başladığını ancak kısa zamanda hükümet tarafından durdurulduğunu ekler. İlginç olan, Seralin'in bu yazısında *Serke*'nin *Ülfet*'in eki olduğundan ve Abdürreşid İbrahim'in katkılarından bahsetmemesidir. Tatar tarafında ise bu gazete

Abdürreşid İbrahim'in girişimi olarak vurgulanmaktadır. Gazetenin kendisi çok az çıktığı ve ayrıca çıkan sayılar çok zor bulunduğu için net bir şey söylemek mümkün değildir; ancak, bu gazete Abdürreşid İbrahim'in sunduğu olanaklarla da çıkmış olsa, esas olarak Şahmerdan Koşçegulov ve Kazak yazarlarının katkılarıyla vücuda gelmiştir. *Serke* hariç tutulursa ilk Kazak gazetesi 1907 yılında çıkmaya başladı. Mart ayında Troitsk şehrinde yayın hayatına başlayan *Kazak Gazeti* bir sayı çıktıktan sonra kapatıldı.

1908 sonrasında Kazaklar ve diğer milli azınlıklar siyasal alandan dışlanınca mağduriyetlerini dile getirmenin en iyi yolu yayımcılık oldu. 1908 yazında Kazakların gazete çıkarma çabaları Tatar gazetelerinin sütunlarına yansıdı. *Nur* gazetesinde yayımlanan haberde Kırgızların (Kazakların) kendi gazetelerini çıkarmak amacıyla bir şirket kurdukları, zenginlerinin de hisseler alarak bu şirketi destekledikleri, matbaa kurma niyetinde oldukları bildirildi. Gazete çıkarma nedeni olarak 6 milyonluk Kazak halkının bir gazetesi olmaması ve Duma'da kendi vekilleri olmadığından Duma haberlerini almak şeklinde belirtiliyordu. Yine aynı nedenle gazetenin Petersburg'da çıkarılması düşünüldü ve bunun için Petersburg'da bir toplantı yapılması kararlaştırıldı. Bu toplantıda sorumlu müdür olarak Petersburg üniversitesi mezunu Bahıtcan Karatayev seçildi.

1909'da Kazak milli kimlik ve bilincinin oluşmasında etkisi olan en önemli eser yayımlandı: Mircakıp Dulatov'un şiirlerden oluşan *Uyan Kazak!* adlı eseri Kazakları bozkıra artan Rus göçü ve göçebe kültürü ve ekonomisi üzerindeki etkisine karşı çıkmaya, karşı çıkabilmek için de Kazakları birleşmeye çağırıyordu. 1911'de ise *Kazakistan* gazetesi çıkmaya başladı. Gazetenin redaktörlerinden Ömer Karaşi (Karaşev, 1872-1920) Bökey Ordası'ndan fakir bir ailenin oğludur. Önce bir Tatar medresesinde okumuş, daha sonra İstanbul'a gitmiştir.

Yine aynı yıl *Aykap* gazetesi yayın hayatına başladı. Troitsk'da basılan *gazetenin* editörlüğünü Muhammedcan Siralin ve Ekrem Galimov yapıyordu. Birinci sayısında gazetede Kazakça, Tatarca, Rusça ve Türkçe yazılara yer verileceği belirtilmişti. Gazete beş yıl kadar devam etti ve kapatıldı. 1913'de Kazak milliyetçi aydınları *Kazak* gazetesini çıkarmaya başladı. Gazetenin baş editörü Ahmet Baytursın idi. Mağcan Cumabayev ve Mircakıp Dulatov gibi iki önemli Kazak milliyetçisinin yazılar yazdığı gazete Orenburg'da beş yıl kadar yayımını sürdürdü. *İşim Dalası* adlı gazete iki dilli olarak (Kazan Tatarcası ve Kazakça) Petropavlovsk'da 1913 Eylülünde çıkmaya başladı. Rusça *İşimskiy Kray* adlı gazete tarafından çıkarılıyordu. Aynı yılın sonunda kapatıldı.

Görüldüğü gibi, 1905 devriminden sonra ortaya çıkan hürriyet ortamında çeşitli yerlerde gazete ve dergilerin çıkmaya başlamasıyla Rusya Müslümanlarının birbirlerini tanıma ve haberdar olma imkânları arttı. Farklı bölgeler arasında iletişim de fazlaştı. Kazaklar da bu değişikliklerden yararlanmaya çalıştılar. 1905'de Duma adı verilen Rusya parlamentosunun açılmasını en az Tatarlar ve Azeriler kadar heyecanla karşılayan Kazakların önem verdikleri konulardan biri Kazak dilinde bir yayın organı olmamasıydı. Sorunlarını ve duyurmak istediklerini Tatar gazeteleri aracılığıyla halka iletmeye çalıştılar. 1917 Ekim Devrimi olduğunda Batıcılar devrimin bazı kısımlarını kabul ederlerken, diğer grup bunun halkın milli geleneklerine ters düştüğünü söyleyerek yeni rejime şüpheyle yaklaştı. Edebiyatta, yayımcılıkta, kültürel siyasette Kazak modernizmini oluşturan bu aydınların çoğu ölüm tarihlerinden de anlaşılacağı gibi 1930'ların ikinci yarısında Stalinci tasfiye hareketi sırasında öldürüldüler.

Özet

Kazak Hanlığının kuruluşunu açıklamak.

Kazak Hanlığının kuruluşu Kerey ve Janıbek liderliğindeki kabilelerin Özbek hanı Ebulhayr'dan ayrılmasıyla başlatılır. Daha sonra Deşt-i Kıpçak'a geri dönen Kazaklar ile ayrılıp gidenler arasındaki siyasi ve hanedan farklılıkları etnik farklılığa dönüştü. Bunun sonucunda Özbek-Kazaklar sadece "Kazak" olarak tanınır hale geldi. XV. yüzyılın sonu ve XVI. yüzyılda Kazaklar Hazar denizinin doğusu ve Aral Denizinin kuzeyinden İrtiş Irmağı ve Altay dağlarının batı yamaçlarına kadar uzanan bir göçebe imparatorluğu kurdular. Yine aynı dönemin sonlarında da üç cüze bölündüler.

Kazak topraklarındaki Rus yönetiminin özellikleri ve değişimlerini belirlemek.

Rus yerel yöneticileri aydınlanmanın ürünü olan yeni fikir ortamından etkilenmiş kişilerdi. Göçebe olan Kazaklar onların gözünde "vahşi" idiler. Onları ticaret ve tarıma yönlendirerek ve İslamiyeti medenileştirici bir güç olarak kullanarak Çarlık yönetiminin sadık tebaası yapma fikri bu kişilere cazip geliyordu. Kazak bozkırıyla ilgili ilk reformlar 1786'da başlatıldı. Bu reformlarda hanların siyasi yetkileri kısıtlandı. O zamana kadar kabile konfederasyonunun lideri olan han Rus yönetiminin sadık bir hizmetkârına dönüştü. Bu duruma Kazakların direniş göstermeleri Rusya'nın Kazak hanlarının hâlâ sahip olabildikleri özerkliği sonlandırmaya karar vermesine neden oldu ve 1822'de Orta Cüz, 1824'de Kişi Cüz ve 1848'de de Ulu Cüzde hanlığı kaldırdı. Ruslar Kazakların yaşadığı bölgelerin hepsini işgal ettikten sonra 1868'de Bozkır Bölgesi İdari Kanunları çıkarıldı. Kazak toprakları Rusya devletinin malı olarak gösterildi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa Rusyasındaki toprak yetersizliği Kazak topraklarının ele geçirilmesini hızlandırdı. Rusya Kazak topraklarına Rus köylüleri yerleştirerek kendi toprak kıtlığı sorununu çözmeye çalıştı.

Kazak modernleşmesi sürecinde Tatarların etkilerini belirlemek.

XVIII. yüzyılın sonunda II. Katerina, Tatar din adamları aracılığıyla İslamiyetin etkisini artırmaya çalıştı. Dindar göçebelerin daha uysal ve yönetilebilir olacağına inanmıştı. II. Katerina Kazak bozkırlarını kontrol altına almak ve Kazakları yerleşik hayata geçirme için XVIII. yüzyıl sonunda bu bölgede camiler, ve okullar açtırdı. XIX. yüzyıl boyunca Kazan, Orenburg ve İdil-Ural bölgesinin diğer kentlerinden Tatar tüccar ve mollalar bu bölgeye aktılar. Bu dönem bazı tarihçiler tarafından Kazakların "ikinci İslamlaşmaları" olarak adlandırılır. XIX. yüzyılın ortalarında Kazak ülkesi iktisadi, kültürel ve dinî alanlarda Tatar hâkimiyetindeydi. Tatarca Rus yetkililer ve yerliler arasında resmi dil olarak kullanıldı. Bazı Kazak aydınları halklarına karşı sorumluluk duyduklarını belirterek Tatar etkisine karşı çıktılar ve Rusya'daki diğer Müslümanların tersine Batı kültürü ve uygarlığının modeli olarak Rusya'ya yöneldiler. Yüzyılın sonunda ise Çarlık politikası hızla değişti. İslam etkisi ve Tatarca yerine Hıristiyanlık ve Rusça eğitim geçirilmeye çalışıldı.

Kazak aydınlarının ortaya çıkışı.

Ruslar eğitim politikalarında kültürlerini Kazak kültürel hayatının her yönüne sokmaya çalıştılar; bölgenin resmî dili olarak Rusçayı yerleştirmeye uğraştılar. Yönetimde Kazakları çalıştırmaya yönelik bir eğitim programı geliştirdiler. Bu amaçla Ruslaştırma politikasını gerçekleştirmede önemli bir araç olacak yeni bir okul sistemi kuruldu. Kazakistan'da açılan Rus okulları Kazak aydınlarının yetişmesinde etkili oldu. İlk Kazak aydınları Rus yönetimi tarafından tercüman, kâtip, eğitmen ve bilim adamı olmak üzere yetiştirilen veya ekonomik güçleri sayesinde eğitim ve okur-yazarlık aracılığıyla Kazak toplumunun ekonomik ve toplumsal düzeyini geliştirmeye çalışan bu Kazaklardı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında aydın grubu ile geniş halk kitlesi arasındaki kopukluk, daha ılımlı bir aydın grubu tarafından giderilmeye başlandı. Bu grup Batı ve Kazak kültürlerini sentez etmeye çalıştı.

1905 Rus Devriminin Kazaklar üzerindeki etkilerini açıklamak.

1905 Rus Devrimi Kazaklara ekonomik ve dinî konuların tartışıldığı toplantılar yapma imkânı tanıdı. Bu toplantılarda Türkistanlı ve Tatar mollaların başı çektiği dinî-siyasi çizgiyle yerli aydınların temsil ettiği Batıcı liberal çizgi arasında bölünme ortaya çıktı. Kısa zamanda bu eğilimler netleşti ve ilk siyasi oluşumlara zemin hazırladı. Devrimin getirdiği hürriyet ortamında çeşitli yerlerde gazete ve dergilerin çıkmaya başlamasıyla Rusya Müslümanlarının birbirlerini tanıma ve haberdar olma imkânları arttı. Kazaklar da bu değişikliklerden yararlanmaya çalıştılar. 1905'de Duma'nın açılmasını heyecanla karşılayan Kazakların en önem verdikleri konulardan biri Kazak dilinde bir yayın organı olmamasıydı. Bu dönemde çıkardıkları yayınlarda da en fazla üzerinde durdukları konu toprak meselesi oldu.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdakilerden hangisi Kazak topraklarındaki 1868 düzenlemelerinin sonuçları arasında **değerlendirilemez**?
 - a. Yerel aristokrasinin ayrıcalık ve otoritesinin sona ermesi
 - b. Otlakların azalması
 - c. Hayvan sayısının düşmesi
 - d. Kazakların komşu ülkelere göç etmesi
 - e. Kazakların askerlik hizmetinde bulunması
2. Aşağıdakilerden hangisi Sovyet döneminde "demokratik aydınlanmacılar" olarak tanımlanan aydınlardan biri **değildir**?
 - a. Çokan Velihanov
 - b. İbrahim Altınсарin
 - c. Abay Kunanbayev
 - d. Muhammedcan Seralin
 - e. Ahmed Baytursın
3. XIX. yüzyıl başında ortaya çıkan İslami eğilimli Kazak aydınlarına ne ad verilir?
 - a. Demokratik Aydınlanmacılar
 - b. Ulu Cüz
 - c. Zor Zaman şairleri
 - d. Ayqap
 - e. Alaşçılar
4. Aşağıdakilerden hangisi Kazak topraklarında Rus okulları açılmasının nedenleri arasında **değildir**?
 - a. Kazakları yönetebilmek için onlarla iletişim kurma gereği
 - b. Rus kültürünü Kazaklara benimsetmek
 - c. Rus okullarında okuyanları devlete bağlı memurlar olarak çalıştırmak
 - d. Kazaklar arasındaki Tatar etkisini azaltmak
 - e. Kazakları bağımsızlığa hazırlamak
5. Aşağıdaki aydınlardan hangisi Avrupa medeniyetinin hareketli bir savunucusu olup Rusları bu medeniyetin taşıyıcıları olarak görüyor, Kazakları Tatar mollalarının etkisinden uzaklaştırmaya çalışıyordu?
 - a. Abay Kunanbayulı
 - b. Çokan Velihanulı
 - c. İbray Altınсарin
 - d. Alihan Bökeyhanulı
 - e. Şakerim Kudayberdiyev
6. Aşağıdakilerden hangisi Alaş hareketinin savunduğu fikirlerden biri **değildir**?
 - a. Kazakça eğitimi geliştirmek
 - b. Avrupa uygarlığını öğrenmek
 - c. Kazak dili ve edebiyatını geliştirmek
 - d. Yerleşik hayata geçmek
 - e. Kazakça gazete çıkarmak
7. Aşağıdaki sürekli yayınlardan hangisi Kazakça **değildir**?
 - a. *Abay Jolu*
 - b. *Kara Sözdер*
 - c. *Kazak*
 - d. *Fiker*
 - e. *Dala Vilayetinин Gazeti*
8. Kazak topraklarında ilk Rus okulu nerede açılmıştır?
 - a. Uralsk
 - b. Turgay
 - c. Çimkent
 - d. Omsk
 - e. Türkistan
9. Aşağıdaki aydınlardan hangisi Kazak kızları için okul açılmasına çalışmıştır?
 - a. İbray Altınсарin
 - b. Abay Kunanbayulı
 - c. Çokan Velihanulı
 - d. Ahmed Baytursın
 - e. Mircakıp Dulat
10. *Uyan Kazak!* adlı eseriyle Kazak topraklarına Rus göçmenlerinin yerleştirilmesine karşı çıkan aydın aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Ömer Karaşi
 - b. Mircakıp Dulatov
 - c. Muhammedcan Siralin
 - d. Ekrem Galimov
 - e. Halil Dosmuhammed

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

1. e Yanıtınız yanlış ise “Rus Yönetimi Altında Kazakistan” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. d Yanıtınız yanlış ise “Kazak Aydınları” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. c Yanıtınız yanlış ise “Modernleşme Süreci ve Tatar Etkisi” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. e Yanıtınız yanlış ise “Modernleşme Süreci ve Tatar Etkisi” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. b Yanıtınız yanlış ise “Kazak Aydınları” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. d Yanıtınız yanlış ise “1905 Devrimi ve Kazaklar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. d Yanıtınız yanlış ise “1905 Rus Devrimi ve Kazanlar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. d Yanıtınız yanlış ise “Modernleşme Süreci ve Tatar Etkisi” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. a Yanıtınız yanlış ise “Kazak Aydınları” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. b Yanıtınız yanlış ise “1905 Devrimi ve Kazaklar” bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Tavke olarak bilinen Tevekkül Muhammed Hanın (1680-1718), üç Kazak cüzünü birleştirmesi sonucunda Cungar hücumları durduruldu. 1711-1712’de Cungar topraklarına karşı saldırıda bulunuldu. Tavke Hanın başarısı savaşla sınırlı değildi; adet denen Kazak adlı gelenekleriyle İslami kuralların karışımından oluşan ve Jeti Jargı (Yedi Yargı) denen bir kanun hazırlattı. Yedi Yargı savunma ve ceza amaçlı ilkeler bütünüdür ve kırılğan Kazak siyasi yapısını bir arada tutmak amacıyla benimsenmiştir.

Sıra Sizde 2

Kazakların Cungarlarla mücadelesi birleşik bir Kazak devletinin ortaya çıkmasını geciktirmiş ve Kazak kültürel yaşamının gelişimini engellemiş, ayrıca Rusya’nın kuzeyden saldırılarına direnişlerini de zayıflatmıştır. Cungar saldırılarından en fazla etkilenen Ulu Cüz olmuştur. Orta ve Kişi (Küçük) cüzler kısmen batıya, Rusların elindeki topraklara göç ettiklerinden, daha iyi durumdaydılar. Rusya Kazakların Cungar saldırıları karşısında güç durumda olmasından ve bazı Kazak önderlerinin toplumlarındaki konumlarını Rus desteğiyle güçlendirmek arzusundan yararlanarak 1731-1740 arasında bazı Kazak hanlarına sadakat yemini ettirdi. Kazakların bir kısmı Rusların Cungar saldırılarına karşı bir güvence oluşturabileceğini düşünüyordu. Ancak bu sadakat XVIII. yüzyıl sonuna kadar sembolikti. Abılay Han 1771’de hem Çin’e hem de Rusya’ya sadakat yemini ettiğinden iki devlet tarafından da han olarak tanındı ama gerçekte bağımsız kaldı. 1758’den sonra Cungar tehlikesinin ortadan kalkmasına rağmen üç cüz de siyasal açıdan istikrarsızdı. Rusya bu durumu etkisini artırmak için kullandı ve bunda kısmen başarılı oldu.

Sıra Sizde 3

Kazakistan’ın Ruslar tarafından sömürge haline getirilmesi 1731’de Kişi Cüzün Rusya’ya bağlanmasıyla başladı. Kazaklar daha güney ve doğudaki Rus siyasi ve ticari çıkarlarına engel oluşturuyordu; değerli Kazak atlarının yanısıra Orta Asya ile ticaret yapmak için de Kazak toprakları gerekliydi. Kazakların uçsuz bucaksız bozkırda yer değiştirmeye dayanan göçebe hayatı, savunulan sabit sınırlarının ve daimi ordularının olmaması topraklarının ele geçirilmesini kolaylaştırdı.

Sıra Sizde 4

Kazak aydınlarının amacı halklarını ileriye götürmek, “cehaletten” kurtarmaktı. Tatarlara duydukları tepki de esas olarak Tatar kökenli cahil mollalar nedeniyledir. Bu aydınlar bir kısım Tatar aydını gibi, kendi edebi dillerini oluşturma amacındaydılar. Kazaklar arasında “Tatar” kültürünün değil Kazak kültürünün egemen olmasını istiyorlardı. Ruslar ise, Kazaklar arasında Tatar etkisinin artarak kendilerine karşı bir güç oluşturmalarından çekinmekteydiler.

Yararlanılan Kaynaklar

- Arat, R. Rahmeti (1993). “Kazakistan”, *İslam Ansiklopedisi*, VI, s. 502-505.
- Becker, Seymour (2004). *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*, Londra, New York.
- Bennigsen, Alexandre ve Chantal Lemerrier-Quelquejay (1964). *La Presse et le Mouvement National chez les Musulmans de Russie avant 1920*, Paris.
- Bregel, Yuri (2003). *An Historical Atlas of Central Asia*, Leiden.
- Devlet, Nadir (1999). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara.
- Engin, Muhabay (1976). “Kazak Türkleri”, M. Engin, F. Ağı, N. Devlet ve A. Akış. *Kazak ve Tatar Türkleri*, İstanbul.
- Frank, Allen (1993). “Ütkändä salingan küper (XVIII-XIX yözlärdä tatar mullaları kazak-kırgızlar arasında)”, *Kazan Utları*, 7 (849), s. 173-174.
- Kalkan, İbrahim (2012). “Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasi Modernleşmenin Kökenleri: Kazak Örneği (1822-1920)”, basılmamış doktora tezi, Marmara Üniv., Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Genel Türk Tarihi, İstanbul.
- Kazakhstan 2012. Encyclopædia Britannica Online. <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/313790/Kazakhstan>.
- Kendirbay, Gulnar (1997). “The National Liberation Movement of the Kazakh Intelligentsia at the Beginning of the 20th Century”, *Central Asian Survey*, XVI/4, s. 487-515.
- Sabol, Steven (2003). *Russian Colonization of Central Asia and the Genesis of Kazak National Consciousness*, New York.
- Togan, A. Zeki Velidî (1981). *Bugünkü Türkili (Türkiistan) ve Yakın Tarihi*, İstanbul.
- Winner, T. Gustav. (1958). *The Oral Art and Literature of the Kazakhs of Russian Central Asia*, Londra.

XIX. YÜZYIL TÜRK DÜNYASI

7

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Rus işgali öncesinde Türkistan'daki tarihî gelişmeleri açıklayabilecek;
- Güney Türkistan'da Rus yayılması sürecini değerlendirebilecek;
- Çarlık yönetimi altındaki Türkistan'da Rus tesirlerini tanımlayabilecek;
- XIX. yüzyılda Türkistan'da eğitimin durumunu değerlendirebileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Özbekler
- Türkistan hanlıkları
- Rus işgali
- Buhara medreseleri
- Rus göçmenleri
- Dükçü İşan
- 1916 isyanı
- Basmacılık hareketi

İçindekiler

XIX. Yüzyıl Türk
Dünyası

Türkistan'da Çarlık
Yönetimi ve Etkileri

- RUS İŞGALİ ÖNCESİNDE
TÜRKİSTAN
- TÜRKİSTAN'DA RUS YAYILMASI
(1864-1884)
- TÜRKİSTAN'DA RUS TESİRLERİ
- XIX. YÜZYILDA ORTA ASYA'DA
EĞİTİM

Türkistan'da Çarlık Yönetimi ve Etkileri

RUS İŞGALİ ÖNCESİNDE TÜRKİSTAN

XVI. Yüzyıla Kadar Türkistan

Tarihî açıdan bakıldığında Türkistan, Çin, Hindistan, İran, Orta Doğu, Akdeniz ve Avrupa medeniyetleri arasında merkezî konumdaydı. Bu medeniyetler arasındaki iletişimi sağladığı gibi, ortaçağın önemli bir zaman diliminde kendi oluşturduğu medeni merkezleriyle öne çıktı. Maverâünnehr bölgesi, her dönemde göçebelerden ziyade yerleşik halkların vatanı oldu ve bu özelliğiyle Orta Asya'nın diğer yerlerinden ayrıldı. En eski devirlerde bölge, Baktria, Harezmi ve Sogdiana da dahil olmak üzere eski Pers devletlerinin bir parçası oldu. Kuşan hanedanı zamanında (I.-III. yüzyıllar) Budizm inancı bölgede kök saldı. İpek Yolu, dış dünya ile barışçı ilişkiler kurulmasını sağladı; zengin bir şehir kültürünün doğmasına neden oldu. Kuşan devletinin çökmesiyle, bölge bir süre için İranlı Sâsânîlerin eline geçti.

VI. yüzyılın ikinci yarısında, Kök-Türklerin batı kanadı, Maverâünnehr'de hâkimiyet kurdu. VIII. yüzyılda Araplar bölgeye İslamiyet'i getirdiler. IX. ve X. asırlarda Samanîlerin hâkimiyet kurmasıyla bölge yeniden İranî kökenlilerin idaresine geçti. Samanî başkenti olan Buhara, fikrî, dinî ve ticari canlanmanın merkezi hâline geldi. XI. yüzyılda, Gazneliler Türkistan'ın güney taraflarında hâkimiyet kurdu. Harezmsâhlar kısa bir süre için Harezmi bölgesine hükmettiler de, XIII. yüzyılın başında Cengiz Kağan onların hâkimiyetine son verdi.

Moğol istilasının ilk dönemleri Türkler açısından bir yıkım oldu; Harezmi devleti, Anadolu Selçukluları, Kıpçaklar ve Bulgarlar birer birer Moğollara yenik düştüler. Fakat, Moğol hâkimiyeti Türklerle bazı fırsatlar da sundu. Türkler, Moğol devletinin idarî işlerinde ve dış ilişkilerinde görevler aldılar. Uygur Türkleri daha ilk dönemde Moğollarla ilişki kurdular ve devletin bürokratik işlerini üstlendiler. Devletin dış yazışmalarında Uygur dili ve alfabesi kullanıldı. Moğol istilası aynı zamanda çeşitli Türk topluluklarının kaynaşmasına yol açtı; bunun sonucunda Türk dilleri Orta Asya'ya kök saldı.

Timur'un ortaya çıkmasıyla Orta Asya yeniden merkezî bir konuma geldi. XIV. yüzyılın sonu ve XV. yüzyıl, Türkistan için parlak bir dönem oldu. Timur ve ardıllarının yönetimi sırasında İran ve Türkistan tek bir siyasi çatı altında birleşti. İmar işlerinde büyük gelişmeler oldu; sulama kanalları ve büyük binalar inşa edildi. İyi bir savaşçı olduğu kadar güzel sanatların da hâmisisi olan Timur, başşehir olarak seçtiği Semerkand'ı bayındır bir hâle getirdi, birçok âlim ve sanatkârı payitahtına

Orta Asya'da Fars kültürü ve dili önemli bir yere sahiptir. İranî bir dil olan Soğdça, Kök-Türkler zamanında yazışmalarda kullanıldı; bu dönemde bazı kayıtlar (mesela 581 yılında dikilen Bugut Yazıtı) Soğdça olarak yazıldı. Orta Asya'nın Türk toplulukları Müslümanlaşırken, Fars kültürünün etkisine girdiler. XIV. ve XIX. asırlar arasında Orta Asya'da Farsça etkisindeki bir Türk lehçesi (Çağatayca) hâkim oldu. Özbek hanlarının yönettiği Buhara ve Hokand hanlıklarının resmî dili Farsçaydı. XX. yüzyılın başında Buharalı aydınlar Fars ve Türk dillerinde konuşup yazıyorlardı. Türkistanlı aydınları arasında millî bilincin oluşmasıyla birlikte Fars dili hızlı bir şekilde geriledi.

getirdi. Timur döneminde Türk dili de çok gelişti; Türkçe pek çok eser veren Ali Şir Nevaî, kendisinden önceki bütün şairleri gölgede bıraktı. Herat ve Semerkand şehirlerinde imar işleri Timur'dan sonra da devam etti. Timur'un torunu Uluğ Bey Semerkand'da pek çok eser bıraktı; yaptırdığı rasathanede önemli ilmî faaliyetler gerçekleştirildi.

Türkistan'da Gerileme Dönemleri

XVI. yüzyılın başından itibaren Türkistan'ın iktisadi, siyasi ve kültür hayatında gerilemeler başladı. O zamana kadar dünyanın en önemli ticaret yollarının geçtiği bölgede ticari canlılık giderek azaldı. Timur devletinden sonra Türkistan'da büyük bir imparatorluk kurulmadı; bunun yerini bölgesel hanlıklar aldı. Bunlardan hiçbiri büyük bir devlet gücü oluşturamadığından, bölgede siyasi bir istikrar kurulamadı. Kültürel bakımdan da çöküşe doğru gidildi. Bilim tarihinde önemli bir yere sahip olan Türkistan medreselerinde artık büyük âlimler yetişmiyordu. Dünyevi bilimlerin neredeyse tamamen ihmal edildiği medrese eğitimi belli konularla sınırlandı. Özgün düşünce yerini taklit ve taassuba bıraktı; felsefî ve aklı ilimlerin yerine mistik eğilimler hâkim oldu. Türkistan giderek dış dünyadan soyutlandığı için, Türkistan uleması ve halkı Avrupa'daki muazzam değişikliklerden habersiz kaldı.

Türkistan'da alçalış dönemleri hakkında Z. V. Togan'ın *Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi* (s. 112-22) adlı eserinden yararlandık.

Bütün bu gerilemelerin sebepleri nelerdi? Bu konuda değişik açıklamalar ileri sürülmüştür. Hıristiyan misyonerler bunu İslam dininin ilerlemeye engel olmasına bağlamışlardır. Bazı Oryantalistler gerilemeyi Türkistan'daki İranî (medenî) unsurların yerini göçebe kavimlerin almasıyla izah etmişler (Wambery 1951: 888); göçebe Türklerin ve Moğolların bölge üzerindeki olumsuz etkileri olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bir kısım yazarlar göçebe Özbeklerin Maverâünnehr'e gelerek burada maddi ve kültürel alçalışa sebep olduklarını iddia etmişlerdir. Bu açıklamalar şüphesiz önyargılar taşımaktadır. Çöküşün gerçek sebeplerini anlamak için, çözülmenin başladığı dönemde Orta Asya'da ve dünyanın diğer taraflarında ortaya çıkan gelişmelere bakmak gerekir.

XVI. yüzyılda Türkistan tarihinin akışını değiştiren gelişmeler oldu. Bunlardan en önemlisi Portekizlilerin Çin'den Hindistan'a ve Avrupa'ya uzanan deniz yollarını keşfetmeleriydi; keşifler Orta Asya'yı stratejik ve ticari öneminden yoksun bıraktı. Bu yüzden İpek Yolundaki kervan ticareti atıl durumda kaldı. Türkistan'dan geçen kara ticaret yolları yerlerini deniz yollarına bıraktı. XVI. asırda Orta Asya'yı dışarıda bırakan üç yeni ticaret yolu açıldı: Güneyde Çin, Hindistan, Afrika, Avrupa yönündeki ticaret yolu; kuzeyde Sibiryâ-Arhangelsk arasında yer alan ticaret yolu; batıda ise Avrupa'dan Amerika'ya uzanan Okyanus ticaret yolu. Kuzey Avrupalı silahlı deniz tüccarları güç kazanarak deniz yoluyla diğer ülkeleri ele geçirdiler. Zaman zaman gemicilikte ilerlemiş olsalar da, Müslümanların deniz gücü bunlarla boy ölçüşebilecek durumda değildi. Portekizliler XVI. asır başında Ümit Burnu'ndan Hindistan'a doğru yol bularak bu ülkede kendilerine yer açtılar. Aynı zamanda Hürmüz'ü ele geçirerek İran'ın deniz ticaretine hâkim oldular. XVII. asırda onları Hollandalı ve İngiliz ticaret kumpanyaları takip etti.

Hindistan ve İran'ın deniz ticaretini ele geçiren Avrupalı tüccarlar, kaçak yolla silah satmakta ve bundan büyük bir gelir elde etmekteydiler. Portekizlilerden satın aldıkları ateşli silahlarla donanan Safevi ordusu, Özbeklere karşı üstünlük sağ-

ladı. 1528'de İran hükümdarı Şah Tahmasp, sayıca çok fazla olan Özbek ordusu- nu top ve tüfek sayesinde mağlup etti. Özbekler de ateşli silahları (tüfekleri) kul- lanıyorlardı, fakat bunları dolaylı yollardan Osmanlı ülkesinden, Portekiz ve Hol- landalılardan sağlıyorlardı. Safeviler, bu konuda üstünlük elde etmişlerdi. Avrupa- lıların eski tüfeklerini kaçakçılar aracılığıyla alıyorlardı; onların terk ettiği eski si- lahlar ise tüccarlar tarafından Özbeklere satılıyordu.

Avrupa mallarının istilası, Türkistan'ın bütün hayatını alt üst etti. Güneyde Belh şehri Avrupa'dan gelen malların dağıtım merkezi haline geldi. Kuzeyde ve Kazak Bozkırlarında ise Rus ticaret merkezleri vasıtasıyla Avrupa malları girmekteydi. Her iki yönden gelen Avrupa malları Türkistan'ın mali dengesini bozdu. Aynı zamanda, Tür- kistan'dan doğu ve batı yönüne olan ticaret yolu tamamen atıl duruma düştü. Bu yüz- den Türkistan büyük bir gelir kaybına uğradı. Bölge halkı sadece yerel ihtiyaçları için kendine yetecek kadar zirai üretimle yetinmek zorunda kaldı. Bunun sonucunda, ara- zi ve emlak gelirleri geriledi; ticaret merkezi olan şehirler boşalmaya başladı. Vakıflar- ın da bu gelişmelerden olumsuz etkilenmesi sonucunda medreseler maddi sıkıntı içi- ne düştüler. Orta Asya'nın fikrî ve kültürel ilişkileri Doğu Türkistan şehirlerinden Ma- veraünnehr, Afganistan ve İran üzerinden geçen ticaret yoluna dayanıyordu. Bu yo- lun atıl kalması sonucunda fikrî, dinî ve kültürel bağlar kopmaya başladı.

XVI. yüzyıldaki bir diğer olumsuz gelişme ise, İran'ın Şiileşmesi idi; bu durum Türkistanlıların Ortadoğu'daki Sünni İslam dünyası ile alakalarını engelledi ve dola- yısıyla Türkistan'ın daha da soyutlanmasına yol açtı. Rusların Kazan (1552) ve Astra- han (1556) hanlıklarını ele geçirmeleri **Özbekleri** olumsuz etkiledi. Özellikle Astra- han'ın Müslüman olmayan bir devlet eline geçmiş olması Özbeklerin, Osmanlı İm- paratorluğu ile alakalarını güçleştirdi; Türkistan hacılarının Mekke'ye gidiş yolu ka- pandı. Yavuz Sultan Selim ve Özbek hükümdarı Şeybanî Han ortaklaşa hareket ede- rek İran'daki Şii gücünü bertaraf etmeye çalışılsa da başarılı olamadılar. Yüzyılın ortalarında Özbek hanı Osmanlılara müracaat ederek Maveräünnehr'den Astrahan ve Mekke'ye giden hac yolunu açmalarında yardımcı olmalarını istedi (Allworth 1964: 15). Bu dinî ve siyasi birliği gerçekleştirmek amacıyla 1569'da Osmanlılar Don ve Volga kanallarını birleştirmeye çalışılsa da, bu girişim sonuçsuz kaldı.

Türkistan tarihinin dönüm noktalarından biri, Özbeklerin Maveräünnehr'e yön- nelmesidir. **Deşt-i Kıpçak**'ın doğu kısmında göçebe bir hayat süren Özbek kabi- lelerinin büyük bir kısmı, Altın Orda hükümdarı Özbek Han (1312-1341) zamanın- da İslam dinini kabul etmişlerdi. Özbekler, zaman içinde güneye doğru ilerleyerek yerleşik Türk kabileleriyle karışıp, Sırderya nehrine ulaştılar. Ebulhayr Han (1412- 1468) zamanında Özbek kabileleri ikiye bölündü. Bir kısmı ayrılarak bozkırlarda yaşamayı tercih ettiler; bunlar daha sonra **Kazaklar** olarak anılacaktır. Diğerleri (Özbekler) Maveräünnehr'e doğru göç ederek burayı istila ettiler. 1510 yılına ge- lindiğinde, Maveräünnehr toprakları tamamen Özbeklerin eline geçti.

Özbek hükümdarı Şeybanî Han'ın 1511'de Safevilere karşı yaptığı savaşta yenil- mesi üzerine, onun soyundan gelenler iki ayrı hanlık kurdular: Buhara ve Hive hanlıkları. Şeybanî hanlarının en büyüğü sayılan II. Abdullah Han zamanında Bu- hara'nın en güzel mimarî eserleri inşa edildi. Buhara'daki Şeybanî Devleti 1598'de, Hive'deki ise 1687'de sona erdiğinde, siyasi parçalanmaya ek olarak iktisadi ve kültürel çöküş de kendini gösterdi. Buhara Hanlığı, hanedana uzaktan akraba olan Astrahanîlerin eline geçti. Nadir Şah'ın 1740'ta Buhara ve Hive hanlıklarını mağlup etmesinden sonra, bölge bir süre İranlıların elinde kaldı. XVIII. asrın başında, uzun zamandır Buhara Hanlığının bir parçası olan Fergana vadisinde Hokand Hanlığı adında yeni bir Özbek devleti kuruldu.

Türkistan coğrafyası, Hazar Denizinden doğuya doğru geniş düzlükler şeklinde uzanır. Önemli bir kısmı çöllerle kaplı olan bölge, yer yer nehir boylarında bulunan verimli vadilerle rahatlar. Doğu ve güneydoğuda kesiminde yüksek dağlar yer alır. Kuzey ve kuzeydoğusunda Sibiry bozkırları uzanır. Kuzey batısında ise Başkurt ve Tatarların yaşadığı İdil Boyu ve Ural taraflarında Rusya'nın merkezi kısımlarına bağlanır.

Özbekler: XIII.-XVII. yüzyıla ait kaynaklarda, Deşt-i Kıpçak'ın doğu kısmında yaşayan göçebe Türk kabileleri, genel bir adla "Özbekler"; yurt ise "Özbek Ulusu" şeklinde zikredilmektedir. Özbekler, XVI. yüzyılda Maveräünnehr bölgesine göçtüler.

Deşt-i Kıpçak: Karadeniz'in kuzey kısımları boyunca uzanan alan. Burası göçebe Türk kavimlerinin devamlı hareket ettikleri, devletler kurdukları bir coğrafya olmuştur.

Kazak kelimesi, **kazmak** (kaçmak) kelimesinden türetilmiştir. Kelimeye ilk defa XIV. yüzyılda rastlanılmakta olup, "maceracı; serseri, başıboş kimse" anlamını ifade ediyordu. Timuruların karışıklık zamanında bir bey veya hanın idaresinden ayrılan ve devletle çatışmaya giren göçebe gruplar için kullanılmıştır. 1465-66 yıllarında Özbek Hanı Ebulhayr'a bağlı çok sayıda aşiret onu terk ederek Türkistan'ın kuzey doğusundaki bozkırlarda yaşamayı tercih etmişlerdir. Bu olaydan sonra bu aşiretler "Kazak" adıyla anılmışlardır (Barthold 1997: 848-49).

XIX. asrın ilk yarısında Buhara ve Hive'de devlet yönetiminde Farslaşma ve merkezileşme yoluna gidildi. Özbek kabile aristokrasisi dışlanırken hanedan otoritesi güçlendirildi. Hive hükümdarı Muhammed Rahim Han (1806-1825) asilzadelerin topraklarını ellerinden aldı ve bunları kendine sadık olan destekçilerine dağıttı. Buhara Emiri Nasrullah (1826-1860) ise, profesyonel özellikli bir ordu oluşturmak ve İranlı ve Türkmen köleleri devletin yüksek makamlarına getirmek suretiyle Buhara aristokrasisinin gücünü ortadan kaldırdı.

Rus işgalinden kısa bir süre önce hanlıklar arasındaki mücadeleler devam ediyordu. Buhara ve Hive hanlıkları, Merv ve Sır Derya'nın sol tarafındaki topraklar üzerinde hak iddia etmekteydiler. Fakat en önemli ihtilaflar Buhara ve Hokand hanlıkları arasında yaşandı: Cizak, Ura-Tübe, Hocent, Taşkent ve Yesi bölgeleri konusunda anlaşmazlıklar vardı. Buhara Hanlığı 1839-1842 yılları ile 1863 yılında Fergana vadisini zapt etti ve Hokand Hanlığını bir süre kendisine bağladı. İlerleyen Rus güçleri bu iki ülke arasındaki bölgeyi ele geçirip onları tamamen birbirinden ayırınca kadar bu iki hanlık arasındaki mücadele devam etti (Becker 1968: 5).

SIRA SİZDE

Orta Asya İslam medeniyetinin gerilemesinde rol oynayan etkenler nelerdir?

TÜRKİSTAN'DA RUS YAYILMASI (1864-1884)

Rus İstilas

Rusya, XVIII. asır başından beri Türkistan'la ilgilenmekteydi. Büyük Petro (1689-1725), Buhara ve Hive hanlıklarındaki karışıklıklardan yararlanarak buraları kendisine tâbi kılmak ve Orta Asya yoluyla Rus ticaretini Hindistan'a açmak istiyordu. 1717 yılında Hive'ye karşı düzenlenen Rus seferi başarısızlıkla sonuçlandı; buraya gelen Rus askerî gücü neredeyse tamamen ortadan kaldırıldı. Bu olaydan sonra Petro, Türkistan'a doğrudan müdahale etmek yerine barışçı yollarla Hindistan'a doğru bir ticaret yolu açma ve Türkistanlılarla ticari ilişkiler geliştirme yoluna yöneldi.

Rusya, bundan sonra Kazak göçebelerini denetim altına almakla meşgul oldu. XVIII. yüzyılın başında Kazaklara ve **Kalmıklara** karşı İrtiş nehri boyunca karakollar ve dayanak noktaları inşa etti. Moğol kökenli Kalmıkların baskısı altında olan Kazakların Küçük Cüz (Küçük Orda) hanı, 1730'da Rusya'dan himaye talep etti. 1731'de Kazakları imparatorluğun tebaası olarak ilan eden Ruslar, Ural nehri boyunca yeni kaleler inşa edip buralara **Kozakları** yerleştirdiler; Ural, Orenburg ve Sibir'de Kozaklardan askerî birlikler oluşturdular. Rus yönetiminde geçen yüz yıl içinde Kazaklar arasında hoşnutsuzluklar ve ayaklanmalar baş gösterdi. 1837'de Abılay Han soyundan gelen Sultan Kenesari'nın başlattığı isyan Rus ordularının modern silahları karşısında başarılı olamadı. Sultan Kenesari'nın 1847'de Kırgızlar tarafından öldürülmesiyle isyan sona erdi.

Kuzeyde, Kazak bozkırlarında bu gelişmeler yaşanırken, Türkistan'ın güneyi İngilizlerle Ruslar arasında bir rekabet sahası olmuştu. İngilizlerin güneyden Türkistan'a yaklaşmalarından endişelenen Ruslar, 1839'da Hive'yi ele geçirmek niyetiyle harekete geçtiler de başaramadılar. Ruslar bu arada Orta Asya hanlıkları ile iyi münasebetler kurmaya çalıştılar. Fakat 1847'de Rusların Sır Derya ağzında Raim kalesini inşa etmeleri ilişkileri gerginleştirdi. 1853'te Ruslar aşağı Sırderya kıyısında Hokand Hanlığına ait Akmescit şehrini zapt ettiler. 1854'te ise Almatı nehri üzerinde Vernoye (daha sonraki adı: Almatı) adında bir kale inşa ederek Yedisu bölgesinde hâkimiyet kurdular. XIX. yüzyılın ortalarında Issık Göl'den Sırderya nehrine kadar olan Kazak-Kırgız bozkırları tamamen Rusların eline geçti.

Kalmıklar: Moğol kökenli Oyratların (Cungarlar) batıya göç eden koludur. Budist olan Kalmuklar, 1600'lerin başında Kazakistan'ın kuzey taraflarını istila ederek Türkistan için yıkıcı bir güç oldular. "Kalmuk belası" önce Mangıtlara, arkasından Kazaklara büyük zararlar verdi. Kazaklar, bütün XVII. asır boyunca ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında onlarla mücadele ettiler; Kazakların karşı durmaları sayesinde Maverâünnehr Kalmuk yağmasına uğramaktan kurtuldu. Kalmuklar, Türk halklarına (Kazak, Nogay ve Başkırtlara) çok zararlar verdikten sonra, 1757'de Çinliler tarafından kırırma uğratıldılar; bir milyondan fazla Kalmuk öldürüldü (Togan 1981: 157-77).

Kozaklar (Rusçası: Kazaçi): Rus Kazakları veya Kosaklar olarak da bilinmektedirler. Türk topluluğu olan Kazaklarla alakaları yoktur. Kozaklar, XIV ve XV. yüzyıllarda Don ve Dinyeper nehirleri dolaylarında ortaya çıkan, Ruslar gibi Hristiyan olan ve savaşıyla tanınan bir topluluktur. Osmanlılara karşı yapılan savaşlarda, Sibirya ve Türkistan'a karşı gönderilen Rus ordularında görev aldılar.

Rusya, Kazak bozkırlarını kendi topraklarına katarken, Orta Asya hanlıklarıyla karşı karşıya geldi. Rusya'nın genişlemesi için yeni nedenler ortaya çıktı. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde sanayisi hızla gelişen Rusya, sanayi ürünleri için yabancı pazarlara ihtiyaç duydu. Bu ürünler Avrupa'dakilerle rekabet edecek durumda değildi; dolayısıyla Rus ticari yayılması doğuya yöneldi (Bregel 1996: 200). İngilizlerin Afganistan'daki varlığı da Rusları bu bölgeye doğru girişimde bulunmak konusunda sabırsız duruma getirdi. Kafkasya'da İmam Şamil isyanının bastırılmış olması Rus ordusunu serbest bıraktı; bu gücü Orta Asya'da kullanma imkânı doğdu (D'Encausse 1994: 131).

Resim 7.1

Ruslar ve Türkistanlılar arasındaki bir savaşı gösteren resim. V. Vereşçagin, 1871.

Bütün bu nedenlerden dolayı 1860'lı yılların başında Rusya'nın Orta Asya'ya olan ilgisi arttı. Rus yayılmasının ilk hedefi Hokand Hanlığı oldu. Rus güçleri 1864'te Türkistan ve Evliya-Ata şehirlerini ele geçirmekte zorlanmadılar. Çimkent'e yaptıkları ilk saldırı Âlimkul tarafından püskürtüldü. Buhara ordusunun Fergana'yı işgal etmesi üzerine Âlimkul o tarafa gitti. Ruslar bu sırada yeniden harekete geçerek şehri zapt ettiler. Arkasından Taşkent'i de almak istedilerse de, Hokandlıların direnişi üzerine geri çekilmek zorunda kaldılar.

Buhara Emiri, fırsattan faydalanıp zor durumda olan Hokand Hanlığının bir kısım topraklarını ele geçirmeyi planladıysa da, Ruslar ondan önce harekete geçerek Çirçik nehri yakınında Hokand ordusunu bozguna uğrattılar. Rus ordusu ilerlemesini sürdürerek 1865'te Türkistan'ın büyük şehirlerinden Taşkent'i zapt etti. Buhara Emiri, Ruslara karşı gücünü birleştirmek yerine iyice zayıflamış olan Hokand Hanlığı üzerine yürüdü. Küçük bir direnişten sonra, hanlığa ait Hokand ve Hocend şehirlerini ele geçirdi. Çaresiz kalan Hokand hanı Hüdayar Han, Buhara'ya tâbi olmayı kabul etti.

1866'da az sayıdaki bir Rus gücü Emir Muzaffer'in başında olduğu Buhara ordusunu Semerkand yolu üzerindeki İrcar'da mağlup etti. Emir kaçmak zorunda kaldı. Fergana vadisinin kilit noktası olan Hocend şehri Rusların eline geçti. Ruslar, Buharalılara barış şartları teklif ettilerse de, bunların kabulü mümkün değildi. Bunun üzerine Ruslar hareketlerini sürdürerek 1867'de Ura-Tübe, Cizak ve Yeni Kurgan şehirlerini ele geçirdiler.

Hokand ve Buhara hanlıklarından alınan topraklar üzerinde kurulan Türkistan Genel Valiliği'nin başına getirilen General Von Kaufman'a Petersburg tarafından sınırsız yetkiler verildi; savaş açabilir, barış yapabilir, anlaşmalar imzalayabilirdi. Bu yetkilerinden dolayı Taşkent'teki çevresi ona "Yarım Padişah" lakabını takmıştı. Bu sırada Emir, etrafındaki bazı mollaların teşvikiyle Ruslara karşı cihat ilan etti. 1868 Mayısında Kaufman Semerkand'ı ele geçirdi. Haziran ayında ise Emir'in ordusunu

Zirebulak tepelerinde kesin bir yenilgiye uğrattı. Yapılan barış antlaşmasıyla Buhara Emiri Muzaffer, Rusların aldığı yerleri terk etmeyi, Rus tüccarlarının Buhara'ya rahatça girip çıkmasını ve savaş tazminatı ödemeyi kabul etti. Böylece, Buhara Hanlığı Rusya'ya tâbi hâle geldi.

Rusya'nın bu hızlı ilerlemesi karşısında tutunamayacağını anlayan Hokand hanı da Ruslarla anlaşma yapmak zorunda kaldı; Hanlık görünüşte bağımsız gibi olsa da, gerçekte Rusya himayesi altına girdi. Rusya, Hokand'da çıkan karışıklıkları bahane ederek şehri işgal etti ve 1876'da hanlığı tamamen ortadan kaldırdı. Yerine Fergana Bölgesi adında bir idari birim oluşturuldu ve Türkistan Genel Valiliği'ne bağlandı.

Resim 7.2

Buhara Hanlığını koyun kırkar gibi kırkan Emir, Rus kapitalisti ve Buhara Şeyhülislamını gösteren karikatür.

Kaynak: Molla Nasreddin, sayı 18 (1909).

Buhara ve Hokand hanlıklarını egemenliği altına alan Rusya, Hive Hanlığının devam etmesine izin veremezdi. 1873'te General von Kaufman Hive'ye doğru harekete geçti ve kısa süren bir direnişten sonra Hive şehrini ele geçirdi. Çaresiz kalan Hive hanı Rusya'nın önüne koyduğu bütün şartları kabul etti. İngilizler, işgal sırasında Amerika meseleleriyle uğraştıklarından, Orta Asya'daki gelişmeler karşısında seyirci kaldılar.

Bu arada Türkmenistan'ı ele geçirme hazırlıkları yapan Ruslar, 1873'te Yomut Türkmenlerine saldırarak Harezmi taraflarındaki Türkmen köylerini ele geçirdiler. Rus hükûmeti, Mangışlak ve Krasnovodsk merkezlerini kapsayan bir Hazarötesi askeri bölgesini kurdu ve burayı Kafkasya'dan getirilen ordunun emrine verdi (D'Encausse 1994: 147). 1877'de Kızıl Avrat şehrini işgal eden Ruslar, 1879'da Teke Türkmenlerinin elindeki Göktepe'ye doğru harekete geçtiler de, epeyce kayıp vererek çekilmek zorunda kaldılar. 1881 yılında Göktepe'ye karşı yeniden saldırıya geçerek güçlük de olsa burayı ele geçirdiler. 15 bin kadar Teke Türkmeni öldürüldü. Bundan kısa bir süre sonra Ruslar Aşkabad şehrini de zapt ettiler. 1884'te Merv'in düşmesiyle Türkistan tamamen Ruslar tarafından işgal edilmiş oldu.

Bütün bu toprak kayıpları sonunda, Hive, Buhara ile olan kısa bir sınır komşuluğunun dışında tamamen Rus İmparatorluğu ile kuşatılmış oldu. Buhara Hanlığı büyük oranda Rus topraklarıyla sarıldı. Bu yarı bağımsız ve adacıklar halindeki iki hanlığın dışındaki bütün Türkistan toprakları doğrudan Rus egemenliği altına girdi.

Türkmenlerin gösterdiği çetin direnişlerin dışında, Rusya güney Türkistan'ı ele geçirirken büyük bir zorlukla karşılaşmadı. Düşünüldüğünün aksine, İngiltere Rus ilerlemesine karşı fiilî bir girişimde bulunmadı. Hanlıklar birbiriyle olan mücadelelerinden dolayı zayıf düşmüşlerdi. Rus yayılmasına karşı ortak bir tutum almak yerine, birinin istilaya uğramasını diğeri bir fırsat gibi gördü. Hanlıkların askerî durumunun da sanıldığı gibi güçlü olmadığı ortaya çıktı. Türkistan ordularının donanımı ve organizasyonu gayet zayıftı; Rusların modern silahları ve askeri teşkilatı karşısında etkisiz kaldı. Bunlardan başka, özellikle Buhara Emiri Muzaffer, ülkesini savunma konusunda cesaretli ve inançlı bir tavır ortaya koyamadı. Bütün bunlar yüzünden, 20 yıl gibi kısa bir zamanda güney Türkistan tamamen Rus egemenliği altına girdi.

Rus Yönetimi Altında Güney Türkistan

Ele geçirilen topraklardaki idari yapılanma Taşkent'in işgalinden hemen sonra netleşmeye başladı. İşgali izleyen 33 yıl içinde bölgede birçok idari değişiklikler yapıldı. 1867'de, Sır Derya, Fergana ve Semireçye bölgelerinden oluşan ve başşehri Taşkent olan bir Türkistan Genel Valiliği kuruldu. Böylelikle, tarihte ilk kez olarak Türkistan adını taşıyan bir siyasi birim oluşturulmuş oldu. 1885'te Semerkand bölgesi, 1898'de ise Hazar Ötesi bölgesi (Türkmen ülkesi) buraya bağlandı.

Rusya, Orta Asya Müslümanlarının merkezi sayılan Buhara Hanlığının yarı bağımsız bir şekilde devam etmesini siyasi çıkarları açısından uygun buldu. Buhara Emiri ile güya bir "dostluk antlaşması" yapıldı, fakat aslında hanlık Rusya'ya tâbi kılındı. Geniş yetkilere sahip olan Türkistan Genel Valisi General von Kaufman bölgenin tek hâkimi olarak hareket ediyor, Emiri kendisinin memuru olarak görüyordu. Emir Muzaffer (1860-1885) ise Taşkent'teki Rus valisiyle değil, doğrudan Petersburg'la muhatap olmak istiyordu. Emir, 1869'da oğlunu Petersburg'a göndererek valinin Buhara işlerine karışmasından yakındı. Rus hükümeti, Emir'in doğrudan Petersburg'la muhatap olacağını göstermek üzere, Buhara şehri yakınındaki Kagan istasyonunda bir Rus temsilciliği kurdu. Emir, Buhara Hanlığının doğudaki dağlık kesimlerinde karışıklık çıktığında

1868'de kuzey Türkistan (Kazakistan) bozkırları yeniden düzenlendi. Uralsk, Turgay, Akmolinsk adlı üç yeni bölge (*oblast*) oluşturuldu. 1891'de yeni bir düzenleme ile Kazak düzlüklerinde yer alan (Semipalatinsk'in de dahil olduğu) bölgeler Bozkır Genel Valiliği adı altında birleştirildi. 1898'deki düzenlemede Turgay ve Uralsk bölgeleri Bozkır Valiliğinden alınarak Rusya İçişleri Bakanlığına bağlandı.

Resim 7.3

Buhara Emiri
Abdülabad

Ruslara başvurdu. Ruslar, isyan hâlinde olan beyleri itaat altına alarak bunları Emir Muzaffer'e bağladılar (1873). Böylece Emir Rusya'ya olan minnettarlığı bir kat daha arttı.

Emir Muzaffer'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Emir Abdülahad (1885-1911) Rusya'ya olan bağlılığı sürdürdü. Buhara'nın çoğunluğunu oluşturan Özbek halkı, Rus işgalinin sebebini Mangıt emirlerinin zulmüne bağlıyordu. Özbek halkı tarafından pek sevilmediğinin farkında olan Emir ise Rusların yardımı olmadan varlığını sürdüremeyeceğini biliyordu.

SIRA SİZDE

Güney Türkistan'daki Rus yayılmasını kolaylaştıran etkenler nelerdir?

Demiryolları geliştikçe Ruslar hanlık üzerindeki denetimlerini arttırdılar. Tren hattı boyunca kasabalar oluşturdular. 1890'larda Kagan, Çarcuy ve Kerki şehirleri Rusların askerî merkezleri durumuna geldi. 1901'de Rus hükümeti, Buhara'nın para basma yetkisini almak istediye de, bu konuda bir direniş görünce geri adım attı. Yine de bazı kısıtlamalar getirdi: Emir basacağı para miktarı sınırlandı; ayrıca bu parayı Rus bankasında bulundurması şartı getirildi.

Emir Abdülahad, modern gelişmelere açık bir kimseydi. Birkaç defa Rusya'ya seyahat etti. Buhara'da yeni usul mektepler açılmasına karşı çıkmadı. Ruslarla fazla ilişki kurmaktan kaçındığından, Buhara'nın doğusundaki Kermine taraflarında yaşadı. Hicaz demiryolunun yapımına, Petersburg Camisinin inşasına yardımda bulundu. Emir Özbek başveziri İstanbul ile ilişkiler kurdu, Sultanahmet'teki Özbek tekkesini destekledi. 1910 yılında Buhara'da ortaya çıkan Şii-Sünni çatışmasından sonra Ruslar hanlığın işlerine daha fazla karışmaya başladılar.

Hive Hanlığı, Buhara'ya göre daha alt düzeyde bir muamele gördü. Hive'nin, nüfusça çok daha az olması, stratejik ve iktisadi bakımlardan daha az öneme sahip olması bu muamelede belirleyici oldu. Hive ve Rusya arasındaki ilişkiler Petroaleksandrovsk'taki Amu Derya bölgesi kumandanlığı aracılığıyla yürütüldü.

Buhara idarecilerinin aksine Hive hanları genellikle yeniliklere açık kimseler oldular. Rus işgalinden önce tahta çıkan Muhammed Rahim Han (1864-1910), zamanın gereklerinin farkında olan bir kimseydi. Rus işgalinden önce Hive'de taş basma (litografya) kurdu. Gerçi bu matbaa halka açık olmayıp sadece saray için kitap basıyordu. Yerine geçen İsfendiyar Han (1910-1918), Rusça bilen, Rus yayınlarını takip eden, oryantalistlerle ve ilim adamlarıyla temasta olan biriydi; usûl-i cedid mektepleri açtırdı ve bunlar için Tatar muallimler getirtti.

TÜRKİSTAN'DA RUS TESİRLERİ

Çarlık Yönetiminin Etkileri

Orta Asya, Rus istilası öncesinde Batı tesirlerine kapalıydı. Türkistanlı tüccarlar Rus pazarlarına, Moskova ve Nijni Novgorad'a gidip ticaret yapabiliyorlardı ama bir Rus'un Buhara'ya gelmesi düşünülemezdi. İşgalden sonra bu durum değişti; birbirinden tamamen farklı olan iki medeniyet karşı karşıya geldi. Bunlardan biri, dinamik, gelişmiş ve yayılcı olan Batı medeniyeti; diğeri yüzyıllardır gelişmeler dışında kalmış, zalim hanların keyfi yönetimleri altında ezilen, bilimsel, teknik, kültürel her alanda geri kalmış olan Orta Asya İslam medeniyetiydi. Rusların kendileri Batı medeniyetine geçiş aşamasında olsalar da, Orta Asya ile karşılaştırıldığında Avrupa medeniyetini temsil ediyorlardı.

Dönemin bazı Avrupalı yazarları Rusları "yarı-Asyalı" olarak görmekte ve onların Doğu'ya medeniyet götürme misyonuna şüphe ile bakmaktaydılar. Aynı yazarlar Rusların Orta Asya'da izledikleri yerel halkın âdet, inanç ve kültürüne karışmama siyasetini bir ihmalkarlık olarak görmekte ve eleştirmekteydiler.

İşgalden sonra Türkistan'a gelen Rus yerleşmeciler, XIX. yüzyıldaki gelişmeleri de beraberlerinde getirdiler. Ruslar, eski şehirlerin yanında yerleştiler veya yeni yerleşim birimleri oluşturdular. Rus yerleşimlerinde ve askerî noktalarında Batı tarzında şehir hayatı gelişti. Geniş ve düzgün caddeler, Avrupa tarzında evler, elektrikli aydınlanma, okullar ve hastaneler ortaya çıktı. Yeni usulde nakliyat, ticaret, telgraf ve posta teşkilatı, banka işleri gelişti. Buhara pazarları Rusya'dan ve Avrupa'dan gelen malların dağıtım noktaları haline geldi.

1880'li yıllarda Orta Asya'da inşa edilen demiryolları bölgede yeni bir dönemin habercisiydi. Demiryollarının döşenmesine şimdiki Türkmenistan'dan başlandı ve ilk olarak Krasnovodsk (Kızılsu) hattı inşa edildi. 1886'da bu hat Amuderya kıyısına getirildi, 1898'de ise Taşkent'e kadar uzatıldı. 1900-1905 yılları arasında kuzeyden güneye Taşkent-Orenburg hattı inşa edildi.

Demiryolları stratejik ve askerî amaçlar için, daha sonraki hedeflerin gerçekleşmesini kolaylaştırması için yapılmıştı. Fakat Orta Asya açısından bakıldığında, bölgenin yüzyıllarca devam eden dış dünyadan soyutlanmasını sona erdirdi; ticaretin gelişmesini ve canlanmasını sağladığı gibi, iletişim ve dış dünya ile olan bağları artırdı. Osmanlı ülkesinden gelen kitaplar ve etkiler öncesiyle kıyaslanamayacak derecede fazlalaştı. Önceleri yüzlerle ifade edilen Türkistanlı hacıların sayısı binlere ulaştı. Birbirinden uzak yaşayan ve birbirini tanımayan Türk kümeleri arasındaki iletişimin artmasına paralel olarak fikrî etkileşimler de çoğaldı.

Türkistan ahalisinin büyük bir kısmı yeni hayatın ve Batı tesirinin dışında kalmakla birlikte, bazı Türkistanlılar hükümet kurumlarında, bankalarda ve ticarî müesseselerde tercüman olarak görev aldılar. Rus hükümeti yerli aristokrasiyi kendi taraflarına çekme ve onlar aracılığıyla halkı etkileme siyaseti takip etti. Türkistanlılar içinde ilk Batılılaşanlar, çoğunlukla Ruslarla yakınlaşan varlıklı ailelerden geliyorlardı. Ruslarla işbirliği yapmak onlara birçok kolaylık ve fayda sağlıyordu. Şehirlerin modern kesimini oluşturan Rus mahallesinde yaşıyor, evlerini Avrupa tarzında döşüyor, çocuklarını Rus okullarında okutuyorlardı. Aralarında Rusya'ya, hatta Batı Avrupa'ya seyahat edenler vardı.

Özbek soyluları içinde Rus eğitimi görenler olduysa da bunlar yeni medeniyete pek uyum sağlayamadılar. Türkistan'ın yerleşik halkından olanlar eski medeniyetin çok fazla etkisinde oldukları için Avrupa medeniyetini öğrenmede güçlüğ çekiyorlardı. Kazak aydınlarından Çokan Velihanov ve Başkurt tarihçisi Z. V. Togan bu görüştedir. Onlara göre, Türkistan ve İdil Boyu'nun yerleşik Türkleri, göçebe gelenekten gelen Kazak, Türkmen ve Başkurlara göre yeni Avrupa fikir sistemlerini benimsemeye zorlanıyorlardı. Çünkü ciddi bir şekilde etkilendikleri İslam-İran medeniyeti buna engel oluyordu. Batı medeniyetiyle daha önce temasa gelen Tatarlarda olduğu gibi, Türkistan'ın şehirli halkı (Özbekler, Sartlar ve Tacikler) da yeniliklere karşı direnç gösteriyordu. Onlar, yeni medeniyetin daha ziyade dış yönlerine meylediyor, temelde eski zihniyetlerini koruyorlardı (Togan 1981: 272). Yeni medeniyetle en fazla muhatap olan Tatar tüccarlarında ve onların çocuklarında Avrupa medeniyetinin olumsuz yönleri, içki ve diğer kötü alışkanlıklar ortaya çıkıyordu. Türkistan'ın yerleşik ahalisi içinde Ruslarla en çok ilişkide bulunanlar tüccar kesimiydi. En çok Rus yanlısı olanlar da onlardı, çünkü Rus ticaretiyle zenginleşiyorlardı. Tüccarlardan bir kısmı işgal öncesinde bile Ruslarla iyi ilişkiler içindeydiler.

Güney Türkistan'da 50 yıl devam eden Çarlık yönetiminin olumlu yanları şu şekilde sıralanabilir: Türkistan'a Avrupa teknolojisinin girmesi; demiryolları döşenmesi sayesinde ülkenin soyutlanıştıktan kurtulması; modern kurumların oluşturulması; şehir hayatının gelişmesi.

Rusya'da Türk dilinde çıkan ilk gazete, 1832'de Tiflis'te çıkmaya başlayan Rus gazetesi *Tifliskie Vedemost'i*'nin Azeri Türkçesiyle olan kısmıydı. İkinci gazete, 1870'te Taşkent'te yayınlanan olan *Türkistan Vilayatinin Geziti* oldu. Müslümanlar tarafından çıkarılan ilk gazete Kafkasyalı Hasan Melikov Zerdabi tarafından 1875'te Bakü'da çıkarılan *Ekinci* idi. Rusya Müslümanlarının en önemli gazetesi ise 1883'te Kırım'ın Bahçesaray şehrinde çıkarılan *Tercüman* oldu. Bunları Tiflis'te Azeri Türkçesiyle çıkarılan *Ziya* (1879), *Ziya-i Kafkasiya* (1880), *Keşkül* (1884), *Şark-i Rus* (1903); Omsk'ta Kazakça olarak yayınlanan *Dala Vilayatinin Geziti* (1899) ve Petersburg'da Kazan Türkçesiyle yayınlanan *Nur* (1904) gazeteleri izledi. 1905 Rus Devriminin getirdiği basın özgürlüğü sayesinde gazete yayınında hızlı bir artış oldu. 1905-1917 yılları arasında Rusya Müslümanlarının yayınladıkları 159 süreli yayının 62'si Kazan Tatar, 61'i Azeri, 17'si Özbek, 8'i Kazak, 6'sı Kırım Tatar ve 2'si Türkmen Türkçelerinde idi (Quelquejay 1991: 476).

Rusya'nın Müdahale Etmeme Siyaseti

Rusya'nın Türkistan'da izlediği siyaset, eski dönemdekinden farklıydı. Kazan, Astrahan ve Başkurdistan'ı işgal ederken Ruslar henüz Avrupa medeniyetiyle tanışmamışlar, yeni kazandıkları yerlerin halklarını zorla Hıristiyanlaştırma siyaseti gütmüşlerdi. Şimdi ise, askerî kumandanlar yanlarına ilim adamlarını alıyor, yerel halkı tanımaya çalışıyorlardı. Rus yönetimi köleleri özgürlüğe kavuşturuyor, kendileriyle ticaret yapan yerli tüccarların çıkarlarını koruyordu (Togan 1981: 239).

İşgalden sonraki ilk dönemde Rus yetkililer Orta Asya'ya bir sömürge gözüyle baktılar. Bu yüzden, fazla bir yatırım yapma gereği görmediler. Aynı zamanda Türkistanlıların geleneksel yaşam tarzına müdahale etmediler. Türkistan Genel Valisi General von Kaufman (1867-1882), yerel halkı Rus yönetimine ısındırmak için, onları yönetimden soğutabilecek girişimlerden sakındı; yerel halkın kendi iç yönetimine ve hayat tarzına karışmadı. Kaufman, Rus Ortodoks misyonerlerinin (mesela İlminski'nin) burada misyoner faaliyetleri yürütme girişimlerini engelledi. "Biz Orta Asya için Avrupa medeniyeti istiyoruz, Rus Ortodoksluğu değil" diyordu (Wambéry 1906: 59). İlminski, Kaufman'a önceki deneyimlerini anlatarak yerel dilde, Kril harfleriyle eğitim vermek suretiyle Türkistanlılar arasında Hıristiyanlığı yaymak gerektiğini telkin etmeye çalıştı. Fakat Kaufman, misyoner faaliyetlerinin Müslümanları daha fazla birbirine yaklaştırmaktan başka bir işe yaramayacağını düşünüyor, Müslümanları Rus halkına ve devletine yabancılaştırmak istemiyordu (D'Encausse 1963: 375-8). Kaufman, 1870'te Orenburg Müftülüğü'nün yetkisini Türkistan'a yayma isteğinin de karşısında oldu; çünkü Kazan Tatarlarının Türkistanlılarla birleşerek Rusya karşısında bir güç oluşturmalarından endişe etti.

Kaufman, valiliği sırasında kültürel faaliyetlere önem verdi. Onun buyruğu ile yayınlanan *Türkistan Vilayatinin Geziti* Türkistan'ın ilk Türkçe gazetesi oldu. 1870'te Rusça olarak yayınlanan *Turkestaniskie Vedomosti* gazetesinin Türkçe eki olan bu gazete, başlangıçta daha çok hükümetin emir ve fermanlarını yayınladı. Yazı ve haberlerin birçoğu Rus gazetelerinden alınmaydı. Gazete, 1883'e kadar gazete Kazanlı tercümanlardan Şahmerdan İbrahimov ve H. Çanişov idaresinde çıktı. Onların döneminde gazetede genel olarak resmî haberler yayımlandı. Bu tarihten 1917'ye kadar gazetenin idaresini meşhur Rus misyoneri ve Doğu bilimcisi N. P. Ostroumov yürüttü. Gazetede resmi haberlerin yanında edebî makalelere de yer verdi. Rusçadan tercüme yapılarak Türkistan'da Rus kültürünü yaymaya çalıştı. Batı edebiyatının tanınmış bazı eserlerini "Sart" (Özbek) diline tercüme ettirdi; böylelikle Türkistan okuyucusunu Batı edebiyatıyla tanıştırdı. Orta Asya halklarının kültürünü ve sorunlarını yakından tanıyan Ostroumov, Türkistan'ın aydın kesimiyle yakın ilişkiler kurdu. Abdurrauf Fitrat ve Mahmud Hoca Behbudi gibi yenilikçi aydınların yazılarını gazetesinde yayınladı (Togan 1981: 501-3). Hükümet gazetesi olması ve uzun yıllar bir misyoner idaresinde bulunması sebebiyle, bu gazeteyi Türkistan basını dışında tutmak isteyenler olsa da, 47 yıl gibi uzun bir süre yayınlanan böyle bir gazetenin tesirleri göz ardı edilemez. Rus yönetiminin bakışını yansıtmakla birlikte, gazete Türkistanlı aydınlar için bir platform (ifade zemini) sağlaması bakımından da önemlidir.

Kaufman'ın bir başka kültürel katkısı ise Taşkent'te bir halk kütüphanesi kurmasıydı. Türkistan halkını tanımaya, buranın tarihini ve coğrafyasını öğrenmeye önem veren Kaufman, dönemin tanınmış bilim adamlarını bu şehirde topladı. Orta Asya konusunda gazete ve dergilerde yazılan yazıları toplatarak 416 ciltlik bir külliyat (*Turkestaniskiy Sbornik*) hazırlattı. Ayrıca, Türkistan'ın tarihi, arkeolojisi, et-

nografyası ve sanayisine dair çok sayıdaki resimleri bir araya getiren *Turkestanskiy Al'bum* adında 6 ciltlik bir eser ortaya konulmasını sağladı. Fakat kendisinden sonra vali olan General M. G. Çernayev bütün bu kültür faaliyetlerini para israfı olarak gördü ve kütüphaneyi dağıttı.

Türkistan'daki çağdaşlaşmanın ve kültürel değişimin en önemli unsurlarından olan yayın faaliyetlerine baktığımızda, buradaki ilk matbaanın 1868'de Taşkent'te kurulduğunu, ilk özel matbaanın ise 1877'de yine Taşkent şehrinde açıldığını görüyoruz. 1874 senesinde Hive hanı Muhammed Rahim Han bir saray matbaacısı tayin etmişti. Taş basması olan bu matbaa yerli bir matbaacı olan Atacan Adbalov tarafından işletiliyordu. Bu şahıs Rus mektebinde okumuş, taş baskıyı ise 1874-78 yılları arasında Hive'de bulunan bir İranlıdan öğrenmişti (Holdsworth 1959: 36). Yerel matbaacılar tarafından kurulan ilk taş basma matbaalar sırasıyla 1894'te Semerkand'da, 1901'de Buhara'da, 1904'te Endican'da, 1906'te eski Taşkent'te ve 1909'da Nemengan şehrinde açıldı.

N. P. Ostroumov (1846-1930): Rus Oryantalist, misyoner ve tarihçisi. 35 yıl boyunca *Türkistan Vilayatinin Gezi*'ni yönetti. Özbek şair ve yazarlarını kendi gazetesine çekmeye çalıştı. Rusya'ya seyahat eden Özbeklerin seyahat hatıralarını ve Ruslarla yakınlık kuran Türkistanlıların hayat hikâyelerini gazetede yayınladı. Yeni Özbek edebiyatının öncüleri olan birçok yazar onun gazetesinde yazdılar.

Türkistan'ı Rus Ülkesi Yapma Girişimi

Pamuk Ektirme Siyaseti

1890'lı yıllarda Rus hükümeti farklı bir siyaset izlemeye başladı. Artık Türkistan'ı sadece bir sömürge olarak değil, aynı zamanda burayı halk olarak da Ruslaştırıp bir Rus ülkesi yapma amacına yöneldi. Bunu gerçekleştirmek için, öncelikle bölgeyi Rus iktisadının tamamlayıcı bir unsuruna dönüştürme siyaseti izledi.

Rusya hükümeti, Amerika'ya olan pamuk bağımlılığını azaltmak, mümkünse tamamen ortadan kaldırmak için Türkistan tarlalarını tamamen pamuk ekimine tahsis etmek istiyordu. Bunun için, Türkistan'da pamuk ekimini geliştirmek için gerekli tedbirleri aldı. Avrupa'dan sağladığı krediyi bu işte kullandı. Eskiden beri Orta Asya'nın iktisadi merkezi olan Fergane'de ziraatın önemli bir bölümü pamuk ekimine ayrıldı.

XX. yüzyılın başında Fergane'deki gelirin yarısına yakını pamuk ekiminden sağlanıyordu. İşçilerin yarından fazlası pamuk işinde çalışıyordu. İş o dereceye geldi ki, ülkede tahıl ekimi azaldı; Türkistanlılar Rusya'dan gelecek buğday ve arpa ya bağımlı duruma geldi. Türkistan'da ortaya çıkan bu iktisadi bağımlılık, 1917-18 yıllarında açlık felaketine yol açtı. Rusya'da ortaya çıkan devrim ve karışıklıklar sırasında demiryolları kesildiğinden dolayı, oradan Türkistan'a tahıl getirilemedi. Bu durum Türkistan halkını büyük bir felaketle yüz yüze getirdi. Bunun üstüne Türkistan'da ortaya çıkan kuraklık da eklenince güney Türkistan'da iki milyona yakın insan açlıktan kırıldı (Togan 1981: 280-1).

Rusya fabrikacıları başlangıçta pamuğu yerli komisyoncular aracılığıyla alırken, daha sonra kendi temsilcilerini göndermeye başladılar. Yerli aracılardan ikinci plana itildi. Pamuk ekimi çok pahalıya mal oluyordu. Sulama, kanal açma ve diğer işler için işçi tutmak ve çok emek sarf etmek gerekiyordu. Bunların masraflarını karşılamak için krediye ihtiyaç vardı. Bu krediyi sağlayan Rus fabrikacıları ve onlara aracılık eden yerli tüccarları karşısında halk daima bunlara borçlu durumda kaldı. Para spekülasyonları yapan Ruslar, Yahudiler ve Avrupalılar paradan para kazandılar. Bölge halkının bağımlılığı artıp halk fakirleşirken, tahıl karaborsacılarının ve tefecilerinin serveti çoğaldı. Pamuk fiyatı ucuzlarken gıda maddeleri son derece pahalandı.

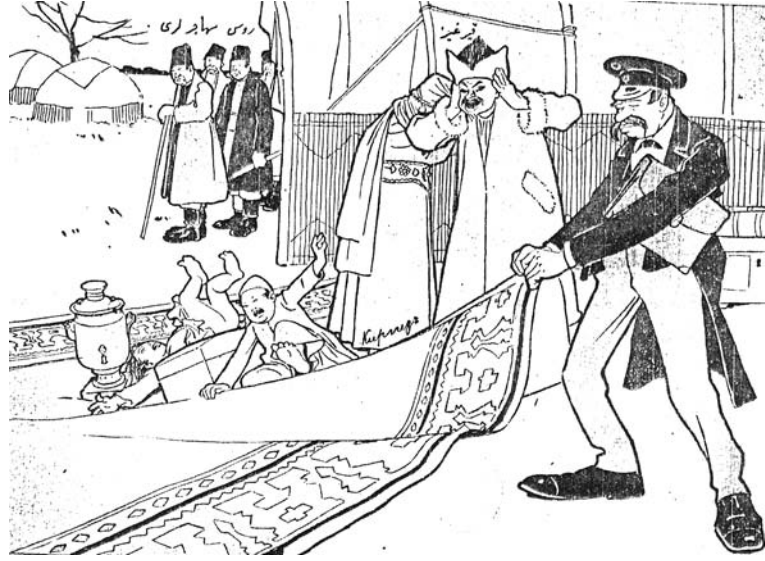
Sovyet döneminde Türkistanlıların durumu daha da kötüleşti. Çarlık yönetimi Türkistan'ın yerli sermayesinin bağımsız olarak gelişmesinin yollarını kapatmışsa

da, yerli tüccarın Avrupa ve Rus ticaret sermayesine aracılık ve simsarlık hizmetlerini görmeleriyle biraz sermaye toplanmasına bir zemin bırakmışlardı. Sovyet rejimi, bunları da bitirdi ve yerlerine Moskova kooperatiflerini yerleştirerek yerli halkın bütün ticaretinin kontrolünü ele geçirdi. Ekilen ürünlerin büyük bir kısmı pamuk olmak zorundaydı. Türkistanlılar, kendileri için gerekli olan tahıllar için Rusya'ya bağımlı hale geldi.

Resim 7.4

Kazak-Kırgız topraklarına Rus göçmenler getirilmesini anlatan bir karikatür. Rus memur: - Kalkın buradan, göçün; bizim Habollara (Ukraynalılara) yer lazım.

Kaynak: Molla Nasreddin, sayı 8 (1909).

Göçmen Yerleştirme Siyaseti

Rusya'nın ikinci hedefi, bölgeye Rus göçmenler yerleştirmektir. Rus göçleri daha XVI. yüzyıldan beri başlamış olup önce Başkurdistan'a, Sibiryaya, daha sonra Kazakistan ve güney Türkistan yönüne doğru ilerledi. Rusya'da büyük toprak sahipleri (pomeşçikler) elinde köle olan köylülerin azat edilmesinden sonra (1861), hükümet güç durumunda olan soyluları kurtarmak amacıyla köylüleri göç ettirme siyasetini benimsedi. Göç siyaseti bu tarihten sonra resmî bir siyaset hâlini aldı (Togan 1981: 287). Büyük toprak sahibi olan soylular, toprak meselesi yüzünden ortaya çıkan karışıklıkların çözülmesini Rus köylülerini yeni ele geçirilen topraklara dağıtmakla çözümleneceğine inanıyorlardı. 1890'a kadar Türkistan'a gelen göçmen sayısı o kadar fazla değildi. Bu tarihten başlayarak göçmenlerin sayısı hızla arttı. 1897 nüfus sayımına göre Türkistan Genel Valiliğine bağlı yerlerde Ruslar ve Avrupalıların toplam nüfusu 233 bin idi. Bu sayı bölge halkının %4,3'ünü oluşturuyordu. 1911'de bu oran iki katına çıktı.

Rus göçmenleri önceleri Kozaklardan oluşuyordu. Bunlar Başkurdistan ile Kazakistan arasındaki yerlere, güney Türkistan'ın işgalinden sonra ise Altaylardan Isık Göl'e, Çin sınırına kadar uzanan askerî ve stratejik noktalara yerleştirildiler. Sivil göçmenler ise Kazakistan'ın verimli topraklarına, nehir boylarına, Türkmenistan'ın İran sınırındaki dağlık ve ırmakların olduğu bölgelere gönderildiler. Rus göçmenlerden bir kısmı ise Sır Derya nehrinin demiryolu geçen yerlerinin güneyindeki Mirza Çöl (Açlık Çölü) denilen bozkırlarda yapılan arıklar üzerine iskân edildiler. Türkmenistan'da eski şehir merkezlerinin yanında Rus yerleşimleri kuruldu (Togan 1981: 288-9).

Rus göçmenlerin yerleşmesi sorunsuz olmuyordu. Akmola ve Yedisu vilayetlerinde yerli çiftçilerin tarlaları ve otlakları zorla ellerinden alındı. Kazak ve Kırgızların toprakları gasp edilip kendileri çöllere ve verimsiz topraklara atıldılar. Yerlerinden kovulan Başkurt, Kazak, Kırgız ve Türkmenler gittikçe yoksullaştı; çölde hayvan beslemekle geçinmek zorunda kaldılar. Göçmenlerle yerli ahali arasında çıkan anlaşmazlıklarda ezilen taraf hep yerliler oldu; bazı olaylarda yerel halk vahşice muameleye uğradı.

İnsaf sahibi bazı Rus bilim adamları (Yadrintzev, Nalivkin, vs.) yerel halka reva görülen bu muameleleri ve Rus sömürgeciliğini eleştirdiler. Fakat diğer bazı bilim adamları (mesela, **V. V. Grigorev**) Rus işgalini sözde “bilimsel temellere” dayandırmaya çalıştılar. Türkistan'ın hiçbir zaman Türk ülkesi olmadığını, bu yerlerde eskiden beri Rusların da mensup olduğu Aryanların yaşadığını ileri sürdüler. Bölgeye sonradan gelen Türkler Aryanları nasıl yok ettilerse, şimdi de Aryanların bir kolu olan Rusların Türkleri asimile edeceğini yazdılar (Togan 1981: 305).

1890'larda başlayan Rus göçmenleri akını Orta Asya'nın nispeten sakin olan durumunu bozdu. Bu yıllarda Rus ve Ukraynalı göçmenler Kazak ve Kırgızlara ait olan verimli topraklara yerleştiler. 1896-1916 yılları arasında bir milyondan fazla göçmen Turgay, Semipalatinsk, Akmolinsk ve Kırgız topraklarına gelerek göçebelere en iyi arazilerini gasp ettiler. Hayvancılığın gerilemesine sebep oldular ve zaten iyi olmayan göçebelere hayat şartlarının daha da kötüleşmesine yol açtılar. Yerleşimcilerle göçebelere arasındaki çatışma ve düşmanlıklar, Dükçü İşan ve 1916 isyanlarının temel sebeplerini oluşturdu (D'Encausse 1994: 160-1).

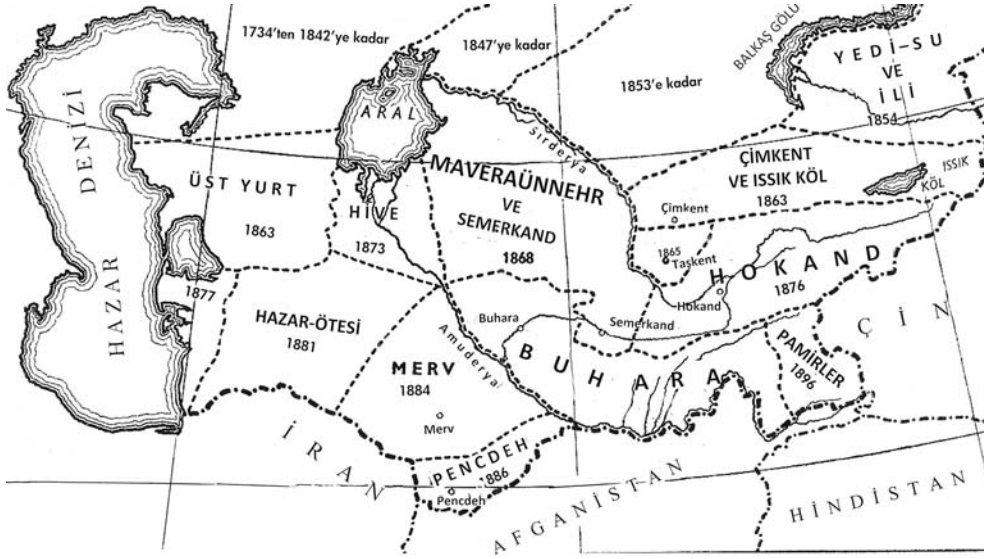
Çarlık döneminde başlayan Rus göçmeni sevk etme işi, Sovyet döneminde büyük bir hız kazandı. 50 yıllık Çarlık döneminde Özbek vilayetlerine toplam 250 bin kadar Rus göçmeni sevk edilmiş iken, Bolşevikler sadece 4 yıl içinde (1919-21 yılları arasında) bu sayıdan daha fazla Rus göçmenini bölgeye yerleştirdiler. Bolşevikler bu göçmenleri çiftçi Ruslardan ziyade (Türkistan'da işçi-proleter olmadığı için) İç Rusya'nın şehir halkı arasından seçerek gönderiyorlardı. Türkistan'ı bir sürgün yeri olarak görüyor, suçluları buraya sevk ediyorlardı. Bu sıralarda İç Rusya'da yaşanan iktisadi sıkıntılar yüzünden açlık ve sefalet içinde olan Rus işçileri ve köylüleri kendi istekleriyle geliyorlardı. Bolşevikler onların yerleştirilmesinde kolaylıklar sağlıyorlardı.

Sovyet yönetimi, 1920'lerin başında propaganda amacıyla bazı sembolik jestlerde bulundular. Çarlık rejiminin son yıllarında Kazak ve Kırgızların ellerinden alınan bazı toprakları geri verdiler. Fakat bunun hemen arkasından yeni Rus göçmenleri gönderdiler. Göçmenleri Çarlık dönemindeki gibi köylülerden değil de, şehirlilerden seçmeye gayret ettiler. Bunların Türkistan'ın sanayileşmesinde katkı sağlayacağını söylüyorlardı. Fakat birkaç yıl sonra, yerel halkın elindeki topraklar açıkça gasp edildi veya toprak reformu bahanesiyle yeni gelenlere toprak dağıtıldı. Sovyet yönetiminde toprağın devlet mülkü olması hükûmetin işini kolaylaştırdı. Kazak milliyetçi komünistlerin toprak reformu sırasında yerel halkın haklarını gözetmeleri şovenizm olarak nitelendi. Göç siyasetinin sonunda Türkistan'daki Rusların oranı arttı. 1917'de Ruslar Türkistan halkının %5'ini oluştururken, 1923'te bu oran iki katına çıktı.

V. V. Grigorev: Rus milliyetçisi bilim adamı. 1851-61 yıllarında Orenburg sınır komisyonu başkanlığını yürüttü. Orta Asya konusunda yaptığı araştırmalar diğer Rus Şarkiyatçılarına temel oluşturdu. Kazakların Tatar etkisinden uzaklaştırıp Ruslaştırılması için çalıştı.

Harita 7.1

Güney Türkistan'da Rus işgalinin aşamaları.

Kaynak: Olaf Caroe, *Soviet Empire* (Londra, 1953).

Türkistan'da Ayaklanmalar

Dükçü İşan Ayaklanması

XIX. yüzyılın sonunda Rus yönetimine karşı halk ayaklanmaları patlak verdi. İsyan katılanlar, Türkistan'daki kapitalist ilişkilerin artmasıyla hayat şartları bozulan ikinci köylülerden veya şehir esnafından oluşuyordu. Ayaklanmaların ortak özelliği, kendiliğinden ve birden bire ortaya çıkmasıydı. 1885'te Fergana'da Derviş Han Töre isyanı, 1891'de Nemengan'da çıkan isyan, 1892'de Taşkent'teki kolera vakası sırasında ortaya çıkan ayaklanmalar bu türdendi. Bunların en önemlisi ise 1898'de Fergane'de çıkan Dükçü İşan isyanıydı.

Rus göçlerinin yerli halkta yarattığı hoşnutsuzluklar ve pamuk siyasetinin yarattığı sorunlar bazı olaylara sebep verdiyse de, asıl Dükçü İşan isyanında kendini açığa vurdu. Ayaklanma, pamuk ekiminin merkezi olan Fergane vadisinde, Andican'da ortaya çıktı ve buradan Oş, Nemengan, Mergilan taraflarına yayıldı. Bu yıllarda pamuk ekimiyle uğraşan köylüler maddi sıkıntı yaşamakta, iflas etmekteydiler. Narın nehri havzasında yaşayan Kırgızlar, Rus göçmenlerinin saldırılarından, yayla ve tarlalarının gasp edilmesinden dolayı büyük bir kızgınlık duyuyorlardı.

Dükçü İşan olarak tanınan Muhammed Ali (Medali), Mergilanlı bir köylü şeyhiydi. Buhara taraflarında medrese tahsilini bitirdikten sonra Endican'daki bir köyde imam oldu. Odesa ve İstanbul üzerinden hacca gidip iki sene Hicaz'da, dönüşte ise bir yıl Hindistan'ın Kaşmir bölgesinde kaldıktan sonra 1871'de vatanına döndü. Halka yaptığı hizmetlerle ve dürüstlüğü ile kendini sevdi. Mazlum ve ezilmiş halkın (özellikle köylülerin ve dağlı Kırgızların) sığınma yeri ve çekim merkezi oldu. Zamanla etrafına binlerce mürit toplandı. Rus göçmenlerinden bezmiş olan Kırgız uluları kendisine gelip isyan etmek için izin istedilerse de, şeyh bir sü-

re beklemek ve şehir halkını da yanlarına çekmek gerektiğini söyledi. Rus yönetiminin nimetlerinden faydalanan tüccarlar ve zenginler şeyhi bu girişimden vazgeçirmeye çalıştılar.

Özbek ve Kırgız köylülerinin ısrarlı tutumları sonunda isyan başladı. Dükçü İşan, 1898 Mayıs'ında ilkel aletlerle silahlanan 2000 kadar köylü ile beraber Endican'daki Rus kışlasına saldırdı. Ruslar hazırlıklı olduklarından isyancılar önemli kayıplar vererek geri çekildiler. Eşgüdümünden yoksun olması ve diğer bölgelerdekilerle beraber hareket edilememesi yüzünden isyan başarısızlıkla sonuçlandı. Şeyh ve müritlerinden çoğu yakalanarak yargılandılar; şeyh de içinde olmak üzere birçoğu idam cezasına, bazıları ise kürek cezasına çarptırıldılar. Yönetim, ibret oluşturma için bölge ahalisini de cezalandırıldı. Çok sayıda köylü öldürüldü. İsyanın merkezlik eden köy tamamen yıkıldı ve buraya Rus göçmenler yerleştirildi. Köyün eski sahipleri ise başka taraftaki çorak bir yere nakledildiler (Barthold 1927: 157).

1916 Yılı İsyanı

1916'da Türkistanlıların askere alınmak istenmesi meselesinden dolayı isyanlar patlak verdi. O zamana kadar Türkistanlılar askere alınmıyorlardı. Çarlık yetkilileri bunu her vesileyle dile getiriyor, askere alınmamalarını bir ayrıcalıklı gibi sunuyorlardı. Temmuz ayında hükümet, Türkistanlıların geri hizmetlerde çalıştırılmak üzere askere alınacağını duyurdu. Kazak aydınları halkı bu emre itaat etmeye çağırdı ise de, şehirlerden uzakta yaşayan Kazak ve Kırgızlar bu emre uymayarak isyan ettiler. İsyan önce Yedisu Kırgızları bölgesinde ortaya çıktı. İsyancılar Pişpek, Tokmak ve Karakul şehirlerini ele geçirip birçok Rus göçmenini öldürdüler. Daha sonra bu isyana Semerkand Özbekleri, Karakalpaklar, Türkmenler ve Kazaklar da katıldı. Semerkand vilayetine bağlı Cizak'ta ayaklanan Özbekler Rus memurlarını öldürdüler. Alman-Avusturya cephesindeki mağlubiyetleri sırasında çıkan bu isyan, hükümeti son derece endişelendirdi. Türkistan isyanını bastırmak üzere demokrat ve liberal görüşleriyle tanınan General Kuropatkin Türkistan valisi olarak görevlendirildi (İnan 1928: 17). İsyan dört ay içinde çok sert biçimde bastırıldı. Devlet tarafından silahlandırılan Yedisu bölgesinin Rus yerleşimcileri Kazak ve Kırgızlara karşı acımasız saldırılar yaptılar. Bu saldırılar 1917 Şubatına kadar devam etti.

Basmacılık Hareketi

Rus yönetimine karşı Türkistan'da ortaya çıkan en büyük direniş, Basmacı isyanıdır. 1918'de Bolşeviklerin Fergana'da yaptığı zulümler, zaten birikmiş olan sosyal sıkıntılarla birleşerek ayaklanma (Basmacılık) şeklinde kendini gösterdi. İlk Basmacı liderleri, Hokand'da kurulan Türkistan özerk hükümetinin hizmetinde çalışmış, Hokand'ın Bolşevikler tarafından işgal edilmesinden sonra dağa çıkmış kimselerdi. Onlar "Korbaşı" olarak biliniyordu. Bu tabir Hokand Hanlığı zamanında "polis müdürü" veya "sancak beyi" anlamına geliyordu (Togan 1981: 389).

Değişik yerde ortaya çıkan isyanlar, hep "Basmacılık" olarak nitelendi. Meşhur Köroğlu destanında olduğu gibi, Basmacı çeteleri Müslümanlara dokunmayıp Rus zenginlerini soymakta, elde ettiklerini fakir halkla paylaşmaktaydılar. Fergana Özbeklerinden başka, Türkmenler arasında da ayaklanma başlamış bulunuyordu.

Sovyet hükümetinin güney Türkistan'da tahıl ekimini tamamen kaldırmaya çalışması ve köylüleri kolhoz sistemine geçirmeye zorlaması hoşnutsuzlukları arttırdı. **Kolhoz** sistemi, zengin ve orta halli köylüleri sefaletе düşürdü. Zorla uygula-

Basmacılık: Türkistan'da Sovyet rejimine karşı 1918'de başlayıp 1930'ların başlarına kadar devam eden isyan ve direniş hareketidir. Rusçaya *basmaçestvo* olarak geçen "basmacı" tabiri, "basmak" kelimesinden türetilmiş olup, "baskın yapan," "eşkıya" anlamındadır. Başlangıçta eşkıyalık şeklinde ortaya çıkan bu başkaldırı, mevcut gelişmelerden hoşnutsuz duyan ve çaresizlik içinde olan geniş halk kitlelerinin duygularına tercüman oldu; giderek milli bir harekete dönüştü. Türkistanlı milliyetçiler bu isyanı "Bekler Hareketi" olarak adlandırdılar.

Kolhoz: Rusça *kollektivnoe hozyaystvo* (kollektif ekonomi) kelimelerinin kısaltması olup, köylülerin ortaklaşa çalıştıkları tarım işletmesi anlamındadır.

nan bu sistem, köylülerin protestolarına sebep oldu. Halkın elinden her şey alındı ve bu durum Sovyetlerin ilk döneminde iktisadi bir çöküşe sebep oldu. Sanayi ve ticaret alanlarından zenginleşmiş olan Fergana bölgesi, açlık yıllarında büyük bir yıkım yaşadı. Özbek zenginleri varlıklarını kaybettiler; bölgede iktisadi kriz baş gösterdi; işsizlik arttı. Sovyetlerin zorlamaları ve halkın içine düştüğü sıkıntılar Basmacılık isyanını besledi.

Aralık 1921'de Enver Paşa Buhara'ya geldi. Türkistanlıların mücadelesine dahil olmak istedi. Fakat Paşanın bölgenin karmaşık yapısı ve ilişkileri hakkında bilgisi yoktu. Kazakistan 200 yıldır, güney Türkistan ise 50 yıldan beri Rus yönetimi altındaydı; Rus yönetim sistemi ve kültürünü bilmeden burada iş yapmak zordu. Ayrıca, Enver Paşa'nın bu mücadeleye dahil olması, Ruslar açısından ayrı bir anlam taşıyacaktı; Türkistan'daki Ruslar bu yüzden Bolşevikler etrafında birleşebilirlerdi. Zeki Velidî, bütün bu sakıncaları izah ederek onu Afganistan'a geçmeye ikna etmeye çalıştı. Velidî'ye göre, Türkistan'daki mücadele Rusya'nın iç meselesi olarak kalmalıydı; dışarıdan birinin (özellikle Türkiye Türklerinin) buna karışması, olumsuz sonuçlara yol açabilirdi (Togan 1981: 330-2).

Büyük bir idealist olan Enver Paşa kararlıydı. Kasım ayında yanındaki küçük bir kuvvetle doğu Buhara'ya doğru hareket etti. Burada Emir taraftarı olan Özbeklerden Lakay İbrahim tarafından silahsızlandırıldı ve alıkonuldu. Bir buçuk ay kadar onun elinde esir kaldıktan sonra, Emirle olan yazışmalar sonucunda serbest kaldı. Paşa, İştan Sultan adlı Basmacı lideriyle beraber 200 Tacik Basmacıyla Düşenbe'deki Rusları kuşattı. Burada ve başka yerlerde yaptığı girişimler başarılı oldu.

Cesareti ve etkileyici liderliği sayesinde Enver Paşa'nın etrafındaki güçler hızla artmaya başladı; birçok Basmacı lider ona katıldı. Karargâhını dağlık olan doğu Buhara bölgesinde kuran Enver Paşa'nın en büyük başarısı 1922 yılı başında Düşenbe şehrini ele geçirmesi oldu. Baharda birkaç bin kişilik bir ordu kurarak batı Buhara yolu üzerinde engel oluşturan Baysun'a hücum ettiyse de burayı ele geçiremedi. 16 bin kadar olduğu tahmin edilen Basmacı gücünün sadece üç bini Paşa'nın denetimindeydi. Bunların tümünü bir araya getirmek için çaba sarf eden Enver Paşa, dağınık ve eski tarz usullerle mücadele eden Basmacıları modern bir tarzda örgütlemeye çalıştı. Mayıs 1922'de Sovyet Rusya'ya bir nota vererek Türkistan'daki bütün ordularını çekmesini istedi.

Paşa'nın başarıları ve iddialı hareketleri Emir'in kıskançlığına sebep oldu. Ruslardan çok, Emir'in ve adamlarının entrikaları onun mücadelesini olumsuz etkiledi. 1922 yazında Emir, Paşa'ya olan desteğini çekti. Emire bağlı olan Afgan aşiretleri kendisini terk ettikten sonra, Paşa Belcüvan'a çekildi. Devletmend adlı Basmacı liderin karargâhı olan Çeken köyünde iken, 300 kişilik Rus gücünün yakındaki bir tepeye geldiğini haber alır almaz yanındaki 25 kişiyle onların üzerine birdenbire saldırarak şaşırttı ise de mitralyözden atılan mermilerle şehit düştü. Arkasından adamlarıyla yetişen Devletmend Bek de şehit oldu. Paşayı vurduklarını anlamayan Ruslar çekildiler. Bir gün sonra Paşa ve Devletmend Bek 15-20 bin kişinin toplandığı bir merasimle defnedildiler (Togan 1981: 452-3).

Enver Paşa'nın Türkistan'daki rolü hakkında çok şey söylenmiştir. Sovyet döneminde yazılan tarih kitaplarında Paşa, İngiliz ajanı olarak sunuldu. Başka kaynaklarda Paşa maceracı ve kendi ihtiraslarıyla hareket ederek başkalarının başını belaya sokan biri olarak görüldü. Fakat Enver Paşa Türkistan halkının hafızasında çok yüce duygularla iz bırakan bir kahraman olarak yer etti. Türkistanlılara parçalanmışlığın üstesinden gelmenin nasıl olabileceğini gösteren bir örnek lider oldu. Samimiyeti, temiz duyguları ve cesaretiyle arkasında büyük bir sempati bıraktı.

Onun için ağıtlar yakıldı, şiirler yazıldı. Mücadele arkadaşları ona büyük bir hayranlık duygusuyla bağlandılar. Onun heyecanı ve hesapsızlığı, dayandığı halk kitlesine de yansdı. Türkistanlıların başkaldırı hareketine yeni bir anlam verdi.

Paşanın şehit düşmesi Basmacılar arasında büyük bir üzüntü ve şaşkınlık yarattı ise de, hareket devam etti. Paşa'nın yakın adamı Hacı Sami Bey'in önderliğinde Basmacılar yeniden örgütlediler. Hacı Sami Bey düzensiz ve disiplinsiz hareket eden Basmacıları itaat altına aldı. Örnek bir liderlik tavrı sergiledi; Basmacıların halk katındaki saygınlığını yükseltti. Fakat arkadaşlarından çoğunun şehit olması, Rusların daha güçlü bir şekilde gelmesi ve belki de bir noktadan sonra yorgunluk durumunun ortaya çıkması sonunda Hacı Sami Bey, 1923 yılı Haziranında Buharayı terk ederek Afganistan'a çekildi.

Sovyet rejimi, isyanı zayıflatmak için yerel halka bir takım geçici tavizler verdi. 1922'de vakıf mallarını iade etti. Şer'î mahkemelerin tekrar yürürlüğe girmesine, Kur'an okullarının yeniden açılmasına izin verdi. Böylelikle Basmacılar olan halk desteğini zayıflattı. Bu tedbirlerin etkisi sonucunda, Basmacılık daha çok dağlık bölgelerle sınırlı kaldı. Esasen Basmacılık 1923 senesinde gücünü yitirmişti. Hareketin zayıflamasıyla birlikte bölgede Sovyetleştirme programı uygulandı. Vakıf malları azaltıldı, Şer'î mahkemeler kapatıldı. 1927'de başlatılan kollektifleştirme ile birlikte Basmacılık yeniden güç kazandıysa da, bu durum uzun sürmedi. 1931'de Tacikistan'daki direniş kırıldı; aynı yıl Lakay İbrahim'in yakalanmasıyla hareket son buldu.

Basmacılığın zayıf tarafı, eşgüdüm ve merkezi kumandadan yoksun olmasıydı. Küçük gruplar arasındaki düşmanlıklar, taraf değiştirmeler, zaman zaman Bolşeviklerle işbirliği gibi durumlar hareketi zayıflattı. Basmacı liderler arasında çok cesur, iyi ahlak sahibi, eğitim görmüş, etrafta ne olup bittiğini araştıran kimseler olduğu gibi, şahsi çıkarlarını önde tutan, bozgun dönemlerinde Bolşeviklerle anlaşan, zayıf şahsiyetli kimseler de vardı. Basmacıların birçoğu Özbeklerin değişik kabilelerinden (Nayman, Lakay, Türk, Çağatay) geliyordu. Tacik, Türkmen ve Karakalpak aşiretlerine mensup olanlar da vardı.

Özbek ve Türkmen cumhuriyetleri kurulduktan sonra Yomut Türkmenlerinin isyanı devam etti. İsyançı Türkmenlerin reisi Cüneyd Han, bir ara Hive'yi ele geçirdi. Sovyetler burayı güçlkle geri alabildiler. Cüneyd Han 1927 Eylülünde hükümetle barış yaparak Köhne Ürgenç taraflarında ziraatla uğraşmak şartıyla bir köye çekildi. Fakat Sovyet hükümeti Cüneyd Han'ın kabilesi ve silah arkadaşları arasına ayrılık sokmaya çalıştı. Bunun üzerine Cüneyd Han yeniden silaha sarıldı. Ahmed Bek ve Şaltay Batır çeteleriyle birleşti. Cüneyd Han'ın çeteleri Türkmenistan'ın Taşavuz (Taş Havuz) vilayetinde faaliyetlere giriştiler. Taşavuz bölgesi topraklarının suları Özbekistan'a bağlı Hive taraflarından geliyordu. Hanlık yönetimi zamanında Türkmenlerle Özbeklerin çatışmaları hep bu su meselesinden ortaya çıkıyordu. Bolşevikler bu geleneksel çatışmayı körüklediler ve Özbeklerle Türkmenleri birbirine karşı kışkırttılar. Bunun sonucunda hem Cüneyd Han'ı ortadan kaldırmak, hem de Taşavuz ve Köhne Ürgenç civarındaki Türkmenleri yok ederek buralara Rus göçmenler yerleştirmek için arazi hazırlamak istiyorlardı. Sovyet güçlerinin acımasızca hareket ettiği bir yıl içinde birçok Türkmen hayatını kaybetti. Cüneyd Han daha fazla direnişin faydasız olduğunu görerek 1928 Eylülünde İran'a çekildi, oradan da Afganistan'a sığındı. Böylece uzun süredir Rus egemenliğine karşı mücadeleye eden Cüneyd Han'ın direnişi son buldu.

Basmacı isyanının zirveye ulaştığı yıllarda (1920-22) Bolşevikler Türkistan'da daha yumuşak bir siyaset izlediler. Lenin'in talimatıyla yerel aydınların devlet yönetiminde görev almaları sağlandı. Buhara ve Hive'de Ceditçi aydınların işbaşına gelmesi teşvik edildi. Büyük vaatler verilerek aydınların sosyalizme çekilmesi için çalışıldı. Türkistanlı aydınların eğitimde ve diğer alanlarda yürüttüğü milli faaliyetler hoşgörü ile karşılandı. Halkın dinî duygularının rencide edilmemesine özen gösterildi.

Resim 7.5

1921'de Fergane bölgesindeki Basmacı liderleriyle Sovyet yetkilileri arasındaki müzakereler.

Kaynak: R. Pipes, *The Formation of the Soviet Union* (Cambridge, 1980).

SIRA SİZDE

Rus yönetimi Orta Asya'yı ne derece etkiledi?

XIX. YÜZYILDA ORTA ASYA'DA EĞİTİM

Buhara Medreseleri

XIX. yüzyılda Türkistan'da eğitim tamamen dinî nitelikteydi. İslam dünyasının diğer yerlerinde olduğu gibi, okullar mektep ve medrese şeklindeydi. Mektepler genellikle camilerde bulunurdu ve şahısların veya halkın maddi katkılarıyla yaşardı. İmam veya müezzinin ders verdiği bu okulları bitirenlerin çok az bir kısmı medreselere giderdi. Medreseler vakıflar veya zenginler tarafından desteklenirdi. Dersler genel olarak Arapça dil bilgisi, mantık, kelam ve hikmet gibi konulardan ibaretti.

Buhara medreseleri İslam dünyasının tanınmış eğitim merkezlerindendi. XIX. yüzyılın sonuna kadar bu medreseler bir cazibe merkezi olmaya devam etti. Rus egemenliği altında yaşayan Tatar ve Başkurt gençleri ilim tahsil etmek için buralara geliyorlardı. Tatar reform hareketinin öncülerinden olan müceddit (yenilik yanlısı) ulemanın birçoğu bu medreselerde yetişmişlerdi. Modern okullara göre çok farklı bir sisteme sahip olan bu medreseler hâlâ önemli şahsiyetler yetiştirmekteydiler.

1893'te Buhara ve Semerkand'daki medreseleri ziyaret eden Rusya Müslümanlarından M. Zahir Bigi, buradaki medrese eğitimini biraz da hayranlıkla anlatır. Buhara'daki medrese eğitimini Kazan'dakine göre daha ciddi ve üstün bulur. Buharalıların talebeye olağanüstü bir değer verdiklerini görebiliriz. Onun gözlemlerine göre, Buhara'da en gözde sınıf talebelereydi; onlara herkes hürmet göstermeye mecburdu. Yolda karşıdan gelirse talebeye yol verilir; kimse onlara söz söylemezdi. Talebeler hapis cezasından da muafıydılar (Bigi 1908: 101-2). Buhara medreselerinin bir tür özerkliği vardı; idarî ve siyasi kayıtlarla bağlanmazlardı. Mollalar imtiyazlı kimselerdi; Emir'in adamları bunlara kolay kolay el uzatamazlardı.

Usûl-i kadîm denilen geleneksel eğitimin en önemli özelliği, talebenin *münâzara* (tartışma) yeteneğini geliştirmesindeydi. Münâzarada müderris ortaya bir me-

sele atar ve bunun açıklamasını yapardı. Talebeler bu açıklamayı kabul etmeyip kendileri başka bir izah ortaya koyarlardı, değişik açıklamalar getiren talebeler arasında münâzara ortaya çıkardı. Talebenin münazarada ustalıkla itiraz edebilme yetisine bakılırdı; bilimde yetkinliğin ölçüsü bu idi. Münâzara sırasında müderrislere söz söyletmeyecek kadar cesaretli ve pervasız olan talebe üstün tutulurdu. Eski tarz medreselerin en sağlam yönü, şüphesiz tartışma ustalığı edindirmesiydi.

Rusya Müslümanlarından Zahir Bigi'nin Türkistan izlenimleri için, onun *Maveraünnehr'de Seyahat* (İstanbul, 2005) adlı eserine bakılmalıdır.

K İ T A P

Münazara, aynı zamanda Buhara talebelerinin hayatında bir tür spor ve eğlenceydi. Medrese talebeleri, Emir ve ileri gelenler huzurunda fikir tartışmaları yaparlardı, kazananlar mükâfat görürdü. Münazara toplantılarını ziyafet ve eğlenceler takip ederdi. Bu gençler, büyük beyaz sarıkları ve yeşil cüppeleriyle Buhara'nın belli yerlerinde topluca oturur, fıkıh, kelam, hikmete ait tabirlerle ve şiirlerle halkın anlayamadığı bir şeyler konuşur, gülüşür, halkla eğlenirdi. Halk, onların alaylarından biraz yılsa da, talebelere karşı muhabbet ve saygı hissi beslerdi (Akçura 1925: 219-24).

Buhara Medreselerinin Gözden Düşmesi

Medreselerdeki eğitim sisteminin eleştirilmesi XIX. yüzyılın ikinci yarısında, Kazan uleması arasında ortaya çıktı. Yüzyıllardan beri İslam dünyasında tartışılmaz bir yeri olan Buhara medreselerine en köklü eleştiriyi getiren kişiler, Tatar din âlimleri Ebunnasr Kursavî ve Şihabüddin Mercânî oldular. Mercânî, medreselerde çok zamanda az şey öğretilmesinden yakındı. Ders kitaplarının eski kitaplara yazılan şerh ve haşiyelerden ibaret olduğunu, dünyevî ilimlerin öğretilmediğini ileri sürdü. Mercânî'nin asıl eleştirdiği ise medrese eğitiminin temelini oluşturan mantık ve kelâm dersleriydi. Kelâm ilmine karşı çıkıyordu çünkü kelâmcıların spekülâtif Grek düşüncesini İslam dünyasına taşımak suretiyle İslamın sade olan ilkelerini karmaşık hâle getirdiklerini görüşündeydi. Medreselerde kelâm ilmine ve onu anlamak için lazım gelen mantık dersine ağırlık verilmesi neticesinde talebelerin gerçek İslami ilimlerden, yani Kur'an ve Hadis eksenli eğitimlerden uzaklaştığını düşünüyordu. Ayrıca, pratikte hiçbir faydası olmayan münazaraların eğitimi yavaşlattığını ileri sürdü.

Kursavî ve Mercânî'nin medresedeki eğitim sistemine yönelik eleştiriler, Buhara'daki medrese eğitiminin tamamen iflas ettiği anlamına gelmez. Mercânî'nin fikrî şekillenmesi Buhara'da tanıştığı değerli âlimlerin, tarihçilerin ve tasavvuf ehlinin yönlendirmesiyle olmuştu. Mercânî'nin üstatlarından bazılarının dünyadaki gelişmelere duyarlı oldukları ve medreselerdeki eğitimi yetersiz buldukları biliniyor. Bizzat kendi ifadeleri, onun asıl fikrî gelişiminin Semerkand yılları sırasında gerçekleştiğine, taklitçilikten yaratıcılığa bu yerde adım attığına şahitlik etmektedir.

Mercânî aslında medreseye bir tür iç eleştiri getirdi ve müfredatta bazı iyileştirmeler yapılması gerektiğini savundu. Medresenin tamamen işe yaramaz olduğunu söyleyenler Mercânî nesli değil, daha sonraki genç kuşaktı; bu gençlerin çoğu medrese eğitimini yarım yamalak almış veya hiç almamış olan kimselerdi. Bu kuşak, Mercânî gibi açık fikirli din âlimlerine saygı duymakla beraber, zihniyet olarak tamamen değişmiş, sekülerleşmiş aydınlardan oluşuyordu. Açıkta söylemeseler de, din eksenli çözüm önerilerinin artık zamanını doldurduğu kanaatindeydiler.

Tatar ulemasının belli bir noktadan sonra Buhara'dan yüz çevirmesinin bir sebebi de ticari ilişkilerin değişmesinde yatıyordu. Orta Asya'nın işgal edilmesinden sonra bölgedeki ticaretleri durma noktasına gelen Tatar tüccarları Rus pazarlarına yöneldiler. Bu durum, ilim tahsil etmek için tüccarlarla beraber Buhara medreselerine giden Tatar gençlerini de etkiledi. Onlar artık Buhara'ya gidecek yerde, Mısır, İstanbul ve Rus okullarına yöneldiler. Orta Asya ile olan iktisadi ve ticari ilişkilerin zayıflamasını dinî ve ilmi bağların çözülmesi izledi. İşte tam bu esnada Tatar molaları Buhara medreselerini eleştirmeye başladılar. Yüzlerce yıl ulemanın gözünde saygın bir yeri olan "Buhara-yı Şerif" 1890'lardan sonra tamamen gözden düştü (Çobanzade 1927: 56-8).

Türkistan'da Rus Okulları

Eğitim, bölgenin Rusya'ya eklenmesinde önemli bir rol oynayabilir, aynı zamanda kültürel dönüşüm için güçlü bir araç olarak hizmet edebilirdi. Fakat bu alanda çok az bir ilerleme kaydedildi. 1884'te Taşkent'te yerel halkın çocukları için bir Rus-yerli okulu açıldı. Zengin bir Özbeğin evinde açılan bu okula 39 Özbek çocuğu kaydedildi. 1885'te üç okul, 1886'da ise on dört okul daha açıldı. Fakat bu okullara Müslüman halk pek rağbet etmiyor, çocuklarının Ruslaşacaklarından korkuyorlardı. Devlet hizmetinde çalışan memurlar bile çocuklarını bu okula göndermek istemiyorlardı. Fakat bir şekilde bu okullara öğrenci bulmak gerekiyordu. Bunun için, biraz da zorlayarak çok fakir kimselerin çocukları bu okullara kaydedildi. Taşkent'te açılan okula öğretmen olarak atanan Şarkiyatçı V. P. Nalivkin, okulun açılış gününde çocukların kaçmaması için etrafa görevlilerin yerleştirildiğini, çocukların korkudan tir tir titrediklerini, okulun etrafındaki damlarda toplanan kadınların onlara bakarak ağlayıp çığırıştıklarını yazmaktadır.

Hükûmet, Müslüman halkı Rus okullarına ısındırmak için Müslüman din adamlarını öğretmen olarak işe aldı ve onlar vasıtasıyla temel İslami bilgiler ve Arap alfabesi dersleri okutuldu. Rus öğretmenlere, halkın inançlarına saygılı davranmaları konusunda talimat verildi. 1890'lı yıllarda Taşkent'te bir ortaokul ve bir ticaret okulu açıldı. XX. yüzyılın başında Taşkent'te açılan askeri lise, yatılı kız okulu ve demiryolu teknik okulu bunları izledi (Pierce 1960: 216-8). Fakat yerli halktan çok az kimse bu okullarda öğrenim gördü.

Türkistanlılar Rus okullarından korkmakta haksız değillerdi. Eğitim yoluyla Ruslaştırmaya ilişkin olarak, 1878'de Türkmenler arasında seyahat eden Osmanlı seyyahı Mehmed Emin Bey, Ata Han adlı bir Türkmenin ağzından ilginç bir olayı nakleder. Bu tarihten 22 sene kadar önce, Ruslar 4 Türkmen çocuğunu eğitim vermek üzere Petersburg'a götürürler. Bunlar arasında Hızır Han'ın oğlu ile Ata Han'ın kardeşi de vardır. Senelerce haber alınamadıktan sonra, kardeşi, 1877'de bir arkadaşıyla beraber Krasnovodsk'a gelir ve araya araya Ata Han'ı bulur. Ata Han, süvari yüzbaşısı olan kardeşini güçlükle tanır. Yüzbaşı Hıristiyan olup Türkmen dilini unutmuştur. Tercüman aracılığıyla anlaşılır. Ata Han, kan kardeşi olduğu için ilk görüşte yüzbaşıya kanı kaynar ise de, Ruslaşmış olan ve "Türkmen demeye bin şahit gerekli olan" kardeşiyle konuştuğça ondan nefret etmeye başlar. Yüzbaşının da kendisini bir vahşi olarak gördüğünü hisseder ve bir daha görüşmek istemez. Dinî ve kültürel farklılıklar, kardeşi kardeşe yabancı etmiştir.

Sonuç olarak, Türkistan'da Rus yönetiminin getirdiği Batı sistemi, kısmî olarak etkili olmakla birlikte kitlelerin hayat tarzını çok fazla değiştirmedir. Esasen Buhara'da egemen olan İran ve İslam medeniyetinin güçlü etkisi buna engel oluşturmakta ve Avrupa tesirlerinin nüfuz etmesini yavaşlatmaktaydı. Rus yönetiminin müdahale etmeme siyaseti de Orta Asya halkının daha bir süre eski hayat tarzını devam etmesini mümkün kıldı. Buhara Hanlığında medreseler ve diğer yerel kurumların çoğu varlığını ve işlevlerini sürdürdü. Türkistan şehirlerinin yanı başında oluşan Avrupai tarzdaki şehir hayatı iğreti ve yerli halktan kopuk bir vaziyette varlığını devam ettirdi. Rus ve Avrupa tesirleri daha ziyade soylular, tüccarlar arasında, o da yüzeysel bir şekilde kendini gösterdi. Bu tesirlerin derinleşmesi eğitim yoluyla mümkündü. Rus okulları, belli sebeplerden dolayı (Ruslaştırma aracı olarak kullanıldığından) halk tarafından benimsenmedi. Kazanlı ve Kırımli aydınların başlattıkları usûl-i cedid hareketi daha fazla kabul gördü. Türkistan'ın yerlisi olan aydınların çabalarıyla XX. yüzyılın başında modern eğitim Müslümanlar arasında az da olsa bir gelişme kaydetti. Bundan sonraki üniteye 1905 Rus Devrimi sonrasında ortaya çıkan gelişmeler, Türkistan aydınlarının bu gelişmelerdeki rolü ve 1917 Şubat Devriminden sonra ortaya çıkan radikal değişiklikler ele alınacaktır.

Özet

Rus işgali öncesinde Türkistan'daki tarihî gelişmeleri açıklamak

VI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk kavimleri Orta Asya'da önemli devletler ve imparatorluklar kurdular; Harezmi, Maverünnehr ve Horasan bölgeleri fikrî ve ticari canlanmanın merkezi hâline geldi. Moğol istilası başlangıçta Türkler açısından bir yıkım olmakla beraber, çeşitli Türk topluluklarının kaynaşmasına ve Türk dillerinin Orta Asya'ya kök salmasına vesile oldu. Timur ve ardılları döneminde Türkistan tek bir siyasi çatı altında birleşti. İmar işlerinde büyük gelişmeler oldu; sulama kanalları ve büyük binalar inşa edildi. Semerkand ve Buhara ilim ve cazibe merkezi hâline geldi; Türk dili ve edebiyatı çok gelişti. Fakat XVI. yüzyılın başından itibaren Türkistan'da her alanda gerilemeler görüldü. Ticaret yollarının atıl kalması sonunda ticari canlılık azaldı. Bundan sonra Türkistan'da büyük bir imparatorluk kurulmadı; bunun yerini orta ve küçük ölçekte devletler ve hanlıklar aldı; bölgede siyasi istikrar kayboldu. Siyasi ve teknik sahada olduğu gibi, kültürel alanda da gerilemeler kendini gösterdi; Buhara Hanlığında koyu bir taassup hâkim oldu. Avrupa'da baş döndürücü gelişmeler olurken, Orta Asya dış dünyadan neredeyse bütünüyle soyutlandı.

Güney Türkistan'da Rus yayılması sürecini değerlendirmek

XIX. yüzyılda güney Türkistan, İngilizlerle Ruslar arasında bir rekâbet sahası oldu. Rusya, 1860'lı yılların başında Hokand Hanlığına ait bazı yerleri ele geçirdi. 1865'te ise hanlığa ait Taşkent şehrini zapt etti. Buhara Emiri, Ruslara karşı birleşmek yerine Hokand Hanlığının zayıflamasından yararlandı ve hanlığa ait Hokand ve Hocend şehirlerini ele geçirdi. Fakat Ruslar bu defa Buhara Hanlığı üzerine yürüyerek Buhara ordusunu mağlup ettiler. 1868'de Rusların Semerkand'ı ele geçirmeleri üzerine Buhara Emiri Muzaffer, Rus himayesini kabul etti. 1873'te Hive'ye doğru harekete geçen Rus güçleri kısa süren bir direnişten sonra Hive'yi ele geçirdiler. Çaresiz kalan Hive hanı da Rusya'ya tâbi olmak zorunda kaldı. 1876'da Ruslar bir ayaklanmayı bahane ederek

Hokand Hanlığını tamamen ortadan kaldırdılar. Rus ilerlemesine karşı en ciddi direniş Türkmenlerden geldi. Ruslar 1879'da Teke Türkmenlerinin elindeki Göktepe'ye doğru harekete geçtilerse de, epeyce kayıp vererek çekilmek zorunda kaldılar. Burayı ancak 1881 yılında çetin bir savaşta sonra alabildiler. 1884'te Merv'in düşmesiyle Türkistan tamamen Rus egemenliği altına girdi.

Çarlık yönetimi altındaki Türkistan'da Rus tesirlerini tanımlamak

Rus istilası öncesinde Orta Asya Batı tesirlerine kapalıydı. Rusların güneye doğru yayılmasıyla beraber Avrupa tekniği, kültürü ve kurumları Türkistan'a nüfuz etmeye başladı. Yeni usulde nakliyat, ticaret, telgraf ve posta teşkilatı, banka işleri gelişti. 1880'li yıllardan itibaren Orta Asya'da inşa edilen demiryolları bölgenin yüzyıllarca devam eden soyutlanmışlığını sona erdirdi. Ticaret gelişti, iletişim ve dış dünya ile olan bağlar arttı. İşgalden sonraki ilk dönemde Rus yetkililer Orta Asya'ya bir sömürge gözüyle bakıyorlar, fazla bir yatırım yapma gereği görmüyorlardı. 1890'lı yıllarda ise Rus hükûmeti Türkistan'ı bir Rus ülkesi yapma amacına yöneldi. Öncelikle bölgeyi Rus iktisadının tamamlayıcı bir unsuruna dönüştürme siyaseti izledi. İkinci olarak devlet, Rus köylüsünü buralara göç ettirme siyasetini benimsedi. Kazak ve Kırgızların toprakları Rus göçmenler tarafından gasp edilip kendileri çöllere ve verimsiz topraklara atıldılar. Rus yerleşimcilerle göçebeler arasındaki çatışma ve düşmanlıklar, yüzyılın sonunda patlak veren isyanların temel sebeplerini oluşturdu. 1918'de Sovyet yönetimine karşı direniş şeklinde ortaya çıkan Basmacılık, giderek milli bir harekete dönüştü. Aralık 1921'de Türkistan'a gelen Enver Paşa, bu hareketi modern bir şekilde örgütlemeye çalıştı. Bazı başarılar elde etmekle birlikte, iç çekişmeler ve Sovyetlerin güç kazanması yüzünden hareketleri sınırlı kaldı. Enver Paşanın şehit düşmesinden sonra da hareket devam ettiyse de 1923'ten sonra güç kaybetti.

XIX. yüzyılda Türkistan'da eğitimin durumunu değerlendirmek

Buhara'daki medreseler XIX. yüzyılın sonuna kadar cazibe merkezi olmaya devam etti; Bu medreseler hâlâ önemli şahsiyetler yetiştirmekteydiler. Medrese eğitiminin güçlü özelliklerinden biri, talebenin münâzara (tartışma) yeteneğini geliştirmesiydi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında, medrese sistemini eleştirenler ortaya çıktı. Orta Asya ile ticari ilişkileri zayıflayan Tatar tüccarlarının ardından, Buhara medreselerine ilim öğrenmek için gelen Tatar talebeleri de Orta Asya'dan yüz çevirdiler; bunun yerine Ortadoğu'ya ve Rusya'ya yöneldiler. XIX. yüzyılın son çeyreğinde hükümetin açtığı okullara yerli halk rağbet etmedi.

Kendimizi Sınavalım

1. Aşağıdaki yerlerden hangisinde Rus yayılması büyük bir direnişle karşılaştı?
 - a. Semerkand
 - b. Göktepe
 - c. Buhara
 - d. Hokand
 - e. Taşkent
2. Aşağıdakilerden hangisi Türkistan'da hakimiyet kuran devletlerden biri **değildir**?
 - a. Eyyubiler
 - b. Karahanlılar
 - c. Kök-Türkler
 - d. Moğol İmparatorluğu
 - e. Timuriler
3. Aşağıdakilerden hangisi XVI. yüzyıldan sonra Türkistan'ın ilmî, iktisadî ve medenî çöküşe geçmesindeki **en önemli** etkindir?
 - a. Göçebelerin bölgede etkin bir konuma geçmesi
 - b. Coğrafi keşifler sonucu ticaret yollarının değişmesi
 - c. Sömürgeleştirme yarışının hız kazanması
 - d. İslamın ilerlemenin önünde bir engel teşkil etmesi
 - e. Rusya'nın Türkistan'a yayılmaya başlaması
4. XVI-XIX. yüzyıllar arasında, Türkistan için aşağıdakilerden hangisi söylemek **yanlış olur**?
 - a. Bölgede siyasi istikrar kurulmadı.
 - b. Medrese eğitimi neredeyse tamamen dinî konularla sınırlandı.
 - c. Doğal sınırlara ulaşılması hanlıkların gelişmesini engelledi.
 - d. Buhara Hanlığı taassup ocağına dönüştü.
 - e. Ticaretin gerilemesi vakıf gelirlerinin azalmasına yol açtı.
5. Aşağıdakilerden hangisi Çarlık döneminde Türkistan'daki Rus etkilerinden biri **değildir**?
 - a. Avrupa tekniği ve kurumları Türkistan'a nüfuz etmeye başladı.
 - b. Yeni usulde taşmacılık gelişti.
 - c. Ulaşım gelişti.
 - d. Orta Asya'nın dış dünyadan soyutlanmışlığı sona erdi.
 - e. Osmanlı Türkleriyle ilişkiler son buldu.
6. Aşağıdakilerden hangisi, Türkistan'da Rus işgalinin sonuçlarından biri **değildir**?
 - a. Türkistan medreselerinde modern ilimlerin okutulmaya başlanması
 - b. Demir yolunun bölgede ulaşımı kolaylaştırması
 - c. Ruslarla ticaretten zenginleşen bir tüccar sınıfının doğması
 - d. Türkistan'a Rus göçmenlerin gelmeye başlaması
 - e. Bölgede Rus okullarının açılması
7. Türkistan'da, eski usulde ders veren medreselerin, öğrencilere sağladığı **en önemli** fayda aşağıdakilerden hangisidir?
 - a. Güçlü bir Arapça dil eğitimi vermesi
 - b. Modern ilimlerle tanıştırması
 - c. Türkistanlılara milliyet bilinci kazandırması
 - d. Ateşli silahları kullanma becerisi sağlaması
 - e. Münazara (tartışma) yetisi kazandırması
8. Şihabüddin Mercânî'nin, XIX. yüzyılda Türkistan medreselerine yönelttiği eleştiriler arasında aşağıdakilerden hangisi **yer almaz**?
 - a. Mantık ve kelam ağırlıklı dersler okutulması
 - b. Medreselerden mezun olanların iş bulamaması
 - c. Münazara usûlünün zaman kaybına sebep olması
 - d. Dünyevî ilimlerin öğretilmemesi
 - e. Gerçek İslamî konuların okutulmaması
9. Aşağıdakilerden hangisi Kazakların Rus himayesini kabul etmesinde etkili oldu?
 - a. Rusya'nın artan baskıları
 - b. Kazaklar arasındaki iç çatışmalar
 - c. Kazakların Kalmuk saldırılarından bunalmış olmaları
 - d. Rusya İmparatorunun Kazak hanlarını itaate davet etmeleri
 - e. Kazakların Başkurt baskısından kurtulmak istemeleri
10. Aşağıdakilerden hangisi Basmacılığı zayıflatan nedenlerden biri **değildir**?
 - a. Eşgüdüm ve merkezi kumandadan yoksun olması
 - b. Küçük Basmacı gruplar arasındaki düşmanlıklar
 - c. Bazı grupların Bolşeviklerle işbirliği yapması
 - d. Sovyet hükûmetinin yerel halka geçici tavizler vermesi
 - e. Enver Paşa'nın Türkistanlıların işlerine müdahale etmesi

Okuma Parçası

Aşağıdaki metin, 1893'te Türkistan'a seyahat eden Rusya Müslümanlarından M. Zâhir Bigi'nin (1870-1902) *Ma-veraiünnebr'de Seyahat* adlı gezi notlarından alınmıştır. Medresede ve Rus okulunda eğitim gören Z. Bigi, Türkistan'daki dindaş ve soydaşlarının durumunu yakından tanımak üzere yola çıkar. Türkistan halkını, medreseleri ve Rusya'nın bölgedeki tesirleri gözlemler. Yazarın dili Türkiye Türkçesine oldukça yakındır. Dönemin yazı dili hakkında bir fikir vermesi bakımından, metnin diline dokunulmamıştır.

Türkistan'da Rus İstilas

Bundan 20 sene kadar mukaddem zamanlarda Türkistan'da hareket gâyet müşkil idi. Medeniyet âleminde binlerce fersah dür [uzak] olup, susuz sahrâları görmek, oralarda yürümek gâyet hatarlı [tehlikeli] bir halde idi. Bahr-i Hazar'dan Amu Derya'ya kadar olan yerler de yağma-gir Türkmenler ile meskun olduğuna göre [olduğu için], hareket hem [ve] sefer tamamen mümkün değil idi. Demiryol sebebiyle şimdi o çöllerde sefer [yolculuk] âsân [kolay] oldu. Rusya kuvvetiyle yağma-gir Türkmenlerin yolları kat olundu. Misafirler [yolcular] rahat asayişle şimdi buralarda hareket eder oldular.

Demiryol 1880 senede ibtidâ olunub [başlanıp] 1886 senede Amuderya'ya, sonra 1888 senede Semerkand'a vâsıl oldu. Krasnovodsk'dan Semerkand'a kadar 1415 çakrım [kilometre] imtidâdında. Bundan soñ[ra] şu yol tedricen Hindistan hududuna kadar uzatılacaktır.

Şu yolun siyaset nokta-i nazarından gâyet büyük fâidesi vardır: Bununla Rusya devleti Türkistan'da, Orta Asya'da pâyidâr olacaktır. Bununla Rusya devleti Hindistan hududuna asker sevk edip ne vakit olursa da olur, Hindistan'ı İngiliz elinden alabilecektir. Hindistan'ı almak emeli en ibtidâ Petro Veliki'de var idi. Petro Veliki [Büyük Petro] vaktinde şu yolda bir semere hâsıl olmamış ise de, şu XIX. asrın nihâyesinde [sonunda] Rusya Türkistan'a tamamen istila edip Hindistan'a gâyet karıf [yakın] oldu. Şüphe yok pek yakın zamanlarda Türkistan demiryolu Hindistan hududuna tamamen vâsıl olacaktır. Rusya'yı Türkistan'dan men etmeye gücü yetmemiş [yetmeyen] Avrupa siyaseti ihtimal Rusya'yı Hindistan'dan da men edemeyecektir.

Lakin şurada şu kadar demek mümkündür ki, en son zamanlara kadar Türkistan'ın yahut umûmen Orta Asya'nın Yavrupa [Avrupa] devletleri tarafından istilâ olunmaması bir kadar gariptir: Zira kaç yüz senelerden beri çobansız koyunlar gibi nizamsız, kuvvetsiz, sahihsiz kalmış memleketlere istila etmek o kadar büyük kuvve-

te tevakkuf etmiyor idi. Orta Asya son zamanlara kadar Avrupa istilasından saklanıp kalmış ise, kendisinin kuvveti ile değil Yavrupa devletlerinin gafletiyle yahut hazırsızlığıyla idi.

Türkistan'da, Orta Asya'da Rusların hareketi tarihine nazar eder isek, Rusya devleti o taraflara nasıl istila etmiş görür isek, bizim şu sözümüzü tasdik eder birkaç deliller bulabiliriz. Zira görürüz ki Rusya Türkistan taraflarına, Orta Asya hanlıklarına galebe etmiş, istila etmiş ise de, hiçbir yerde kuvvetiyle istilâ etmemiştir. Her yerde o yerin zaafından, kuvvetsizliğinden istifade edip, zahmetsiz, meşakkatsiz zabt etmiştir. Rus askeri Türkistan muhaberelelerinde zahmet görmüş ise, yalnız susuz, yolsuz çöllerde sefer meşakkatleri görmüştür.

Rusların Türkistan taraflarına istilâsı Orenburg, Simipalat taraflarından ibtidâ olunup [başlanıp], Ruslar zahmetsiz, meşakkatsiz 1853 senede Hokand Hanlığı'ndan Akmesjid kalesini aldılar. 1860 senede Tokmak; 1862 senede Pişpek [Bişkek]; 1864 senede Evliya Ata, Hazret-i Türkistan, Çimkend şehirleri alınıp, Taşkend üzerine hücum kılmışlar ise de cüz'i bir mukâbele sonunda Ruslar ric'ate mecbur olmuşlardır. 1865 senede General Çernayef pek az bir miktar asker sevk edip, Kırgızların [Kazakların] iânesiyle Taşkend'i zabt etti. O vakit Buhara Emiri kendisinin zaafından, hazırsızlığından Rusya devleti'nin de Buhara Hanlığı'na nispetle kuvvetinden gâflet edip, Rusya ile muharebeyi etrafta olan hanlıklar ile muharebe gibi hayal edip, nâ-ma'kul [akıl dışı] taleplerde, nâ-muvâfık hareketlerde bulundu. Şu sebepten güya 1866 senede Buhara ile muharebe başlanıp, tabîî Buharîler İrcâr'da tamamen mağlup oldular. Hocend, Uratepe, Cizah gibi şehirler Rus eline geçti. Şu senede Buharîlerden, mukaddemâ Hokand'dan, Kırgızlardan [Kazaklardan] alınmış yerlerden 1867 sene Taşkend vilayeti teşkil olundu. Bundan soñ[ra] güya Buhara taaddiyâtta [saldırıllarda] bulunmuş bahânesiyle 1868 senede muharebe ibtidâ olunup, General fon Kaufman Rus askeriyle Semerkand'a hücum edip 1868 senede Semerkand'ı zapt etti. Kette Kurgan'da, Ürküt'de, Zerebulak taraflarında Buharîler kaçmaktan maadâyı [başka birşey] bilmeyip, o taraflar tamamen Ruslar eline geçip, âkıbet muâhede gibi bir şey olup, neticesinde Buhara Hanlığı hanlık suretinde Rusya'ya tâbi olup kaldı. Siyaset elleri bahane hazır etmekten hâli kalmaz idi. Mâhir eller bahâneler buldular. Bununla Hive Hanlığı'na hücum etmeye yollar feth olundu [açıldı]; Buhara Emiri iânesiyle [yardımıyla] Rus askeri 1873 senede Hive üzeri-

ne hücum etti. Muharebe gibi bir şey oldu. Hive de Buhara gibi Rus eline geçti.

1875 senede Buhara Emirinin kabahatiyle Hokand'da Hudâyar Han fitnesi kalktı. Daha muharebe gibi şeyler olup, Hokand, Andican, Nemengan Rus eline geçti. Fitneler hemen hemîşe [daima] devam etti. Âkıbet 1876 senede Hokand Hanlığı tamamen ref' olunup [kaldırılıp], bedelinde [yerine] Ferganski Oblast [Fergana Bölgesi] nâmında bir vilayet teşkil olundu.

Şöyle olup, Maverâünnehir gibi bir memleket zahmet-siz, yalnız çöllerde askerın sefer meşakkatiyle Rusya devletine bir lokma oldu. En son zamanlara kadar gâflette kalmış İslam memleketlerinde bir kadar [biraz] intibah [uyanış], bir kadar inkılâbât, terakkiyât hâsıl ola başladı. Lakin ehillerinin [yerel halkın] fâidesine değil ecnebiler [yabancıların] fâidesine oldu.

Tarih milletleri te'dib eder [cezalandırır] ise öyle eder. A'mâlin cezası kıyamet gününe te'hîr olunur ise de, nâdânlığın, âlem-i siyasette fesâdın cezası ne kadar soñ[ra] gelir ise de, lâ-büdd [mutlaka] dünyada gelir.

Kaynak: Muhammed Zâhir Bigiyef, *Maverâünnehir'de Seyahat* (Kazan, 1908).

Kendimizi Sinayalım Yanıt Anahtarı

1. b Yanıtınız yanlış ise "Rus İstilas" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
2. a Yanıtınız yanlış ise "XVI. Yüzyıla Kadar Türkistan" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
3. b Yanıtınız yanlış ise "Türkistan'da Gerileme Dönemleri" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
4. c Yanıtınız yanlış ise "Türkistan'da Gerileme Dönemleri" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
5. e Yanıtınız yanlış ise "Türkistan'da Rus Tesirleri" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
6. a Yanıtınız yanlış ise "Türkistan'da Rus Tesirleri" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
7. e Yanıtınız yanlış ise "Buhara Medreseleri" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
8. b Yanıtınız yanlış ise "Buhara Medreseleri" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
9. c Yanıtınız yanlış ise "Türkistan'da Rus Yayılması" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
10. e Yanıtınız yanlış ise "Basmacı Hareketi" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

XVI. asırda ortaya çıkan gelişmeler Orta Asya tarihinin akışını değiştirdi. Portekizlerin deniz yollarını keşfetmeleriyle Orta Asya'dan geçen kara yolları önemini kaybetti. Hindistan ve İran deniz ticaretini ele geçiren Avrupalı devletler, buralara tekstil ürünleri, demir eşya ve silahlar satarak zenginleştiler. Giderek dış dünyadan soyutlanan Özbek hanlıkları, modern silahların ve gelişmelerin gerisinde kaldılar. Ticaret yolları atıl kalan Türkistan halkı büyük gelir kayıplarına uğradılar. İktisadi gerileme, eğitim kurumlarını olumsuz etkiledi. Timurlulardan sonra bölgede siyasi istikrar kurulamadı. Hanlıklar arasındaki kısır çekişmeler ve mücadeleler Rus işgaline kadar devam etti. XIX. yüzyılda Avrupa'da ve Rusya'da muazzam gelişmeler yaşanırken, Orta Asya halkı bunlardan uzak, kendi dar dünyasında yaşıyordu. Rus işgalinin uyarıcı etkileri onları bu derin uykudan uyandırdı.

Sıra Sizde 2

1860'larda başlayan Rus istilası güney Türkistan'ın yerleşik kesimlerinde güçlü bir direnişle karşılaşmadı. Modern usullerle ve silahlarla donanmış olan Rus güçleri, kendilerinden sayıca çok fazla olan fakat eski tarz silahlarla donanmış Hokand, Buhara ve Hive Hanlıklarının askerî güçleri karşısında kolay başarılar elde ettiler. Yenilmez zannedilen Buhara ordusu düzenli ve sistemli Rus gücü karşısında darma dağın oldu. Yaklaşan Rus tehlikesi, hanlıklar arasında sürüp giden rekabet ve düşmanlığı unutturmadi. Fakat bunların da ötesinde, Türkistan'ın yerleşik halkı savaşıma ruhunu da kaybetmiş gibiydi. Bu özelliklerini hâlâ koruyan göçebe Türkmenler, Rus güçleri karşısında destanî bir mücadele verdiler.

Sıra Sizde 3

Rusya'nın bölgede egemenlik kurmasıyla beraber, Türkistan'da modern kurumlar oluştu, taşımacılık sistemi ve ulaşım gelişti; demiryolları vasıtasıyla Orta Asya'nın dış dünya ile bağlantısı kuruldu. Bu yönüyle Rusya bölgeyi Avrupa tekniği ve sistemiyle tanıştırdı. Rus hükümeti, ilk zamanlar (1865-84) yerel halkın âdetlerine, eğitim sistemine ve yerel idari kurumlarına karışmadı. Ulema ve halkın tepkisini çekecek davranışlardan uzak durdu; aynı zamanda burayı uzak bir sömürgesi olarak gördüğünden, ciddi yatırımlar yapmadı. Bundan sonraki dönemde ise güney Türkistan'ı Rusya'ya ekleme siyaseti izledi. Yerliler için Rus okulları açtı ve eğitim yoluyla ye-

rel halkı asimile etmeye çalıştı. Bölgeyi iktisadi bakımdan Rusya'ya bağımlı kılmak ve Rus göçmenler göndermek suretiyle Türkistan'ı bir Rus ülkesine dönüştürmeye çalıştı. Kapitalist ilişkilerin ezdiği ve göçmenlerin yerlerinden ettiği yerel halk sonunda isyan etti.

Sıra Sizde 4

XIX. yüzyılda Buhara medreselerinin eğitim sistemi hakkında olumlu ve olumsuz pek çok şey söylenmiştir. XX. yüzyılın başında, özellikle İdil-Ural'da bu medreseleri eleştirmek moda halini almıştı. Eleştirileri şu noktalarda toplanmaktaydı: Eğitim çok yavaş ilerliyordu; asıl İslamî ilimler öğretilmiyordu. Kalam ve mantık dersleri müfredatta çok fazla yer tutuyordu; bu derslerde yapılan tartışmalarla öğrencilerin yılları boşa gidiyordu; dünyevî bilimler (tarih, coğrafya, tabiat bilimleri vs.) hiç öğretilmiyordu. Bu eleştirileri kesin doğrularmış gibi görmek gerekmez. Tersine, bu eleştirilerin olduğu zamanda Orta Asya medreseleri hâlâ Hindistan'dan, İdil Boyu ve Kuzey Kafkasya'dan öğrencileri çekmekteydi. Reformcu Tatar ulemasının çoğu Buhara medreselerinde eğitim görmüşlerdi; bu medreselerden hâlâ önemli şahsiyetler yetişmekteydi. Buhara medreselerinin en sağlam yönü, öğrencilere tartışma ustalığı edindirmesiydi.

Yararlanılan Kaynaklar

- Akçura, Yusuf (1925). "İskolastik Usûl Nedir?" *Tedrisat Mecmuası*, sayı 66 (Nisan 1341), s. 219-224.
- Barthold, V. V. (1927). *İstoriya kul'turnoy jizni Turkestana*, Leningrad.
- _____ (1997). - G. Hazai. "Kazak", *Encyclopedia of Islam*, 2nd edition, IV, s. 848-849.
- Becker, Seymour (1968). *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865-1924*, Cambridge, Mass.
- _____ (1988). "Russia's Central Asian Empire 1885-1917", M. Rywkin (ed.), *Russian Colonial Expansion*, London and New York, s. 235-256.
- Bregel, Yuri (1996). *Notes on the Study of Central Asia*, Bloomington.
- Bigiev, M. Zahir (1908). *Maveratünnebr'de Seyabat*, Kazan.
- Çobanzade, Bekir (1927). *Dinî İslabat ve Medenî İnkılab*, Akmesicid.
- D'Encausse, Hélène Carrère (1963). "Tsarist Educational Policy in Turkestan, 1867-1917", *Central Asian Review*, 11, s. 374-394.

- _____ (1994). 4-5. kısımlar, Edward Allworth (ed.) *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance*, Durham, s. 131-171.
- Gaspıralı, İsmail (1893). "Bahçesaray'dan Taşkent'e Seyahat", *Tercüman*, sayı 33 (4 Oktyabr); sayı 37 (8 Noyabr); sayı 41 (2 Dikabr 1893).
- _____ (1908). "Buhara'da Ne Gördüm", *Tercüman*, sayı 57 (1 Avgust); sayı 78 (5 Dikabr).
- Holdsworth, Mary (1959). *Turkestan in the Nineteenth Century*, Londra.
- [İnan], Abdulkadir (1928). "916 Senesi Türkistan Umumi Kıyımı", *Yeni Türkistan*, II/14-15 (Eylül-İlkteşrin), s. 17-20.
- Kanlıdere, Ahmet (2009). "Türkistan'ın Tarihî, Kültürel Gelişimi ve Rus Tesirleri", *Yom: Türk Dünyası Kültür Dergisi*, sayı 15, s. 29-45.
- Ostroumov, N. P. (1896). *Sarti: Etnografiçeskie materialı*, Taşkent.
- Pierce, R. A. (1960). *Russian Central Asia, 1867-1917: A Study in Colonial Rule*, Berkeley.
- Quelquejey, Chantal (1991). "Djarida", *Encyclopedia of Islam*, II, Leiden, s. 476-477.
- Togan, Zeki Velidi (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*, 2. baskı, İstanbul.
- Wambéry, Arminus (1906). *Western Culture in Eastern Lands*, New York.
- _____ (1951). "Muhammadanizm (in Central Asia)", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, VII, New York, s. 885-888.

8

Amaçlarımız

Bu üniteyi tamamladıktan sonra;

- Türkistan uyanışında usûl-i cedit hareketinin etkilerini açıklayabilecek;
- Yeni fikirlerin yayılmasında basının yerini tanımlayabilecek;
- Türkistanlı aydınların toplumsal değişimdeki rollerini değerlendirebilecek;
- 1917 Rus ihtilâllerinin Türkistan Vilayeti ve Buhara üzerindeki tesirlerini tanımlayabileceksiniz.

Anahtar Kavramlar

- Türkistan'da eğitim reformu
- Türkistan basını
- Genç Buharalılar
- Genç Hiveliler
- Mahmud Hoca Behbudî
- Abdurrauf Fitrat
- Münevver Karî
- Hokand Muhtariyeti
- Buhara Halk Cumhuriyeti
- Harezmi Halk Cumhuriyeti

İçindekiler

XIX. Yüzyıl Türk
Dünyası

Türkistan'da
Ceditçilik

- EĞİTİM VE YENİLEŞME
- GÜNEY TÜRKİSTAN'DA BASIN (1905-1918)
- TÜRKİSTAN YENİLEŞMESİNİN ÖNCÜLERİ
- 1917 İHTİLALLERİ SONRASINDA TÜRKİSTAN

Türkistan'da Ceditçilik

EĞİTİM VE YENİLEŞME

Türkistan Uyanışına Etki Eden Unsurlar

XIX. asırda Rusya'daki Müslüman bölgelerinde başlayan uyanış ve yenileşmenin etkileri yüzyılın sonlarında Türkistan'a erişti. Ulaşımın gelişmesi, Rusya'daki medeni hayatla olan temas bunda etkili oldu. Deniz yolu ile demiryolunun gelişmesi Türkistanlıları Rusya'daki diğer dindaşlarıyla buluşturduğu gibi, onların Osmanlı ülkesindeki dindaş ve soydaşlarıyla temasta bulunmalarına ve buradaki basın ve yayından etkilenmelerine yol açtı. Mithat Paşa, Namık Kemal ve Ziya Paşa'nın yazıları Türkistan'a kadar ulaştı. İran'daki Meşrutiyet İnkılâbının etkileri, Hindistan'daki sömürgecilik karşıtı fikirler Orta Asya'ya yayınlar ve temaslar yoluyla girdi.

Bu üniteye güney Türkistan'da ortaya çıkan modernleşmenin dinamikleri ele alınacaktır. Türkistan'daki uyanışa etki eden unsurlar dört ana başlıkta incelenebilir: 1) *Usûl-i cedit mekteplerinin etkileri*. Türkistan'a değişim rüzgârları 1890'larda Kırım ve Kazan'dan geldi. Kırimlı pedagoğ İsmail Gaspıralı, Buhara'da yeni usulde mekteplerin açılması için uğraştı. Tatarların öncülüğünde açılan usûl-i cedit okulları Türkistanlılar için model oluşturdu. Bu okulları yerel aydınların açtıkları okullar takip etti. Eğitim hareketi, aynı zamanda toplumsal reformlar için de bir zemin hazırladı. 2) *Türkistan yerel basınının gelişmesi*. 1905'ten sonra basının gelişmesi, kütüphaneler, hayır cemiyetleri ve tiyatrolar, Türkistan'da modernleşmenin yolunu açtı. 3) *Bubaralı ve Türkistanlı Ceditçilerin faaliyetleri*. 1908'den sonra Osmanlı Devleti'den gelen tesirler Tatar örneğinin önüne geçti; İstanbul'dan yayılan hürriyet fikirleri Türkistan aydınlarını etkiledi. Birinci kuşak Ceditçiler (Behbudî, M. Karî, Fıtrat), eğitim ve kültür alanlarında gösterdikleri çabalarla bölgedeki değişimde önemli katkılar sağladılar. 4) *1917 ibtilallerinin tesirleri*. Şubat ve Ekim inkılâplarının oluşturduğu yeni durum, Ceditçilerin programında radikal bir değişmeye sebep oldu; aydınlar inkılapçı ve siyasi hareketlere aktif olarak katıldılar, devlet yönetiminde görevler aldılar.

Türkistan Vilayeti: Türkistan ülkesi ile "Türkistan Vilayeti"ni birbirine karıştırmamak gerekir. Türkistan Vilayeti (Türkistan Genel Valiliği), Sır Derya, Semerkand, Fergane, Semireçye ve Hazar Ötesi (Türkmenistan) bölgelerinden oluşuyordu. Türkistan ülkesi ise daha geniş bir bölge olup kuzeyinde Kazak bozkırlarını, güneyinde Buhara ve Hive hanlıkları ile Türkistan Vilayetini kapsıyordu. Bkz. Harita 8.1.

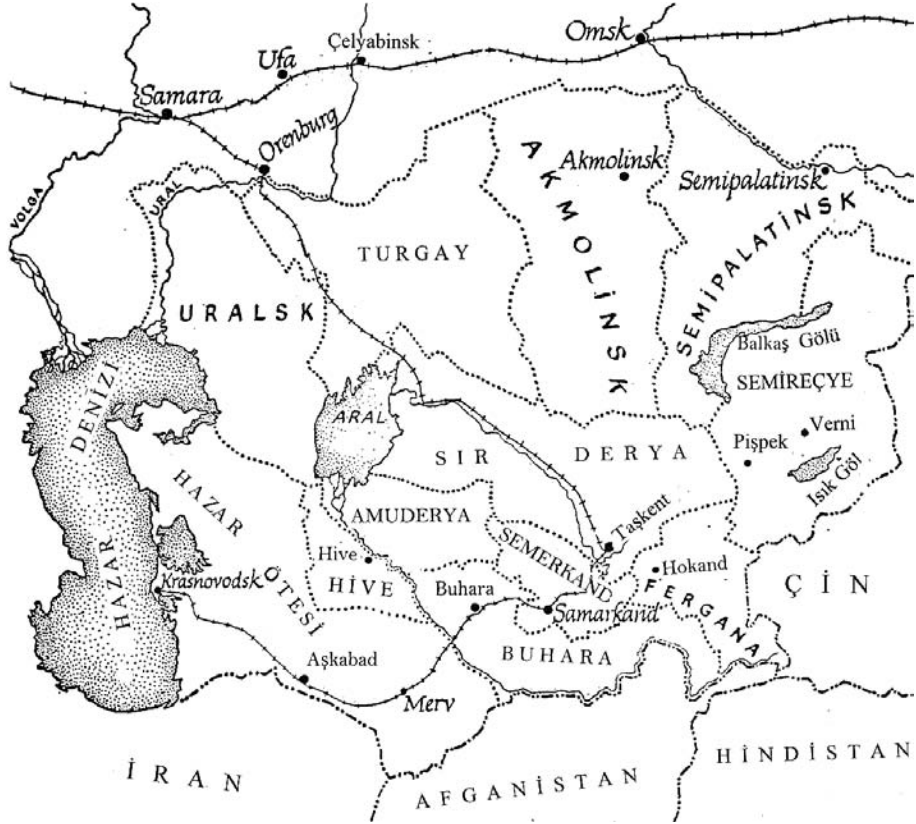

DİKKAT

Harita 8.1

XIX. yüzyılın sonunda Kazak Bozkırları ve güney Türkistan.

Kaynak: S. Zenkovsky, *Pan-Turkism and Islam in Russia* (Cambridge, 1960).

Tatar Tesirleri

Türkistan modernleşmesinde Tatarların tartışılmaz bir yeri vardır. Bilindiği gibi, XIX. yüzyılın sonuna kadar Buhara medreseleri Tatar gençleri için bir bilgi kaynağı oldu. Bu tarihten sonra ise Rusyalı Tatarlar Türkistanlı dindaşlarını aydınlatma görevini üstlendiler. Türkistan gençlerinden bazıları modern tarzda eğitim veren Orenburg'daki Hüseyniye Medresesi ile Ufa'daki Âliye Medresesinde okumaya başladılar. İlk Özbekçe kitaplar Kazan'da basıldı. Taşkent'teki ilk matbaayı kuran da bir Kazan Tatarıydı. Türkistan'daki ilk usûl-i cedid mektepleri onlar tarafından açıldı (Turdiyev 2000: 4-5). Tanınmış Tacik aydını Sadridin Aynî, hatıralarında kendisinin Tatar okulunda yetiştiğini ve bu okulda edindiği deneyimleri kendi açtığı okullarda kullandığını yazmaktadır. Gaspıralı İsmail Bey, Buhara ve Semerkand'a seyahat ettiğinde buradaki gençler üzerinde büyük bir etki bıraktı. İleride ayrıntılı olarak söz edileceği üzere, Türkistan'daki gazetecilik faaliyetlerinde de Tatarlar öncülük ettiler. Reform fikirlerinin sözcüsü olan *Tercüman* gazetesi Türkistan aydınları tarafından büyük bir ilgiyle takip edildi.

1905'ten itibaren özellikle Taşkent'te ve diğer bazı şehirlerde oyunlar sergileyen Tatar gezici tiyatroları, yerel tiyatronun gelişmesi için örnek oluşturdu. Tiyatro, yeni fikirlerin yayılmasında etkili bir araç olmanın yanında, değişik Türk toplulukları arasında kültür ve dil bağlarının gelişmesine yol açtı.

Kadın hakları konusunda da Tatar kadınları Türkistanlı kardeşlerine öncülük ettiler. Kazan'da 1913-18 yılları arasında çıkan *Süyüm Bike* dergisi sayfalarında

Türkistan kadınlarının durumu ve Tatar kadınlarının bu durumu değiştirmek için yaptıkları faaliyetler anlatılmaktadır. Dergi yazarlarından A. Tirişkaviye, "Sart" (Özbek) kadın/kızlarının temel İslami bilgiler dışında bir eğitim görmediklerinden ve fikirlerini açacak olan seyahat ve eğitim gibi haklardan yoksun bırakıldıklarından söz etmektedir. 1914 yılında Fergane'yi ziyaret eden Zeki Velidi, sokaklarda Rus, Yahudi ve Çingene kadınlarına rastladığını, fakat Müslüman kadınları hiç göremediğini söylemektedir. Konuk olduğu Sart köylerinde de kadınlarla karşılaşmamıştı. Bundan 400-500 sene önce, Türkistan kadınları sosyal hayatın içinde iken, son zamanlardaki bu kapalılığı açık bir gerileme olarak anlatmakta ve arkasından: "Bizim [Tatar ve Başkurt] örtülü kadınlarımızı Fergane kadınlarıyla karşılaştıramayacak derecede ileri seviyededir" demektedir (Togan 1914: 10-12).

Aynı dergide yazan Zeynep Dinikayova ise, Buhara'nın tanınmış Tatarlarından Halid Burnaşev ile eşi Ayşe Hanımın Eylül 1914'te kendi çocuklarını okutmak için özel öğretmenler tuttuklarını, daha sonra bunu genişleterek bir mektebe dönüştürdüklerini, kız ve erkek öğrencileri okuttuklarını anlatmaktadır (Dinikayova 1914: 9-10). Dergide Tatarların buna benzer eğitim faaliyetlerinden söz edilmektedir. Türkistanlı kadınlar dergiye mektuplar göndererek uğradıkları haksızlıkları dile getiriyorlardı.

Dergide 1917 Şubat Devriminin Türkistan kadınlarının hayatında yarattığı değişikliklerden de söz edilmektedir. Nisan ayında yapılan bir kadınlar kongresine 50 kişi katılmıştı; bunlar Tatar, Kazak ve Türkistanlı kadınlardan oluşmaktaydı. Toplantıda söz alan Safiye Feyzullina, Türkistanlı kadınlara hitap ederek olan-bitene seyirci kalmamalarını, Kazanlı Müslüman kadınlarını kendilerine örnek almalarını söylemişti. Aynı toplantıda Müslüman Kadınlar Derneği oluşturulmasına, kadınlar için kurs açılmasına ve kızlar için açılacak olan okullara Rusyalı Müslüman öğretmenler getirilmesine karar verilmişti (Azamat 1917: 175-6).

Tatarların gayretlerinden endişeye kapılan Çarlık yönetimi, daha ilk zamanlardan itibaren bazı tedbirler aldı. Onların Türkistan üzerindeki etkilerinin önünü kesmek amacıyla, 1886'da Hıristiyan olmayanların Orta Asya'da mülk edinmelerini yasakladı. 1911 yılında ise Müslüman okullarındaki öğretmenlerin öğrencilerle aynı milliyetten olması şartını getirildi. Bu yolla Özbek, Kazak ve Tacik çocuklarının Tatar öğretmenler tarafından eğitilmesinin önü alınmak istendi. Tatarların Türkistanlı öğrenciler için okul açmaları yasaklandı. Bu yasağın amacı Tatarların Türkistanlılara rehber olmasını önlemektir. Gaspıralı, Müslümanlar arasındaki birliğin bu şekilde engellenemeyeceğini söylüyordu. Çünkü onların birliği dine, tarihe ve soya dayanıyordu. Bu tür engellemeler ters tepki yaratacak, Müslümanların fikrini ve gözlerini açacak, onları gayret etmeye yöneltcekti. Hükümetin bu tedbirleri, yerel aydınların Tatarların yerini almalarını hızlandırdı; bunun sonucunda Özbek ve Tacikler kendi usul-i cedit okullarını açtılar.

Usûl-i Cedit Mektepleri

Buhara'da

İsmail Gaspıralı, Kırım'da tanışma fırsatı bulduğu Buhara Emiri Abdülahad'ın desteğini kazanarak Buhara'da yeni usulde mektepler açmaya çalıştı. Emir Kırım'a geldiğinde onu hep ziyaret edip bu dileğini hatırlattı. Gazetesinde onun hakkında övücü yazılar yazdı. 1893'te bizzat Buhara'ya gitti ve eğitim reformu konusunu buranın önde gelenleriyle konuştu; buranın genç aydınlarını etkiledi.

Türkistan'ın fikri uyanışında Gaspıralı'nın etkisi çok önemlidir. Gaspıralı, Buhara ve Türkistan'a yaptığı seyahatlerinde kendisine birçok taraftar kazandı. Bunlardan bazıları daha sonra onu Bahçesaray'da ziyaret ettiler, onun açtığı okulu örnek aldılar. Türkistan'daki yenilik taraftarları aydınların "Ceditçiler" olarak adlandırılması, bu etkinin ne kadar önemli olduğunu açıkça ortaya koymaktadır (Togan 1981: 557).

Buhara'da cedit mektepleri: Ceditçilik, başlangıçta eğitim ve kültür faaliyetleri şeklinde başladı. Türkistan Vilayetinde fazla bir sorunla karşılaşmadan usûl-i cedit mektepleri açıldı. Fakat Buhara'daki durum farklıydı. Emir, reform için pek istekli değildi. Ancak, uluslararası iktisadi ilişkiler ağına eklenmiş olan Buhara tüccarı, çocuklarının modern okullarda eğitim görmesini istiyor, bu yoldaki girişimleri destekliyordu.

Kagan (diğer adı Yeni Buhara) Buhara'nın 15 kilometre yakınındaki tren istasyonunda Ruslar tarafından oluşturulan bir kasabadır. Burada Rusya'nın siyasi temsilciliği bulunuyordu. Emir'in Petersburg ile olan ilişkileri buradan yönetiliyordu. 1920'lerin başında, Emir yönetimi devrildikten sonra da Sovyet Rusya ile Buhara Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler bu temsilcilik aracılığıyla yürütüldü.

Ceditçi aydınların bir özelliği de Türk dilini yaygınlaştırma isteğiydi. Buhara'da eğitim dili Farsçaydı. Emir ve muhafazakâr ulema (ana dilleri Türkçe olsa bile) Fars dilinde okuyup yazıyorlardı. Ceditçiler ise (Tacik de olsa) Türkçe yazmayı tercih ediyorlardı.

Buhara'da usûl-i cedit okulları başlangıçta Tatar çocukları için açıldı. 1902'de Kerimov adında Tatar bir öğretmen, **Kagan**'da Tatar çocukları için bir usûl-i cedit mektebi açtı. Fakat okul açıldıktan birkaç ay sonra, maddi destek yokluğu ve tutucu çevrelerin baskısı sonucunda kapanmak zorunda kaldı (Becker 1968: 202).

Gaspıralı, 1908'de bir kez daha Türkistan'a gittiğinde, önceki ziyaretine göre Buhara'da epey bir gelişme olduğunu gördü: Tüccarlar arasında fikri açılmış kim-seler artmış, ziraat ilerlemiş, özellikle pamuk ekimi ve hayvan yetiştiriciliği gelişmişti. Pamuk fabrikaları, maden ve demir tezgâhları kurulmuştu. Fakat Buhara'da yeni usulde okul açmak hiç de kolay bir iş değildi. Gaspıralı, Buhara Şeyhülislamıyla (Kadı Kelanla) görüşerek mahalle mekteplerinde yeni metotla (usûl-i ceditle) eğitim vermenin faydalarından bahsetti. Buhara'nın tanınmış âlimlerini, başveziri ve şeyhülislamı bu okulların faydaları konusunda ikna etmeye çalıştı. Ulema-dan Müftü İkrâm Efendi buna destek verdi. Gaspıralı, Buhara'da hemen herkes Türk dilini bildiği için, alfabenin bu dille öğretilmesinin uygun olacağını anlattı. Zaten, Semerkand'da açılmasını sağladığı usûl-i cedit mektebi de Türk dilinde eğitim vermekteydi. Fakat Kadı şeyhülislamın Fars dilinde ısrar etmesi üzerine (yeter ki yeni mektepler açılın diye olmalı) bu isteğe rıza gösterdi.

Gaspıralı'nın Buhara'da usûl-i cedit mektepleri açmak konusunda yaptığı girişimler somut bir netice vermedi; aradan 5 ay geçmesine rağmen bir sonuç alınmadı. Gaspıralı bu durumdan son derece bezmiş olmalı ki, "eğer Buhara'da bir bakkal dükkânı ya ki [veya] çayhane veya ki beççeler rakshanesi [erkek çocukların oynatıldığı eğlence mekânı] tesisine girişmiş olsam çoktan başarırdım" diye yakınıyordu.

Buhara'da ticaretle uğraşan Kazan Tatarları okul açmak için yeni bir girişimde bulundular; kendi aralarında bir hayır cemiyeti kurup Kazan'dan öğretmenler getirip bir usûl-i cedit mektebi açtılar. Okul kısa zamanda Buharalı talebeleri çekmeye başladı. Tatarlar Buhara'da kurdukları bu okula "İsmailiye" adını vermek istemişlerse de, Gaspıralı buna razı olmadı; okula Emirin adının verilmesinin daha uygun olacağını önerdi. Fakat bu okulun da ömrü uzun olamadı.

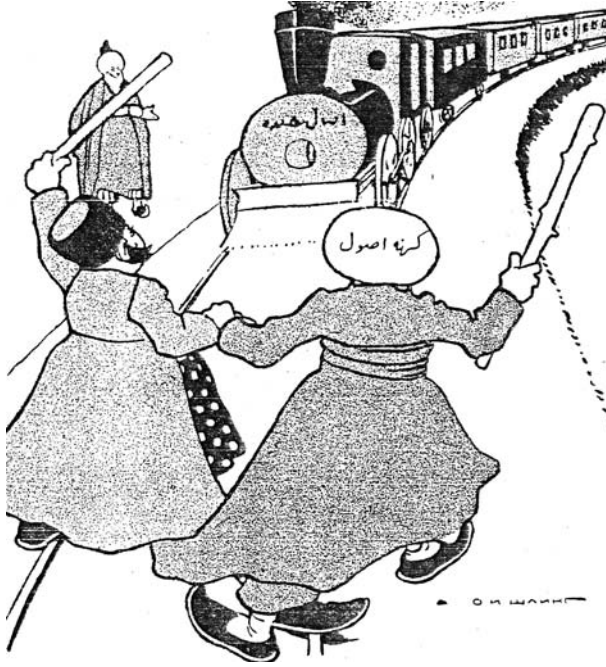
Buhara'nın mutaassıp uleması yeni okullara karşı büyük bir direniş gösterdi. 1909'da bu tartışmalar şiddetlendi. Buhara'nın nüfuzlu ulemasından Gıyas Mahdum ve Müftü Abdurrezzak, fetvalar vererek usûl-i ceditin haram olduğunu ilan ettiler. Ulema içinde sadece Damla İkrâm Efendi, yeni okulların faydasını cesaretle savunuyordu. Mutaassıp ulema, diğer müftüleri de bir araya toplayarak Damla İkrâm Efendi'nin karşısında bir saf oluşturdu. İş bununla da kalmadı. Gıyas Mahdum: "Eğer usûl-i cedide Buhara'da icra olunursa şu beyaz sakalımı Müftü İkrâm'ın kanıyla boyamak bana ahd olsun" diye yemin etti. Ceditçi-Kadimci kavgasının ilk büyük çatışmalarından biri bu idi. Müftü İkrâm Efendi müftülük görevini bırakarak şehri terk etmek zorunda kaldı (Taceddin 1909: 190).

1910 yılındaki Sünni-Şii çatışmasında Emirin olayları yatıştırmakta etkisiz kalması üzerine, Rus yetkililer hanlığın artık ortadan kaldırılması gerektiğini konuştular. Tam bu sırada Emirin ölümü ve Rus eğitimiyle yetişmiş olan Alim Han'ın tah-ta geçmesi Buhara'da reform faaliyetleri için yeni ümitler doğurdu. Gerçekten de Emir medreselerin ıslah edileceğini, vergi toplanmasında ve adalet kurumunda iyileştirmeye gidileceğini duyurdu. Bu olumlu havanın etkisiyle Tatar usûl-i cedit okulu yeniden açıldı. 1912'de Osman Hoca Buhara'da yeni bir okul açtı. 1913 yılı ile 1914 yılının ilk yarısında başka yeni okullar açıldı.

Resim 8.1

Usûl-i cedit trenini engellemeye çalışan Kadimci mollaları gösteren karikatür.

Kaynak: Molla Nasreddin, sayı 2 (1909).

Türkistan Vilayetinde

Doğrudan Rus yönetiminde olan Semerkand ve Taşkent şehirlerinde daha bir serbestlik vardı. Semerkand'daki usûl-i cedit mektebi muntazam bir şekilde eğitimine devam etmekteydi. Aydın din adamlarından Mahmud Hoca Behbudî mektebin kuruluşunda ve devamında ciddi bir gayret gösterdi. Mektebin yüz kadar öğrencisi ve üç muallimi vardı. Şehirde oturan Tatar tacirler bu okula maddi destek veriyorlardı.

Rus yönetiminin Cedit okullarına ilişkin tutumu biraz karmaşıktı. Hükûmet, Türkistan Genel Valiliğinde Ceditçi aydınların eğitim faaliyetlerine şüphe ile bakıyor, usûl-i cedit okullarının ve Ceditçi aydınların bölgede milli duyguları uyandıracığından, milli bilinçlenmeye yol açacağından kuşkulaniyordu. Türkistanlıların Osmanlılarla ve diğer Müslüman topluluklarla ilişkiler geliştirmesinden endişe ediyordu. Buhara Hanlığında ise Rus yönetimi farklı bir siyaset izledi; Rus yetkilileri mutaassıp ulemanın halktaki Rus karşıtı duyguları beslediğine inandıkları için, ulemanın gücünü zayıflatacağı düşüncesiyle, buradaki usûl-i cedit okullarını desteklediler. Fakat bu durum kısa sürdü; Rus yetkilileri, Buhara'daki Ceditçiliğin eğitim reformu olmanın ötesine geçip milli bir harekete doğru evrildiğini görür görmez desteklerini çektiler (D'Encausse 1994: 195). Ceditçilerin faaliyetlerini engellemekle yetinmeyip onların baş düşmanları haline gelen Kadimci mollaları desteklediler.

Usûl-i cedit mektepleri Türkistan'ın çağdaşlaşmasında ne derece etkili oldu?

İsmail Gaspıralı'nın Türkistan'a seyahati ve burada usûl-i cedit mektepleri açma gayretleri hakkında *İsmail Gaspıralı: Seçilmiş Eserleri III* (İstanbul, 2008) adlı eserden yararlandık.

GÜNEY TÜRKİSTAN'DA BASIN (1905-1918)

1905 Devriminin Etkileri

1905 Devrimi, Türkistan'da en çok demiryollarında çalışan Rus işçileri arasında yankı buldu; devrimin heyecanı, burada sürgün olarak bulunan Rus sosyal demokratlarını harekete geçirdi. Bunların teşvikiyle demiryolu çalışanları arasında hareketlenmeler görüldü. 1906'da Taşkent, Aşkabad ve Kızılarvat'da Rus işçileri ve sosyalistleri örgütlendiler, kongreler düzenlediler. Türkistan'da sürgün olarak bulunan sosyalistler içinde yerel aydınlarla en çok temas kuranlar SR'ler (inkılapçı sosyalistler) idi. Taşkent Tatarlarından olan İsmail Abidî, sosyalistlerle temas halindeydi ve gazetesinde yerli işçilerin örgütlenmesi hakkında yazılar yazıyordu.

Ruslardaki kadar heyecan yaratmasa da, devrim Türkistan Müslümanlarını da kımıldattı. Taşkent Müslümanları 10-15 Mart 1905'te toplantılar yaparak taleplerini belirlediler ve bunları Türkistan valisine sundular. Kasım ve Aralık aylarında toplantılar yaparak bu talepleri daha ayrıntılı bir şekilde görüştüler. Toplantıda Taşkent'te bir Müslüman Dinî İdaresi kurulması ve Tatarların Türkistan'da mülk edinmesini yasaklayan kanunun kaldırılması istendi (Togan 1981: 347-8).

Rusya'da yapılan Müslüman kongrelerinin ilk ikisine Türkistandan katılan olmadı. Sadece Bütün Rusya Müslümanları III. Kongresine Özbeklerden Eminbek İlhamcanov iştirak etti. Türkistanlılar, Rusya Meclisinin (Duma) II. dönem seçimlerine katıldılar. Türkistan Vilayetinden (Semerkand, Hokand, Türkmenistan, Sır Derya vilayeti, Taşkent ve Fergane'den) 6 vekil Duma'ya gönderildi. Bunlardan üçü tüccar, biri molla (din adamı) idi. Türkistanlı vekiller Rusça bilmedikleri için Duma'da (Rusya Parlamentosunda) etkin bir rol oynayamadılar (Togan 1981: 349). 1907 ortasında çıkarılan yeni seçim kanunuyla, Türkistanlılar seçime katılma hakından yoksun bırakıldılar. Bu durum, Türkistanlıların zaten az olan siyasi faaliyetlerini tamamen bitirdi.

Taşkent'te Türkçe Gazeteler: 1905-1908

Türkistan'a gazetecilik tesirleri Kırım, Kazan, Azerbaycan ve İstanbul'dan geldi. Gaspıralı tarafından çıkarılan *Tercüman* gazetesinin Türkistan'da büyük tesirleri görüldü. Posta sisteminin gelişmesi, gazetenin yayılmasını kolaylaştırdı. Türkistanlı aydınlar, Kazan, Orenburg, Bakü ve Tiflis'ten gelen gazete ve dergileri okumaktaydılar. Hac döneminde İstanbul üzerinden vatanlarına dönen hacılar, yorgan, yastık ve giysileri içinde sakladıkları İstanbul gazetelerini gizlice getiriyorlardı (Toktamışoğlu 1933: 1612).

Ceditçiler için gazetenin ayrı bir önemi vardı. Onlar gazeteyi bir ilerilik aracı ve alameti olarak görüyorlar, gazetenin toplum ve kültür hayatını geliştireceğine inanıyorlardı. Ceditçi ulemadan Mahmud Hoca Behbudî, gazetelerin topluma manevi liderler olarak hizmet ettiklerini düşünüyordu. Gerçekten de gazetelerin önemli işlevleri oldu. Ulemanın bilgi üzerindeki tekeli kırıldı (Khalid 1994: 195). Yenilikçi aydınlar basın yoluyla halka hitap etme imkânını elde ettiler. Gazeteler aynı zamanda milli bilincin oluşmasına da katkı sağladı. Avrupa'da ve İslam dünyasında olup bitenden haber vererek okumuş kesimin dünyadan haberdar olmasına ve başka halkların gerçekleştirdiği ilerlemelerin duyurulmasına vesile oldu.

1905 Devrimini izleyen günlerde basına özgürlük tanınmasıyla, Türkistan'daki Tatarlar, o zaman Türkîce denilen Orta Asya Türkçesinde gazeteler yayınladılar. Onları Özbeklerin kendi çıkardıkları gazete ve dergiler takip etti. İlk gazeteler hep

Taşkent'te çıktı. Bu şehir Türkistan Genel Valiliğinin merkezi olduğu gibi, kültürel faaliyetlerinin de odağıydı. Şehrin yeni kısmında Rus kültürü ve medeni tesirleri derhal göze çarpmaktaydı. Taşkent, Türkistan modernleşmesinin de merkezi oldu. Buradaki Müslümanlar görece bir serbestliğe sahiptiler; Türkistanlıların modern tarzdaki okulları, gazeteleri ve siyasi faaliyetleri hep burada başladı.

Türkistan'da 1905 yılına kadar Türkçe olarak sadece bir gazete çıkıyordu, o da valiliğin çıkardığı *Türkistan Vilayetinein Geziti* idi. Mahmud Hoca Behbudî ve başka **Ceditçiler** bu gazetede takma adlarla yazılar yayınladılar. Basın hürriyeti ilan edildikten sonra, Ceditçi önderlerden Münevver Karî gazete çıkarmak için yetkili makamlara başvurdu ise de, Rusça bilmediği gerekçesiyle kabul edilmedi. Fakat Türkistanlı bir Rus olan İvan Geyer, bu yılın sonunda gazete iznini aldı ve Taşkent'te *Terakkî: Orta Aziyanın Ömürgüzarlığı* adında bir gazete çıkardı. İlmli bir sosyalist olan Geyer, yerel halkı yeni siyasi fikirlerle tanıştırmak amacıyla Rus gazetelerinden tercüme yapıtıarak gazetesinde yayınladı. Fazla bir ilgi görmeyen gazete, çok geçmeden yayınıni durdurmak zorunda kaldı.

Tatar sosyalisti İsmail Abidî, bu gazetenin ismini *Terakkî* şeklinde kısaltarak kendi üstüne aldı (Toktamışoğlu 1933: 1574). 1906 yılında çıkmaya başlayan bu gazete öncekinden daha radikal bir söyleme sahipti. Kazan'daki inkılâpçı sosyalist Tañcılar grubuna mensup olan Abidî, mutaassıp din adamlarının tembellik ve cehaletini ortaya koydu ve terakkinin gerekliliğini savundu. Çarlığın memur bürokrasisini ve şövenist yaklaşımlarını tenkit etti. Türkistan Müslümanlarının yöneticileri ve polis tarafından aşağılanmasına karşı çıktı. Gazete etnik ayrımcılığa da dikkat çekti; Rus, Tatar, Kazak, Özbek ve Yahudiler arasındaki farkların öne çıkarılmasının yanlış bir yol olduğunu dile getirdi. Özbeklerden Münevver Karî ve Ruslardan sosyal demokrat Nalivkin'in de yazdığı gazete, 17 sayı çıktıktan sonra kışkırtıcı yayınlar yaptığı gerekçesiyle kapatıldı. Müslüman halkı devrimci hareketlere kışkırttığı gerekçesiyle başyazarın Türkistan Vilayeti dışına çıkarılması istendi.

Bu gazeteyi aynı yıl Özbek aydınları tarafından çıkarılan diğerleri izledi. Münevver Karî, Eylül 1906'da *Hurşid* adında Türkçe bir gazete çıkararak Türkistan'da kültürel reformlar yapılması gerektiğini anlatan yazılar yazdı. Gazetenin çıkış amacı, dünya Müslümanlarını birbiriyle tanıştırmak, mektep ve medreseleri ıslah yolunda rehberlik etmek ve bütün Türkler için ortak bir yazı dili oluşturmaktı. Gazetede yazılanlar hükûmetin hoşuna gitmediğinden, 11 sayı çıktıktan sonra yasaklandı. Bu gazetenin devamı olan *Şöbret* de aynı akıbete uğradı; 10 sayı çıktıktan sonra kapatıldı. Onun devamı olan *Aziya* ise ancak 5 sayı çıkabildi.

1907'de Taşkent zenginlerinden Mir Seyyid Azimbay (Azimbayev) tarafından çıkarılan *Tüccâr* gazetesi, öncekilere göre daha ilımlıydı. Rus okullarında eğitim gören Azimbay, Orta Asya'nın dış dünyaya açılarak modernleşmesi gerektiğine inanıyordu. Bu gazete, yerli tüccarların çıkarlarını temsil ediyor ve Rusya ile işbirliği içinde olunması gerektiğini savunuyordu. Gazete, 37 sayı çıktıktan sonra okuyucu azlığından dolayı kapanmak zorunda kaldı (D'Encausse 1994: 190-2).

Görüldüğü gibi, ilk gazeteler hep kısa ömürlü oldular; söylemek istediklerini bir çırpıda söyledikten sonra hükûmet müdahalesiyle kapandılar. Bazen de okuyucu yokluğu veya maddi zorluklar sebebiyle kapanmak zorundan kaldılar. 1908'den sonra birkaç yıl yeni bir gazete çıkmadı. Bu duraksamada Rusya'da ortaya çıkan baskı rejimi etkili olmuş olabilir. Mutaassıp din adamlarının (Kadimcilerin) etkisinde kalan halk bu gazetelere "bidat", gazete okuyucularına ise dinsiz gözüyle bakıyordu. Hükûmetin sansürüne, Kadimcilerin engellemelerine ve maddi zorluklara rağmen, Ceditçiler büyük fedakârlıklarla gazete çıkarmaya devam ettiler.

Ceditçilik: XIX. yüzyılda İslam ülkelerinde ortaya çıkan uyanış hareketlerinin bir türüdür. Kırmızı pedagog İsmail Gaspıralı'nın alfabeyi kolay bir şekilde öğretme metoduyla başladı ve kısa zamanda Kazan, Azerbaycan ve Türkistan'a yayıldı. Eğitimin modernleştirilmesi çabaları olarak başlayan Ceditçilik, daha sonra sosyal, kültürel ve siyasi bir hareket haline geldi.

Resim 8.2

1912'de çıkan
Buhara-yı Şerif
gazetesi.

Buhara ve Türkistan Vilayeti Basını

Dört yıllık bir aradan sonra, Mart 1912'de Kagan'daki bir matbaada *Buhara-yı Şerif* adında Farsça bir gazete yayınlandı. Bu, aynı zamanda Buhara'da çıkan ilk gazeteydi. Başyazarı, bu iş için Bakü'den kalkıp gelen Mirza Celal Yusufzade idi. Gazetede yazılar maddi ilerlemenin gerekliliği ve eğitimin geliştirilmesi hususlarında idi. Haziran ayında gazete *Turan* adında Türkçe bir ek çıkardı. Maddi sıkıntılar yüzünden çıkmakta zorlanan bu iki gazete 1913 yılı başında Emirlikteki olumsuzlukları eleştirdiği için yasaklandı. Gazete 153, eki ise 49 sayı yayınlandı.

1913 Nisanında Mahmud Hoca Behbudî tarafından *Semer kand* adlı bir gazete çıkarıldı. Gazetenin yayın dili Türkistan Türkçesi olmakla beraber, Tacikçe şiir ve makaleler de yayınlandı. Bu gazete, 45 sayı çıktıktan sonra maddi sıkıntılar sebebiyle kapanmak zorunda kaldı. Behbudî aynı yılın Ağustos ayında Özbek ve Tacik dillerinde *Âyine* adlı dergi çıkarmaya başladı. Dergi, Kafkasya, Tataristan, İran, Afganistan, Hindistan ve Osmanlı ülkelerine dağıldı. Behbudî, Gaspıralı'nın yolunda giderek ortak bir Türk yazı dili oluşturulmasını savundu. Ceditçilerin çok tuttıkları bu dergi, 68 sayı çıktıktan sonra 1915 yılı Nisan ayında kapanmak zorunda kaldı.

Bu sırada Türkistan'ın yerli aydınlarıyla inkılâpçı sosyalist Ruslar arasında bir işbirliği vardı. İnkılâpçı sosyalistlerden Vadim Çaykin adlı bir Rus, 1913'te Endican'da Rusça *Golos Türkistana* [Türkistan'ın Sesi] adında bir gazete yayınladı. Gazetede pamuk ekimi konusunda yerlilerin şikâyetleri dile getirildi. Çaykin, Ubeydullah Hoca, Zeki Velidi ve Münevver Karî, bu gazetenin bir de Türkçesini çıkardılar ve burada Türkistan Müslümanlarının Ruslarla eşit haklara sahip olması ve modern eğitimin gerekliliği gibi konuları işlediler. 1914'te Taşkent'te çıkarılan bu gazetenin (*Sadâ-i Türkistan*) başyazarlığını Ubeydullah Hoca üstlendi (Togan 1981: 355-6). Avukat olan Ubeydullah Hoca, Rus okullarında eğitim görmüştü. Dönemin tanınmış aydınları (Münevver Kari, Abdullah Avlani, Tevalla, Hamza Hakimzade, Çolpan) bu gazetede yazdılar. Gazete 66 sayı çıktıktan sonra 1915'te maddi zorluklardan dolayı kapandı.

Ceditçi ticaret adamı Abidcan Mahmudov, Hokand'da *Sadâ-i Fergane* adında Özbek dilinde bir gazete çıkardı. Gazetede Fergane vadisindeki eğitim ve kültür konuları ele alındı (123 sayı çıktı). Mahmudov, 1915'te Fergane'de *Tirik Söz* adında yeni bir gazete daha çıkardı ise de, bu gazete fazla okuyucu bulamadığından kendiliğinden kapandı.

1915 yılı Ocak ayında Molla Abdurrahman Salihov, Taşkent'te *el-İslah* adında bir dergi çıkardı. Ulema tarafından çıkarılan bu dergi 1918 yılına kadar devam etti. Bu derginin en önemli özelliği, Orta Asya'da ilahiyat konularını tartışan tek yayın organı olmasıydı.

I. Dünya Savaşı yıllarında, cephelerde ne olup bittiğini öğrenme merakı Türkistanlılarda gazete okumayı arttırdı. Önceleri gazeteye karşı çıkan mutaassıplar bile cephelerdeki haberleri büyük meraklarla takip eder oldular. Hükümetin dışarıdan gelen gazetelere giriş yasağı koymasına rağmen, Kazan ve Azerbaycan'da çıkan gazeteler bir yolunu bulup Türkistan'a giriyordu.

1917 senesinde Çarlık rejiminin yıkılmasıyla gazete ve dergi yayıncılığı yeniden canlandı. Herbir gazete aynı zamanda belli bir grubun toplandığı ve fikirlerini yaymaya çalıştığı bir ifade zemini oluşturuyordu. Münevver Karî, 1917 Şubat Devriminden sonra *Necat* adında bir gazete yayınladı. Gazetede Türk birliği düşüncesi işlendi, Çarlık zamanında yapılan zulümler ortaya konuldu, Türkistanlıların önlerine çıkan fırsatı nasıl değerlendirmesi gerektiği hakkında yazılar yazıldı. Mayıs 1917'de Kazanlı Abdullah Battal [Taymas], *Şûrâ-yı İslam* adında bir gazete çıkardı. Gazetede Özbek (M. Karî, Behbudî, Fitrat, Çolpan) ve Kazak (M. Çokayoğlu, A. Baytursun) aydınların yanı sıra, Tatar aydınları (N. Yavuşev, İ. Abidî, B. Habib) da yazdılar. Yine aynı dönemde çıkan *Uluğ Türkistan* gazetesi, Türkistanlıların ülke yönetiminde etkili duruma gelmesi için mücadele etti. Türkistan Merkez Şûrâsı, Zeki Velidi'nin editörlüğünde *Kineş* adlı bir gazete çıkardı.

Çarlık yönetiminde Taşkent'te sadece bir Türkçe gazete çıkarken, 1918 senesindeki fırsatlı dönemde birkaç gazete birden yayınlanmaya başladı; okur-yazar sayısı düşük olmasına rağmen gazetelerin tirajı yükseldi. Fakat bu hürriyet günleri uzun sürmedi. Sovyet rejiminin güçlenmeye başlamasıyla Türkistan'daki bütün matbaa ve gazetelere el konuldu. Bunun yerine devlet destekli bir basın oluşturuldu. Matbaa ve gazeteler rejim yanlısı kimselerin eline verildi. Gazetelerin işlevleri, devletin emir ve duyurularını bildirmekten ve komünizm ideolojisine hizmet etmekten ibaret oldu.

Türkistan'da gazetecilik hangi tesirler altında ortaya çıktı?

TÜRKİSTAN YENİLEŞMESİNİN ÖNCÜLERİ

Türkistan'da Osmanlı Tesirleri

XIX. yüzyılın sonlarından itibaren ulaşımın kolaylaşmasıyla birlikte İstanbul'a hac vesilesiyle uğrayan Türkistanlıların sayısı arttı. Maddi durumu iyi olan bir kısım Türkistanlı aileler çocuklarını tahsil yapmaları için İstanbul'a ve Kahire'ye göndermekteydiler. İstanbul'a gelen Türkistanlı talebeler Ahmed Midhat Efendi'yi ziyaret etmekte ve onu kendilerinden biri gibi görmekteydiler. Osmanlı gazeteleri Türkistan'a kadar gitmekte, buranın gençlerinde Türk ve Müslüman birliği fikirlerini uyandırmaktaydı.

XX. yüzyıl başında ve özellikle 1908'de İttihat ve Terakkinin iktidara gelmesinden sonra çok sayıda Türkistanlı genç İstanbul'a gelmeye başladı. Bunlar İstanbul'da buldukları sırada Genç Türklerle temas kurdular; buradaki yeni fikirlerden etkilendiler. Abdurrauf Fitrat, Mukimiddin ve Osman Hoca gibi Özbek şair ve yazarları İstanbul'da buldukları sırada Genç Türk liderleriyle buluştular. Buharalı Sadreddin Aynî'nin ifadesine göre, İstanbul'da çıkan ve çeşitli yollarla Türkistan'a giren yayınlar burada etkili oluyordu. Meşrutiyetin ilanından hemen sonra yayınlanan *Sırât-ı Müstakim*'de ele alınan siyasi ve sosyal reformlar, ayet ve hadislerle dayanılarak açıklandığından Türkistanlı aydınların ilgisini çekiyordu (Aynî 1963: 184). Türkistanlı Ceditçiler, Genç Türklerin Sultan Abdülhamid yönetimine karşı verdikleri mücadeleden esinlenerek, Buhara ve Hive'de benzer bir devrimi gerçekleştirmeyi hedefliyorlardı.

1888'de Kızıl-su-Semer-kand demiryolunun yapılmasından sonra İstanbul'un Türkistan üzerindeki tesiri arttı; Osmanlıların basılmış eserleri Türkistan'a ulaştı (Togan 1981: 540).

Ekim 1909'da, İstanbul'da Abdurrauf Fıtrat ve Osman Hoca, "Buhara'da Ta'mîmi Maârif Cemiyeti" adında bir hayır cemiyeti (derneği) kurdular. Türkistan'da ve özellikle Buhara'da eğitimi yaygınlaştırmayı ve okullar kurmayı amaçlayan bu dernek, 1910-14 yılları arasında yüzden fazla öğrenciyi tahsil için İstanbul'a getirmeyi başardı. Dernek, Buhara ve Türkistan'dan getirilen öğrencilerin barınma ihtiyacını karşılamakta ve onların uygun okullara yerleştirilmesini sağlamaktaydı. Ayrıca, dernek Türkistan ve Buhara'dan gelen hacılarıyla temas kurup onların İstanbul'daki mektep ve medreseleri görmelerini sağlamakta ve böylece fikirlerinin açılmasına yardımcı olmaya çalışmaktaydı. Savaşın başlaması daha fazla öğrenci gönderilmesini engelledi.

İttihat ve Terakkinin örgütlenme tarzındaki gizlilikten etkilenen Buharalı genç aydınlar kendi ülkelerinde benzeri bir yapılanmaya gittiler ve Aralık 1910'da Buhara'da "Terbiye-i Etfal" (Çocukların Eğitilmesi) adında gizli bir dernek kurdular. O zamanlar Buhara'da beş kişinin bile bir araya gelmesi zor olduğundan, böyle bir gizli örgütlenmeye gidildiği anlaşılmaktadır. Güvenilir olduğuna iyice kanaat getirilen kişiler derneğe üye kabul ediliyordu. Dernek sadece ilmi işlerle uğraşacak, siyasete karışmayacak, asıl işi İstanbul'a öğrenci göndermek olacaktır. Eğitim işleri için gereken para, derneğin sırrını saklı tutabilecek kimselerden sağlanacaktı (Ay-nî 1963: 232-4).

Buhara'daki Cedit hareketinin önderlerinden Münevver Kari, İstanbul'a hiç gelmemiş olmakla birlikte, İstanbul'u kültür ve eğitim merkezi olarak görmekte, öğrencilerini tahsillerini ilerletmek üzere İstanbul'a gitmeye teşvik etmekteydi (Oktay 1934: 23-4). Semerkandlı Müftü Mahmud Hoca Behbudî, Temmuz 1914'te İstanbul'u ve Edirne'yi ziyaret ettikten sonra gezi izlenimlerini yayınladı. Seyahatnamesinde Avrupa'da yaşayan Türkler hakkında: "Biçare Müslümanlar, 500 yıldan beri Avrupa'da oturup, Avrupa âdeti, libası ve yaman [kötü] işlerini âdet kılıp, ama ilim ve hünelerinden gereğince hisse almamışlardır" (Behbudî 1914: 957) demektedir. I. Dünya Savaşının çıkmasından sonra Türkistanlıların Osmanlılarla olan ilişkileri sınırlandı.

SIRA SİZDE

3

Meşrutiyet dönemi İstanbul'u Türkistan aydınları üzerinde ne derece etkili oldu?

İlk Kuşak Ceditçiler

Türkistan Ceditçilerinin birçok ortak paydaları olsa da, onların fikirlerinde bazı farklılıklar mevcuttu; Muhafazakâr Ceditçiler olduğu gibi, ılımlı veya sosyalist fikirlerle yatkınlık duyanlar da vardı. Ayrıca, onların her biri ayrı ayrı fikrî serüvenlere sahiptiler; hayatlarının değişik dönemlerinde milliyetçi veya sosyalist eğilimlere yöneldikleri bilinmektedir. En bariz özellikleri genç olmaları ve mevcut gidişten rahatsızlık duymalarıydı. Aldıkları eğitim tarzı Ceditçilerin fikrî eğilimlerinde belirleyici oldu. İlk nesil Ceditçiler eğitimlerini medreseden almışlardı ve daha çok Fars kültürünün etkisindeydiler. Onlardaki Rus tesirleri yüzeyseldi. İkinci nesil Ceditçiler ise medrese eğitiminin yanında Rus okullarında da eğitim görmüşler ve daha fazla Rus etkisine maruz kalmışlardı. Eski kurumları ve geleneksel uygulamaları daha sert bir şekilde eleştiriyorlardı. Türkistan Vilayetindeki aydınlar nispeten serbest iken, Buhara Ceditçilerinin işi daha zordu. Türkistan Ceditçilerinin ayırıcı özelliklerinden biri ise onlarda dinî reform fikirlerinin yok denecek kadar az olmasıydı. Özellikle Buhara'da bu tarz ilahiyat tartışmalarına rastlanmamaktadır. Ceditçilerin eleştirileri Emir ve etrafındakilerin baskıcı ve bozuk yönetimine karşıydı. Ayrıca, Buhara Ceditçileriyle Kadimciler arasındaki çatışmalar çok daha sert, hatta şiddet içerikli oldu.

Mahmud Hoca Behbûdî

Türkistan'daki Ceditçilik hareketinin önemli liderlerinden biri olan Mahmud Hoca Behbûdî, 1874'te Semerkand'da doğdu. Babası, ulemadandı; İslam hukuku konusunda kitaplar yazmıştı. Behbudî, ilk tahsilini Semerkand'da yaptıktan sonra Buhara'ya giderek medrese tahsilini ilerletti. 1900 başlarında Mekke'yi ziyaret etti ve orada ilim öğrenmekle meşgul oldu. Daha sonra Kazan, Ufa, Orenburg, Petersburg ve Bahçesaray şehirlerine gitti. 1903'te Semerkand'daki ilk usûl-i cedit mektebini açtı; cedit okulları için Özbekçe ve Tacikçe ders kitapları yazdı. 1906-7 yıllarında gazetecilikle uğraştı. Gazete çıkaran arkadaşlarına yardım etti; gazetelerde sürekli olarak yazdı. Makalelerinde özellikle eğitim reformu konusunu ele aldı.

1908'de Gaspıralı Buhara'ya geldiğinde Beyhudî onu kendi evinde misafir etti. 1914'te İstanbul'da İsmail Gaspıralı'yla yeniden karşılaştı ve onunla Semerkand, Buhara, Taşkent, Hive ve Fergana'daki gelişmeler hakkında sohbet etti. Gaspıralı ona: "Allaha şükür, hükûmet mekteplerine Türkistanlı kardeşler çocuklarını göndermeye başladılar. Bugün iki gazete ve bir dergi var; mektepleriniz de biraz terakkide. Rus medeniyetinden kaçmayınız. Ah, bilmiyorum, şu Buhara ne olacak" diyordu. Behbudî, hac yolculuğu dönüşünde Bahçesaray'a uğramaya söz vermişse de, savaşın çıkması bu ziyarete mani oldu.

Buhara uleması arasında temayüz eden Behbudî, Müftülük makamına kadar yükseldiyse de bu görevde uzun süre kalamadı; Buhara Kadimcilerinin baskısı sonucunda Semerkand'a gitmek zorunda kaldı. Aynı yıl *Pederküş* (Semerkand, 1913) adlı Özbekçe ilk tiyatro eserini kaleme aldı. Eserde, zengin bir babanın okumayan oğlunun kötü yollara düşmesini ve sonunda babasının canına kıymasını işledi. 1914'te sahnelenen ve çok meşhur olan bu eser, diğer genç yazarlara da esin kaynağı oldu.

Behbudî, misyoner Ostroumov'un Rus kültürünün etkisinde bir "Sart edebiyatı" yaratma girişimlerine karşı, Türkistanlıların kendi değerleri üstünde yükselen bir edebiyat oluşturmaya çalıştı. M. Karî, A. Avlanî, Hacı Şükrullah gibi Ceditçi aydınlarla birlikte bunu başarma çabası içine girdi.

Behbudî, siyasî faaliyetlerde de bulundu. 1917 yılına kadar Türkistan'ın özgürleşmesinin halkta milli duyguların oluşmasıyla mümkün olacağını düşünüyordu. Bunu gerçekleştirmek için eğitim ve kültür faaliyetleri üzerinde yoğunlaştı. Fakat Şubat Devriminden sonra bu fikrini değiştirdi. Milli eğitimi oluşturmak için her şeyden önce milli özgürlüğü elde etmek gerektiği kanaatine vardı (Ertürk 1950: 22)

Devrimin ilk yıllarında Türkistan'ın özerk bir yönetime kavuşması yönünde aktif faaliyetlerde bulunan Behbudî, Taşkent'te toplanan Ülke Kongresinde Zeki Velidî ile beraber (demokratik bir Rusya içinde kültürel özerklikle yetinmek gerektiğine inananlara karşı) federasyon fikrine destek verdi. Yaptığı etkileyici konuşmalarla kongrede federasyon fikrinin üstün gelmesini sağladı.

Ülkenin silahlı güçler sayesinde özgürleşeceğini düşünen Behbudî, Basmacılar destek verdi. 1919 yılı başında Taşkent'te çıkarılması planlanan ayaklanma hareketinde Basmacılarla irtibatı sağladı. Fakat isyan planlandığı vakitten önce başlayınca kolayca bastırıldı; kendisi Bolşeviklerden kaçıp Buhara Hanlığı taraflarına gitti. Buhara'nın Karşı şehrinde, Emirin güçleri ile İngilizlerin desteğini sağlayarak Bolşeviklere karşı yeni bir hareketi örgütlemeye çalıştıysa da, gelişmeler istediği gibi olmadı. Mart 1919'da Buhara Emirinin Karşı'daki valisi tarafından tutuklandı ve öldürüldü. Onun öldürülmesi Buharalı Ceditçilerde Emire karşı büyük bir nefret duygusu uyandırdı; onları Emir yönetimine tamamen düşman etti.

Pederküş piyesinin tam adı şöyledir: *Pederküş yahud Okumagan Balanın Hâli* [Baba Kâtili veya Okumayan Çocuğun Hâli].

Şekil 8.3

Buhara'da bir okul. XX. yüzyıl başı.

Münevver Karî

Türkistan'da eğitimin modernleşmesi için çalışan önemli simalardan Münevver Karî (1880-1933) Taşkent'te doğdu. Erken yaşta babasını kaybettiği için onun yetişmesiyle annesi meşgul oldu. İlk tahsilini Taşkent'in Şayhantahur mahalle mektebinde aldı. Küçük yaşta Kur'an'ı ezberledi ve bundan dolayı kendisine "karî" (Kur'an hâfızı) denildi. 1898'de Buhara'ya gidip medreseye girdi. Burada yüksek tahsil görmek istediye de, maddi sıkıntılar yüzünden Taşkent'e döndü ve burada bir süre imamlık yaptı. Münevver Karî, 1900 yılından itibaren *Tercüman* gazetesini takip etmeye ve Gaspıralı'nın fikirlerine ilgi duymaya başladı. Gaspıralı'nın Bahçesaray'da yaptığını Taşkent'te gerçekleştirmeye çalıştı. 1901'de Taşkent'te ilk usûlî cedit mektebini açtı (Yarçek 1952: 4). Gaspıralı gibi o da, bu okulda okuma-yazmanın kolaylıkla öğretildiğini göstermek için velilerin ve din adamlarının huzurunda sınavlar yaptı. Türkistan'ın değişik şehirlerinde yeni usulde okul açmak isteyenler öğretmenler onun metodundan yararlandılar. M. Karî, 4 yıllık ilköğretilme ek olarak 2 yıllık rüşti (orta) kısım da açtı; buna "Numûne Mektebi" denildi. Yeni usulde mektepler çoğalınca, bunlara ders kitapları yazdı. Orta kısımda okutulmak üzere Kazan'dan ve İstanbul'dan ders kitapları getirtti.

Münevver Karî'nin diğer bir girişimi ise yeni okulları ve fakir öğrencileri desteklemek için hayır kurumu (Cemiyet-i Hayriye) açmak oldu. Bu dernek aracılığıyla Kazan, Orenburg, Kafkasya ve İstanbul gibi gelişmiş yerlere öğrenci göndermeyi amaçladı; bunun için maddi imkânlar yarattı ve bu sayede birçok gencin dışarıda öğrenim görmesini sağladı. Buralarda okuyup dönen gençler Türkistan ve Buhara'daki yenileşmeye önemli katkılarda bulundular. Fakat dernek Rus memurları tarafından takibe alındığından, dış ülkelere öğrenci gönderme işi tavsadı.

M. Karî, gazetecilikte de başarılı adımlar attı. Yeni fikirleri halka anlatmak için gazete önemli bir araçtı. Gazete yayınlamak için yaptığı başvuru reddedilirse de, daha sonra bu engeli aşarak *Hurşid* adlı gazeteyi çıkardı. Gazetesinde eğitim reformu, Türk kavimleri arasında ortak yazı dili oluşturma ve cehaletle mücadele konusunda yazılar yazdı. Gazetesi kapandıktan sonra diğer gazetelerde etkin görevler üstlendi. 1917 Şubat Devriminin sağladığı serbestlik döneminde yeni gazeteler yayınladı. Eğitim ve kültür işlerinin milli yolda ilerlemesi gerektiği konusunu işledi; milli bağımsızlık fikirlerini dile getirdi.

Gazetecilik ve edebiyat alanlarındaki yayınlarının yanında, milletin baskı rejiminden ve yabancı yönetimden kurtulması yolunda faaliyetler gösterdi. Ceditçi aydınları “Şûrâ-yı İslam” adlı dernek çatısı altında toplamaya çalıştı. Bu teşkilat, Hokand milli hükûmetinin oluşturulmasında önemli bir rol oynadı. Bolşeviklerle işbirliği döneminde devlet kadrolarına milliyetçi aydınları yerleştirmeye çalıştı. 1922-24 yılları arasında Buhara Cumhuriyeti eğitim bakanı oldu; görevi süresinde bu mevkiini milli amaçlar doğrultusunda kullandı. 1925'te hapse atıldı. 1930'da tahliye edildiyse de devamlı göz hapsinde kaldı. 1932'de yeniden hapsedildi ve bir yıl sonra kurşunlanarak öldürüldü (Yarçek 1952: 5-6).

Abdurrauf Fıtrat

Cedit edebiyatının diğer önemli şahsiyeti olan Abdurrauf Fıtrat (Fitret, 1886-1938), Buharalı küçük bir tüccarın oğludur. Buhara'da Mir Arap Medresesinde okuduktan sonra bilgilerini arttırmak amacıyla İstanbul'a gitti. 1909-13 yıllarındaki tahsili sırasında İstanbul'daki yazar ve fikir adamlarıyla tanıştı; *Strat-ı Müstakim* dergisi çevresiyle temas kurdu. *Münazara ve Beyânât-ı Seyyâb-ı Hind* adlı eserlerini İstanbul'da Farsça olarak yayınladı. Ülkesine döndükten sonra öğretmenlik yaptı, usûli cedit mektepleri açmak için uğraştı, tiyatro eserleri kaleme aldı. Ulemayı ve toplumsal bozulmayı eleştirdiği eserleri Buhara'da çok etkili oldu. O zamanlar Buhara'da bu fikirleri dile getirmek büyük cesaret isteyen bir işti.

1917'de Emirin Ceditçilere karşı takibât başlatması üzerine Fıtrat, Semerkand'a kaçtı. Burada bir arkadaşıyla birlikte *Hürriyet* adında bir gazete çıkardı. 1919'da bazı genç aydınlarla birlikte “Çağatay Gürünü” (Çağatay Sohbeti) adlı bir edebi dernek kurdu. Derneğin amaçları, Türkistan Türk kültür birliğini yükseltmek, Çağatay edebi dili temelinde Türkistan yazı dilini geliştirmek ve yeni edebiyatın Çağatay edebî mirasından faydalanarak yükselmesini sağlamaktı (Ertürk 1952: 13). Dernek, Türkistan'ın eski edebiyatçıları tanıttı ve onların eserlerini yeniden bastırdı. Sovyetlerin istediği proleter edebiyatını oluşturmak yerine, milli bir yol izlediğinden, 1922'de derneğin faaliyetleri durduruldu. Dernek kapatılsa da, etkileri devam etti; burada yetişen gençler devletin kültür kurumlarında görev aldılar.

Fıtrat, 1920'de kurulan Buhara Halk Cumhuriyetinde önemli görevler üstlendi; Eğitim Bakanı olduğu dönemde kültür alanındaki programını hayata geçirmek için gerekli kadroları yetiştirmeyi hedefledi. Bunun için, 70 kadar Özbek gencini Avrupa'ya gönderdi. 1922-23'te yıllarında Dışişleri Bakanı olduğu sırada ülkeyi Rusya'ya bağımlılıktan kurtarmak için uğraştı.

Buhara Cumhuriyetinin dağıtılmasından sonra Fıtrat kendini tarih ve edebiyat konularında yazmaya verdi. Şiir, roman, hikâye, piyes gibi eserlerin yanında, edebiyat tarihi alanında önemli eserler yazdı. Semerkand ve Taşkent Üniversitelerinde Çağatay ve Doğu edebiyatı profesörü olarak dersler verdi. 1930'lu yıllarda Oğuz Han, Çingiz ve Timur gibi tarihî şahsiyetleri konu alan piyesler kaleme aldı.

Fıtrat, zamanın önemli yazarlarını etrafına topladığından, Sovyet yetkilileri onu yeni nesli zehirleyen ve gençlerin komünizm ruhunda eğitilmesini engelleyen biri olarak görüyor, milliyetçi ve Sovyet düşmanı gençler yetiştirdiğini düşünüyorlardı. 1937'ye kadar Akmal İkrâm ve Feyzullah Hocaev gibi milliyetçi komünistlerin koruması altında olan Fıtrat, onların bertaraf edilmesinden sonra korumasız kaldı. 1938'de halk düşmanı olmakla suçlanarak tutuklandı ve kendisinden bir daha haber alınmadı.

Fıtrat'ın en tanınmış eseri *Münazara*'dır. Bu eserde o zamanki Buhara'nın durumunu ortaya koydu; âhünlük ve müderrislik gibi ilmî makamların liyakat esa-

sına göre değil, dalkavuklukla elde edildiğini, ulemanın asıl gelirini rüşvet alarak sağladığını, fakat bunun nasıl “yasal” kılıflara büründüğünü ve aslında suç olan rüşvetin paylaşılarak nasıl organize hâle geldiğini göstermeye çalıştı. Osmanlılarda Enver ve Niyazi Beylerin Meşrutiyet ve hürriyet uğruna yaptıkları fedakârlıkları, İran’da da benzer mücadelelerin olduğunu, Rusya’da Tolstoy gibi bir aydının erdemi dile getirdi.

Daha sonra sözü Buhara’daki medrese eğitimine getirerek, burada ilim adına okutulan kitapların aslında **şerh** ve **haşiyelerden** ibaret olduğunu, öğrencilerin değerli vakitlerini böyle faydasız kitapları okumakla heder ettiklerini anlattı. Aslında bu tür eleştiriler bundan önce Kazanlı reformcular tarafından bol bol yapılmıştı. Medrese eğitiminin kalitesizliği, derslerde gerçek İslamî ilimlerin okutulmadığı ve Arapçanın bile doğru dürüst öğretilmediği gibi eleştiriler onlar tarafından da dile getirilmişti. Fakat Buhara açısından anlamlı olan, bunları bizzat oradayken ifade edebilmek ve bunun sonuçlarını göze alabilmektir.

Fitrat, *Münâzara* adlı eserinde usûl-i cedid mekteplerinin ulemanın gözünde nasıl görüldüğünü de güzel bir şekilde yansıttı. “Usûl-i ceditten ne kötülük gördünüz?” sorusuna müderris: “Ulemamız bu mekteb-i cedidenin iç yüzünü anlayıp yasakladılar. Bu mektep birkaç yıl geçmeden çocuklarımızı kâfirleştirecekti” diye cevap veriyordu. Fitrat, eserinde Buhara’daki ilmî ve ahlaki bozulmayı yansıtmaya çalıştı. Dolaylı yoldan, bu tür uygulamalara göz yuman Emir yönetimini de eleştirdi. Fikirlerini anlatırken medresede geçerli olana “münazara” usulünü seçmiş olması ve aynı zamanda bunu tiyatro tarzıyla da uzlaştırması anlamlıdır; mesajının okuyucuya kolaylıkla ulaşmasını ve merak uyandırmasını istemiş olmalıdır.

Fitrat, *Seyyah-ı Hind* adlı eserinde, Hintli bir seyyahın ağzından Buhara Hanlığındaki durumu, Müslümanların niçin yoksul ve cahil kaldıklarını, önceki eserindeki gibi soru-cevap şeklinde irdeledi. Toplumsal sorunlardan ulemayı ve Emirin memurlarını sorumlu tuttu; Buhara yöneticilerinin ve memurların duyarsızlığını ve görevlerini kötüye kullanmalarını ortaya koydu. Bütün bunları dinî bir söylem içinde ele aldı ve Müslümanların gerçek İslamdan ne kadar uzaklaştıklarını göstermeye çalıştı.

Eserin kahramanı olan Hintli seyyahın Buhara’dan sonra gezdiği Karşı ve Şehri Sebz şehirlerinde de durum aynıydı. Fakat doğrudan Rus yönetiminde olan Semerkand’da durum başkaydı. Bu şehir Buhara’ya göre düzenli, bakımlı ve bayındırdı. Seyyah, trende karşılaştığı bir tüccarlardan birinin yakınmasını nakleder. Tüccara göre Buhara’da ticaretin gerilemesinin en büyük sebebi din adamlarıydı; bunlar, para ve mal-mülke sahip olmayı kötüleyip halkın kafasından ticarete ve paraya sahip olma düşüncesini söküp atmışlardı. Ticaret yapanlar bunu içlerine sindirememekte, günah işliyormuş duygusuna kapılmaktaydılar. Seyyah, eskiden padişahların keyfi durumları yüzünden savaşlar olurken, artık savaşların ticaret yüzünden çıktığını söylüyordu. İlerleyen bir devlet, ticaretini genişletmek için geri kalmış bir devletin toprağına girip bazı ayrıcalıklar edinmekte, ülkenin halkı buna engel olmaya kalkınca, asker gönderip onların topraklarını işgal etmekteydi. Fitrat, burada sanki Rusya’nın Orta Asya’daki sömürgeci siyasetini tarif ediyor gibidir.

Yazar, Hintli seyyahın ağzından Buhara’daki hemen her şeyi eleştirir. Halk arasındaki hurafe inançları, evliya kabirlerine taparcasına saygı gösterilmesini, şehirde su içilen yerlerin temizlikle alakası olmamasını, kadınlara yapılan haksızlıkları, rüşvetin doğal hale gelmesini, ahlakî çöküntüyü, Emirin tayin ettiği kadıların halkı nasıl soyduğunu anlatır. Fakat az da olsa gençlerde bir uyanış olduğuna da işaret eder. Ortaçağ Avrupa’sında durumun bundan da kötü olduğunu, fakat Protestan-

Şerh: Orijinal bir metne sonradan yazılan açıklamadır. **Haşiyeye** ise şerhi anlaşılır kılmak için yazılan yorumdur; diğer bir tabirle, şerhin şerhidir.

lık sayesinde Hıristiyanların düştükleri durumdan kurtulduklarını, Protestanların kendi din adamlarına karşı mücadele ettiklerini, İncil'i halkın anladığı dile tercüme ederek halkı aydınlattıklarını belirtir. Eserin bu noktasında ve başka yerlerde Fitrat'ın Rusya'daki halkçılık akımından etkilendiği ortaya çıkmaktadır. Ona göre, Protestanların başarılarının asıl nedeni, amaçlarını halka sade ve açık bir dille anlatmaları, mecbur kalmadıkça papazlarla tartışmaya girmemeleri, fakat her yerde ve her konuda onların yanlışlarını halka göstermeleriydi. Fitrat'ın da bu eserde yapmak istediği budur.

İkinci Kuşak Ceditçiler

Genç kuşak Ceditçiler, öncekilere kıyasla daha yüzeysel bir medrese eğitimi almış, tahsillerinin ilerleyen kısmını Rus okullarında yapmışlardır. Sosyal ve siyasi görüşleri daha radikaldir. Yeni kuşağın I. Dünya Savaşı yıllarından itibaren seslerini duyurdukları görülmektedir. Fakat özellikle 1920'lerde ve 30'larda gelişen yeni Özbek edebiyatında ve kültür hayatında etkili oldular. Bunlardan **Hamza Hakimzade Niyazi** (1889-1929), zengin bir aileden geliyordu. İlk tahsilini Hokand'da aldıktan sonra Rus okulunda okuyarak Rusça öğrendi. Yeni usulde mektepler açtı ve bu okullar için ders kitapları yazdı. Reformcu ve inkılâpçı görüşler içeren piyeslerin yanında ilk Özbek romanını yazdı (Hitchins 2008: 340).

Yazdığı çok sayıdaki eserler ve romanlarıyla tanınan **Abdullah Kadiri** (mahlası: Culkunbay, 1894-1938) ilk tahsilini geleneksel okullarda tamamladıktan sonra, 1908-10 yıllarında Rus-Yerli Okulunda okudu. 1913'te ilk şiirlerini kaleme aldı; kendi toplumunun geri kalmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirdi. Ceditçilerin gazete ve dergilerinde hikâyeler yayınladı. *Babtsız Küyav* adlı piyesi 1915'te Taşkent'te sahnelendi. Burada zengin birinin kızı ile fakir bir gencin evlenmesi ve başarılarına gelenler anlatılmaktadır. *Cuvanbaz* adlı hikâyesinde ise zengin bir adamın genç oğlunun ahlaki bakımdan bozulması hikâye edilmektedir.

1923-26 yıllarında *Mustum* adlı mizah dergisinin başyazarlığını yapan Kadiri, üç önemli roman yayınladı. *Ötken Künler* [Geçmiş Günler] adlı romanında Rus işgali dönemindeki Türkistan hayatını ve Hokand Hanlığı zamanını anlattı. Türkistanlıların kendi aralarındaki mücadelelerini, toplum hayatındaki bozulmaları işledi. *Mibrabdan Çayan* romanında ise Hokand Hanlığındaki saray hayatını konu aldı (Hayit 1964: 22-24). Kadiri, Sovyet rejiminin edebiyatta komünizm fikrine hizmet etme dayatmasına boyun eğmedi. Yazdıklarıyla halkın sevgisini kazandı, fakat rejimin adamı olmadı. 1932'de yazarlar toplantısına çağrılarak kendisinden bundan sonra Parti yolunda yürüme sözü alındı. *Abid Ketman* [Kürek] romanında rejime ters düşmeyen, ama onun isteklerine de râm olmayan tarzda yazdı; kolhozlaştırmanın köylülerin hayatında yarattığı değişiklikleri ele aldı. Kadiri, sonraki yıllarda giderek bir sessizliğe gömüldü. 1938'de milliyetçi ve halk düşmanı olmakla suçlandı ve öldürüldü.

Yeni Özbek edebiyatının önemli simalarından olan şair **Çolpan** (Abdülhamid Süleyman, 1897-1938), zengin bir tüccarın oğlu olup Endican'da doğdu. Medrese öğreniminden sonra Rusça öğrendi. Tarihe merak sardı, milli ruhta yazılmış eserleri okuyarak yetişti. 1917-18 yıllarında Orenburg'da çıkan *Vakit* gazetesinde çalıştı; Başkurt milli hükümetinde sekreterlik görevi yaptı. 1920'li yılların başında satır aralarında milli mesajlar veren şiirler yayınladı. Basmacı direnişinin devam ettiği dönemde halkın duygularını dile getirdi. 1921'de kaleme aldığı "Ben ve Başkalar" şiirinde Türkistan'ın hürriyetten yoksun olmasını şöyle dile getirdi:

Külgen başkalar, yığlagan menmen [Gülen başkalar, ağlayan benim]

Oynagan başkalar, inlegen menmen [Oynayan başkalar, inleyen benim]

Ceditçiler, 1917 sonunda Hokand'da Özerk Türkistan hükümetini kurdular. Bu, hükümetin Bolşevikler tarafından vahşi bir biçimde ortadan kaldırılması, "Basmacı" olarak bilinen ayaklanmaya sebep oldu. Mayıs 1918'de, Taşkent'te Türkistan Valiliğinin yerine Türkistan Özerk Sovyet Cumhuriyeti kuruldu. Fakat yönetim tamamen Rus Bolşeviklerin elindeydi. 1920'de Hive ve Buhara Hanlıkları yıkıldıktan sonra bunların yerine 4-5 yıl devam eden ve Ceditçilerin işbaşında olduğu iki ayrı hükümet kuruldu.

1917 Şubat Devriminden sonra Türkistan'da da canlanma ortaya çıktı. Her tarafta kültürel ve siyasi örgütlenmeler olmaya başladı, toplantılar yapıldı. Uzun süre suskun kalan Türkistanlılar için büyük bir fırsat doğdu; bundan yararlanmamak tarihî bir hata olurdu. Bu konuda hazırlıklı olanlar ise Ceditçilerdi. Bu aydınlar, Taşkent'te "Şürâ-yı İslam" derneği altında örgütlendiler. Onların karşısında olan muhafazakâr ulema ise "Ulema Cemiyeti"nde toplandılar. Bunlar arasında karşılıklı suçlamalar sürüp gitti; hatta bazan şiddet boyutuna ulaştı. Bu yılın ikinci yarısında yapılan Taşkent belediye seçimlerinde muhafazakâr ulema galip geldi.

Erk erkeklerini eşitgen başka [Özgürlük hikâyelerini işiten başkaları] Kulluk koşuğunu tinlegen menmen [Kulluk şarkısını dinleyen benim] Çolpan'ın halk tarafından çok sevilmesi Sovyet rejimini zor durumda bırakıyordu. Onu rejimin şairi yapmak mümkün olmayınca, ondan kurtulma yolları araştırıldı. Milli ruhta yazdığı şiirleri edebi eserlerden çıkarıldı. Yedi defa tutuklanmasına rağmen rejime hizmet etme sözü vermedi. 1937'de son defa tutuklandı ve 1938'de öldürüldü.

Siyasi faaliyetleriyle öne çıkan Özbek liderlerinden olan **Feyzullah Hocaev** (1896-1938), Buhara'nın çok zengin ve tanınmış bir ailesinden geliyordu. Geleneksel okullarda başladığı eğitimini Rus okullarında tamamladı. İnkılâpçı ve siyasi faaliyetlerde bulundu; Bolşeviklere katıldı. Buhara Halk Cumhuriyetinde ve Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde Başbakanlık yaptı. Diğer milliyetçi sosyalist aydınlar gibi, o da Stalin kıyımlarının kurbanı oldu.

1917 İHTİLALLERİ SONRASINDA TÜRKİSTAN

Özerk Türkistan Hareketi

1917 Şubat Devrimi Türkistanlılar tarafından sevinçle karşılandı; yeni ümitlerin doğmasına sebep oldu. Yeni oluşturulan hükümet, Rusya halklarına eşitlik, özgürlük ve kendi kendilerini yönetme hakkı vaadinde bulundu. Çarlık dönemindeki kısıtlamalardan bunalmış olan Türkistan aydınları, artık haksızlıkların sona ereceğine, Rus göçmeni gönderilmesinin biteceğine inandılar. Fakat daha ilk günlerde bile bu beklentilerin karşılanması konusunda bazı şüpheler ortaya çıktı. Rusya'daki geçici hükümet Türkistan'daki bütün memurların yerinde kalması talimatını verdi; Türkistan yönetimini yeniden düzenlemek için oluşturulan geçici komisyonun 9 üyesinden beşi Rus idi.

Türkistanlı aydınlar, 4-8 Nisan'da Taşkent'te bir kongre yaparak Rusya'nın yeni yönetiminin nasıl şekillenmesi gerektiği konusunu tartıştılar. Aydınlardan bir kısmı (Çokayoğlu ve Şâhiahmedov) üniter ve demokratik bir Rusya içinde kültürel özerklikten yana tavır aldılar. Mahmud Hoca Behbudî, Zeki Velidî ve arkadaşları ise federasyonu savundular. Uzun süren tartışmaların sonunda Türkistan için federal yönetimin daha uygun olduğu fikri ağır bastı.

Zeki Velidî'nin önderlik ettiği Türkistanlı temsilciler, bu kararlarını 1-11 Mayıs arasında Moskova'da toplanan Bütün Rusya Müslümanları I. Kongresinde de ortaya koydular. Kongrede Kazanlı temsilcilerin kültürel özerkliğe ısrar etmelerine rağmen, Türkistanlı, Azerbaycanlı, Kırım ve Başkurt vekiller Rusya Müslümanları açısından federasyonun daha faydalı olacağını savundular. Yapılan oylamada federasyon taraftarlarının fazla olduğu görüldü. Kongreden uzlaşmacı bir karar çıktı: Müslümanların çoğunluk olduğu yerler için topraklı federasyonun, azınlıkta kaldığı yerlerde ise kültürel otonominin uygun olduğu kararlaştırıldı. II. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi ise aslında bir Tatar kongresi şeklini aldı. Bundan sonra Müslüman gruplar arasındaki dayanışma çözülme noktasına geldi. Rusya'da iç savaşın başlaması da Müslüman grupların birbiriyle alakalarını kopardı; her grup kendi bölgesinde faaliyet göstermeye başladı.

Taşkent'te bu sırada Türkistan'ın geleceği üzerinde faaliyet gösteren değişik gruplar ortaya çıktı. Ulema ve onları destekleyen muhafazakâr kesim, Ulema Cemiyeti adıyla Şir Ali Lapin'in (Rus eğitimi almış ve yıllarca tercümanlık hizmetinde bulunmuş bir kişiydi) önderliğinde örgütlendiler. Onlar, milliyetçi Rusların safında yer alırken, Ceditçi aydınlar Rus sosyalist gruplarına (sosyal demokratlara ve bol-

şeviklere) yakın durdular. Önceki yıllarda Türkistanlıların davasını destekleyen inkılâpçı sosyalistler (SR'ler) ise Rus göçü ve toprak meselesinde Rus köylüsünün tarafını tuttular ve bu tutumlarıyla Müslümanları kendilerinden soğuttular (Togan 1981: 362-3).

Hokand'da Türkistan Muhtariyeti

1917 Ekiminde Moskova'da Bolşeviklerin yönetimi ele geçirdiği günlerde, Uralların güneyinde Kozak Generali Dutov liderliğindeki komünist karşıtı ayaklanma, Orta Asya ile Rusya arasındaki alakayı kesti. Dolayısıyla, Rusya'da iç savaş olurken, Türkistan'da bir yönetim boşluğu oluştu. Bu ayın sonunda Taşkent'te Bolşevikler yönetimi ele geçirdi.

Bundan bir ay kadar sonra, Hokand'da toplanan Ceditçi aydınlar, Türkistan'ın özerkliğini ilan ettiler. Hükûmet merkezini geçici olarak Hokand olarak belirlediler. Türkistanlıların haklarını savunan inkılâpçı sosyalist Vadim Çaykin ile Buhara Yahudilerinden Salomon Hetzfeld bu hükümeti desteklediler. Bu devlet, Rus Devrimi tarafından ortaya konan esaslara dayalı olarak, Rusya Federasyonu içinde özerk bir statüde olacaktı. Müslümanlar dışındaki azınlıkların hakları korunacaktı.

Böylece bölgede iki ayrı yönetim ortaya çıkmış oldu. Bunlardan biri Taşkent'teki Rus Bolşeviklerinin kurmuş olduğu Türkistan Sovyet hükûmeti, diğeri Ceditçi aydınların Hokand'da kurdukları Türkistan Muhtariyeti idi. Türkistan'ın değişik şehirlerinde ve Taşkent'te binlerce kişi toplanarak Türkistan Muhtariyetini kutlayan gösteriler yaptılar.

Hokand'da özerk bir hükümet kurulması Taşkent'teki Rus Bolşeviklerini son derece rahatsız etti. Bolşevikler, Ocak 1918'de düzenledikleri kongrede, rakipleri olan Hokand hükümetini ortadan kaldırma kararı aldılar. Bu sırada ortaya çıkan iki gelişme Taşkent Bolşeviklerinin elini güçlendirdi. İlk olarak, Rusya'daki Bolşeviklerin Orenburg'u işgal etmesi sonucunda Taşkent Bolşeviklerine yardım yolu açıldı. İkinci olarak, Semerkand'da bulunan Kozak askerlerinin silahlarını Taşkent'e bırakmaları Bolşevikleri askeri bakımdan güçlendirdi. Böylece, zaten askerî bir güç oluşturamayan Hokand hükümeti daha da zayıf duruma düştü. Hokand hükümeti çaresiz bir şekilde dışarıdan yardım aradı. Kazakların oluşturduğu Alaş hükümetinin askerî bakımdan yardım edecek gücü yoktu. Buhara Emiri Ceditçilere düşman olduğundan ve Rusya'yı kızdırmaktan çekindiğinden dolayı yardıma yanaşmadı.

Hokand hükümetinin en büyük zaafı, askerî gücü olmamasındaydı. Çarlık döneminde Müslümanlar askere alınmadıklarından, askerlikte deneyimli kimseler bulunmuyordu. Aceleyle oluşturulan silahlı güç çok yetersizdi. Hokand şehrinin savunmasını Korbaşı Küçük Ergeş'in çete gücü üstlenmişti. Hükümetin mali gücü yok denecek derecedeydi. Hokand'daki Çarlık zamanından kalma Rus bankalarına el konulmasında tereddütlü hareket edilmesi yüzünden, bankaların içi boşaltılarak paralar Taşkent'e kaçırıldı. Hatta bu yüzden, başbakan M. Tınışbaev görevinden alınarak yerine M. Çokayoğlu getirildi (Kara 2002: 791).

Hokand şehrinin iç kalesinde hâlâ 40-50 kişilik Bolşevik Rus askerleri bulunuyordu. Bunlar bertaraf edilmeye çalışılırken iş büyüdü; şehirdeki Ermeniler de Bolşevik Ruslara katıldı. Diğer taraftan, Mergilan'dan gelen Bolşevik askerleri şehrin kapısına dayandı. Hokand'ın savunması az sayıdaki polis gücü ile atlı Kıpçak gücüne dayanıyordu. Şehir, Bolşeviklerin saldırısına üç gün dayanabildi. Hokand hükümet üyelerinin çoğu kaçmak zorunda kaldı. Bolşevikler şehri tamamen yağma edip binlerce Müslümanı öldürdüler. Bütün bu yapılanlar büyük bir tepki doğurdu. Bazı kimseler dağa çıkarak Basmacılık adlı silahlı direniş hareketini başlattılar.

Hokand'da kurulan Türkistan özerk hükûmeti, birkaç aylık bir ömrü olmasına rağmen, Türkistanlıların milli özerklik hareketi için bir örnek oluşturdu. 50 yıl kadar Çarlık yönetiminde yaşayan yerel halkın kendi kendini yönetme konusunda ortaya koydukları bu girişim, Türkistanlıların modern devlet yapılanması konusundaki ilk deneyimleri olması bakımından da önemlidir.

Bolşevikler Hokand hükûmetini ortadan kaldırdıktan sonra Türkistan'da yönetimin nasıl şekilleneceği meselesi ortaya çıktı. Rusya'daki Bolşevik hükûmetinin tavsiyesiyle Mayıs 1918'de Türkistan Özerk Sovyet Cumhuriyeti kuruldu. Bu cumhuriyet Rusya Federasyonu'na bağlı olacaktı. Adında "Türkistan" bulunmakla birlikte, yönetim Rusların elindeydi.

Buhara Halk Cumhuriyeti

Taşkent Bolşevikleri bundan sonra Buhara Hanlığına yöneldiler. Emir, despot ve baskıcı tutumuyla Buharanın aydın kesimini kendisine düşman etmişti. Mevcut gelişmeler de Buharalı Ceditçilerin düşünce ve tasarılarını tamamen değiştirdi. Artık reformlar aracılığıyla değil, ihtilalle Buhara'daki düzeni değiştirme yollarını aradılar. Rus Devriminin emperyal dünya düzenine meydan okuması ve ezilen Doğu halklarına hitap etmesi Ceditçilerde yeni ümitler uyandırdı. Bolşeviklerin milli kurtuluşçu ve ilerlemeci söylemlerini kendi ülkülerine yakın buldular.

Taşkent Bolşevikleri Buhara'da kendilerine doğal bir müttefik (Genç Buharalılar) buldular; iki tarafın da çıkarları birbirine uyuyordu. Bolşevikler, Buhara Hanlığını ortadan kaldırmak için bir bahane arıyorlardı. Genç Buharalılar ise hanlığı ihtilal yoluyla devirmek istiyorlar fakat bunu kendi güçleriyle gerçekleştirecek durumda olmadıklarından, Bolşeviklerin yardımına ihtiyaç duyuyorlardı. 1917 yılı sonlarına doğru Genç Buharalılar Taşkent Bolşevikleriyle temas kurdular.

1918 Şubatı sonunda Taşkent Kızıl Ordusu Buhara şehri kapılarına dayandı. Genç Buharalılarla birlikte Taşkent Bolşevikleri Emire bir nota verdiler. Notada Emir'in ifade hürriyeti üzerindeki kısıtlamaları kaldırması, etrafındaki mutaassıp çevreyi dağıtıp yerine Genç Buharalılardan oluşan bir kadro kurması gibi talepler yer alıyordu. Emir, önce bu şartları kabul ediyor gibi görünse de sonra ne olduysa birden karar değiştirdi. Mart başında, Kolesov adındaki Rus komutanı Buhara kalesine saldırdı ise de Buhara halkının dört gün süren direnişi karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Onunla birlikte 200 kadar Genç Buharalı da Taşkent'e kaçtı. Taşkent Bolşevikleri Emirle bir antlaşma yaparak hanlığın bağımsızlığını tanıdılar. Fakat bir taraftan da yeni bir saldırı için hazırlık yaptılar (Pipes 1980: 177).

Şubat 1920'de Hive Hanlığının ele geçirilmesi üzerine, Buhara'nın kuzey batısı saldırıya açık duruma geldi. Bundan iki ay sonra Frunze, Buhara'yı ele geçirmek için hazırlıklara başladı. Ağustos ayında Genç Buharalılarla Bolşevikler Çarcuy'da bir toplantı yaparak Buhara Emirliğinin nasıl devrileceğini görüştüler. Toplantıda planlandığı üzere Genç Buharalıların yardım talebi üzerine Kızıl Ordu Buhara'ya karşı yeni bir saldırı başlattı. Beş gün süren ve çok çetin geçen çatışmalardan sonra 2 Eylülde Kızıl Ordu Buhara'yı işgal etti. Emir ve çevresi hanlığın doğu tarafına kaçtı. Bolşevikler, hiç gerek yokken şehirde bazı tahribatta bulundular; Buhara'nın bütün kıymetli hazinelerini yağma edip, "Erk" (hükûmet sarayı) ve binlerce elyazmasının bulunduğu Saray kütüphanesini ateşe verdiler.

Bolşeviklerin desteğiyle, Hanlık lağvedildi ve yerine Genç Buharalıların iş başında olduğu Buhara Halk Cumhuriyeti kuruldu. Genç Buharalılar, şehirlerde yaşayan, molla ve tüccarların çocuklarından oluşuyordu. Rus yönetiminin nimetlerinden yararlanan ve Rus kapitalizmine eklenmiş olan şehirli tüccar kesimine

Âlim Han (1911-1920), modern eğitim almış olmakla birlikte, yetersiz bir yöneticiydi. Yönetimde bazı yenilikçi kimseler olmakla birlikte, genel olarak onun yönetimi sırasında mutaassıp ulema egemen oldu. Emir, 21 Nisan 1917'de Buhara'da bazı reformların yapılacağını ilan etti. Fakat bundan bir gün sonra tavrı değiştirdi ve özgürlük isteyen gençlerin gösterisini sert bir şekilde dağıttı; tutucu çevrelerin Ceditçilere karşı korkunç bir kıyım yapmasına göz yumdu. Yenilik yanlısı olan Kuşbeği Nasrullah Bek'i görevinden uzaklaştırılarak yerine mutaassıp birini getirdi. Ceditçilerin çoğu Türkistan Vilayetine kaçmak zorunda kaldılar.

mensuptular. Buhara Cumhuriyetinin İcra Komitesi başkanı olan Feyzullah Hoca (Hocayev), Buharalı milyoner bir zengin aileden geliyordu. Rusça ve biraz da Almanca biliyordu. Maliye Bakanı olan Osman Hoca (Hocayev) ise Fergane'nin Oş şehrinde bir tüccarın oğluydu. Medrese eğitimini Buhara'da yaptıktan sonra 1910'da İstanbul'a gitmiş, Buhara'ya döndükten sonra yeni usulde okul açmış ve gazete çıkarmıştı.

Hükûmeti oluşturan bakanların çoğunluğu Özbek ve Tacik kökenlilerden oluşuyordu. Hariciye bakanı Buharalı bir dönme, Maarif bakanı ise bir Türkmen idi. Bunların hepsi Farsça konuşurlardı ve Fars edebiyatına meftun idiler. Böyle olmakla beraber, siyasi görüşleri bakımından Türkçülük ve Türkistan idealine bağlıydılar (Togan 1999: 311).

Genç Buharalılar, daha ilk günlerde bile Ruslar tarafından kullanılacaklarını anladılar. Bu durumdan kurtulmak için işbirliği içinde oldukları Rusların etkisinden sıyrılmak ve durumlarını güçlendirmek zorundaydılar. Bir taraftan Emir'i takip ederek onun tamamen çekip gitmesini sağlamaya çalışırken, diğer yandan Basmacıları yanlarına çekerek Buhara'yı askeri bakımdan güçlendirmek ve fırsat olduğunda Kızıl Orduyu Buhara'dan çıkarmak istiyorlardı. Harbiye Nazırı Abdülhamid Arif, Buhara'da bulunan esir Türk subaylarını bir askeri okul açmakla görevlendirdi.

1920'de Rusya'daki iç savaştan galip çıkan Bolşevikler, Orta Asya'da denetimi sağlamaya ve bölgeyi yeniden düzenlemeye yöneldiler. Yerel halka hiçbir hak tanımayan Taşkent'teki Rus yerleşimcilerini hükûmetten uzaklaştırıp yerlerine Moskova'dan gönderdikleri kişileri getirdiler. Bu kişiler, Moskova'dan aldıkları talimat doğrultusunda Türkistanlıları ülke yönetimine dahil etmeye çalıştılar. Ceditçiler bu fırsatı değerlendirdiler ve toplum hayatında arzuladıkları değişimi gerçekleştirmek için kolları sıvadılar. Ceditçiler de inkılap yanlıydılar; fakat onların inkılap anlayışı Bolşeviklerinkinden farklıydı. Bolşevikler devrimi sınıf mücadelesi olarak görürken, onlar milli mücadele şeklinde algılıyorlardı.

1920'li yılların ilk yarısı Ceditçiler için büyük bir şevk ve çaba içinde geçti; milli ve kültürel hedeflerini gerçekleştirmek için büyük bir çaba içine girdiler. Artık karşılarında her yeniliğe karşı çıkan tutucu ulema yoktu; onların bazıları sinmiş, diğerleri ise doğu Buhara'ya veya Afganistan taraflarına gitmişlerdi. Genç Buharalılar devleti milli temellere göre şekillendirilmeye çalıştılar. Farsça yerine Özbekçeyi resmi dil olarak kabul ettiler. Bu durum, Buhara Hanlığında yüzyıllardır egemen olan Fars dili ve kültürünün gerilemesi anlamına geliyordu. Fars medeniyeti Orta Asya'daki köhne-perestliğin ve eskilik fikrinin kaynağını oluşturuyordu.

4 Mart 1921'de Sovyet Rusya ile Buhara Cumhuriyeti arasında bir antlaşma yapıldı. Buna göre Sovyetler Buhara'nın yeni statüsünü tanıdı ve bağımsızlığını onayladı; Buhara Cumhuriyeti para basma hakkına sahip olacak, ancak askeri güç Rusların elinde olacaktı.

Emir Afganistan'a geçtikten sonra da Doğu Buhara'daki etkisi devam etti. Lakay İbrahim, Togay Sarı ve İshan Sultan gibi Basmacı reisleri Emiri destekliyorlardı. Cahil ve mutaassıp olan bu kimseler, Ceditlere karşı keskin düşmanlık duygularıyla doluydular. Lakay İbrahim, Düşenbe'yi kuşattığında Ruslardan çok Ceditçileri arıyor, onları öldürüyordu. Bunlar Ceditçileri "Buhara'yı Ruslara satan hainler" olarak görüyorlardı. Rus Bolşevikler ise Ceditçilere inanmıyor, onların aslında Basmacılarla aynı olduğunu söylüyorlardı. Ceditçiler, Ruslarla aynı safta olmaktan rahatsızlık duysalar da başka türlü hareket edemiyorlardı. Bolşeviklerin yerli halka yaptığı zulümleri protesto etmekten başka ellerinden bir şey gelmiyordu.

Cedit hükûmetinin temsilcileri, Basmacılarla ilişki kurarak onları kazanarak cumhuriyeti askerî bakımdan güçlendirmeye çalıştılar. Rusları kuşkulandırmamak için bu görüşmeleri gizlice yürüttüler. Fergane ve Semerkand Basmacılarının bir kısmının desteğini kazandılar. Basmacı reisi Devletment Bek, Rus askerleri Buhara topraklarından çıktıkları anda silahlarını hükûmete teslim edeceklerine söz verdi.

1923 yılı ortasından itibaren Buhara Halk Cumhuriyeti giderek Bolşevik Rusların denetimine girdi. Moskova'nın talimatıyla Sovyet siyasetine karşı olan yetkililer Buhara dışına çıkarıldı. Eğitim Bakanı Fıtrat ve Maliye Bakanı Sattar Hoca görevden alındı. Milliyetçi eğilimdeki bakanlar hapse atıldı. Onların yerine Moskova'nın güvendiği kimseler getirildi. Cumhuriyetin adı Buhara Sovyet Cumhuriyeti olarak değiştirildi. 1924 yılı sonunda cumhuriyet ortadan kaldırıldı ve toprakları yeni kurulan Özbekistan ve Türkmenistan cumhuriyetleri arasında paylaşıldı.

SIRA SİZDE

Emir yönetiminin devrilmesiyle iş başına gelen Genç Buharalıları bekleyen sorunlar nelerdi?

Harezim Halk Cumhuriyeti

Harezim bölgesinde bulunan Hive Hanlığında Buhara'ya benzer bir süreç yaşandı. 1918 yılından itibaren Hive'de ortaya çıkan karışıklıklar ülkeyi parçalanma noktasına getirdi. Su paylaşımı meselesinden dolayı Özbeklerle Türkmenler arasında çatışmalar olduğu gibi, Buhara'nın muhafazakâr kesimi ile Genç Hiveliler (Ceditçi Özbek aydınları) arasında çekişmeler eksik olmuyordu. Yomut Türkmenlerinin başındaki Cüneyt Han, Genç Hivelilerle birleşerek 1918'de İsfendiyar Han'ı öldürttü ve yerine Seyid Abdullah'ı tahta oturttu. Yöneticilik yeteneği olmayan yeni han, Cüneyt Han'ın etkisi altında kaldı. Rus Bolşevikler, Genç Hivelileri desteklediler. Cüneyt Han ile Özbek kökenli Genç Hiveliler arasında çekişmeler baş gösterdi. Ortaya çıkan yönetim boşluğundan yararlanan Kızıl Ordu birlikleri Şubat 1920'de Hive'yi işgal etti. Bolşeviklerin baskısıyla Seyid Abdullah tahttan vazgeçti (Togan 1981: 260).

Şekil 8.4

Buhara Emiri Abdülabad'ı eleştiren karikatür. Emir, rahat yatağında eğlenceye dalmışken, gelecek (resimdeki hanım) onun ipini kesmektedir.

Kaynak: Molla Nasreddin, sayı 3 (1909).

Hanlığın yerine Genç Hivelilerin iş başında olduğu Harezim Halk Cumhuriyeti kuruldu. Sovyet Rusya, Harezim'in bağımsızlığını tanıdı. Fakat bir taraftan da buradaki Sovyet temsilciliği vasıtasıyla komünist bir örgütlenme oluşturmaya çalıştı. Mart 1921'de komünist grubun yardımıyla devlet başkanı ve bazı Genç Hiveliler tutuklandı; bir kısmı kaçarak Buhara'ya sığındı. Böylece Cumhuriyet komünistlerin denetimine geçti. 1924'te Sovyet Rusya, Harezim Halk Cumhuriyetini ortadan kaldırıp topraklarının büyük bir kısmı Özbekistan'a, geri kalanı Türkmenistan'a bağladı.

Özet

Türkistan uyanışında usûl-i cedit hareketinin etkilerini açıklamak

1890'lı yıllardan itibaren Kırım, Kazan ve Azerbaycan'la olan temaslar, Türkistanlı ve Buharalı aydınlar arasında uyanış ve yenileşme akımını ortaya çıkardı. Tatar muallimler ve onları destekleyen tüccarlar, açtıkları usûl-i cedit okullarıyla öncülük rolünü üstlendiler. Tatar okullarını yerel aydınların açtıkları yeni metotlarla eğitim veren mektepler izledi. Cedit hareketi Buhara'da ulemanın direnişiyle karşılaştı; bu yüzden buradaki eğitim faaliyetleri yavaş ilerledi. Türkistan Vilayetinde (özellikle Semerkand ve Taşkent'te) ise okullaşma nispeten rahat bir şekilde ilerledi. Rus yönetimi, Buhara'da taassubu kıracağı düşüncesiyle Cedit okullarına destek verirken, Türkistan Vilayetinde çekinceli bir tutum benimsedi. Fakat Ceditçilerin Osmanlı Türkleriyle ve diğer Müslümanlarla olan temasları ve yeni okullarının Türkistan'da milli duyguları uyandırdığını görünce bu desteğini çekti. Gerçekten de, geleneksel eğitim kurumların eleştirisi ile başlayan Ceditçilik, Müslüman toplumunun baştan ayağa eleştirisine dönüştü; hayır kurumları oluşturuldu, yeni edebî türler (roman, hikaye, tiyatro) geliştirildi, Türk dili ve milli duygular ön plana çıkarıldı.

Türkistan'da yeni fikirlerin yayılmasında basın yerini tanımlamak

1905 Devrimi, Ruslardaki kadar heyecan yaratmasa da, Müslümanlar arasında da bazı faaliyetleri ortaya çıkardı. Türkistanlılar Rusya Meclisine 6 vekil gönderdilerse de bunların mecliste pek fazla etkinliği olmadı. 1907'de çıkarılan seçim kanunuyla siyasi haklarını tamamen kaybettiler. Türkistan'a gazetecilik tesirleri Kırım ve Kazan'dan geldi. 1905-8 yılları arasında Taşkent'te Türkçe gazeteler çıktı. Kısa ömürlü olsalar da gazeteler önemli bir fikir canlılığı yarattılar. Yenilikçi aydınlar basın aracılığıyla halka hitap etme imkânını elde ettiler. 1912'den itibaren Buhara,

Hokand, Endican ve Fergane'de çıkan gazete ve dergiler, I. Dünya savaşının başına kadar devam etti. Savaş yıllarında kısıtlamalar olmakla birlikte, 1917'de gazete ve dergi yayıncılığı hızla gelişti. Türk birliği ve sosyalizm fikirlerini işleyen gazete ve dergiler serbest bir şekilde ortaya atıldılar. Sovyet rejiminin güçlenmeye başlamasıyla basın devletin bir propaganda aracı haline geldi.

Türkistanlı aydınların toplumsal değişimdeki rollerini değerlendirmek

XIX. yüzyılın sonlarından başlayarak Türkistan ve Osmanlı Türklerinin alakaları arttı; Meşrutiyetten sonra çok sayıda Türkistanlı genç tahsil için İstanbul'a geldi. Bunlar İstanbul'da buldukları sırada Jön Türklerle temas kurdular; buradaki yeni fikirlerden etkilendiler. Behbudî, M. Karî ve Fitrat gibi ilk kuşak Ceditçiler, yüzeysel olarak Rus ve Avrupa kültüründen haberdar olsalar da sağlam bir medrese eğitimi almışlardı. Gaspıralı'nın fikirlerinden etkilenen bu gençler, Buhara'da ve Türkistan Vilayetinde usûl-i cedit mekteplerini yaygınlaştırmaya çalıştılar; hayır cemiyetleri vasıtasıyla öğrenciler yetiştirdiler, kütüphaneler açıp ders kitapları hazırladılar. Gazeteler aracılığıyla yeni fikirleri yaymak için uğraştılar. M. Karî, Türk kavimleri arasında ortak yazı dili oluşturma ve cehaletle mücadele konusunda yazılar yazdı. Behbudî ve Fitrat gibi aydınların yazdıkları tiyatro eserleri sahnelendi. Bunlar yeni fikirlerin yayılmasında etkili bir vasıta oldu. Fitrat, eserlerinde Buhara'daki ilmî ve ahlakî bozulmayı yansıtmaya çalıştı; I. Dünya Savaşı sırasında kendini hissettirmeye başlayan ikinci kuşak Ceditçiler (H. H. Niyazi, A. Kadirî, Çolpan, F. Hocayev) medrese eğitiminin yanında Rus okullarında da eğitim görmüşlerdi; onların sosyal ve siyasi görüşleri daha radikal; Bunlar özellikle 1920'lerde ve 30'larda gelişen yeni Özbek edebiyatında ve kültür hayatında etkili oldular.

1917 Rus ibtilâllerinin Türkistan Vilayeti ve Buhara üzerindeki tesirlerini tanımlamak

1917 (Şubat ve Ekim) ihtilalleri sonrasındaki gelişmeler Ceditçilerin söyleminde radikal bir değişmeye yol açtı. Bundan önce eğitim ve kültür faaliyetleriyle toplumsal dönüşümü sağlamaya çalışan Ceditçi aydınlar, artık devrim yoluyla daha hızlı adımlarla ilerleme yolunu seçtiler. 1917 sonunda Hokand'da toplanan Ceditçi aydınlar, Kasımda Türkistan'ın özerkliğini ilan ettiler. Taşkent'te ise Rus Bolşevikler hâkim oldular. Dengelerin değişmesiyle Taşkent'teki Bolşevikler güç kazandı ve Hokand hükümetini ortadan kaldırdı. Mayıs 1918'de yönetimin tamamen Rusların elinde olduğu Türkistan Özerk Sovyet Cumhuriyeti kuruldu. Buhara'da ise Bolşeviklerle işbirliği yapan Ceditçiler, Eylül 1920'de Emir yönetimini devirerek yönetimi ele geçirdiler. Hive'de de benzer bir süreç yaşandı. Hanlıkların yerine Ceditçilerin iş başında olduğu Buhara Halk Cumhuriyeti ve Harezmi Halk Cumhuriyeti kuruldu. Yeni dö-

nemde Ceditçiler bir taraftan devleti milli temellere göre şekillendirmeye çalışırken, diğer yandan Basmacılarla ilişki kurarak cumhuriyeti askerî bakımdan güçlendirmeye çalıştılar. Fakat Harezmi ve Buhara cumhuriyetleri giderek Bolşevik Rusların denetimine girdi. Milliyetçi eğilimdeki yöneticilerin yerine Moskova'nın güvendiği kimseler getirildi. 1924 yılı sonunda ise her iki cumhuriyet de ortadan kaldırıldı ve toprakları yeni kurulan Özbekistan ve Türkmenistan cumhuriyetleri arasında paylaştırıldı.

Kendimizi Sınayalım

1. Aşağıdakilerden hangisi Türkistan'daki uyanışa etki eden unsurlardan biri **değildir**?
 - a. Kadimci ulemanın tepkisel direnişi
 - b. Türkistan'da yerel basının gelişmesi
 - c. Buharalı ve Türkistanlı Ceditçilerin faaliyetleri
 - d. 1917 ihtilallerinin etkileri
 - e. Usûl-i cedit mekteplerinin etkileri
2. Aşağıdakilerden hangisi Türkistan Genel Valiliği dışında yer almaktaydı?
 - a. Semerkand
 - b. Buhara
 - c. Hokand
 - d. Taşkent
 - e. Pişpek (Bişkek)
3. Aşağıdakilerden hangisi gazetelerin Türkistan hayatı üzerindeki etkilerinden biri **değildir**?
 - a. Ulemanın bilgi üzerindeki tekeli kırıldı.
 - b. Yeni fikirlerin yayılmasını sağladı.
 - c. Aydınların halka hitap etmelerini sağladı.
 - d. Milli bilincin oluşmasına katkı sağladı.
 - e. Türkistan'daki Rus yönetimini zayıflattı.
4. **İlk** kuşak Türkistanlı Ceditçiler ile ilgili aşağıdakilerden hangisi **söylenemez**?
 - a. Hemen hepsi medrese eğitimi almışlardı.
 - b. En bariz özellikleri genç ve mevcut gidişten rahatsız olmalarıydı.
 - c. Yüzeysel bir şekilde de olsa Rus ve Avrupa kültüründen etkilenmişlerdi.
 - d. Medreseden ziyade Rus eğitim kurumlarında yetişmişlerdi.
 - e. Buhara Emiri yönetiminden rahatsızlık duyuyorlardı.
5. Aşağıdakilerden hangisi, Rus işgali zamanında Türkistan toplumunu ve Hokand Hanlığı zamanını anlatan romandır?
 - a. *Babtsız Küyav*
 - b. *Mıbrabdan Çayan*
 - c. *Ötken Künler*
 - d. *Seyyah-ı Hind*
 - e. *Münazara*
6. Aşağıdakilerden hangisi Hokand milli hükümetinin yıkılmasında rol **oynamadı**?
 - a. Taşkent Bolşevik hükümetinin güçlenmesi
 - b. Rusya'daki Bolşeviklerin Orenburg'u ele geçirmeleri
 - c. Semerkand'daki Kozak askerlerinin silahlarını Taşkent Bolşeviklerine vermeleri
 - d. Hokand hükümetinin askerî bakımdan zayıf olması
 - e. Alaş hükümetinin Hokand muhtariyetine karşı çıkması
7. Aşağıdakilerden hangisi Buhara Ceditçilerinin 1917'den sonra benimsedikleri tutumlardan biri **değildir**?
 - a. Emirle uzlaşma arayışı içine girdiler.
 - b. Buhara Hanlığını devirmek için karşı Bolşeviklerle işbirliği yaptılar.
 - c. Yeni gelişmelerin sunduğu imkanlardan faydalanmaya çalıştılar.
 - d. Reform yoluyla Buhara Hanlığında bir şey yapılamayacağı kanaatine vardılar.
 - e. Buhara'daki düzeni reformlarla değil, ihtilal yoluyla değiştirmeye çalıştılar.

8. Aşağıdakilerden hangisi Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin merkezi idi?
- Taşkent
 - Buhara
 - Semerikand
 - Hive
 - Hokand
9. Rus hükümetinin, Türkistan'ın doğrudan yönetimi altında olan kesiminde usûl-i cedit mekteplerinin kurulmasını engellemeye çalışırken Buhara'da bu mekteplerin açılmasını desteklemesinin nedeni aşağıdakilerden hangisidir?
- Buhara'nın bir kültür merkezi olmasını istemeleri
 - Buhara halkının eğitime olan ihtiyacının fazla olması
 - Cedit okullarının, mutaassıp ulemanın halk üzerindeki etkisini kıracağını düşünmeleri
 - Buhara'daki, mevcut eğitim sisteminin çökmek üzere olması
 - Buhara'ya gelen Rus göçmenlerin çocuklarına iyi bir eğitim verebilmeyi düşünmeleri
10. Aşağıdakilerden hangisi Ceditçilikle ilgili **değildir**?
- Eğitim reformu
 - Alfabeyi kolay öğretme metodu
 - Kadınların durumlarının iyileştirilmesi
 - Milli bilinçlenme
 - Yayıncılık siyaseti

Kendimizi Sınavalım Yanıt Anahtarı

- a Yanıtınız yanlış ise "Eğitim ve Yenileşme" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
- b Yanıtınız yanlış ise "Güney Türkistan'da Basın: 1905-1918" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
- e Yanıtınız yanlış ise "Güney Türkistan'da Basın: 1905-1918" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
- d Yanıtınız yanlış ise "İlk Kuşak Ceditçiler" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
- c Yanıtınız yanlış ise "İkinci Kuşak Ceditçiler" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
- e Yanıtınız yanlış ise "Hokand Muhtariyeti" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
- a Yanıtınız yanlış ise "Buhara Halk Cumhuriyeti" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
- d Yanıtınız yanlış ise "Harezmi Halk Cumhuriyeti" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
- c Yanıtınız yanlış ise "Eğitim ve Yenileşme" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.
- e Yanıtınız yanlış ise "Eğitim ve Yenileşme" bölümünü yeniden gözden geçiriniz.

Sıra Sizde Yanıt Anahtarı

Sıra Sizde 1

Usûl-i cedit mektepleri, kolay okuma-yazma öğretmesi, öğrenciye okulu sevdirmesi, Türkçenin öğretilmesine önem vermesi ve pratik bilgiler edindirmesi gibi özellikleriyle kısa zamanda yaygınlık kazandılar. Eğitim faaliyetleri aynı zamanda genç aydınlarının bir araya gelmelerine, örgütlenmelerine ve mücadele bilinci kazanmalarına vesile oldu. Türkistanlı yerel aydın sınıfının oluşmasına zemin hazırlayan bu okullardan yetişen aydınlar, Rusya ve Avrupa'daki gelişmeleri örnek alarak Türkistan'ın çağdaşlaşmasında rol oynadılar.

Sıra Sizde 2

Kırım'da *Tercüman*, Kafkasya'da *Hayat* gazeteleri ile Kazan basını Türkistan üzerinde etkili oldu. İlk gazetelerin birçoğu Türkistan'da yaşayan Tatarlar tarafından çıkarıldı. Bunlar Türkistan'ın yerel gazeteleri için örnek oluşturdular. 1905 yılında basın hürriyetinin tanınmasından sonra Türkistan Vilayetinin merkezi olan Taşkent'te gazeteler çıkmaya başladı. Taşkent'teki görece serbestlik, ilk gazetelerin burada çıkması için uygun bir ortam sağladı.

Sıra Sizde 3

Osmanlı Meşrutiyetinin sağladığı özgürlük ortamı, Buhara ve Hive hanlıkları ile Türkistan Vilayetinin aydınlarını İstanbul'a çekti. Türkistanlı gençler burada serbestçe örgütlenme imkanı buldular; Genç Türklerle temas ederek onların istibdat yönetimine karşı mücadelesinden esinlendiler. Meşrutiyet döneminin zengin basın ve yayınlarından yararlandılar. Ülkelere döndüklerinde Genç Buharalılar ve Genç Hiveliler şeklinde örgütlendiler. Orta Asya'da Türk birliği fikirlerinin yayılmasında katkılar sağladılar.

Sıra Sizde 4

Buhara Emirinin despot yönetimi altında bir şey yapılabileceğinden ümit kesen Ceditçiler, Bolşeviklere yanaştılar. Taşkent Bolşeviklerinin desteğiyle Emir yönetimini devirdiler ve 1920 yılı sonunda Buhara Halk Cumhuriyetini kurdular. Genç Buharalıların çoğunluğu milliyetçi yöneltide olmakla beraber sosyalist eğilimli olanlar da vardı. Eski dönemde faaliyetlerini Kadimcilerin baskısı altında yürüten Genç Buharalılar, yeni dönemde Bolşeviklerle içten içe bir mücadeleye girdiler. İşyancı Basmacılara el altından adamlar göndererek onlarla dayanışmaya ve cumhuriyeti askerî bakımdan güçlendirmeye çalıştılar. Fakat ilerleyen yıllarda Buharalı Bolşevikler güç kazandılar. 1923'te milliyetçi kadrolar tasfiye edilip yerlerine Moskova yanlısı aydınlar getirildi. 1924 yılı sonunda ise cumhuriyet tamamen bitirildi.

Yararlanılan Kaynaklar

- Ayni, Sadriddin (1963). *Asarlar*, I, Taşkent.
- Azamat, Abdülhamid (1917). "Semerkand'da Müslimler Cıyılışı", *Süyüm Bike*, IV/11 (10 May), s. 175-176.
- Becker, Seymour (1968). *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva 1865-1924*, Cambridge, Massachusetts.
- Behbudî, Mahmud Hoca (1914). "Seyahat Hâtraları", *Âyine*, sayı 40, s. 957.
- D'Encausse, Hélène Carrère (1991). "Social and Political Reform", Edward Allworth (ed.) *Central Asia: 130 Years of Russian Dominance*, Durham, s. 189-206.
- Dinikayova, Zeyneb (1914). "Buhara'da Uyganu Eserleri", *Süyüm Bike*, I/11 (1 April), s. 9-10.

- Erşahin, Seyfettin (2000). *Fitrat: Buhara'da Ceditçilik-Eğitim Reformu. Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*, Ankara.
- Ertürk, M. H. [Baymirza Hayit] (1950). "Mahmud Hoca Behbudî", *Milliy Türkistan*, VI/66 (Mart), s. 21-24.
- _____ (1952). "Abdulrauf Fitrat", *Milliy Türkistan*, X/80-81 (Ağustos-Kasım), s. 12-16.
- Fitrat (1913). *Hindistan'da Bir Frengî ile Buharalı Bir Müderrisniñ Birniçe Meseleler ve Usûl-i Cedîde Husûsında Kılğan Münâzarası*, Taşkent.
- Hayit, Baymirza (1964). "Türkistan Yeni Edebiyatında İkki Sima: Qadırı ve Çolpan", *Milliy Türkistan*, XXI-I/101 (Mart-Nisan), s. 22-26.
- Hitchins, Keith (2008). "Jadidism", *Encyclopedia Iranica*, XIV, New York.
- Kara, Abdülvahap (2002). "Hokand Muhtariyeti", *Türkler*, XVIII, Ankara, s. 783-795.
- Khalid, Adeeb (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Berkeley.
- _____ (1994). "Printing, Publishing and Reform in Tsarist Central Asia", *International Journal of Middle East Studies*, sayı 26, s. 187-200.
- Naim, Ahmed (1926). "Türkistan'da Gazetecilik Tarihi", *Yeni Kafkasya*, IV/5-6 (16 Kanunievvel), s. 10-12; IV/8-9 (1 Şubat), s. 9-11.
- Oktay, Abdülvahap (1934). "Üstadımız Münevver Kari", *Yaş Türkistan*, sayı 50, s. 23-24.
- Pipes, Richard (1980). *The Formation of the Soviet Union: Communism and Nationalism 1917-1923*, Cambridge.
- Togan, Zeki Velidi (1914). "Fergane Hatunları Toğrusunda Nalifkin", *Süyüm Bike*, I/6 (15 Gınvar), s. 10-12.
- _____ (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Taribi*, İstanbul.
- _____ (1999). *Hatıralar*, İstanbul.
- Toktamışoğlu [Abdülvahap Oktay] (1933). "Türk Gazitaçılığı", *Yaş Türkistan*, sayı 42 (Mayıs), s. 1571-7; sayı 43 (Haziran), s. 1609-12.
- Turdiyev, Şerali (2000). "Orta Asya Tatarları", çev. G. Soysal, *Tarih ve Toplum*, 194 (Şubat), s. 4-16.
- Yarçek [Baymirza Hayit] (1952). "Türkistan Ceditçiliğinin Atası", *Milliy Türkistan*, IV/77 (Şubat-Mart), s. 1-6.